

**TÖRTÉNETÍRÓK
TÁRA**

**A HUSZADIK
SZÁZAD
KÖRÉNEK
TÖRTÉNETFELFOGÁSA**

Gondolat

TÖRTÉNETÍRÓK TÁRA

A SZERZÉS SZERKESZTŐJE

GLATZ FERENC

A HUSZADIK SZÁZAD KÖRÉNEK TÖRTÉNETFELFOGÁSA

VÁLOGATTA, SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
ÉS A BEVEZETŐ TANULMÁNYT ÍRTA
PÓK ATTILA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

ISSN 0209—4177

ISBN 963 281 045 7

© Gondolat Könyvkiadó, 1982

A HUSZADIK SZÁZAD KÖRÉNEK TÖRTÉNETFELFOGÁSA

Lehet-e egy folyóiratnak történetfelfogása? Igen, annyiban, amennyiben kizárólagos fórumot ad egy felfogás képviselőinek, és így az utókor számára valamely irányzat néha egyet jelenthet azzal a folyóirattal, amely lehetővé tette a rá jellemző nézetek publikálását. Ilyen alapon beszélhetünk a *Huszadik Század* történetfelfogásáról; ezt a folyóiratot ugyanis saját kora és az utókor is egyértelműen a magyarországi polgári radikalizmus fórumaként tartotta számon.¹

A XX. század első évének első hónapjában megindult társadalomtudományi folyóirat azonban hosszú utat tett meg addig, amíg említése a polgári radikalizmust juttathatta a magyar társadalomtudományi gondolkodás történetét akárcsak felületesen is ismerők eszébe. A progresszív világnézet oly sok eltérő árnyalatát vallókat – a liberális Pulszky Ágostot, a szociáldemokrácia különböző árnyalatait képviselő Bolgár Eleket, Kunfi Zsigmondot, Rónai Zoltánt és Varga Jenőt, a liberális demokrata Harrer Ferencet és Wildner Ödönt, az ifjú szociológusokat: Jászi Oszkárt, Somló Bódogot, Szende Pált – egyesítő *Huszadik Század* és Társadalomtudományi Társaság (melynek elnöke 1901 szeptemberétől 1906 nyaráig gróf Andrássy Gyula lehetett) 1906 után vált csak egyértelműen a magyarországi polgári radikalizmus fórumává. A közös progresszív világnézet nem volt szoros kapocs, mindössze annyit jelentett, hogy a fennálló társadalmi berendezkedést valamilyen szempontból mindannyian tökéletlennek tartották. Arról, hogy mit és hogyan kell változtatni, már igencsak megoszlottak a vélemények. A *Huszadik Század* hasábjain és a Társadalomtudományi Társaság ülésein folyó viták számos témával foglalkoztak, szinte minden problémával kapcsolatban felmerült azonban két, vízválasztót jelentő alapkérdés: társadalmi haladás és függetlenségi tö-

rekvések, illetve tudomány és politika viszonyának felfogása. Az egyik kikristályosuló irányzat (ennek hangadója a *Huszadik Század* első szerkesztője, a liberális publicista Gratz Gusztáv, aki a folyóirat indulásakor még csak 25 éves volt) megelégedett a napi politika megszokott eszközeivel elérhető, az adott társadalmi berendezkedést javító, de nem megváltoztató társadalmi reformokkal és e reformokéhoz hasonló jelentőséget tulajdonított a Magyarország Habsburg-birodalmon belüli önállóságát jelképesen biztosító közjogi követeléseknek is. Tudomány és politika teljesen elkülönült felfogásában. A másik irányzat (a Gratzcal egyidős földművelésügyi minisztériumi tisztviselő, a külföldi társadalomtudományi irodalmat kitűnően ismerő, hatalmas energiájú Jászi Oszkár vezetése alatt) tudományos alapon végrehajtandó általános társadalmi reformot akart, amihez képest csekély jelentőségűnek tartotta a közjogi követeléseket. Nemegyszer utaltak azonban Jásziék a tényleges gazdasági-politikai önrendelkezés és a társadalmi demokratizálódás közötti szoros összefüggésre.

A konzervatívabb és a radikalizálódó irányzat közötti szakításra a Társadalomtudományi Társaság 1906 augusztusi rendkívüli közgyűlésén került sor. A közvetlen kiváltó ok a magyar politikai életet fenekestül felforgató 1905–1906-os politikai válsággal állt kapcsolatban. Az 1905 januári választásokon ugyanis megbukott az immár 30 éve kormányzó Szabadelvű Párt, az ellenzéki koalíció tagjaiból alakítandó kormány kinevezése azonban késett, mivel az uralkodó nem volt hajlandó teljesíteni a koalíció katonai követeléseit: magyar vezényszó, magyar jelvények és zászló használata a hadseregben. A király átmeneti hivatalnokkormányt nevezett ki, és Kristóffy belügyminiszter – a koalíció ellen próbálván irányítani az egyre erősödő tömegmozgalmakat – kilátásba helyezte az általános választójog bevezetését (a 24 éven felüli, írni-olvasni tudó férfilakosság számára). A Jászi és köre kezdeményezésére 1905 szeptemberében létrehozott Általános Titkos Választójog Ligája – amely polgári demokratikus elveket valló polgárokat és értelmiségieket fogott össze – támogatta Kristóffy kezdeményezését. A nemzeti koalíciós kormány – gyakorlatilag követeléseinek feladásával – 1906 áprilisában hatalomra jutott, és ezután különösen élesen támadta, hazaárulónak, császári lakájnak nevezte a volt belügyminisztert és végig kitartó támogatóit. Látszólag tehát a Bécs képviselte társadalmi haladás és a koalíció hazafiassága állt

szemben egymással. Kristóffytagyjává választotta a Társadalomtudományi Társaság választmánya, és ez ellen fellépve, a „nemzeti” társadalomtudomány képviselői (köztük Gratz Gusztáv) megpróbálták kezükbe venni a Társadalomtudományi Társaság vezetését. Az 1906. augusztus 8-i rendkívüli közgyűlésen azonban a Jászi-féle radikális csoport megszilárdította vezető szerepét; a Társadalomtudományi Társaság a polgári radikalizmus fóruma lett. Minden, a hazai társadalmi viszonyok javítására irányuló magas szintű elméleti munka és értékes gyakorlati tevékenység ellenére azonban ez a radikalizmus a közvélemény túlnyomó többségének szemében hazafiatlan, a nemzeti sajátosságokat elhanyagoló politikai irányzat maradt.

A már századunk első évétől formálódó, de világosan csak 1906-ban elkülönülő irányzat legkiválóbb képviselői Braun Róbert, Jászi Oszkár, Harkányi Ede, Kepes Ernő, Somló Bódog és Szende Pál voltak.

A „magyar ugarral” szembeállított ideáljuk egy sajátos, a munkás-ság, a független értelmiségi rétegek és a kistulajdonosok gazdasági, valamint – az általános, egyenlő és titkos választójog alapján – politikai érdekeit védelmező, a feudalizmus maradványait és a fejlődő kapitalizmus túlkapásait egyaránt felszámoló szocialisztikus állam volt. Politikai nézeteik alapos megvilágításához, napi politikai állásfoglalásaik érvrendszerének kialakításához elkerülhetetlenül végig kellett gondolniuk a magyar történelem kulcskérdéseit. A tudományos megalapozottságú társadalmi reformtervek kidolgozásához ez éppolyan szükséges volt, mint az idevágó jogi, közgazdasági, szociológiai problémák elmélyült tanulmányozása. Tudomány és politika szerves, elválaszthatatlan egységet alkottak gondolkodásukban. A kötetben közölt írásokkal is elsősorban ezt a kapcsolatot szeretnénk kimutatni.

A *Huszedik Század* 1906 után igyekezett fórumhoz juttatni minden haladó vagy haladónak gondolt irányzatot, és lehetőséget adott a nézetek szembesítésére is. Teljes joggal írhatta így Jászi Oszkár 1910 januárjában jubileumi cikkében: „A *Huszedik Század* tízéves története nemcsak mint a magyar társadalomtudományi és szociálpolitikai gondolkodásnak és cselekvésnek eleven és tartalomdús időszaka érdekes, hanem korfestő erővel fog bírni a jövő történetírója kezében, aki belőle és általa megállapíthatja, hogy minő eszmékre és törekvésekre reagált legélénkebben a XX. század kezdete

magyar társadalmának legforrongóbb, legtűrelmetlenebb és leginternacionálisabb töredéke.”²

A folyóirat megindításának gondolata a budapesti tudományegyetemen az 1890-es években végzett joghallgatók között merült fel. A kis csoportnak a folyóirat történetében később is szerepet játszó, legfontosabb tagjai: Berinkey Dénes, Gratz Gusztáv, Jászi Oszkár, Kégl János, Kolossváry Bálint, Somló Bódog. Érdeklődésük középpontjában a társadalom tudományos vizsgálata, a társadalmi fejlődést meghatározó tényezők elemzése állt. A Nyugat-Európában és Amerikában már önálló tudománnyá fejlődött szociológia volt számukra a legfontosabb szintetizáló jellegű társadalomtudomány, amely ekkori felfogásuk szerint a társadalom keletkezésének és fejlődésének legáltalánosabb törvényszerűségeivel foglalkozik. Ezzel az elképzelésükkel a szociológia fejlődésének első nagy szakaszához, Comte, Saint-Simon, Spencer munkásságához csatlakoztak; számukra (legalábbis az első években) a szociológia inkább a társadalom mibenlétének és fejlődésének átfogó magyarázatát jelentette, mint egyes társadalmi problémák sajátos módszerű, empirikus vizsgálatát. A szociológia ez utóbbi értelmezése – amely elsősorban Durkheim nevéhez kapcsolható – csak 1906 után és viszonylag kis mértékben hatott Magyarországon. A századforduló Magyarországon a szociológia többet jelentett átfogó társadalomelméletnél: a korabeli közgondolkodásban azonosult a szocializmussal és a „szociális olajcseppek” politikája helyett alapvető reformokat követelő szociálpolitikával. A *Huszedik Század* megalapítói szemében tehát a legfontosabb, meghatározó jelentőségű társadalomtudomány, a szociológia mellett más társadalomtudományok – így a történettudomány is – legfeljebb a szociológia „szolgálólányai”, anyagszolgáltatói, segítői lehettek. Ennek megfelelően történeti témák nem kapnak központi helyet a folyóiratban: vagy valamilyen elméleti szociológiai kérdéshez kapcsolódnak (főleg az első években), vagy részét képezik a magyar valóság sokirányú feltárásának (elsősorban 1906 után). Szerepet játszott ebben magyar mestereik, Pulszky Ágost és Pikler Gyula gondolatainak hatása is. A jogbölcselet e két professzora a jogi intézmények alakulását a társadalmi fejlődés egészével összefüggésben vizsgálta.

Történettudomány és szociológia viszonyának problémájával foglalkozik például Szász Zoltán, Max Nordau *Der Sinn der Geschichte* című művéről írott ismertetésében.³ Megállapítja: „A természettudományok kifejlesztése, a történelmi materializmus, a biológiai gondolkodás térfoglalása a bölcsészetben, a múlt század egész szellemi életének materialista és pozitivista színeződése erős ingásba hozott egy, ha nem is szolid alapú, de mindenesetre terjedelmes és gőgös architektúrájú épületet, az úgynevezett történettudományt... Nyilvánvalóvá lett, hogy a történetírás alá foglalt szellemi tevékenység nem nevezhető tudományos kutatásnak, s így a történelmi munkák nem alkotnak tudományt, s ezzel a diszkreditálással párhuzamosan megindult egy új tudomány karrierje, a szociológiáé, s mint az állam az egyház szerzeményeit, ez az új tudomány is könnyörtelenül, de jogosan egymás után sajátította ki a történelem művelése alatt senyvedett problémákat.”

Ókori témával kapcsolatban merül fel Nyári Jenő tanulmányában ugyanez a kérdés. Eduard Meyerről, a korszak egyik legismertebb hellénizmus szakértőjéről írva azt emeli ki, hogy „A legnagyobb élő szaktörténész azzal a rezignációval végzi, hogy minden történelmi felismerés valahol a források elapadásával, a megismerhetetlen sivatagjában vész el, hogy végső soron a történész fantáziája egészítheti csak ki a tudományos megállapítást. Érdekes, hogy a szociológia előrenyomulásával szemben ilyen *capitis deminutio*val [értelemszerűen: jelentőségének lekicsinyítésével] akarják megoldalmazni tudományuk önállóságának jogcímét.”⁴

A szociológiai szemlélet – amely itt a történeti problémáknak a társadalmi fejlődésbe való szerves beillesztését jelenti – a *Huszádik Század* történetfelfogásának alapvető meghatározója; minden korszak és probléma vizsgálatánál ezt tartják a legfontosabbnak. A szociológiai szemlélet azonban többféleképpen valósulhat meg. Az első években leginkább a spenceri evolucionizmus gondolatainak követését jelenti, bár számos részletkérdésben kritizálják is akkori mesterüket. Már Pikler Gyula sem értett egyet a társadalom spontán növekedésének spenceri tételével, Somló Bódog pedig túlzottnak tartja Spencernél az állati és társadalmi szervezetek közötti párhuzam kiemelését. Szerinte csak a természettudományi felfogás lényeges, ezen belül különböző magyarázatok adhatók a társadalmi fejlődés törvényszerűségeire. A *Huszádik Század* szociológusai abban látják Spencer felülmúlhatatlan jelentőségét, hogy

„ő volt az első, aki a szervetlen, a szerves és szellemi világ fejlődését az anyag és mozgás ugyanazon mechanikai törvényei szerint fejezte ki és magyarázta”.⁵ Ez az organikus elmélet csak egyes szélsőséges esetekben jelentette a biológiai és társadalmi szervezetek közötti mechanikus analógiák felállítását. Általában inkább annak a feltételezésnek az elfogadásáról volt szó, hogy a természethez hasonlóan a társadalomban is van evolúció; a zavartalan, harmonikus fejlődés biztosítéka pedig a biológiai, illetve társadalmi egyensúly fenntartása. A társadalom fejlődése elsősorban attól függ, hogyan tud alkalmazkodni a külső környezethez, a természethez, nem pedig a belső ellentétektől, az osztályharc alakulásától, amely a belső egyensúly megsértését jelenti. Az államhatalomnak is csak az a feladata, hogy az egyéneket más egyénnel szemben megvédje.

Ezek a gondolatok már a századfordulón sem tartoztak a korabeli társadalmi gondolkodás avantgarde-jába. Az új iskolák ekkor már a társadalmi fejlődésnek a természeti világtól eltérő jellegzetességeit, a társadalomtudományi megismerésnek a természettudománytól való különbözőségét kutatták. A *Huszedik Század* szociológusai számára azonban ekkor Spencer még segítséget és mai szemmel értékelve is pozitív útmutatást adott. A leküzdhetetlen fejlődés eszméje azt sugallta nekik, hogy álmaik szocializmusa a feudális reakció minden erőfeszítése ellenére is olyan magától értetődően fog megvalósulni, mint ahogy előre láthatjuk: a nap holnap is fel fog kelni.

Spenceri gondolatokkal felfegyverkezve vizsgálja például Somló Bódog az őskor gazdaságát.⁶ A spenceri individualizmus és társadalmi egyensúly-elmélet hatását mutatja az, hogy ebben az időszakban is feltételezi az egyéni tulajdont, tagadja mindenfajta közös gazdálkodás létezését. Somló hangsúlyozza, hogy az emberi természet nagyjában és egészében változatlan a történelemben, és gyakorlatilag kistulajdonosok harmonikus együttélését látja az őskorban. Teljesen szembehelyezkedik tehát Engelsszel, és tudományosan téved, de a korabeli valósághoz képest előremutató társadalomképet vetít vissza az őskorba.

1904–1905 után fokozatosan háttérbe szorul Spencer hatása. A francia – és részben az amerikai – újabb empirikus szociológiai kutatások megismerése mellett elsősorban a történelmi materializmus gondolatainak befolyása, valamint a magyar valóság leíró és történeti megismerésének fokozódó igénye játszott itt szerepet. Át-

fogó problémák helyett ekkor már inkább konkrét – és leggyakrabban magyar – társadalmi, történeti kérdések foglalkoztatják a *Huszdik Század* radikalizálódó szemléletű munkatársait.

Történelmi materializmuson azonban nem egészen azt értették, amit mi értünk ma. A történelmi materializmus számukra inkább egy olyan „szociológiai szemlélet”, amely minden történeti jelenséget kizárólag a gazdasági tényezőkre, illetve az azokon alapuló osztályérdekekre visszavezetve magyaráz. Ebből az értelmezésből pedig az következett, hogy a történelmi materializmusból elsősorban az eszmei, a társadalmi felépítményhez tartozó és pszichikai tényezők történetalakító szerepének figyelembevételét hiányolták. Ez nem képzetlenségük vagy tájékozatlanságuk bizonyítéka, inkább a korabeli uralkodó marxizmus-kép átvételét mutatja, valamint azt az igényüket, hogy elhatárolják magukat a II. Internacionáléban nagy befolyáshoz jutó vulgármarxista ökonomizmustól.

Ebben az időben már számos konkrét történeti kérdés értékelésével találkozunk a *Huszdik Század* hasábjain. Mindenekelőtt azokról a történelmi konfliktusokról olvashatunk, ahol nemzeti-nemzetiségi, osztályérdekből fakadó, esetleg vallási motívumok ötvöződnek (1437, 1514, Rákóczi, 1848). A nemzeti szempontokat sem mellőzve, általában az osztályérdeknek a társadalmi fejlődésben játszott meghatározó szerepét emelik ki. Saját történelmi helyük meghatározásának igénye, elődkeresésük vezette őket a magyar polgárság fejlődési jellegzetességeinek és ezzel összefüggésben a magyar társadalom formálódásának vizsgálatához. Jászi Oszkár, Szende Pál, Erdélyi Viktor, Pap Dávid, Varga Jenő és mások e témához kapcsolódó írásaikban felismerték a nemesség, illetve az osztálykiváltságok szerepét a magyar társadalomban, és rámutattak a magyar polgárság lassú és akadozó fejlődésének gazdasági-társadalmi következményeire. Az okok keresésében azonban sok esetben a felületen maradtak. Ez azzal magyarázható, hogy a történeti problémákat többnyire aktuálpolitikai kérdések kapcsán tárgyalták, és az aktuálpolitikai mondanivalónak megfelelően, hajlamosak voltak arra, hogy egy-egy tényezőt – így a nemesség önzését vagy a Habsburgok elnyomó szerepét – abszolutizáljanak. Igen fontosnak tartották a nemzetiségi kérdés történeti vizsgálatát, arra törekedtek, hogy a nemzetiségek szempontjait is figyelembe vegyék. (Így például Erdélyi Viktor a román kérdésről vagy Braun Róbert a délszlávokról írott munkájában.)

Mindezek a művek többé-kevésbé publicisztikai írások. Szaktörténeti, teljes tudományos apparátussal ellátott tanulmányt vagy könyvet igen keveset írtak a *Huszdik Század* köréhez tartozó szerzők. Ilyennek legfeljebb Szende Pálnak a középkori magyar városokról szóló kis könyvét és az 1861-es országbírói értekezletről szóló tanulmányát, Jászi Oszkárnak a nemzeti államok kialakulásával, Ágoston Péternek a magyar világi nagybirtok fejlődésével foglalkozó könyvét tarthatjuk. Történetszemléletük rekonstruálásához így feltétlenül figyelembe kell venni a kisebb cikkekben, hozzászólásokban, kritikákban kifejtett nézeteiket is.

E szemlélet legfontosabb jegyeiről szólva, a helyes perspektíva megteremtéséhez utalnunk kell a polgári radikálisok és a korabeli magyar „hivatalos” történetírás viszonyára. Vissza-visszatér ugyanis a *Huszdik Század* hasábjain – különösen egyes történeti témájú könyvekről szóló kritikákban – a magyar történetírás túlnyomó részének elmarasztalása amiatt, hogy az csak királyokkal, kiemelkedő egyéniségekkel, hadjáratok és csaták leírásával, azaz a történelem felszíni jelenségeivel foglalkozik a társadalmi-gazdasági fejlődés alapvető tényeinek bemutatása helyett. Jászi Oszkár a nemzeti államok kialakulásáról szóló nagy könyvében⁷ – bár eredményeiket felhasználja – élesen kritizálja a korabeli magyar történetírás legjelentősebb képviselőit: Marczali Henriket, Márki Sándort, Pauler Gyulát, sőt néhol elmarasztalja a hozzá közelebb álló Acsády Ignácot is. Horváth Mihály jelentőségét majd csak az emigrációban ismeri fel. Nem veszi észre Jászi és köre azt a folyamatot a történetírásban, amely a francia felvilágosodásnak (Montesquieu, Voltaire) a csak politika- és hadtörténettel foglalkozó történetírás elégtelenségéről vallott, a burzsoázia egyenjogúsítási törekvéseit tükröző felfogásán és Buckle, Taine valamint Roscher munkásságán át a történettudományon belüli önálló diszciplínának – főleg a gazdaságtörténet – kialakulása felé mutat. Ez a tendencia pedig Magyarországon is éreztette hatását. Amennyiben eltérő azonban a magyar gazdasági-társadalmi fejlődés a nyugat-európaiktól – és itt társadalomtörténetileg a polgárság megkésett fejlődése a meghatározó –, annyiban más a történetírás fejlődése is Magyarországon. Mégis elmondhatjuk, hogy a művelődéstörténetnek általában és a gazdaságtörténetnek is voltak eredményei a XIX. század utolsó évtizedeiben Magyarországon. Acsády Ignác, Tagányi Károly, Wenzel Gusztáv nevét említhetjük bizonyítékkul, és hivatkoz-

hatunk arra, hogy 1894-ben megindult a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*. A *Közgazdasági Lexikon* 1898-ban a Gazdaságtörténet címszó alatt több száz cikkből álló bibliográfiát közöl. Elvértve jelentek meg elméleti kérdésekkel foglalkozó tanulmányok is (Lánczy, Pauler stb.).

Az egész magyar történetírás történetében csak egyetlen embert talál Jászi és a radikálisok általában, akivel mint történésszel maradéktalan közösséget vállal, s ez Grünwald Béla. Grünwald sem „par excellence” történetíró, hanem politikus és publicista. 1888-ban megjelent, *A régi Magyarország* című műve, amely a XVIII. századi Magyarország sanyarú helyzetével, hanyatlásával foglalkozik, sokszor emlegetett követendő példa a *Huszedik Század* hasábjain. Vajon miért? Nyilvánvalóan sok a rokon vonás a két örökké újat akaró, nyughatatlan egyéniség, Jászi és Grünwald között; témánk szempontjából azonban fontosabb az, hogy mindkettőjüket elsősorban saját koruk aktuális problémái jobb megértésének igénye vezette a történelemhez. Tudományos fedezetű politikai koncepciókat akartak kidolgozni, és ez elképzelhetetlen lett volna történelmi megalapozás nélkül. Mind a magyar gazdaság és társadalom modernizálásának polgári radikális terve, mind Grünwald programja, a központosított, szakképzett tisztviselőket foglalkoztató közigazgatással rendelkező egységes magyar nemzetállam, történeti indoklást is kívánt. Történészként mindketten autodidakták voltak, nem elsősorban tudósok, hanem politikai meggyőződésükhöz történeti érveket kereső politikusok. Jászi mindent – még a neki különösen fájó nemzetiségellenes állásfoglalást is – megbocsát annak, aki az osztályok helyzetének elemzése alapján (mintegy szociológiai szempontból) ábrázolja a magyar történelem alakulását, mutatja ki a magyar nemesség önzését, nemzeti közömbösségét, és keresi a jelenségek gazdasági meghatározóit. Semmilyen közösséget nem hajlandó azonban olyanokkal vállalni, akik – akármilyen nagy forrásanyagot felölelő, impozáns tudományos elemzés alapján is – a nemzeti ellentéteket tekintik a magyar történelem bármely korszaka központi kérdésének; pontosabban: akiknek felfogásában, műveiben ő ezt érzi uralkodónak. „... valóban mulatságos látvány, midőn egynémely történetírónk a kuruc hagyományokat igyekszik az Árpád-házi történelemre alkalmazni, a nemzeti érzület alapján írja meg az eseményeket akkor, amikor ez a véres és zivataros kor nyilvánvalóan nem egyéb, mint a tisztán magánérdekeket képviselő

trónkövetelők harca, akik boldoggal boldogtalannal szövetkeztek a legfőbb hatalom meghódítására”⁸ – írja a nemzeti államok kialakulásáról szóló művében Jászi. A fő frontvonal szerint nem magyarok és nem magyarok, hanem különböző magánérdekek között húzódik; idegen nemzetiségűek bármelyik fél számára elfogadható szövetségesek. „... a királyság fő ellenfele mindenütt a saját fajbeli arisztokrácia volt.”⁹ Minden nemzeti vagy annak látszó harc a középkorban csak felszíni kérdés, a lényeg a gazdasági fejlődés alakulása, hatásai. Ennek tükröződése a felépítményben a középkorban Jászi szerint nem a nemzeti, hanem a vallási érzület. Azért veti el az összes korabeli magyar „hivatalos” vagy „félhivatalos” történetírót, mert szerintük „beleesnek a mai ideológiába”, műveikben a saját korukbeli nemzetiségi elnyomás igazolását látja. A nemzetiségek egyenjogúsága pedig Jászinál a demokrácia archimedesi pontja.

Marczalit kritizálva Harkányi Ede a XVIII. század vonatkozásában kéri számon az osztályszempontú elemzést: „... Marczali az egész nemzetet egységes testnek nézi. Egyáltalában nem számol az osztályokra való rétegezettséggel... jobbágy, polgár, nemes, főúr, pap helyett csak magyarokat lát.”¹⁰

Ha csak Jászi Oszkár, Szende Pál, Kepes Ernő, a fiatal Wolfner Pál, ifj. Leopold Lajos, Rácz Gyula, Harkányi Ede saját szerepüket elemző, elődeikre utaló írásai alapján próbálnánk kijelölni a radikálisok történetiszemléletének helyét a magyar történetírás történetében, igen könnyű feladatunk lenne. Ezek szerint a radikális történetiszemlélet új csapást nyit a magyar történelemről alkotott nézetek történetében; az angolszász és francia szociológiából, a történelmi materializmusból és Lamprecht kollektivisták felfogásából kovácsolt legékesebb veretű fegyverek segítségével vág utat a magyar történelemre és általában a történeti fejlődésre vonatkozó ködös elképzelések sűrű vadonjában. Azt állapíthatnánk meg, hogy az előbb említett hatásokon kívül tollukat csak a centralisták (főleg Eötvös) egyes gondolatai és Grünwald Béla szelleme vezeti. Azt regisztrálhatnánk, hogy a korabeli történetírás legjobb teljesítményeivel sem vállalnak közösséget – egyedül a radikálisokkal különben is – szoros kapcsolatban levő és első jelentős történelmi tárgyú írását a *Huszdik Században* publikáló szocialista gondolkodót, Szabó Ervint tekintik tudományos fegyvertársnak.

Saját önértékelő megnyilatkozásaikon túltekintve azonban két

viszonyítási alap kínálkozik történetfelfogásuk helyének kijelöléséhez: egyrészt a korabeli szaktudományos polgári történetírás, másrészt a hivatalos történetírással szintén szembehelyezkedő szociáldemokrata történeti munkák. Előbbitől elválasztja, utóbbival pedig összekapcsolja a radikálisokat történetfelfogásuk egyik legfontosabb jellemzője, a történelmi materializmus alapján értelmezett társadalomtörténeti nézőpont. Ez utóbbi számukra azt jelentette, hogy a magyar történelem az egyes osztályok egymással szembeni harcainak, az uralkodó osztály kíméletlen kizsákmányoló tevékenységének története. Nem a „faj”, a nemzet, hanem az osztály és az osztályérdek az alapvető történettudományi kategóriák. A különböző irányzatokat képviselő szociáldemokraták (Pogány József, Kunfi Zsigmond, Ágoston Péter egyes írásai és a messze kiemelkedő Szabó Ervin) osztották ezt a nézetet, s a radikálisoknál eredményesebb kísérletet tettek a nemzeti tényezők és a társadalmon belüli osztályellentétek viszonyának kimutatására. A történelmi materializmus korabeli legsikeresebb alkalmazása Szabó Ervin íásaiban figyelhető meg, mindenekelőtt a *Társadalmi és párt-harcok a 48–49-es forradalomban* című munkájában. Egyrészt azért, mert az alapvető osztályellentétet előtérbe állítva, azt sokoldalúan elemelve vizsgálja a magyar történelem egyik legfontosabb kérdését, másrészt pedig azért, mert nem egyszerűen újraértelmezi a korábbi történetírók által feltárt forrásokat. Bár levéltári munkát nem végzett, valamennyi hozzáférhető nyomtatott forrás és addig kevésbé használt hírlap elemzésére támaszkodva szögezhetette le, hogy 1848–1849-ben a kulcskérdés a társadalmi harc, a jobbágycéldés megoldatlansága volt. Meggyőzően mutathatta így be, hogy a jobbágycéldés felszabadítás nem a nemesség nagylelkűségének, hanem a feszítő osztályellentéteknek volt köszönhető.

A radikálisok lényegében megmaradtak annak az anyagnak a keretén belül, amit a hagyományos, nemzetközpontú történetírás bocsátott rendelkezésükre, ezt értelmezték újra, de nem járultak hozzá konkrét kutatómunkával ahhoz, hogy a királyok, főurak, hadvezérek, főpapok, főnemeselek és köznemeselek története az egész nép történetévé válhasson.¹¹ Ez az adott korszakban inkább a szociáldemokraták, de¹² mindenekelőtt Szabó Ervin érdeme.¹³ Tagadhatatlanul sokat tettek azonban a radikálisok történeti tárgyú írásai is azért, hogy a korabeli történeti gondolkodás túljusson a kuruc és labanc szempontok ütköztetésének szintjén.

A *Huszadik Század* nem volt tehát történeti folyóirat és komoly, teljes tudományos apparátussal ellátott szaktörténeti munkát is alig írtak a folyóirat köréhez tartozó szerzők. A történettudományt megtermékenyítő gondolatok azonban gyakran származnak olyanoktól, akik „szakmán” kívüliek. Egyetemes műveltségük, széles horizontjuk, problémaérzékenységük, új szempontjaik történészek generációit segíthetik munkájukban. A gondos, új forrásokat feltáró kutatás, a körütekintő elemzés módosíthatja megállapításait, cáfolhatja feltevéseiket, az úttörőknek járó elismerést azonban nem tagadhatja meg tőlük. Ilyen meggondolás alapján pedig a *Huszadik Század* köréhez tartozó polgári radikálisok történetfelfogása – amely Magyarországon az egykorú szociáldemokrata gondolkodókkal együtt elsőként emelte ki a gazdasági viszonyokban gyökeredző osztályérdekek alapvető történetformáló erejét – marxista történettudományunk egyik korai forrásának tekinthető.

E bevezetőnek nem volt célja a *Huszadik Század* című folyóirat köre, illetve a magyarországi polgári radikalizmus átfogó értékelése. Erről és a századfordulós Magyarország itt szintén nem részletezett gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális életének problémáiról a legfrissebb, legárnyaltabb elemzést a *Magyarország története* című sorozat 1978-ban megjelent 7. kötete adja.

1973-ban jelent meg a Gondolat Kiadónál *A szociológia első magyar műhelye* (szerkesztette és a bevezetőt írta Litván György és Szűcs László) c. kiadvány, amely a *Huszadik Század* köre nézeteinek átfogó bemutatására vállalkozott, de történeti tárgyú írásokat nem közöl. A válogatásnál figyelembe vettem ezt, a Bolgár Elek és Czóbel Ernő írásaiból megjelent gyűjteményt, valamint a jelen sorozatban Szabó Ervin történeti írásaiból kiadott válogatást.

A polgári radikális történetszemlélettel önálló tanulmányban foglalkozott Léderer Emma (*Die Geschichtsauffassung der bürgerlichen Radikalen, die historischen Schriften von Pál Szende. Études Historiques Hongroises*. 1975. II. 239–274. l.), és foglalkozik a témával a szociáldemokraták történetszemléletéről szóló könyvében Márkus László (*A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez*. Budapest 1963).

Nélkülözhetetlen segédeszköz a *Huszadik Század*ban megjelent írások iránt érdeklődők számára *A magyar szociológiai irodalom*

bibliográfiája című kiadvány (szerkesztette Litván György és Remete László). Az 1973-ban a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár gondozásában megjelent első kötet a *Huszedik Század, A Munka Szemléje* és a *Szabadgondolat* című folyóiratokban megjelent írások részletes, könnyen áttekinthető csoportosítású bibliográfiája.

Pók Attila

JEGYZETEK

1. Az egykorú azonosítást mutatja, hogy a radikálisokra jellemző nézeteket vitat egy lekezelő hangvételű „A Huszedik Század történetfelfogása” c. cikk a *Századok* (a magyar történettudomány központi folyóirata) 1909-es évfolyamában, 168–171. l.
2. *Huszedik Század*, 1910. I. 1. l. Az „internacionális” itt nemzetközi tájékozottságot, a társadalomtudományok külföldi fejlődésének figyelemmel kísérését jelenti.
3. Uo. 1900. II. 223–226. l.
4. Uo. 1901. II. 714. l.
5. Uo. 1904. I. 4. l. Jászi Oszkár: Herbert Spencer és jövő feladataink.
6. A tanulmány megjelent *Az ősi társadalom magyar kutatói*. (Szerkesztette: Zsigmond Gábor) Budapest 1976. c. kötetben. Első megjelenése *Huszedik Század*, 1909. I. 1–9., 121–136. l.
7. Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1911.
8. Uo. 243. l.
9. Uo. 242. l.
10. Harkányi Ede: Az úgynevezett „reformországgyűlés”. *Huszedik Század*, 1908. II. 203. l.
11. Vö. Pogány József: A magyar társadalom válsága az újkor elején. *Szocializmus*, 1913–14. 385–406. l. Idézi Márkus László: *A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez*. Budapest 1963. 189. l.

TANULMANNOK

A PÁPASÁG

A témát XIII. Leó pápa halála tette aktuálissá. Nem a pápaság intézményének sokoldalú elemzését adja a tanulmány, hanem az eszmék deformációjának más szervezetekben is érvényesülő jelenségével foglalkozik, és ezt alkalmazza a pápaság intézményére.

Kunfi Zsigmond 1879-ben, Nagykanizsán született. 1904-ben a kolozsvári egyetemen szerzett magyar—német szakos tanári diplomát. 1902 végétől jelennek meg a Huszadik Században sokoldalú irodalmi, művészeti, történelmi, társadalomtudományi műveltségéről tanúskodó írásai. A folyóirat szerkesztésében részt vevő Szabó Ervin révén került kapcsolatba a szociáldemokrata mozgalommal. Az itt közölt tanulmány – amely a Huszadik Században megjelent első nagyobb terjedelmű munkája – írásakor Temesváron tanár. 1907-ig rendszeresen publikál a folyóiratban, legtöbb cikke élesen antiklerikális hangvételű. 1907 végén megválnak tanári állásától; a Népszava szerkesztésében vesz részt, és 1908-tól (alapításától) 1914-ig szerkeszti a Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratát, a Szocializmust. Fontos szerepet kap a párt vezetésében. A Huszadik Századba már csak alkalomszerűen ír – így például a magyarországi állapotokat átfogóan bemutató 1908 decemberi számban ő mutatja be a közoktatás helyzetét. Következetes antimilitarista álláspontot képvisel, különös fontosságot tulajdonít a parasztság szervezésének, fellép a nacionalista megnyilvánulások ellen, a szociáldemokrácián kívüli haladó mozgalmakkal való kapcsolatteremtés szorgalmazója. Az őszirózsás forradalom idején 1918. december 12-ig tárca nélküli miniszter, majd munkaügyi és népjóléti miniszter, 1919. január 19-től 22-ig tárca nélküli miniszter, január 22-től március 21-ig közoktatásügyi miniszter. A Tanácsköztársaság idején június 24-ig közoktatásügyi népbiztos. Ezután kikerül a vezetésből, mivel ellentétbe jut Kun Bélával: túlzottan erőszakosnak tartja a proletárdiktatúrát és a mindenáron elérendő, mielőbbi békekötés híve. A Tanácsköztár-

*saság megdöntése után Bécsbe emigrál, itt az Arbeiter Zeitung és a Világosság szerkesztője. 1929-ben öngyilkos lett.**

Anatole France-nak van egy gyönyörű elbeszélése Pilátusról. A volt jeruzsálemi helytartó, megöregedve, köszvényét hévvizet fürdőben gyógyítja. Egyszer a beszéd sora egy új és rajongó felekezetre fordul, amelynek megalapítóját állítólag Pilátus helytartósága alatt végezték ki Jeruzsálemben; a társaság kíváncsiskodik, szeretne valamit hallani erről az eseményről. Faggatják Pilátust, erőltesse meg emlékezetét, és mondja el, mit tud róla. A volt helytartó gondolkodik, de nem talál semmit emlékei között, és azt feleli: „Nem emlékszem.”

Olvasva a XIII. Leó haláláról szóló híreket, nekrológokat, magasztalásokat: ez a jelenet jutott eszembe, és önkéntelenül is mértékét láttam ebben a tényben ama nagy fordulatnak, az eszmék ama óriási, a gondolatok történetében páratlanul álló deformációjának, amely a katolikus egyház láthatatlan és mai látható fejeit elválasztja és megkülönbözteti egymástól; de hiába kereste volna bárki ezen annyira szembeötlő és igazolásra szoruló ténynek akár megállapítását, akár magyarázatát és értékelését a kontinentális sajtónak az elhunyt pápa nagyságáról és jelentőségéről szóló, szinte kiapadhatatlan ömledezéseiben. Bizony, ha Chamfort ma élne, híres szállóigéjét így fogalmazta volna: Il ment comme un nécrologue. [Hazudik, mint egy nekrológ.]

Jézus a moralitás zsenije volt, akiben az emberiség erkölcsi öntudata eladdig el nem ért tisztaságban reflektálódott; az egyház és feje tehát akkor felel meg hivatásának, akkor „jó” vagy „nagy”, ha moralításban jár alkotója nyomában. Gondolkozzék mármost bárhogyan is valaki a politikai élet hajtóerőiről és jelentőségéről, azt el kell ismernie, hogy a politikai életet nem a moralitás, hanem az érdekek és szükségletek határozzák meg elsősorban. És így mindazok, akik XIII. Leó politikai sikereiről, államsérfini tulajdonságairól, taktikai ügyességéről és hasonló dolgokról szóltak és ezeket nagysága bizonyítékaiul idézték, öntudatlanul és akaratlanul is elítélték XIII. Leót. Igaz, szóba kell állnia a világgal és emberekkel

* Vö.: Erényi Tibor–Köves Rózsa: *Kunfi Zsigmond életútja*. Budapest, 1974.; Erényi Tibor: *Kunfi Zsigmond*. Életek és korok. Budapest, 1974.

annak, aki uralkodni akar rajtuk, de nem kevésbé igaz az is, hogy a kereszténység legendás megalapítójának szellemével és felfogásával talán semmi sem ellenkezik jobban, mint az ilyen áron megvásárolt uralom. XIII. Leó pedig politikus pápa volt, és a politikai katolicizmus jelszava az ő uralkodásának jelzésére készült. Nemrégiben írta meg Ignotus, hogy a katolikus papot annyira lefoglalja és kielégíti a dogma, szertartás és más egyéb külsőség, hogy ezek miatt sohasem jut el a vallás alapkérdéséhez: az Isten-problémához. A pápasággal sincs különben: nemzetközi politikai helyzete, világhatalmi törekvései, a dominium temporale [mulandó birodalom] miatt nincs ideje avval a kérdéssel foglalkoznia, sem neki, sem a hívőknek, amely mégiscsak alapja és jogcíme – katolikus felfogás szerint is – : vajon mit szólna hozzá Jézus, és vajon ha ma élne, úgy cselekednék-e, mint azok, akik helytartóinak vallják magukat? Belátom, hogy a kérdésnek ilyen egyszerű módon való feltevése a mai „emelkedett” és sokszempontú világban naivságszámba megy és mehet, de viszont bizonyos az is, hogy ennek a kérdésnek valamifajta eldöntésén épül fel vagy dől meg a teóriában a pápaság léte vagy nemléte. A magát szabadelvűnek nevező napi sajtó sirató-asszonyai nagyobb szolgálatot tesznek a haladás és szolidaritás művének, ha erre a pontra irányozták volna figyelmüket, és a történelmi pillanat hatásától fogékonnyá tett lelkeket ilyen irányban látták volna el felvilágosítással és a megítélésre szolgáló direktívákkal.

De bármint álljon is e részben a pápaság számadása, el kell ismerni azt, hogy „a római egyház kormányrendszere valódi mesterműve az emberi bölcsességnek, és hogy azok közt az intézmények közt, amelyeket az emberi nem ámitására és fékentartására kigondoltak, a legmagasabb helyet foglalja el” (Macaulay). Ezen tulajdonságainál, de meg régiségénél, hatalmánál és bonyolult voltánál fogva, és mivel a centralizációnak eddig legtokéletesebb példányát képviseli, nagymértékben megérdemli a szociológusok érdeklődését is. A következőkben tehát néhány, a pápasággal kapcsolatos problémának társadalomtudományi szempontból való megvilágosítását találja az olvasó.

I. A pápaság egész történelme és mai létezése legvilágosabb példája az eszmék deformációjának, amely egyrészt az emberiség szellemi fejlődésének egyetemes törvénye, másrészt meg a történelmi materializmus helyességének negatív bizonyítéka.

A szellemi fejlődés minden fokozata a következő mechanizmus szerint megy végbe: A zseniális emberben megfogant egy új vagy nagy eszme; tisztán, világosan, egész terjedelmében látja és fogja föl, érzi át; belső szükségszerűségtől hajtva, mint ahogy a fa gyümölcsöt terem, valamiféle formában kifejezi eszméjét. Az új, még soha senkitől nem gondolt eszmének hozzá kell idomulnia a kifejezés meglevő, más jelentések számára vagy legalább ilyeneknek is szolgáló módjaihoz és eszközeihez. A kifejezés e módjaihoz és eszközeihez a köztudatban, de magának a zseninek eszméletében is, szinte felbonthatatlan asszociációk fűződnek. Ez az eszmének első deformációja. De kálváriája még el se kezdődött evvel. A hatalmas boltozatú homlok mögött megszületett eszmének egyre alacsonyabb agyvelőkbe kell beköltöznie; minden költözködésnél elveszíti egy részét annak, ami benne igazán sajátos, új és nagy volt, és mindjobban előtérbe lép benne az, ami a többi, már elavult és automatikus gondolatokkal közös. A zseni első hívei közvetlen környezetéből kerülnek ki, rendszerint fogékony, ha nem is kongeniális, de legalább hasonló kérdésekre forduló a szellemük. Bennük megy végbe az eszmének a második deformációja. A következő fokozat lefelé a műveltek köztudata, utána sorakozik az iskola, és végül, mint a deformáció végső állomása, a nép szerepel. Az eszmék ezen regresszív evolúciójának egyes fokozatait a Bacon felállította idolonokhoz lehetne hasonlítani, olyan módosítással, hogy ugyanazon egy eszmét más-más főben más-más idolon torzít el, deformál. Eredeti újságából és igazságából annál kevesebb van meg benne, minél elterjedtebb, úgyhogy azt lehetne mondani, hogy: valamely eszme helyes felfogása fordított arányban van elterjedtségével. Ilyen értelemben lehet alkalmazni Heine szép mondását is: Überall, wo ein grosser Geist seine Gedanken ausspricht, ist Golgotha. [Mindenütt, ahol egy nagy szellem kimondja gondolatait, Golgota van.] A deformáció lefolyási ideje fölötté változó: számos eszme kálváriája évszázadokig is eltart; mások, különösen a mai gyors röptű időben, két nemzedék életideje alatt is megteszik az utat. Vannak olyan eszmék is, amelyek nem teszik meg az egész utat, de igazán értékes eszme mind eljut a harmadik fokig: a műveltek köztudatáig. A deformáció tényén magán nem változtat, de mégis szükséges megemlíteni, hogy két okból fakadhat: az értelmi erő gyöngeségéből egyrészt, az érdek formálóerejéből, tehát az akaratból másrészt; rendszerint azonban mind a két motívum összejátszik.

Az eszmék e szomorú történetében a politikai és vallási eszméknek jut a legszomorúbb sors, mivel természetüknél fogva intézményeket nem az egyes, kivételes emberek, hanem a művelt vagy műveletlen tömegek szükségleteinek kielégítésére alkotnak; világosan következik ebből, hogy az intézmények az eszme eredeti koncepciójához mérten a deformációnak mindig előrehaladott fokát objektiválják. Súlyosabbá teszi e két utóbbi eszmeformációját még az is, hogy mivel politika és morál az ember érdekeit, tehát akaratát is érinti, eltorzításuknál mind a két említett motívum közrehat.

Renan és Strauss, Jézus vallási öntudatának alakulását fejtegetve és e fejlődés végső, hiteles eredményét összefoglalva, arra a következtetésre jutnak, hogy Jézus a vallási individualizmus legtökéletesebb képviselője, kinél a vallás minden külső szertartástól irtózó, folytonosan hullámozó és eleven érzés, belső élmény volt; politikai és szociális elve pedig nem a belátás, hanem az érzés forrásából fakadó kommunizmus. E tiszta és a rendszer megkövesedett formáitól irtózó új felfogása a vallásos eszmének Pál apostol dialektikus szellemében és a János evangélium szerzőjének görög műveltségében és neoplatonikus bölcsészettel átitatott gondolatvilágában találta meg az első, de nem legerősebb deformáló erőket; hogy ez az elfajulás nem maradt észrevétlenül, bizonyítják a zsidó-keresztények és a görög-keresztények közötti viták és a mindegyik felekezetnek tett tanbéli engedmények. A jézusi vallásos eszme a második óriási deformációt akkor szenvedte át, amikor bevonult az egyiptomi és a római-görög vallásos felfogásoktól megszállva tartott, de tőle ki nem elégített agyvelőkbe és szívekbe. Ennek a hatásnak eredményét hierarchikus rendjében és számos külső szertartásában, ünnepeiben ma is őrzi a katolikus egyház és az egész keresztény világ. A régi görög idők minden babonája megújódott – más néven, de ugyanavval a tartalommal. A „csoda alantas világnézete” (Schneller) új diadalt ült. Hajdan azokat a szerszámokat mutogatták, melyekkel a trójai falovat építették, vagy Pelops jogarát, Akhillész dárdáját, Memnon kardját és Pallasz Athéné szobrait; most az Úr keresztjéből való forgácsokat, a keresztre feszítésnél használt szegeket mutogatták, és csak 11 apátság őrizte ama egy dárdahegyet, mellyel a vitézek közül egy Jézus oldalát megöklelé.¹ De mindezen átalakulások ellenére a Jézus nevének jegyében terjedő tan még mindig vallási rendszer, noha már nem sokáig.

Politikai rendszerré és uralom eszközévé Konsztantinosz idejében válik, és evvel a deformációnak olyan fokához jut el a jézusi eszme, aminőt rajta kívül csak egyetlen más világtörténeti mozgalmat nemzett eszme: a szabadság mutat a francia forradalom fejleményeiben: önmaguknak ellenkezőjévé válnak. Így fajul a forradalmi szabadság elve a legtűrhetetlenebb zsarnoksággá, a vallási individualizmusé a tekintély uralmának máig elért legtökéletesebb szervezetévé. Csak jelezni kívánom még, hogy az eszközül használt valláspolitikai szervezet csakhamar függetlenítette magát, és Róma világuralmának emlékei mint sugalló erők egyesültek a politikai és társadalmi viszonyokkal, és megteremtették a pápaságot: Als die Legionen fielen, schickte Rom Dogmen in die Provinzen. [Miután a légiók elestek, Róma dogmákat küldött a provinciákba.] Mikor már alakulóban volt egészen más erők hatása következtében a pápaság, kerestek, és mivel kerestek, találtak is igazolást az evangéliumban: Te vagy a kőszikla, Péter... stb. Látszólag ezen a mondáson épül tehát a pápaság, ennek a mondásnak objektíválása, mint – Schopenhauer szerint – a láb a járásé, a genitáliák a nemi ösztöné.

Az eszmék deformációja, mint láttuk, egyetemes törvénye az emberiség szellemi fejlődésének. A kérdés, melyre felelni kell, miért ilyen irányú, mint aminőt a jézusi eszménél nagy vonásokban megrajzoltunk, ez a deformáció? Magában az eszmében és az ellene szegülőkhben ennek okát találni nem lehet. Hiszen a jézusi vallásos eszme az emberiség erkölcsi öntudatának legmagasabb fejlődési fokozatát képviselte, és belső erő, igazság dolgában kétségtelenül felülmúlja mindazokat a vallásos koncepciókat, amelyekkel története folyamán szemben találta magát. Az eszmék deformációjának ténye a lelki organizmusok különbözőségéből következik; a deformáció útirányát ama természeti erők határozzák meg, melyeket a történelmi materializmus a történeti élet alakítóerői gyanánt megjelöl. Az emberi szolidaritást követelő és hirdető eszme nem érvényesülhetett, nem válhatott uralkodóvá olyan időben, amelyben a társadalom mindenkori szervezetét meghatározó gazdasági erőknek egészen más eszméleti állapotok feleltek meg. A pápaság szelleme, dogmái és szertartásai a feudális társadalmi rend ideológiája gyanánt foghatók fel; a jézusi szellem ellenben egy olyan társadalmi rendnek, olyan termelési viszonyoknak lehet és lesz majd uralkodó ideológiája, amely éppúgy végső és legtökéletesebb

fejlődési stádiuma lesz a termelésnek, mint ahogy a jézusi vallásos eszme végső és legtökéletesebb kifejezése az emberiség erkölcsi öntudatának: a legtökéletesebb ideológia csak a legtökéletesebb termelési viszonyok mellett lesz csak uralkodó eszme: tehát a kommunisztikus emberiségi államban. Akkor lehet majd joggal beszélni az erkölcsi világ jezucentrikus felfogásáról.

II. Hogy a jézusi vallásos eszmében ezen, az egyetemesre irányuló törekvés csakugyan benne foglaltatik, mutatja az, hogy ezen eszme még deformált alakjában is egyetemes, a családi, törzsi és nemzeti egyedeken felül álló intézménynek lett alkotója. A pápaságnak és az egyháznak egyetemessége, nem nemzetközi-, hanem nemzetfölöttisége a jézusi vallásos eszmének legbensőbb természetéből következik; amennyiben tehát egyetemes és a nemzetek fölött áll az egyház, annyiban a jézusi eszmének hűségesebb kifejezője. A jézusi eszmének ezen vonását tehát tisztán őrzi az egyház, és körvonalaiban – de csakis ezekben – mintegy előre vetett képét mutatja a jövő emberiségi államnak. E körvonalak azonban olyan lényeket határolnak, e szervezet olyan tartalmat zár magába, mely a jézusi eszme legutolsó deformációjának felel meg. Az egyház és pápaság mivoltának ez a kettőssége, ezen ellentmondó volta keltett a gondolkodókban csodálatot és megvetést egyszerre, mint aminőt Macaulay fentebb idézett mondása is kifejez; az egyháznak és pápaságnak ezen egyetemes természete lesz a legnagyobb erőssége és támasza a jövő harcokban. Míg ugyanis minden intézményt súlyosan meg fog viselni a nemzeti államból az emberiségbe való átmenet, az egyház ezt a válságot nem fogja megérezni, és ennek révén szabad keze lesz ama veszedelmek leküzdésére, amelyek más irányból fenyegetik. Macaulay számos okból mondja az egyházat az emberi intézmények legcsodálatosabbikának; most mi egy új szempontot fűzhetünk az ő elmélkedéséhez. Nincsen emberi intézmény, amelynek formája és tartalma között nagyobb lenne az ellentmondás: formájában a társadalom fejlődésének legvégső és – mai meggondolásunk szerint – legtökéletesebb alakulását mutatja, tartalmában pedig a csoda kezdetleges és fejletlen világnézetének jut döntő szerep.

Erklären sie Graf Orindur
Diesen Zwiespalt der Natur.

[Magyarázza meg Orindur grófnak/a természet e kétarcúságát.]

Ezen elmélkedés a pápaságnak a nemzeti eszméhez való viszonyát mintegy sub specie aeternitatis [az örökkévalóság jegyében] mutatja; nézzük meg mármost, miképpen alakul ezen viszony a valóságban.

a) A pápaság valójában nemzeti, olasz intézménnyé lett. Azzá tette egyrészt a pápáknak és az egyház legfőbb méltóságainak személye; másrészt meg ama eleven és szükségképpen kapcsolat, az a kölcsönhatás, amelynek két közvetlen közelségben álló társadalmi szerv között meg kell indulnia. A pápaság és Olaszország gyakran tettek úgy, mint Hamlet és Laertes: kicserélték fegyvereiket. Ismeretes Döllingernek a múlt század hatvanas éveiből való tiltakozása az ellen, hogy néhány előkelő olasz család gyakoroljon feltétlen szellemi és jó részben anyagi uralmat is a világ sok millió katolikusán, és ugyanilyen értelemben mondja Draper: Die Kirche wird angenommen, ist eine Domäne, die Gott den fürstlichen italienischen Familien bestimmt hat.² [Az egyházat olyan uradalomnak tartják, amelyet Isten az olasz hercegi családoknak juttatott.] Az előbb megállapított ellentétet tehát itt egy újabbal bővíthetjük: a pápaság helyhez kötöttségénél, valamint a pápák személyiségénél fogva az egyház egyetemes formája nemzeti tartalommal telt meg.

b) A nemzeti eszmének az egyház egyetemes formájában való felszívódását minden nemzeti állam – az önfenntartás ösztönétől hajtva – örömmel látta, és különféle kedvezésekkel fizette meg. Az egyház, éppen mivel csak külső szervezetében felel meg a jézusi vallásos eszmének, de tartalmában ennek sokszorosan deformált torzképe csak, a nap múló hatalmi érdekeiért szem elől tévesztette és téveszti gyakran egyetemes formájában kifejezett és jelzett hivatását. Így kötött és köt mindenütt – rendeltetése ellenére – a nemzeti eszmével szövetséget, és tesz neki, ha hatalmi szempontokból szükségesnek látja, engedményeket. Úgy látszik, az ecclesia militansnak [küzdő egyház] ez a legújabb taktikája. Egész terjedelmében kifejlődve látható ez az alakulat Franciaországban, gyöngébben Ausztriában, és ha a jelek nem csalnak, Magyarországon is ilyen irányú lesz a klerikalizmus legközelebbi fejlődése.

c) Az egyház és a pápaság szemében a nemzet és a nemzeti eszme csak eszköz, nem cél, átmeneti forma, de nem állandó alakulat lehet. Ha az emberiség nemzeti tagoltsága feltétlen és végső fejlődési

forma, vagy – hogy egyházi terminológiát használjunk – Istentől rendelt alakulás, akkor minden, bárhonnan és bármely motívumból eredő olyan cselekedet, amely a nemzeti eszmét támadja vagy gyöngíti, bűn. A nemzeti államoknak ez is az álláspontja; a pápaságé nem lehet ez³, és ha érdekei úgy kívánják, nem is ez. A világi uralom elvesztése óta a pápák mint ellenség állanak Olaszországgal, hazájukkal szemben, vele minden közösséget megtagadnak, és híveiket, ha nem is nyílt, de passzív forradalmi álláspont elfoglalására buzdítják. Az a kérdés, melyet az európai sajtóban igen bőven fejtegettek: milyen lesz az új pápa viszonya Olaszországgal szemben, a nemzeti állam szempontjából egy nonszensz. De igenis jelentős kérdés az egyház nemzetfölöttiségénél fogva. És ezért lett az egyházi állam elvesztése a pápaság megerősödésének kútfejévé; mert a világi uralom megszűnte ama számos akadályok egyikét is megszüntette, amelyek a jézusi vallásos eszmének az egyház és pápaság bensejében való hathatósabb érvényesülését meggátolták és gátolják ma is.

Eddigi fejtegetéseink eredményét a következőkben foglalhatjuk össze:

Intézmények az eszméket mindig deformált alakjukban objektiválják, mert csak látszólag határozza meg őket az alapjukul szolgáló eszme; valóságos determinálójuk objektíve a társadalom gazdasági rendje, szubjektíve az ezekből keltett szükségletek.

III. Lewes a filozófia történetéhez írt előzetes fejtegetéseinek valamelyik helyén olyasmit állít, hogy a vallásos igazságokon vagy tanításokon mit sem változtat, akár a ptolemaioszi, akár a kopernikuszi világnézet az uralkodó, és hogy ekképpen az egzakt tudományok haladása a vallásos érzést sem nem gyengítheti, sem nem erősítheti. Két különmemű mennyiség ez szerinte, és így össze nem mérhető. Állításának igazolását abban látja, hogy bárminő nagy szakadék választja is el például Arisztotelésznek és Newtonnak a természetről való tudományát, az emberi élet végső kérdéseire – amelyeknek kutatását Bacon joggal nevezte az ő színes nyelvén meddő szűzeknek – adott feleleteikben lényeges különbség nincsen és nem is lehet. Ennek a felfogásnak következményeit úgy lehetne megjelölni: a vallásos érzés (és a metafizika), melyek pedig szintén lelki életünk tüneményei, jelenségei, mindig ugyanazok maradnak, vagy más szóval: a lelki fejlődés egyetemes törvényei a vallásra nézve nem élnek. Mivel pedig az evolúció a tudás mostani

állása szerint az egész szerves világnak törvénye, e felfogásból kettő következhetnék: vagy a lelki életnek a vallásos érzésre vonatkozó és azt alkotó tüneményei nem a szerves életnek jelenségei; vagy ezen tüneménycsoportra nézve a fejlődés törvényei felfüggesztődnek, tehát e szó mitikus jelentőségében csodával van dolgunk.

Ha mármost Lewes ezen állításával egy másik pozitivistát, Taine tanítását állítjuk szembe, kinek sarkalatos és bebizonyított törvénye szerint a lelki élet bármely szervének vagy bármifajta tartalmának megváltoztatása szükségképpen a többi szervek és többi tartalom megváltozásával jár⁴, e két felfogás között könnyűnek tetszik a választás. Első pillantásra Taine mellé áll az ember, mert elgondolhatatlannak ítéli, hogy ugyanolyan fogalma legyen Istenről a természettudósoknak, mint az ősemléknek vagy Spinozának, mint a bretonoknak; emez a magáénál hatalmasabb élettel ruházván föl a holt, de félelmet keltő tárgyakat maga körül, saját személyiségét tágítja ki, magához hasonló istenekkel népesíti meg a világot, és így ex analogis hominis [az emberről mintázva] iparkodik képet alkotni róla, amaz meg nem változtatható törvények szabályozta erők színpadjának látja a mindenséget, a világot tágítja ki annyira, hogy személyes istennek benne hely nem jut, és így ex analogia universi [a világegyetemről mintázva] alkot képet róla. Világelfogásukban tengeremessze állanak egymástól, de mivel mindkettő a világ lényegét az Isten szóval jelöli meg, ez pedig minden vallásnak és vallásos érzésnek alapja, mindkettőt – hamis általánosítás és a szavak zsarnoksága útján – vallásos embernek nevezik. Ilyen tévedésen alapul Lewes okoskodása: szavakkal számol, de nem jelentésükkel. Pikler belátásos elméletének* vallás-lélektani igazolását nyerjük itt: az ember szükségletei – a fizikaiak és metafizikaiak egyaránt – állandók, csak kielégítésük módja változik a rendelkezésre álló belátás szerint.

Ám könnyen azt állíthatná valaki, hogy eme fejtegetés megkerülte a kérdést, s nem oldotta meg; hiszen a vitás kérdés éppen az, hogy vajon a vallásos érzés van-e valami kapcsolatban a tudással, vajon a vallásos szükségletek kielégítési módját is a belátás szabá-

* E társadalomelmélet szerint a társadalmi fejlődés alapja az emberek „belátása”: felismerik, hogy szükségleteik miként elégíthetők ki a leghatékonyabb és legcélszerűbb módon, és ennek megfelelő intézményeket hoznak létre. Kifejtését l.: Pikler Gyula: *A jog keletkezéséről és fejlődéséről* (Budapest, 1897) c. művében.

lyozza-e? – s rámutathatna valaki a fenti okoskodás élő cáfolata gyanánt az egyházra és a pápaságra. Életüket saját álláspontjuk szerint nem a belátás módosítja, mert az egyház nem változik, és azt állítják, hogy a vallásos szükségletek kielégítésének örök és változatlan – tehát a belátástól nem függő – módját adják a hívőknek.

Meg kell kísérelni eme ellentétek felfejtését vagy megvilágítását, mert nagy, talán a szellemi élet legnagyobb kérdése: az igazság értéke és ereje forog itt szóban. Ha igaza van Lewesnek és a pápaságnak, ha csakugyan vannak a szellemi életnek tüneményei, melyek nem az emberi igazságtól függenek, ha a lelki életnek eme jelenségei oly erősek, szilárdak, hogy évezredes intézményeket bírnak meg és sokmillió ember lelkében eleven valóságok: akkor súlyos tévedésen leledzenek mindazok, akik az igazság és gondolat jogáért folytatnak immár háromezer éves küzdelmet, akkor valóban el kell ismerni, hogy az együgyűeké a mennyeknek országa, és kétségbe kell esnünk a gondolat, az igazság jövőjén.

Lewes okoskodása, éppúgy, mint Taine-é, apriorisztikus meg-gondolásokból indul ki, deduktív, s így egyiknek sincsen tapasztalati, bizonyító, vitadöntő értéke: az iskolai számolás nyelvén úgy mondhatnók: megsemmisítik egymást. Ám az egyház és pápaság létező valóságok, tények, nem elméletek; tényeket pedig megcáfolni nem lehet. De mit lehet velük tenni? Értelmezni, jelentésüket fejteni.

A tudás sohasem kész, hanem mindig fejlődő valami, amelynek legszilárdabbnak ítélt alkotórészeit is lerombolhatja valami új tapasztalat; az igazságnak kritériumát eddig egyetlen gondolkodó sem találta meg, noha már a Szokratész előtti görög gondolkodók is érezték hiányát; iparkodtak ilyen kritériumokat találni – elég Platónra és a sztoikusokra emlékeztetni –, de az egyik bölcsező kétségbe vonta és – a szó ősi értelmében – meghamisította a másik munkáját. Amint azonban a filozófiai kérdések csak távoli vonatkozásban voltak a Mindenki Józsefek életével. Amint azonban a kereszténység terjedni kezdett és más-más országban meg világrészben más-más alakot nyert, a hívő emberre üdvözlése, a vezetőkre és politikusokra nézve hatalmi érdekek miatt volt fontos dolog, hogy kiválasszák az üdvözlés és hatalom lehetséges formái közül az igazit. Evégből ugyanazon kérdés előtt állottak most a hívők és az egyház, mint hajdan például a szofisták, és bizonyára akadtak az

egyháziasak között is szofisták, akik a tanok ellentmondásából akár valamennyinek téves voltát, akár az igazság megállapításának lehetetlenségét következtették. De mivel egy francia író állítása szerint az emberiség állításból él, és meghal a tagadástól, az élni akaró egyháznak szüksége volt az igazság valamiféle bizonyosságára. Eme kritériumot kereste az egyház a IV–V. század számos zsinatján és tette hathatósabbá a politikai hatalommal való szövetkezés révén. Mivel azonban a zsinatok végzései gyakran ellentmondottak egymásnak, szüksége támadt felsőbb döntőnek, és ez a pápaság, helyesebben a pápa lett. És a pápa nemcsak vallási és erkölcsi dolgokban szabta meg az igazságot, hanem döntő ereje és hatalma kiterjedt az ember lelki életének minden tartományára. Az egyház, mint az emberiségnek Istentől rendelt tanítója, nemcsak erkölcs-tant adott, hanem metafizikát és kozmológiát is; megvoltak és megvannak határozott tanai a világ keletkezéséről, a föld alakjáról és helyzetéről, a mindenség egyéb részeihez való viszonyáról, a világ kormányzásáról és az ember helyzetéről. Mindez elméleteket, amelyek nem egyházi felfogás szerint változó nézetek, hajdan igazak, ma tévedések, a pápaság hatalmával fedezte, és szellemi létét kötötte hozzájuk. De az igazság a benne rejlő immanens erőnél fogva még így is átalakította magának az egyháznak a világról való felfogását és így a vallásos érzést is. Más a XIII. századbéli katolikus képe Istenről, aki a földet állította a világ középpontjába, és a csillagokat azért teremtette, hogy díszítsék az égboltot, és este világítsanak; más a XX. század katolikus is, aki tudja, hogy a mérhetetlen mindenségben egy kicsi pont a föld, mely támadt és elmúlik a mindenség meg-megújuló forradalmaiban; aki tudja, hogy a csillagok mérhetetlen, a miénknél sokszorta nagyobb világot alkotnak, és az ökörnek van az a rendeltetése, hogy sült formájában az asztalra kerüljön. A kopernikuszi világnézet, nemhiába küzdött teljes erejével ellene az egyház, lassan, de biztosan revolucionálja az európai emberiség vallásos érzését és tudását. Minden tiltakozás és tudomásul nem vétel ellenére is, más Isten az, aki Kopernikusz és Newton, más aki a *Pentateuchus* [Mózes öt könyve] világát teremtette. Mivel pedig mégiscsak az isten-fogalom a vallások alapja és végső kútfeje, ezen fogalom pedig az imént jelzett átalakuláson a tudás, a belátás változása következtében valósággal keresztülment, elmondhatni, hogy a lelki életnek nincsenek meg nem változtatható tüneményei. Az intézmény pedig felfogásunk szerint nem egyéb,

mint valamely eszméleti állapot kivetítése, mondhatni materializációja, legtágabb értelemben – okozata is, és így nyilvánvaló, hogy az ok változásával az okozat is megváltozik: vagyis a vallásos érzés változását a vallási intézmények változása követi nyomon. Mivel továbbá a lelki élet egyéb, nem vallási megnyilatkozásait senki sem állítja változhatatlannak, a mássá levés egész lelki és ennek következtében társadalmi életünk törvénye is; kimondhatjuk, hogy az eszméleti állapotok evolúciójával párhuzamosan halad és azt követi az intézmények evolúciója, úgyhogy ezen ítélet a társadalmi pszichofizika alaptörvényéül ismerhető el.

IV. Az isten-fogalom ezen szükségképpen és gyökeres megváltozása a tömegeket azonban talán csak évszázadok múlva fogja áthatni, minélfogva az egyház mélyreható ilyen szellemű reformációja is csak akkorra várható. Az egyháznak azonban nemcsak a műveletlen tömegben, hanem a tudományos műveltek között is vannak hívei, kik saját lelki szükségleteiket tartva szem előtt, már most szeretnének olyan vagy oly fajta egyházban élni, amintőre a tömegnek csak századok múlva lesz szüksége. Ennek a törekvésnek szülötte a liberális katolicizmus néven ismeretes mozgalom, valódi képviselői a Kúria szellemében mindig megbízhatatlan és gyanús német teológusok: Erhardt, Schell és mások, és irodalmi arcképeket még fellépésük előtt megrajzolta Zola a *Róma* Pierre Fromont-jában. Hogy eme mozgalom egyházi férfiakban talált támogatókra, eleven bizonyítéka annak, hogy az egyház nem változhatatlan intézmény, és hogy ott is érzik szükségét, hogy a modern élet tudományos és szociális követelményeinek az egyházon belül kell helyet szorítani. Amint joggal nevezték a szocialisták imént lezajlott drezdai pártgyűlésén Kautskyt a párt pápájának*, éppen olyan joggal nevezhetné valaki az Erhardtokat az egyház revizionistáinak.

Előre látván a fejlődés sodrát, meg szeretnék kímélni az egyházat olyan összeütközésektől, mint aminők a XVI. században erősen megcsorbították tekintélyét; a volenti ducunt fata** elvet követve szeretnék, ha az egyházi forradalom fölülről, szinte észrevétlenül indulna meg. Ismerik, milyen nagy szellemi veszteség háramlott

* A Német Szociáldemokrata Párt 1903 szeptemberében, Drezdában tartott kongresszusán Kautsky a forradalmi álláspontot képviseli a kisebbségben maradó reformista Bernsteinnel és Vollmarral szemben.

** A szállóige teljes szövege: Fata volentem ducunt nolentem trahunt (Az erős akarátú embert csak vezeti a sors, a gyenge akarátút hurcolja magával).

abból az egyháza, hogy szembeszállott és tagadás álláspontjára helyezkedett a kopernikuszi világnézettel szemben, ezért akarják megelőzni, hogy hasonló veszteség érje az egyházat most, mikor Darwin és Spencer tanai ezt a világnézetet az organikus világ egészére, Marxék pedig különösen a történeti életre terjesztik ki. Ám ez a mozgalom az intézmények lélektanát ismerők szemében már eleve a sikertelenség bélyegét viseli magán; a hegytető lakói muto-gatnak valami kilátást a völgy lakóinak; optikai lehetetlenség, hogy ugyanazt lássák és kívánják meg. Amíg a tömegek – különösen a latin országokban – megtartják mai mivoltukat, a latin katoliciz-mus és a pápaság sem változhatik meg gyökeresebb módon. Ám nem várt – és nem kívánt – segítséget nyerhet ez a mozgalom a szo-cializmus részéről, melynek vallási formák – modern tudományos alapon nyugvó vallási formák – felé haladó fejlődésefélreismer-hetetlen. Ha e két reformmozgalom – az egyik alulról, a másik felülről indulna ki – valahol összeérhetne, a katolicizmus forra-dalma gyorsabban és alaposabban következhetnék el, semmint általában várják és számítják. Még sikertelenebbnek és az intéz-mények mivoltának még nagyobb félreértéséből eredőnek kell ítélni ezen világításban ama találgatásokat és reformterveket, me-lyeket itt-ott az új pápa egyénileg felette szimpatikus és erényekben valóban kiváló megjelenéséhez fűztek. Az egyház és a pápaság nem az egyes, a mindenkori pápa egyéniségének kifejezője, hanem kife-jezője egy óriási hatalmi szervezetnek, amelyet egyrészt az átörök-lés, másrészt a meglevő más társadalmi szervek hatalmi viszonyai határoznak meg. Minél kisebb és kevesebbre kiterjedő valamely szervezet, annál több kilátása van benne az egyéni kezdeménye-zésnek és így világos, hogy nincs intézmény a világon, melyre nézve közömbösebb volna, ki vezeti, mint éppen a pápaság. Bámulatos erejének ez is egyik titka és magyarázata.

V. Szociológiai szempontból felette érdekes az is, hogy bármenny-re tiltakozik hivatalos nyilatkozataiban és az általa sugalmazott tudomány termékeiben a társadalmi élet természettudományos fel-fogása ellen, mégis az egyház mutatja meg a legcsattanósabban, hogy a természeti kiválasztás elve az emberi társadalmakban is érvényesül, és hogy a legkiválóbb fönmaradásának törvénye az intézmények történetét is szabályozza. Galton, a középkori elma-radottság okait kutatván, a legfontosabbat abban véli megtalálni, hogy hosszú évszázadokon keresztül az értelmileg legkiválóbb

egyének lemondtak a faj propagálásának hivatásáról, hogy az egyháznak szenteljék életüket és munkájukat. A középkor szellemi élete, igaz, elhanyagolt evvel, de viszont az egyház felvirágzott, és csodálatra méltó épülete, ha nem is minden ízében, megkészült avval az erővel, amit a faj fenntartására és nemesbítésére szánt tulajdonképpen a természet. Az egyház azonban nemcsak kiválasztotta az értelmileg és erkölcsileg legkiválóbb egyéneket, hanem fel is használta őket. Valamennyi hatalmi szervezet közül ő közelíti meg leginkább Platón állameszményét abban, hogy benne igazán a bölcsek, filozófusok uralkodnak: arisztokratikus szervezet, de a szónak igazi és kívánatos értelmében, pedig nem volt még a világon szervezet, mely demokratikusabb alapokon épült volna.

Husadik Század, 1903. II. 712–720. 831–837. 1.

JEGYZETEK

1. Draper: *Conflicte zwischen Religion und Wissenschaft*: 48., 49. passim.
2. Draper, I. m. 349. 1.
3. Renan: *Les apôtres*. A kereszténység olyan korban keletkezett és terjedt el, melyben nem volt már haza. Ha van dolog, melynek az egyház megalapítói teljességgel híjával voltak: akkor a hazafiság ez.
4. A kölcsönös függés törvénye. L., Taine: *Nouveaux essais*. Préface.

A XIX. SZÁZAD TÖRTÉNELMÉBŐL

Wolfner (Farkas) Pál 1878-ban, Budapesten született, a Singer és Wolfner Kiadvállalat egyik tulajdonosának, Wolfner Józsefnek a fia. A budapesti egyetemen jogot végzett, ügyvéd. Az 1904-től a Társadalomtudományi Társaság szervezésében meginduló munkástanfolyamokon a magát ekkor még Marx és Engels következetes követőjének valló Wolfner történelmi tárgyú előadásokat tartott. Később a Társadalomtudományi Társaságon belül elkülönülő konzervatív csoport egyik vezetője, majd a Társaságradikális és konzervatív tagjai között lezajlott szakítás után az egyre jobban radikálizálódó Társadalomtudományi Társaság ellensúlyozására szervezett Magyar Társadalomtudományi Egyesület egyik alapítója és főtitkára. Az Új Idők egyik szerkesztője, Tisza István párthíve, 1910-től országgyűlési képviselő. Szórakoztató regényeket és drámákat is írt. 1921-ben, Budapesten halt meg. Fontosabb művei: A szocializmus története és tanításai. Budapest, 1901. Osztályharcok a XIX. században. Budapest, 1905.

I. A FEBRUÁRI FORRADALOM

Mindazok, akik történelmi kézikönyveinket és történelmi oktatásunk módszerét modern szempontok szerint vizsgálják – első látásra is nagy hibákat és hiányokat fognak találni bennük. Kétségtelen, hogy középiskoláink legnagyobb része történelem címen száraz adathalmazokkal terheli meg tanulóinak memóriáját, az általános nagy szempontokról, a belső mozgatóerőkről, a történelmi tények gazdasági indokairól alig esik szó. De még ennek a történelmi tanításnak is elhanyagolt mostohagyermek a legújabb kor történelme. A kézikönyvek legnagyobb része pár oldalon végez mindazzal, ami a bécsi kongresszus óta történt. Az iskolai oktatás

még erről a pár oldalról is alig vesz tudomást, mire rájuk kerülne a sor, már rendesen kifogyott az időből is. Az érettségit tett fiatal-ember, ha jó az emlékezőtehetsége, évek multán is bír homályos fogalmakkal a lützeni csatáról, a Valois-házról vagy a piros és fehér rózsa harcáról, ámde sohasem hallotta Mazzini, Lord Palmerston vagy Louis Blanc nevét. És azoknak kivételével, akik a történelemmel szakszerűen foglalkoznak, csak igen keveseknek nyílik alkalmuk az elmulasztottat később pótolni, úgyhogy lépten-nyomon tapasztaljuk, hogy éppen az úgynevezett intelligens osztályok tagjai az utolsó száz év történetét alig ismerik.

Felesleges volna ezen a helyen hosszasan bizonyítani azt a fontos-ságot, amellyel éppen ennek a kornak az ismerete mindazok szá-mára bír, akik a történelmet nem a kronológia szempontjából fogják fel, akik a történelemben nemcsak csaták leírását, királyok és hadvezérek élettörténetét keresik. Nem kell a *Kommunistisches Manifest* [*Kommunista Kiáltvány*] álláspontját a maga teljes rideg-ségében elfogadnunk, nem kell a történelemben csak elnyomók és elnyomottak szüntelen harcát látnunk, hogy a legújabb kor törté-netében a nagy osztályharcokat meglássuk.* Az utolsó 100-150 esztendő története szervesen összefüggő egész, amelynek ismerete nélkül a jelent megérteni, a jövővel számolni teljességgel lehetetlen. Aki a történelemmel mint társadalomtudománnyal akar foglal-kozni, annak elsősorban ebbe a korba kell belemélyednie. Ez a fel-adat nem könnyű, és bizonyos tekintetben talán nem is érdekes. Akik a történelemben a dekorációkat keresik, akiket hajlamuk jelmezek és fegyverzetek felé von, akik a középkor gót romantiká-ját, a reneszánsz csillogó színeit szeretik, azokat az előtérben álló gazdasági és osztályszempontok szürkése csakhamar vissza fog ismét riasztani. Másrészt azok is, akik ezeket a szempontokat találják érdekesnek, csak nehezen tudnak eligazodni közöttük. Egy-egy esemény megértéséhez a legkülönbözőbb tényezőket kell figyelembe venni, amelyek néha a legcsodálatosabban hatnak egymásra, a leg-váratlanabb, az első pillanatra szintén hihetetlen eredményeket hozzák létre. Semmi sem igazolja ezen állítás igazságát jobban, mint az a forradalom, amellyel ezen cikkben foglalkozni akarunk.

A februári forradalom irodalma alig két hónapja ismét egy új

* Wolfner itt a mű felületes ismeretére valló, egyoldalú képet ad a *Kommu-nista Kiáltvány*ról.

munkával szaporodott. Egy párizsi irodalmi vállalat, a „*Cahiers de la Quinzaine*” [Kéthetenkénti füzetek] júniusi füzetében újra kiadta Louis Menard-nak *Prologue d'une Révolution* [Egy forradalom prólógusa] című – először 1848-ban megjelent – könyvét. Egy elfelejtett embernek egy elfelejtett műve fekszik ismét előttünk. A kiadó elfogultsága kell ahhoz, hogy Menard személyében vagy irataiban különösebb érdekességet találjunk. Ő is egyike volt azoknak a fiatal embereknek, akik a szellemi proletariátusból kikerülve a munkásosztály érdekeiért harcoltak, akiknek típusát Hugo Victor a *Nyomorultak*ban oly mesteri módon rajzolta meg. A 48-as párizsi forradalom a 26 éves Menard-t Blanqui követői között találta. Ő is részt vett a proletariátus nagy halálküzdelmében Cavaignac polgári katonái ellen, ő is ott állott a barikádokon, amelyek egymás után estek el, hallotta a sortüzeket, amelyek újabb és újabb foglyokat végeztek ki, és a szíve mérhetetlen nagy keserűséggel telt meg. Verseiben a dacos, engesztelhetetlen bosszúhangján siratja meg a barikádok lemészárolt védelmezőit; most újra kiadott történelmi művében pedig vádiratot hagyott hátra a júniusi vérengzések ellen. A könyv tulajdonképpen súlypontja a júniusi harcok leírása, és ezt a leírást Louis Napoléon 49-es köztársasága oly izgatónak találta, hogy a szerzőt börtönnel büntette érte. A munka többi része azonban nem mond különösen érdekes dolgokat, a fiatal szerző nem tudott – nem is tudhatott – felemelkedni arra a nyugodt, objektív magaslatra, amelyen ugyanezen időben Karl Marx ugyanennek a forradalomnak belső evolúcióját megírta*. Mindennek dacára azonban Menard könyvében is sok olyant találunk, aminek a februári forradalommal foglalkozók jó hasznát vehetik.

És alig van eseménye az utolsó száz esztendőnek, amely a modern történetírás figyelmét annyira megérdemelné, mint éppen a februári forradalom. Ha egy vízcseppet erős nagyítóüvegen keresztül nézünk, nyüzsgő, forrongó világ jelenik meg a szemünk előtt, amelyben a banális hasonlat már annyszor az emberi élet tükrét látta. Egy ilyen történelmi vízcsepp a februári forradalom. Mindazt, ami száz esztendő történetében benne van, megtaláljuk – mintegy összeszorítva – a februári napok történetében. Egy óriási káosz az egész, amelyben az elmúlt század összes irányai küzdenek egy-

* Marx: *Louis Bonaparte brumaire tizenhatalcadikája*. Marx–Engels Művei, 8. köt. Budapest, 1962. 101–196. l.

mással. Nincsen áramlat, amelynek képviselői ne jelennének meg a februári köztársaság színpadán. A legcsodálatosabb szövetkezések nyomon követik egymást. St. Simon követőinek befolyása, Louis Blanc új iránya, Blanqui sötét fanatizmusa és Proudhon tagadása egy időre összeolvad egy Larochejaquelein törhetetlen Bourbon-hűségével, egy Lamartine frázisaival, egy Odilon Barrot dinasztikus meggyőződésével. Mások kezdik meg a forradalmat, mások folytatják, és mások végzik be. A dinasztiahoz hű polgári ellenzék harcából, amely csak egy gyűlöletes kormányt akar megbuktatni, a munkásosztály harca lesz, amely a polgári királyságnak véget vet ugyan, de amely nem a szociális, hanem a polgári köztársaságot állítja helyébe. Négy hónappal később a polgári köztársaság halomra kartácsoltatja azokat a munkásokat, akik megcsinálták, hat hónappal később pedig ugyanazok a munkások, akik februárban Lajos Fülöpöt angol száműzetésbe küldötték, angol száműzetésből hozzák haza szavazataikkal Napóleon Lajos herceget, és segítségére vannak, amikor a köztársaságot abszolút császársággá változtatja át. Az ellentétek egész sorozata követi egymást tíz hónap alatt, és első pillanatra ezek az ellentétek érthetetleneknek látszanak. De csak az első pillanatra. Ha végigmegyünk a februári forradalom történetén, ha sorra vizsgáljuk az elemeket, amelyek részt vesznek benne, ez ellentétek mindegyikét megvilágítva és megmagyarázva látjuk.

E korszak történetíróinak rendes szokása, hogy az 1830. évi júliusi és az 1848. évi februári forradalmat egymás mellé állítják. Megtalálják mindkettőben a közös jellemző vonásokat, és szellemes paradoxonokban mutatnak rá a kettő közötti ellentétekre. Igazában azonban a két forradalmat sem egymás mellé, sem egymással szembe állítani nem lehet, annyira különbözők. Ámbár csak 18 esztendő van közöttük, mégis két, egészen különböző korszakra tartoznak. A júliusi forradalom tulajdonképpen epilógus, a nagy francia forradalom epilógusa. A polgárság osztályharca, amely a XVIII. század második felén keresztül egyre tart, amely a nagy francia forradalomban sem tud még egészen győzni, a júliusi forradalomban végre befejeződött. A februári forradalom pedig már egy új osztályharc kezdete, és Menard előbb idézett könyvének címe inkább ösztönszerűleg ugyan, de mégis eltalálta az igazságot, amikor az 1848-as év eseményeit „egy forradalom előjátékának” nevezi. Ha a két forradalom történetét egymás mellé állítjuk, világosan

látjuk ezt a nagy belső ellentétet. 1830 júliusában egy szervezett, egységes osztály harcolt a Bourbonok ellen, amely osztálynak minden egyes tagja tisztában volt a harc céljával és eredményével. Marx, aki nem szereti az adomákat, azt írja, hogy amikor Laffitte az orléans-i herceget diadalmenetben kísérte a városházára, hogy Lajos Fülöp királyt csináljon belőle, önkéntelenül is így fakadt volna ki örömeiben: „Ezentúl majd a bankárok fognak uralkodni.”* Az adoma valószínűleg nem igaz, de a júliusi forradalom lényege mégis benne van. Egy öntudatos osztály végre birtokába vette azt a hatalmat, amelyért már közel száz éve harcolt, amely már majdnem egészen az övé volt az első köztársaság alatt, amelyet Napóleon részben ismét elvett tőle, és amelyet most, hogy X. Károly egészben vissza akart adni az ancien régime-nek, döntő küzdelemben végképp a maga számára szerzett meg.

E helyen nem mehetünk bele a júliusi forradalom belső történetébe, nem mutathatjuk ki, hogy egyedül és kizárólag a polgári osztály öntudatos harca volt. De eredményei önmagukban is világosan beszélnek. A véletlen nem játszott benne semmi szerepet, az új rendszer már a forradalom előtt teljesen készen volt, és csak a végzőre várt, hogy helyét elfoglalja. Az orléans-i herceg és polgári barátai teljesen értették egymást. Akár mondotta Laffitte az előbb említett mondást, akár nem, 18 esztendő története azt bizonyítja, hogy igazat mondott volna. A polgári osztály teljes mértékben birtokába vette a hatalmat. Akár Laffitte, a bankár, akár Casimir Périer, a volt bankár, vagy Guizot, a volt tanár, kormányozták az országot, mindegyikük ugyanannak az osztálynak a nevében kormányozta Franciaországot. És ez az osztály féltékenyen őrizte a maga osztályuralmát. A választási törvény csak a 200 frank egyenes adóval megterhelt polgároknak adta meg a választói jogot. Franciaországnak 1839-ben 20 millió főnyi lakossága dacára sem volt több, mint 200 000 választója. Nemcsak a munkásosztály, a kispolgárság is ki volt zárva a politikai hatalomból, és ez nemsokára keserű panaszokra adott okot. A polgári osztály, amely egységesen harcolt 1830-ig, különböző alkatelemeire szakadt, amelyek lassan állást foglalnak az új rendszerrel szemben. A polgári sajtó panaszkodni kezd, hogy Franciaországban egy kiváltságos társaság ural-

* Vö. Marx: *Osztályharcok Franciaországban*. Marx – Engels *Művei*, 7. köt. Budapest, 1962. 10. l.

kodik, és keserű gyűlölettel támadja Guizot miniszterelnököt, aki 1841-től 1848-ig ennek a rendszernek mintegy megtestesítője. És mire az 1848. év elérkezik, egészen különböző elemek hajlandók a fennálló rendszer megbuktatására. Vizsgáljuk meg egyenként ezeket az elemeket.

Azt modottuk, hogy Lajos Fülöp kormánya a polgári osztályt képviselte. Igazában azonban még a vagyonos polgárságnak is csak egy része állott Guizot mögött. A nagy befolyás, amelyet a nagy bankok, elsősorban a Rothschild-csoport a kormányzásra bírtak, és amelyet természetsszerűleg a maguk érdekében használtak fel, a tulajdonképpeni nagyipart a kormány ellen lázította. Grandin, roueni gyáros, aki később a polgári reakció egyik legelkeseredettebb vezére volt, a Guizot-kormány legélesebb parlamenti ellenségei közé tartozott. Bastiat a bordeaux-i bortermelők megbízásából a fennálló védvamos rendszer ellen folytatott harcot. Léon Faucher, a köztársasági kormány későbbi minisztere Lajos Fülöp utolsó évei alatt szüntelenül támadta az uralkodó rendszer tőzsdejátékát, mint a nagyipar ellenségét. Ezek az elemek, amelyek a képviselőházban a „dinasztikus baloldal” elnevezés alatt egyesültek, sohasem gondoltak a királyság eltörlésére vagy Lajos Fülöp száműztetésére. Az ő szemükben a kívánt cél csak Guizot bukása volt, mert ebben az esetben Guizot helyébe az ő szűkebb osztályérdekeik képviselője, Thiers vagy Odilon Barrot jött volna.

A nagyburzsoázia két része tehát ellenségesen állott egymással szemben a parlamentben. A kispolgárnak ellenben a választási törvény folytán nem volt módjában a parlamentben szóhoz jutni, és így azon kívül kellett szervezkednie. A köztársaságiak legnagyobb része az ő soraikból került ki. A júliusi királyság elvette bizalmukat a monarchikus intézmények iránt, ismét vágyódtak a köztársaság után, amelynek emlékei még sokakban egészen tisztán éltek. Természetesen a polgári köztársaság lebegett ilyenkor a szemük előtt, és ha ellenséges szemmel néztek Guizot-ra és a királyi udvarra, nem kevésbé ellenséges szemmel tekintették azt a mozgalmat, amely a kommunizmus neve alatt nemcsak az uralkodó osztálynak, hanem a magántulajdonnak is hadat üzent.

A munkásosztály a júliusi forradalomban még nem vett öntudatosan részt. Sőt a munkaadóknak szinte erőszakkal kellett a barikádokra kergetni őket, a nyomdatulajdonosok ezrével mondtak fel nekik, hogy az elkeseredés a forradalomba vigye őket. Amikor

azután a júliusi forradalom lezajlott, és Casimir Périér és társai birtokukba vették a hatalmat, mindjárt az első években kettős reakció keletkezik az új rendszer ellen. A republikánus kispolgárság nem akar belenyugodni a megváltozott viszonyokba. 1830-ig együtt küzdött a mostan uralomra jöttekkel, és most ezek sietve zárkóz-
nak el előle. A munkásosztály pedig lassan – szórványosan – öntudatra jön. A gazdasági változás, amelyet a gépek Angliában már a XVIII. század végén idéztek elő, Franciaországban csak a napóleoni háborúk után kezd teljes mértékben észrevehetővé válni. A nagyipari központokban, elsősorban Párizsban és Lyonban érzik meg először ezt a hatást. A proletariátus sorsa a húszas évek végétől kezdve jó ideig rohamosan rosszabbodik. Szenvedéseik magára vonják más osztályok gondolkodóinak a figyelmét is. St. Simon, hogy a maga félig vallásos, félig tudományos rendszerével segítsen rajtuk.* De már magában a munkásosztályban is lassan megindul a mozgalom. Homályosan, alig derengő öntudattal még csak helyzetük nyomorúságát érzik, programot még senki sem csinált a számukra. St. Simon követőinek misztikus filozófiája, Fourier rendszere egyaránt távol áll tőlük. De az elégedetlen elemek megtalálják egymást. A júliusi királyság első tíz esztendeje tele van fantasztikus összeesküvésekkel, amelyekben a polgári, köztársasági érzelmű fiatalság és a proletariátus egyaránt részt vesz. A barikádokon, amelyeket Lamarque tábornok temetése után emelnek, már együtt harcolnak, a St. Méry-templomban, ahová beszorítják őket, együtt hálnak meg.** És a St. Méry-templom napja máskülönben is nevezetes, ugyanazon napon, amelyben fiatal egyetemi hallgatók és öreg munkások egymás mellett esnek el a királyi csapatok golyóitól – Párizs mellett, Ménilmontant-ban St. Simon követői misztikus szertartások között vallásos renddé alakulnak át. Az utópista szocializmus elérkezett végső stádiumához.

Két esztendővel később Lyonban ismét barikádok emelkednek; de már nem trikolór leng rajtuk, hanem a vörös lobogó, és a vörös lobogón először jelenik meg az 1848-as forradalom munkásjel-

* A mondat nem teljes, így jelent meg.

** 1832 júniusában, a demokraták között népszerű Lamarque tábornok temetésekor, kispolgári republikánusok vezetése alatt, számos munkás részvételével monarchiaellenes felkelés tör ki, amelyet két napon belül levernek.

szava: „Dolgozva élni vagy küzdve meghalni”. Itt már tisztán proletár mozgalom folyik. A lyoni selyemgyárak munkásai árszabályt készítettek, és amikor a gyárosok azt nem fogadták el, általános sztrájkba léptek. A sztrájk erőszakosságokra, később utcai harcokra vezetett, és két napig Lyon egy nagy része a felkelők kezében volt. A felkelést leverték, az árszabályt elvetették, a munkások veresége teljes volt. De a lyoni események mély hatást gyakoroltak a párizsi proletariátusra, és a következő esztendőben újabb és újabb kísérletek történnek a fennálló rend megbuktatására. A titkos gyűlések, összeesküvések és utcai puccsok között pedig lassan megszületik a dogma is.

Rendszeres és egységes szocialista pártról a júliusi királyság alatt beszélni még egyáltalán nem lehet. Louis Blanc maga mondja, hogy a párizsi proletariátus százazreiből a fennálló titkos társaságokban és egyesületekben alig néhány ezer volt szervezve. Ezeknek az egyesületeknek legnagyobb része is inkább republikánus volt, mint szocialista. A szocialista tanoknak elméleti képviselői sem értettek egymással egyet. Louis Blanc, aki az *Organisaton du travail* [A munka szervezése] című kis munkájában először próbálta a szociális kérdésnek nem utópisztikus, hanem gyakorlati megoldását adni – követelte ugyan az általános választási jogot, sürgette ugyan a nemzeti műhelyek felállítását, de idegenkedett a kommunisták tanításaitól. A fiatal, rózsás képű, jól öltözött újságíró családi összeköttetéseinél fogva tulajdonképpen a legelőkelőbb polgári osztályhoz tartozott, és történeti munkáiban nemegyszer meleg szimpátiát árul el a legitimistákkal szemben is. A párizsi munkásság szervezett részében azonban sokkal több híve volt, mint a rideg kommunista Blanquinak. Blanqui, ez a név volt a polgári osztály réme. Tanításai-
ban egyenes követője volt a francia forradalom kommunistáinak, elsősorban Babeufnak, összeesküvések szervezésében talán még Mazzini ügyességét is felülmúlta. A XIX. század első felében, kiváltképp a húszas és harmincas éveiben, az „összeesküvő” egy egész különálló típus, és ennek a típusnak talán legtökéletesebb megisméjlesztője Blanqui. Szervezőképessége egyenesen bámulatos. Egyesületeinek sok száz tagja van, anélkül, hogy egyik ismerné a másikat, nyílt utcán szemléket tart hívei felett, amelyekről azonban csak ő maga tud, nap-nap után változtatja külsejét és búvóhelyeit, és annyira benne él összeesküvéseiben, hogy folytonos kudarcok, folytonos hosszú börtönbüntetések dacára, alighogy

kiszabadul, ismét újra kezdi őket. A párizsi munkások legfanatikusabb, legelkeseredettebb része ő körülötte csoportosul. Számra nézve csak kevesen vannak, de elhatározó esetekben nagy tömegeket tudnak magukkal ragadni. Lajos Fülöp uralkodása alatt egy külföldi német író élt Párizsban, aki hatalmas szellemével élesen meglátta a politikai és társadalmi élet kicsinyes oldalait, és fölényes gúnnyal tárgyalta az embereket és intézményeket. De Heine Henrik is abbahagyja a gúnyolódást, valahányszor párizsi leveleiben a kommunistákról kezd beszélni. A mogorva, blúzos emberek iránt önkéntelen tiszteletet érzett, és bár gazdasági érzéke alig volt, a zseni éleslátásával minduntalan megjósolja, hogy a kommunisták hatalmas és véres szerepet fognak játszani a jövőben. Szokatlan érzés fog el, ha Heine leveleiben ezeket a beteljesedett jóslatokat olvassuk, amelyek például Louis Blanc személyét illetőleg szinte ijesztő pontossággal váltak be.

Louis Blanc-nak volt befolyása a nagy tömegre, Blanqui körül kiválasztott, elszánt emberek csoportosultak, de magányosan élt és magányosan tanított a francia proletariátusnak talán legnagyobb teoretikusa, Proudhon. A tulajdonról való sajátos felfogása, amely felfogásnak definíciója sokkal ijesztőbb, mint tulajdonképpeni lényege, a birtokos osztály szemében még Blanquinál is sötétebb színben tüntette fel. Azok, akik Proudhont jobban ismerik, tudják, hogy elmélete, miszerint a „tulajdon lopás”, tulajdonképpen csak a járadékok és kamatok ellen irányul. De a burzsoázia benne látta legnagyobb ellenségét. Pedig Proudhon igazán nem volt forradalmi alak. Blanqui összeesküvéseitől távol állt. Louis Blanc nemzeti műhelyei* fölött mosolygott. Mikor 1848-ban a nemzeti műhelyek csúfosan megbuktak – ezt a bukást természetesnek találta. „A tőkét a farkánál fogva kell megfogni – jelentette ki ekkor –, és ez a farka a járadék. Ti úgy álltatok a tőke előtt, mint ahogy a vérszomjas farka a sündisznó előtt áll – nem tudtatok benne kárt tenni.”

De bármennyire távol is álltak egymástól a parlament ellenzéki képviselői, a polgári republikánusok, Louis Blanc vagy Blanqui követői, mindannyiuknak érdekében állt a fennálló rendszer váltó-

* Nemzeti műhelyek: Louis Blanc elképzelései alapján állami hitellel felállított üzemek. Ellentmondásos szerepüket elemzi Marx az *Osztályharcok Franciaországban*. c. művében. Marx–Engels *Művei*, 7. köt. Budapest, 1962. 24–25. l.

zása, mert csak változás útján közelíthették meg saját céljaikat. És az elégedetlen munkásosztállyal, a polgári osztály elégedetlenségével együtt még egy harmadik osztály is résen volt, ahogy az adott pillanatban a maga érdekeiért helyt álljon. A júliusi forradalom az „ancien régime” uralkodó osztályát, a Bourbonokhoz hű nemességet másodszor is megfosztotta kivételes helyzetétől. Amióta Berry hercegnő szerencsétlen kísérlete 1832-ben kudarcot vallott, ez az osztály egészen csendben maradt. De folyvást várták a gyűlölt burzsoá király bukását és a maguk osztálykirályának, V. Henriknek visszajövetelét. Lord Normanby angol követ írja jelentésében, hogy mikor Lajos Fülöp február 24-én menekülve szállt be kocsijába a Caroussel-téren, Cremieux mellett, aki odáig kísérte, egy ismeretlen férfiú állt, aki gondosan segítette be kocsijába az öreg királyt. „Köszönöm, uram” – mondotta Lajos Fülöp. Nincs mit – válaszolt a másik. – Tizennyolc év óta várok erre a percre. A legitimista párt gondolkodását ez a kissé valószínűtlen történet híven fejezi ki, a júliusi forradalomtól kezdve mást sem tettek, mint vártak.

Látjuk, hogy Franciaország három számba jöhető osztálya közül kettő a maga egészében, a harmadiknak pedig egy nagy része változást óhajtott. És ebből a helyzetből természetesen következett az, hogy ameddig a fennálló rendszer megbuktatásáról volt csak szó, mindezen igen különböző elemek együttműködtek. Szakadásra köztük csak akkor került a sor, mikor mindegyik a beállott változást a maga helyzetének és érdekeinek megfelelőleg akarta berendezni.

A februári forradalom közvetlen oka elsősorban az a nagy gazdasági válság volt, amely 1847-től kezdve először Angliában, később az egész kontinensen sorra szedte a maga áldozatait. Az elmúlt századnak nagyobb és általánosabb gazdasági válsága alig volt, mint az 1848. évi. Már 1845-ben kezdődött Angliában, a gabonavámok előre látható eltörlése ideig-óráig még visszatartotta, 1847-ben azután a londoni nagy gyarmatáruüzletek sorra buknek, az úgynevezett „Land Bankok” és az ipari kerületek gyárai sorra becsukják kapuikat – a válság Angliából átmegy a kontinensre, és nyomában a proletariátus sorsa mindenütt kétségbeejtővé válik. Franciaországban az ipari szerencsétlenséget a mezőgazdasági csapások még súlyosabbá tették. Az 1845. és 1846. évek termései emberemlékezet óta a legrosszabbak voltak. A burgonyát egy újfajta betegség pusztította. Az 1847. évben már

általános volt az élelmiszerek drágasága. Az éhség számos helyen forrongáshoz vezetett, a forrongások gyilkosságokká fajultak, és a Buzançais-ban kivégzett gyilkosok, akik kenyérért öltek, ismét csak fokozták a régi elkeseredését [sic!]. Fentebb mondtuk, hogy Lajos Fülöp kormánya elsősorban a pénzarisztokráciára támaszkodott, amelynek spekulációit még rendes körülmények között is általános gyűlölettel nézték. De most, az általános gazdasági válság közepette, ez a gyűlölet megkétszereződött. A támadások a sajtóban nap nap után ismétlődtek. A dinasztikus ellenzék úgy találta, hogy ideje érkezett. A nagyipar el akarta foglalni a bankok helyét. A választási jog kiterjesztése alkalmas jelző gyanánt szolgált nekik. Természetesen nem gondoltak arra, hogy az általános választási jogot kívánják. De a 200 frankos cenzust le akarták szállítani a felére, mert ily módon a kispolgárság, amely anyagilag is erősen függött tőlük, a választók közé került volna. A reformmozgalomnak, amelynek élén Thiers, Odilon Barrot, Lamartine állottak, ez volt a tulajdonképpeni célja. Köztársasági tervek a vezetőktől teljesen távol estek. Ellenkezőleg – megkövetelték, hogy a mozgalom által rendezett lakomákon mindig elsősorban a királyról emlékezzenek meg, és amikor Dijonban, Maconban és más helyeken mindig forradalmibb hangok kezdtek emelkedni, Thiers, Rémusat, Dufaure sőt maga Lamartine is a mozgalom ezen fajtájától lassan visszavonultak. Annál erősebben folytatták azonban a parlamenti harcot, mert jól látták, hogy a Guizot-kormány bukását mindenki kívánja. Ez a bukás azután február három emlékezetes napja alatt tényleg be is következett, de vele együtt bukott a királyság is.

Felesleges volna e helyen a februári forradalom lefolyását hosszasan előadni, az események minden történelmi kézikönyvben részletesen le vannak írva. Tudvalevő, hogy a párizsi 12. arrondissement reformlakomát* akart tartani, a kormány azonban ezt az összejövetelt betiltotta. Párizsban erre kitört a forrongás. Az ellenzéki képviselők ugyan nem mertek ellenszegülni a kormány tilalmának, és megelégedtek azzal, hogy a kormány vád alá helyezésének indítványozásával parlamenti térre vitték az ügyet. De az összes kormányellenes elem észrevette, hogy az alkalom, amelyre vártak, elkövetkezett. Az utcákon barikádok emelkednek, republikánusok, szocialisták, kommunisták csapatokban tódulnak a királyi palota

* A választás híveinek bankettje.

felé, a titkos társaságok sorra mozgósítják tagjaikat anélkül, hogy bárki közülük is a mozgalom céljával még tisztában volna. Ehhez a bizonytalansághoz képest a februári forradalom, mialatt folyik, folyvást más és más színezetet nyer.

Figyeljük meg jól ezeket a változásokat. Először csak a dinasztia-hoz hű ellenzék harca folyik a Guizot-kormány ellen. A jelszó most még csak annyi – Le Guizot-val! A mozgalom célja egyelőre csak egy más minisztérium alakítása, amely az uralkodó osztály egy eddig háttérbe szorított csapatjának jobban felel meg. A király végre is enged, és elbocsátja Guizot-t. Helyét előbb Molé gróffal, pár óra múlva egy Thiers–Odilon Barrot-kormányral tölti be. A forrongás ezzel egy pár órára megszűnik. A nagyburzsoázia egyszerre abbahagyja a harcot, és átadja magát a diadalmámornak. Menard leírja, hogy a nagyiparosok hogyan világítják ki házaikat és boltjaikat egész Párizsban. Egy pillanatra úgy látszik, hogy az egész mozgalomnak vége van. De mialatt Thiers és Odilon Barrot barátai ujjonganak, Párizs falain falragaszok jelennek meg. A kispolgárság nem vesz részt a nagypolgárság örömeiben. A köztársasági párt még nem meri a köztársaságot említeni, de szerve, a demokrata választási bizottság követeli, hogy a nemzetőrségbe ne csak egyeseket, hanem az egész népet sorozzák be, és hogy törvényben mondják ki, hogy a nemzetőrséget belső forrongások esetében használni nem szabad. Közben a Louis Blanc-csapat a *Reform* szerkesztőségében tanácskozik. A munkások bejöttek a külvárosokból de a Thiers-minisztérium nem elégíti ki őket. Arra a hírre, hogy a katonaság a nép közé lőtt, azután egyszerre átalakul az egész kép. A polgári elemek hirtelenül a háttérbe szorulnak, egy pillanat alatt a proletariátus veszi kezébe a vezetést. Most már közömbös, hogy Guizot vagy Thiers ül-e a miniszterelnöki székben – az új jelszó: „Éljen a köztársaság!” A radikális polgári elem hozzájuk csatlakozik, és hatalmas tömegükkel szemben lehetetlen az ellenállás. A februári forradalom ezen második szakasza azzal végződik, hogy a király elmenekül Párizsból, és a trónörököst édesanyjával, az orléans-i hercegnővel és Nemours herceggel, a gyámjával együtt hátrahagyja.

A zűrzavar most teljes és talán a legteljesebb a Palais Bourbonban, ahol a képviselőház tanácskozik. A képviselők között alig van republikánus, és most egyszerre szemben találják magukat a köztársasággal. A polgári osztály érzi, hogy hatalmi állása fenyegetve

van, és keresi a módot, hogy a változott viszonyok között meg-
tarthassa. A munkások kikiáltották a városházán a köztársaságot,
de hogy milyen lesz majd megint ez a köztársaság, arról csak a
legkevesebbnek van fogalma. Megelégednek azzal, hogy az ideigle-
nes kormány tagjai közé, amelyet a városházán kiáltanak ki, demok-
ratákkal, mint Ledru-Rollin, és a köztársaságiakkal, mint Arago és
Marie, az ismert népvezéreket: Louis Blanc-t, Flocont és Albertet,
egy mechanikus munkást beválasztják.

A polgári osztály időközben magához tér első zavarából. Az éle-
sebben látók már tisztában vannak azzal, hogy a köztársaságot
legalább egyelőre nem lehet elkerülni. Belátják, hogy ha hatalmon
akarnak maradni, számolniuk kell a megváltozott viszonyokkal,
tehát számolnak velük. Február 24-én számos kiváló francia
politikus tesz szert köztársasági érzelmekre, mégpedig aránylag
igen rövid idő alatt. Lamartine szívességéből pontosan tudjuk,
hogy egy ilyen átváltozás hogy ment végbe. A 48-as forradalom
történetéhez, amelyet saját személyére való különös tekintettel írt
meg, a lehető legrészletesebben beszéli el, hogy hogyan lett belőle
a köztársaság híve. Mikor a Palais Bourbonba felment – írja –, egy
csapat köztársasági érzelmű fiatalember állta útját, és arra kérte,
hogy pártoljon át a köztársasághoz. És most szó szerint a követke-
zőket olvassuk: „Lamartine reákönyökölt az asztalra, és arcát a
tenyerébe rejtette. Buzgón fohászkodott bensejében ahhoz, aki
egyedül nem téved, hogy gondolatainak útmutatója legyen. Öt vagy
hat percig szinte lélegzés nélkül maradt így mély gondolatok kö-
zött.” És öt vagy hat perc múlva Lamartine Alfonz hosszú levél-
ben jelentette ki a várakozóknak, hogy megtalálta az igazságot,
és köztársasági lett.

Szkeptikusabb történetírók hihetőleg kételkedni fognak az isteni
inspirációban, amelyben Lamartine-nek ilyképpen része lett volna,
de a tény maga kétségbevonhatatlan, a polgári osztály ünnepelt
költője öt perc alatt köztársasági lett. És a polgári osztály számos
kiváló tagja követte ezt a példát. Az orléans-i hercegné hasztalanul
próbálja meg fia számára a koronát megmenteni, hasztalanul jön a
képviselőházba is a dinasztikus többség, hasztalanul tapsol neki és
lobogtatja feléje kendőit. A munkások megjelennek a karzatokon,
pörölyök emelkednek a magasba, puskacsövek csillognak a levegő-
ben, és a többség lassan belátja azt, amit Lamartine már az előbb
belátott, hogy a legjobb kormányforma mégis a köztársaság.

Odilon Barrot, ugyanaz, akinek vezetése alatt a Guizot-kormány elleni harc folyt, még egy kísérletet tesz a dinasztia megmentésére, de eredmény nélkül. Most már mindenki a köztársaságot akarja, most mindenki azt reméli, hogy a köztársaságot a maga módja szerint tudja majd berendezni. A legitimisták hangosan élvezik a zűrzavart, hiszen ez az állapot még V. Henriket hozhatja vissza. És Odilon Barrot után Larochejaquelein megy fel a szószékre, a legitimizmusnak legmerekvebb képviselője, abból a családból, amely a Vendée-ben vérét ontotta a Bourbonokért, és amely sohasem alkudott meg ez új renddel. De ma a legitimista is a köztársaságot akarja. „Azoknak, akik mindig a királyok érdekét szolgálták, ma joguk van ahhoz, hogy a népről beszéljenek”, kiáltja hamis pátozzsal. „A dinasztikus párt abbahagyja a meddő küzdelmet. Jól van, tehát legyen köztársaság, de a polgári osztály köztársasága.” A munkások lejönnek a karzatokról, és összevegyülnek a képviselőkkel. Lárma és kiáltozás között választják meg az új kormányt, de lárma és kiáltozás dacára a polgári osztály képviselői már résen vannak. Hasztalanul ajánlják egyesek Louis Blanc és Albert nevét, a képviselőház a köztársasági kormányba egyetlenegy szocialistát sem választ be. A radikális Ledru-Rollin is már csak bajjal jut be a megválasztottak közé.

A proletariátus tehát megcsinálta a polgári köztársaságot, ez a képviselőház ülésének az eredménye. Ámde ezzel az eredménnyel senki sincsen megelégedve. Az új kormány tagjai haboznak, és nem tudják, hogy mitévők legyenek. A munkások, akik mindig sűrűbb tömegekben veszik körül a városházát, kezdenek tisztába jönni azzal, hogy Lamartine és Arago köztársasága nem az, ami rajtuk segíteni fog. Harmadszor újra kezdődik a forrongás. Az a fiatalember, aki Lamartine saját elbeszélése szerint hozzálépett, és így szólította meg: Ön jó költő, Lamartine úr, de a mi dolgainkhoz nem ért – a munkások nagy részének az érzelmeit fejezte ki. Közben híre terjed, hogy a munkások képviselői között egy sincs benn az új kormányban. A kormány maga egy félreeső szobába zárkózik be, és arról tanácskozik, hogy mik a közvetlen teendők. Arago és Lamartine ki akarják kiáltani a köztársaságot, a többiek haboznak, maga Dupont de l'Eure, az új kormány elnöke, sohasem volt köztársasági, és a döntés késik.

Lamartine előbb említett művében oldalakon keresztül írja le, hogy ő – Lamartine Alfonz – hogy ment ki az éjszaka és a követ-

kező napok folyamán minduntalan a városház előtti térre, hány beszédet mondott ott, és hogy csendesedett le ezen beszédek hatása alatt a tömeg. Nem mulaszthatja el azt sem, hogy minden mondat után „úgy van”-okat, „nagyon jó”-kat és „éljen Lamartine”-eket tegyen zárjelbe, amelyek a nép lelkesedését az ő – Lamartine Alfonz – személye iránt bizonyítják. Az ő elbeszélése szerint a munkásság veszedelmes forrongását kizárólag az ő nagy szónoki képessége és népszerűsége csillapította volna le. Csodálatos azonban, hogy Lamartine minden érzéke dacára, amellyel drámai szituációk iránt bírt, két jelenetről teljesen megfélemedezik, amely két jelenet pedig ismét fordulópontot jelent a februári forradalom változó eseményei között.

Mialatt Lamartine és polgári barátai javában tanácskoztak, a terembe három új látogató lépett be. A városházán megválasztott Louis Blanc, Flocon és Albert el akarták foglalni helyüket a köztársaság kormányában. A polgári köztársaság kormánya azonban az első pillanatban nem akart hallani a munkások képviselőiről. Hosszú és kínos huzavona keletkezett. A városháza körül volt véve fenyegető csoportoktól, és ezekre támaszkodva Louis Blanc nem volt hajlandó a maga és társai helyét átengedni. De másrészt ő is feltétlenül szükségesnek tartotta a mérsékelt elemek kormányát, mert jól tudta, hogy a tömegben Blanqui híveinek befolyása nőttön-nő. Minél jobban haladt az idő, annál jobban nőtt úgy a polgári elem, mint a mérsékelt szocialisták félelme a kommunista forradalomtól. Ez a félelem, ha csak rövid időre is, közelebb hozta őket egymáshoz – és a városházán végül kompromisszum létesül a két irány között, Louis Blanc, Flocon és Albert az új kormányba mint annak titkárai lépnek be.

A proletariátus által felállított polgári köztársaság tehát akarata ellenére is kénytelen a proletariátus békésebb részével szövetkezni, nehogy a harciasabb rész ezeket is magával sodorja. A harcias rész pedig a februári napok alatt nagyon megszaporodott. A kompromisszum híre most éppen olyan kevésbé hat csillapítólag, mint két nappal azelőtt Guizot bukásának híre. A köztársaság még mindig nincsen kikiáltva. „A nép magatartása mindig fenyegetőbb lett – írja ezen órákról Menard. A barikádok még nem voltak lerombolva, és már arról beszéltek, hogy ismét el kell foglalni rajtok a helyet.” Louis Blanc, Albert és Flocon nemhiába jelenik meg a kormány falragaszain – rövid időre most a proletariátus harcias

része ragadja magához a forradalom vezetését. Élükön Raspail áll, aki egész életében a nagy forradalom túlzó jakobinus elveit hirdette, aki lapjának – Marat szellemére való fenyegető célzással – az *Ami du peuple* [*A nép barátja*] nevet adta. Vezetése alatt a tömeg behatolt az ideiglenes kormány tanácstermébe. „Polgárok – szólítja meg Raspail az ott együtt levőket. – A nép azt rendeli Önöknek, hogy a köztársaságot kiáltsák ki. Ha két órán belül nem engedelmeskedtek, kétszázezer emberrel térek vissza ide.” Két órán belül az ideiglenes kormány egész Párizsban falragaszokat függesztett ki, amelyeken vastag betűkkel ezek a szavak állottak; Francia Köztársaság – Egyenlőség – Testvériség – Szabadság.

A köztársaság tehát ki volt kiáltva, és ideiglenes kormányában a polgári elemek mellett a proletariátus képviselői is helyet foglalnak. De sem Louis Blanc, sem Albert, legkevésbé pedig Flocon nem akarják a forradalom folytatását. A helyzet, amelyet az utolsó napok számukra megteremtettek, kétségkívül rendkívül nehéz. Évek óta küzdöttek a munkások jogaiért, és most végre eljött a kedvező alkalom, hogy ne csak a tagadás és rombolás, hanem az alkotás munkájában is részük lehessen. De ebben a munkában úgyszólván magukra vannak hagyatva. A kormány polgári nagy többsége Raspail és Blanquitól való félelmében ideig-óráig szövetségre lépett velük, de azért tisztában lehettek azzal, hogy minden tervük elé akadályokat fognak gördíteni. Támaszuk csak maga a munkásosztály lehetett. De néhány nap nem képes évtizedek munkáját pótolni: a februári forradalom után a munkásosztály éppen olyan szervezetlen maradt, mint azelőtt.

Az események a nagy tömeget belesodorták ugyan a mozgalmába, de ezt a mozgalmat sem egy szervezett osztály, sem egy szervezett párt nem vezeti. A nagy többség csak abban bizik, hogy a változás az ő sorsukon is javítani fog – és ezt a javulást most az új köztársaságtól, elsősorban saját kormányra jutott vezéreiktől várják. A vezéreknek pedig eleget kell tenniük ennek a várakozásnak, különben elvesztik a tömeg bizalmát.

„A munkásosztály helyzetén segíteni kell” – ez Louis Blanc és társainak első kívánsága. A polgári kormány most még nem mer ellentmondani. A kommunista forradalom réme még mindig szemük előtt áll, Raspail fenyegetése még nincsen elfelejtve. Ők most elismerik a munkásosztály jogait. Louis Blanc azt követeli, hogy ezen elismerés ünnepélyes formában történjék, hadd lássa a nép a

kormány álláspontját. Ez is megtörténik. És a kormány elfogadja a következő határozatot:

„A francia köztársaság ideiglenes kormánya arra kötelezi magát, hogy a munkásnak munka útján fenntartott létet biztosít.

Kötelezi magát arra, hogy minden polgárnak munkát biztosít.

Elismeri, hogy a munkásoknak egymás között egyesülniök kell, hogy munkájuk törvényes gyümölcsét élvezhessék.”

„E határozat első két sora magában foglalja a forradalom célját és értelmét” – írja Menard. Nincsen igaza. Ez a határozat a februári forradalom kaleidoszkópjának csak egy pillanatnyi megrögzítése, egy perccel előbb, egy perccel utána már ismét egészen más képet látunk. Megalkotása nem egy rendszeres és céltudatos küzdelem, hanem a pillanatnyi helyzet eredménye. A februári forradalom jellemző vonása éppen az, hogy nincsen egységes célja, mint amilyen a júliusi forradalomnak volt, hanem közvetlen céljai folytonosan változnak, egy személyváltozásnál kezdődve, majdnem egészen a kommunizmusig jut.

Ha nem kísérjük a februári forradalom történetét pontosan az egyes fázisokon keresztül, csakugyan könnyen arra a meggyőződésre juthatnánk, amelyet nemegyszer olvasunk is, hogy a proletariátus forradalmával van dolgunk. Valójában azonban a februári forradalom éppen oly kevésbé volt a polgári osztály, mint a proletariátus forradalma; lényegének legjobban talán a „bellum omnium contra omnes” [mindenki harca mindenki ellen] elnevezés felelne meg. Csak ebből az általános zűrzavarból magyarázhatjuk meg a februári forradalom közvetlen eredményét, amely – egy pillanatra legalább – a szocialisták osztályharc-elméletét halomra látszik dönteni. Mert míg egyrésről a Palais Bourbonban és a városházán a proletariátus a saját maga által választott kormányt az érdekeivel ellenséges polgári osztályra bízta, a polgári osztály kormánya előbb közölt határozatával egy saját osztályérdekeibe ütköző programnak megvalósítását ígéri.*

„A munka jogának biztosításával” azonban a februári forradalom nem jutott tovább. Az általános izgalom lassan lecsillapul. A munkásosztály megnyugszik az ígéletben, és egyelőre ismét visszavonul külvárosaiba. A kormány feladata volna most, hogy ígé-

* Wolfner itt – némileg ellentétben saját elemzésével is – elmossa a forradalom polgári jellegét.

retét beváltsa. De attól a pillanattól kezdve, hogy a kommunista forradalom rémképe nem kísért már a teljes erejével, a polgári osztály az egész vonalon ismét visszanyeri a maga biztonságát. A februári forradalom természetellenes szövetsége a veszély múltával azonnal felbomlik. A burzsoázia rögtön megkezdí ismét a harcot a maga osztályérdekeinek védelmére. De amíg az egész polgárságot fenyegetett helyzete ismét egy táborba tereli össze, a proletariátus egymással ellentétes csoportokra oszolva, egységes vezérlét nélkül, rendszertelenül és szervezetlenül megy bele a harcba. A februári forradalom eredménye a második francia köztársaság, és a második francia köztársaság története a XIX. századnak legridegebb, legelkeseredettebb osztályharca.

Huszádik Század, 1904. II. 200–216. 1.

Szende Pál Nyírbátorban született, 1879-ben. 1904-ben Budapesten szerzett ügyvédi diplomát. Ügyvédként dolgozott, később 1908-tól 1918-ig az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület (OMKE) titkára, majd főtitkára. 1904-től állt kapcsolatban a Huszadik Század körével. Ő írta a legtöbb és legjelentősebb történeti tárgyú tanulmányt a folyóiratba. Történeti érdeklődésének kialakulásában szerepe lehetett anyai nagybátyja, a korszak egyik legjelentősebb történésze, Acsády Ignác hatásának. 1914-ben az Országos Radikális Párt egyik alapítója. Az őszirózsás forradalom után pénzügyi államtitkár, majd miniszter. A Tanácsköztársaság idején Bécsbe megy, csatlakozik a Világosság-csoporthoz. Az 1934 februári bécsi munkásfelkelés leverése után Csehszlovákiába, majd Romániába költözik. Itt hal meg 1934 júliusában.

Itt közölt írásai közül a Magyar városok a középkor végén című munka eredetileg egy egyetemi pályázatra készült (Szende 18 éves korában), és átdolgozott formában jelent meg a Huszadik Században. Az Önálló vámterület és osztályharc című tanulmány tudományos szintű állásfoglalás az osztrák–magyar viszony kérdésében, röviddel az 1907-ben esedékes új kiegyezési tárgyalások előtt. Az írás – valószínűleg éppen aktuális mondanivalója miatt – meglehetősen egyoldalú képet fest az önkényuralom korszakáról és a kiegyezésről. A problémakör újabb, árnyalt tárgyalását adják a Magyarország története 1979-ben megjelent VI. kötetének (főszerkesztő: Kovács Endre; szerkesztő Katus László) vonatkozó fejezetei. A tanulmány itt nem közölt második része megjelent A szociológia első magyar műhelye című kiadványban. (Szerkesztette: Litván György és Szücs László) Budapest, 1973. II. köt. 365–395 l.). Ebben Szende azt a tételt fejti ki, hogy a szervezett magyar munkásságnak érdeke és megkerülhetetlen feladata a részvétel az önálló vámterület kivívásáért folytatott harcban. A kérdésre visszatér Szende Az önálló vámterület és az osztályok viszonyai című tanulmányában (Huszadik Század, 1906. II. 27–50. l.).*

* Vö. a Századunk című folyóiratnak 1934-ben, Szende halála alkalmából kiadott különszámát, Horváth Zoltán Magyar századforduló című művét (Budapest, 1961. 323–325.; 399–403.), valamint Lederer Emma: Die Geschichtsauffassung der bürgerlichen Radikalen, die historischen Schriften von Pál Szende. Études Historiques Hongroises 1975. II. 239–274. l.

ÖNÁLLÓ VÁMTERÜLET ÉS OSZTÁLYHARC

I. AZ AUSZTRIÁVAL FENNÁLLÓ KAPCSOLAT
ÉS AZ URALKODÓ OSZTÁLYOK GAZDASÁGI ÉRDEKEI

A vámterület közös vagy önálló volta csak egy részlete azon kérdés-csoportnak, melyet röviden dualizmusnak szokás nevezni, s mely a Magyarország és Ausztria között fennforgó kapcsolatnak összes gazdasági s ezzel együtt közjogi és politikai vonatkozásait magában foglalja. Midőn tehát azt akarjuk vizsgálni, mi hozta létre a közös vámterületet a múltban, illetőleg mily okok idézték elő 1848 előtt a Habsburg-háznak Magyarországgal szemben követett vámpolitikáját, továbbá, hogy mily tényezők működnek közre a jelenben és a közeljövőben az önálló vámterület létrejöttére vagy ennek megakadályozására, mindezen kérdéseket csak úgy dönthetjük el megnyugtatóan, ha a dualisztikus államkapcsolat gazdasági alapjait összes vonatkozásaiban vizsgálat alá vesszük. Eddigi történetíróink a gazdasági tényezők befolyásának méltatását e téren is teljesen elhanyagolták, s megelégedtek sokszor homályos, sokszor valótlan ideológiai magyarázatokkal. Acsády Ignácot illeti a kezdeményezés érdeme azon irányban, hogy a magyar nemzet történelmi fejlődését és küzdelmeit természetes okaikra, a gazdasági rugókra igyekezett visszavezetni. Az ő általa kijelölt úton immár sokan haladnak, s ezen irányzat más tekintetben való továbbfejlesztésére érdekes kísérletet tett Szabó Ervin, midőn a magyar történetre a marxista szociológia alapelveit és a történelmi materializmus módszertani eszközeit alkalmazta.¹

Jelen értekezésnek célja annak kimutatása, milyen gazdasági okok és erőviszonyok hozták létre az Ausztriával való kapcsolatot, mily gazdasági tényezők működtek ezen kapcsolat létesítése óta annak fenntartására és lazítására, milyen eredmény várható ezen tényezők hatásától a jövőben, s mennyiben befolyásolják ezek a

vámterület kérdését. Vagyis röviden: a magyar társadalomnak mily gazdasági érdekei kívánják a dualizmus s így a közös vámterület fenntartását vagy megszüntetését? Ezen kifejezés alatt magyar társadalom 1848-ig, sőt sok tekintetben még 1867-en túl is csakis a populus Werbőczyánus tagjait, a középnemességet és a nagybirtokot érthetjük, mivel a politikai hatalmat és gazdasági uralmat kizárólag ezek gyakorolták. Ipari burzsoázia, minthogy a török hódítás és a nyomában járó pusztulás tönkretette az ipari életet, nem fejlődhetett, a jobbágyság s általában a proletariátus pedig az 1514-i parasztlázadás leverése után teljes elnyomásban élve, semmi befolyást nem gyakorolhatott az ország sorsának irányítására. Így tehát a kitűzött feladat oda redukálódik, hogy Ausztriához való viszonyunkat az uralkodó osztályok gazdasági érdekei szempontjából vegyük vizsgálat alá, mégpedig azon időponttól kezdve, midőn ezen kapcsolat létrejött.

1. A mohácsi vésztől III. Károlyig

1526-ig Magyarország belső történetét az uralkodó osztályoknak egymás ellen folytatott, a gazdasági szervezet átalakulásával kapcsolatos küzdelmei töltik be.² A külföldi kalandozások sora után a lakosság a mezőgazdaságra tért át, minthogy ez azonban nagyon kezdetlegesen üzetett, s a rabszolgai, később pedig a jobbágyi munka is alacsony színvonalon állott, az uralkodó osztályoknak a járadék emelésére vagy bizonyos színvonalon való tartására csak egy mód kínálkozott, minél több birtoknak szerzése; s miután az ország területe a XIII. század folyamán már teljesen magántulajdonba ment át, egymás birtokainak megszerzése és kifosztása. Az oligarchikus nagybirtok és középnemesség ádáz küzdelmet folytatnak egymással, s ezen küzdelem volt alapoka azon folytonos trónvillongásoknak, melyek a magyar állam életét már az Árpád-házi királyok korában is s azután 1526-ig betöltik, de másrészt tápot is nyert éppen ezen villongások folytán.

1526 óta azonban nagy jelentőségű változás állott be, melynél fogva ezen küzdelmek fontos módosulást szenvedtek. Már itt előrebocsátom, hogy nem cszthatom Szabó Ervinnek azon tanítását, mely szerint az 1526-tól 1848-ig lefolyt harcok a középnemesség és a Habsburgokkal szövetkezett főnemesek osztályküzdelmei vol-

tak, mert a Habsburgok uralomra jutása és a török hódítás folytán ezen osztályküzdelem lényeges eltolódást szenvedett. Félreértések kikerülése végett hangsúlyoznom kell – nem állítom azt, mintha ezen küzdelmek megszűntek volna; én is azt vallom, hogy a harc tovább tartott, sőt napjainkig is érezteti hatását. Álláspontom az, hogy e küzdelem 1526 után megszűnt egyedüli determináló faktora lenni Magyarország történeti fejlődésének, mint 1526 előtt volt, s bárha nagy jelentőséggel bírt továbbra is, a magyar nép sorsának irányítására egy más tárgyú, habár szintén osztályküzdelem is nyert befolyást. Szabó Ervin álláspontját csak akkor fogadhatnám el teljes mérvben, ha a Habsburgok magyar királysága olyan természetű lett volna, mint pl. az Anjouké vagy Jagellóké, kik uralmuk súlypontját Magyarországra helyezték. Minthogy azonban a török hódítás az ország óriási területére terjedt ki, később pedig Erdély is elszakadt, a Habsburgok az országnak csak csekély részére voltak kénytelenek szorítkozni, s magyar királyságukra csak annyiban helyeztek súlyt, mert az ország egyes részeinek birtokára az örökös tartományok és a német-római birodalom megvédése céljából szükségük volt. Ezt Ferdinánd már 1529-ben leplezetlenül kijelentette, s a Habsburgoknak a törökök kiűzéséig folytatott politikája kétségtelenül beigazolta. Ha a Habsburgok Magyarországot teszik uralmuk alapjává, s az államterület egészen birtokukba jut, úgy kétségtelenül az egész történelmi fejlődés folyamán a nagybirtok őket támogattá, s ők arra támaszkodtak volna, mert hiszen a magyar trón elnyerését nekik köszönhatték, és a köznemességgel szemben nélkülük nem tarthatták volna fel uralmukat. Ott azonban, ahol az uralkodóház a külföldön bírja hatalmát, s ahol az országra csak ezen külföldi birtokok megvédése céljából van szükség, ott, ha érdekei megkívánják, előforduló esetben megengedheti magának azon luxust, hogy uralma fenntartásában belföldön is azon faktorokra támaszkodik, melyeken külföldi uralma sarkall, s ennél fogva politikáját úgy fogja berendezni, hogy ezen külföldi faktorok érdekeinek kedvezzen, ami mellett megtörténhetik, hogy ezen politika ellentétes lesz a belföld összes uralkodó osztályainak, s így a földbirtokos arisztokráciának érdekeivel is, s legfeljebb csak egy nagyon jelentéktelen érdekcsoport fog hasznot húzni belőle. S ezért bátor vagyok azon következtetést levonni, hogy a Habsburg-ház uralomra jutásával a fő- és középnemesség osztályküzdelve megszűnik a történelmi fejlődésnek egyedüli determináló tényezője

lenni, hanem ehhez hozzájárul egy hatásában nem kisebb, sőt azt gyakorta felülmúló tényező, a magyar uralkodó osztályoknak harcai a külföldi hatalmi és gazdasági faktorokat képviselő uralkodóház ellen, miáltal a harc nem veszti el gazdasági jellegét. Vagyis röviden szólva: az 1526-tól napjainkig lefolyt történelmi események nemcsak egyedül a magyar uralkodó osztályok küzdelmei, hanem egyúttal a magyar és (rövid, de nem precíz kifejezéssel élve) osztrák uralkodó osztályok harcai is.³ Azon állítást sem fogadhatom el, hogy a főnemesség – mint egész – volt mindenha a királyi hatalom pártján, mert a küzdelem története tanítja, hogy többnyire csak a főnemesség egy része tartott a Habsburgokkal, s az ellentáborban is a nagybirtok mindenkor fontos szerepet játszott. A Habsburgkirályság uralma első két évszázada alatt csak a társadalom egy szűk körét tudta megnyerni, melyet korrumpált, s mely ellenérték fejében vak buzgalommal támogatta. Ehhez járult még a török hódítás és a töröktől való félelem is, mert a Habsburgok híveinek legmegbízhatóbb kontingensét a nyugati határon levő nagybirtok szolgáltatta, mert ennek egyrészt szüksége volt a királyi hatalommal való szövetségre birtokainak a töröktől való megvédése végett, másrészt az örökös tartományok közelsége miatt nem gondolhatt az elpártolásra. Hogy ez így volt, legjobban bizonyítja azon tény, miszerint a török hódítás alatt a nyugati megyékben nemcsak a fő-, hanem a köznemesség is túlnyomóan királypárti volt.

Amennyire elismerést érdemel azon törekvés, mely a történetírást a nemzeti frazeológia béklyóiból akarja kiszabadítani, éppoly hibát követünk el akkor, midőn az Ausztriával folytatott küzdelmek jelentőségét lekicsinyeljük. Ha Szabó Ervin tételét elfogadnók, úgy számtalan történelmi eseményt, melyekre alább ki fogok térni, nem tudnánk magunknak megmagyarázni. A török hódítás hatása és a külföldi birtokaira támaszkodó uralkodóházzal folytatott küzdelem azon tényezők, melyek megakadályozzák azt, hogy ezen korszak minden eseményét a fő- és közép-nemesség osztályküzdelmének egyszerű sémájából vezessük le.*

Álláspontom igazolására szolgáljanak a következő tények⁴: II. Lajos halála után a közép-nemesség és főnemesség egy része Jánost választotta királynak, míg Mária királyné, illetőleg Ferdi-

* Szende álláspontja is egyoldalú – az alapvető osztályellentétekre itt nem utal.

nánd körül azon klikk csoportosult, mely a hatalmat az 1526-i budai gyűlés óta kezében tartotta. A főurak nagy része vederemo [majd meglátjuk] politikát folytatott, s az ellenkirályok közül ahhoz csatlakozott, aki éppen túlsúlyban volt, s pártállását mindig oly időben változtatta meg, midőn mód nyílt a vele eddig egy párton levők birtokainak megkaparintására.

De Ferdinánd és a pártján levő főnemesség között is állandóan forogtak fenn ellentétek. Ferdinánd összes tanácsadói idegenek voltak, kik az osztrák hatóságok jogkörét az uralma alatt álló Magyarországra is kiterjesztették. Azonkívül a nyugati részeket megszállták az idegen zsoldosok, kik kíméletlenül zsaroltak, pusztítottak mindent, s így a főurak birtokait is. S midőn ezen körülményekhez még hozzájárult, hogy Ferdinánd Perényi Pétert, a leghatalmasabb oligarchát elfogatta, éppen a főurak voltak azok, kik titokban összeesküvést szőttek ellene, s az orléans-i hercegnek ajánlották fel a magyar koronát. Ezalatt a szokott mederben folyt tovább a belső osztályküzdelem, s a királpárti főurak éppen úgy fosztogatták a velük egy párton levő köznemességet és főpapságot, mint az ellenpártiakat. Erdély külön kormányzat alá került, s bár itt is az uralkodó osztály kebelében ádáz küzdelem dúlt – az erdélyi társadalom készséggel támogatott minden oly mozgalmat, mely az uralkodóház ellen irányult.

A főnemesség és a király közötti ellentét Miksa és Rudolf alatt csak szaporodott. A Habsburgok a tridenti béke* után teljesen az ellenreformáció pártjára léptek, a főurak pedig csekély kivétellel protestánsok lévén, nem voltak hajlandók a lefoglalt egyházi javakat – melyeknek megszerzése áttérésőknek legfőbb okát képezte – visszaadni. Hozzájárultak még ehhez az idegen zsoldosok rablásai, s azon módszer, melyet Rudolf a cseh arisztokráciával szemben követett, tudniillik hűtlenségi perbe vonta őket, hogy jószágaitak elkobozhassa, s a magyar urak is féltek attól, hogy őreájok is sor kerül. Ez csakugyan be is következett. Rudolf zsoldos hadainak vezérei, Basta és Belgiojoso, a teljesen elszegényedett főpapság segítségével valóságos irtóháborút vezettek a főurak, így Rudolf legfelétlenebb hívei, Illésházy és Bocskai ellen is, s midőn ez utóbbi a proletariátus** segítségével fegyvert fogott, az egész fő- és köznemes-

* Szende nyilván a tridenti zsinatra gondol (1545–1563).

** Természetesen nem a modern értelemben vett proletariátusról, hanem a Bocskai-korabeli nincstelenekről van szó.

ség csatlakozott hozzá, néhány határszéli főurat kivéve, kik ezt, mint Thurzó nyíltan bevallotta, azért nem tették, mert közel lévén a határhoz, féltek attól, hogy a császár elkobozza birtokaikat. S midőn attól lehetett tartani, hogy Rudolf bosszút fog állani, összefogott elene a fő- és köznemesség, és az osztrák rendekkel szövetkezve detronizálták Rudolfot, és helyébe Mátyást választották, ki korlátolt vallásszabadságot adott, s megerősítette azon törvényeket, melyek a fő- és középnemesség politikai és gazdasági uralmát biztosították.

A Bethlen- és Rákóczi György-féle felkelések idején a főnemesség nagyrészt a király pártján áll, mert időközben a protestánsok felszaporodott birtokainak megszerzése végett ismét a katolikus vallásra tért át. Mindazonáltal Bethlen és Rákóczi pártján is voltak hatalmas oligarchák, s mihelyt hadaik győzedelmesen haladtak előre, a főurak tömegesen csatlakoztak hozzájuk.

Jelentős fordulat állt be a viszonyokban I. Lipót trónra léptével, mivel egyidejűleg az örökös tartományok életében is fontos változások mentek végbe. A fehérhegyi csata után a korlátlanra vált császári kormányzat kiirtotta az autochton cseh arisztokráciát és elkobozta birtokait. Ezen időben kezdte Európa-szerte a naturálgazdaság helyét az államháztartásban a pénzgazdaság elfoglalni, s ekkor indul meg mindenütt az ipar kapitalisztikus fejlődése s ezzel kapcsolatban az állami kiadások nagymérvű emelkedése. Ezen átalakulás rendkívül növelte a pénz utáni szükségletet, s fokozott mértékben mutatkozott ennek hiánya az osztrák örökös tartományokban, mert a 30 éves és a franciákkal folytatott háborúk óriási összegeket nyeltek el. Hozzájárult még azon körülmény is, hogy a cseh és osztrák nagyipar is ezen időben kezdett fejlődésnek indulni, s már kezdettől fogva élénk ellentétbe jutott a magyar uralkodó osztályokkal, minthogy ezek adómentességüknél fogva nem járultak hozzá a megnagyobbodott állami terhekhez. Kíváncsnak látszott tehát a cseh példát Magyarországra is alkalmazni s a nagybirtokelkobzásból új pénzforrást nyitni. Lipót miniszterei nem is késtek a császárt ez irányban befolyásolni, mert a főnemesség óriási birtoka dús zsákmányul kínálkozott. S midőn 1664-ben Lipót a szentgotthárdi fényes győzelem dacára csúfos békét kötött a törökkel, a főurak érezték, hogy reájuk kerül a sor. A fenyegető veszedelem elhárítására létrejött a Wesselényi-féle összeesküvés, mely – bár ahhoz a köznemesség is csatlakozott – elsősorban a nagybirtok konföderációja volt, s mely tény minden egyéb itt fel-

sorolt és felsorolandó körülmény mellett is elegendő volna álláspontom igazolására. Az összeesküvésnek részesei Zrínyi Miklós és Péter, Rákóczi Ferenc, Thököly István, Nádasdy Ferenc és Frangepán Ferenc, Wesselényi Ferenc, szóval az ország első oligarchái és nagybirtokosai voltak, kiknek kezén mérhetetlen vagyon halmozódott össze. A mozgalom azonban a vezetők képtelensége és a törökök kétszínűsége következtében dugába dőlt – s Lipót és tanácsosai kíméletlen bosszút állottak a főnemességen. Bár a mozgalomban részes főurak, mihelyt a vezetők elfogattak, siettek a császári hadakhoz csatlakozni, Lipót mégsem bízott bennük, hanem Pozsonyban guberniumot szervezett, melynek élén Ampringen, Volkra, Draheim, Wallsegg és Kollonics állottak, s mely rangkülönbség nélkül rabolt, zsarolt mindenkit, még a hűségre visszatért főurakat is. Thököly felkelésében is nagyszámú főúr vett részt, de mihelyt a törökök kiűzése bekövetkezett, nagyon ellanyhult az uralkodó osztályok oppozíciója, mert a hadseregre támaszkodó császári hatalommal nem lehetett kikezdeni. De azért is csatlakozott a nagybirtok ismét Lipóthoz, mert a török kiűzése folytán óriási területek váltak megszerezhetőkké. Ezen okok idézték elő, hogy a Habsburg-ház örökösödési joga és a jus resistendi [ellenállási jog]* eltörlése minden ellenállás nélkül törvénybe iktattatott. De hogy Lipót mennyire nem bízott meg a főnemességben, kitűnik abból, hogy 1687-ben 167 külföldi főurat naturalizáltatott [honosított], kik óriási birtokokat nyertek. A Rákóczi-felkelésben, melynek kezdeményezése a végső nyomorba jutott északkeleti megyék proletariátusától [itt nincstelenek] indult ki, még nagy számmal vettek részt főurak, de utóbb éppen ezek voltak azok, kik Rákóczit cserbenhagyva, a szatmári békét megkötötték.

III. Károly folytatta elődjeinek politikáját, megbízható arisztokrácia teremtése céljából nagy számmal történtek továbbra is honfűsítések, s az újszülött főurak óriási adományokat szereztek, azonkívül a királynak tett szolgálataikért egyes köznemesek is mérhetetlen birtokokat nyertek. Ezen új elemek azután az országgyűlésen a királyi hatalom minden kívánságát teljesítették, s tör-

* A magyar nemességnek az Aranybullában (1222) kimondott ellenállási joga az uralkodónak az Aranybulla rendelkezéseit sértő intézkedéseivel szemben.

vénybe iktatták az állandó hadsereget és nőági örökösödést, valamint a centralizációra törekvő bírósági és közigazgatási szervezetet, s ezzel létesítették az abszolutizmus minden szükséges előfeltételét.

A fentiekből tehát kitűnik, hogy a főnemesség és az uralkodóház között is állandó volt ezen korszakban az ellentét. S hogy a királyi kormányzat a középnemesség érdekeivel mennyire ellentétben állott, annak igazolására elegendő pusztán azon tény megemlítése, hogy – néhány határszéli megyétől eltekintve – a köznemességet majdnem teljes egészében mindig az uralkodóház elleni táborban találjuk. A csekély számú városi polgárságot azon vám- és kereskedelmi politikája, mely az amúgy is tengődő magyar ipart még jobban elnyomta, s mesterkélt rendszabályokkal a forgalmat az osztrák városok, főleg Bécs felé terelte.*

2. III. Károlytól 1848-ig

III. Károly és Mária Terézia uralma alatt újabb változás áll be az osztályküzdelem jellegében. Az állandó hadsereggel szemben lehetetlenné váltak a fegyveres felkelések, s így megszűntek a hűtlenségi perek és az azokból folyó elkobzások; másrészt pedig a jogbiztonság a közállapotok konszolidálása s a rendes bíróságok létesítése következtében megszilárdult. Így lehetetlenné vált végleg azon módszere a vagyonszerzésnek, mely az elmúlt századokban a fő- és köznemesség közötti harcoknak legfőbb indítóoka volt: az egymás fegyveres kifosztása és az elkobzott javak megszerzése. Ezzel tehát természetszerűleg csökkent a köztük fennálló ellentét is. De e változásnak még azon következménye is lett, hogy nem maradt a nemesség részére a járadék emelésének, illetve bizonyos színvonalon való tartásának más módja, mint a jobbágyság teljes kihasználása, tehát terheinek emelése. Ebben azután már teljesen egyetértett a fő- és köznemesség. Viszont azonban a királyi hatalomnak az állandó hadsereg felállítása óta még több pénzre volt szüksége, s mivel a nemesség mindkét csoportja az adómentességről hallani sem akart, a király is egyedül a jobbágyság adójára volt utalva. Minthogy pedig a jobbágyság a végletekig voltak megterhelve, a király újabb

* Szende itt némileg eltúlozza a rendek és az uralkodóház ellentéteit,

adót, sőt egyáltalában adót csak úgy nyerhetett tőlük, ha a földesúrral szemben fennálló terheiken könnyített. Megható különben, hogy a rendi országgyűlés és a királyság mily buzgalommal védik a jobbágyságot egymás ellen; az országgyűlés nem akarja vagy igen nehezen szavazza meg az adóemelést, viszont a király az úrbéri terhek könnyítését óhajtja. Mindegyik védi és óvja a jobbágyságot a másiktól, állítólag a jobbágyság érdekében, de tényleg azért, hogy maga minél többet húzhasson belőle. Így lett a királyság, bár akaratán kívül, azon szerepre predesztinálva, hogy a jobbágyság védője legyen, s természetes, hogy ezen szerep őt nemcsak a nemességgel, hanem a nagybirtokkal is igen erős ellentétbe hozta. Hozzájárult még ehhez, hogy az osztrák nagyipar és a nagybirtok is saját terheinek könnyítése végett folyton a magyar nemesség adómentességének megszüntetésére ösztönözte a királyt, holott ezen törekvés éppoly viharos ellenállással találkozott a fő-, mint a köznemesség körében.

Ezért tehát a XVIII. században a küzdelem olyképpen alakul, hogy a köznemesség folytatja harcait az osztrák uralkodó osztályokra támaszkodó császár ellen, s – védi autonómiáját, mely módot nyújt neki, hogy a jobbágyok felett saját érdekei szerint rendelkezhessék. A főnemesség ezen küzdelemben nem fordul többé direkte a köznemesség ellen, s midőn a közös privilégiumokat fenyegeti veszély – akkor egyesül vele. Kissé merésznnek tűnik fel talán ezen állítás, különösen azon időre, melyre nézve mindenkinek tudatában él, hogy a főnemesség mennyire elnémetesedett, s Mária Terézia udvarának staffage-ává [háttérben levő, jelentéktelen személyek] süllyedt. De ha nem egyes külső jelenségeket, hanem a mozgató gazdasági érdekeket vizsgáljuk, úgy beigazolást nyer ezen állításnak igazsága. A főnemességnek csak azon része csatlakozott feltétlenül Mária Teréziához, majd később Józsefhez, melynek Ausztriában is nagybirtokai és az ottani ipari vállalatokban részesei voltak, s minthogy életüket jobbra Bécsben éltek le, tehát inkább osztrák, mint magyar főnemeseeknek tekinthetők. A királyság pártján volt a naturalizált arisztokrácia is. Buzgó híve volt azonkívül az udvarnak az ezen időben kifejlődött hivatalnok arisztokrácia, mely a császárváros zajos életében ősi vagyonát elervén, csak hivatalvállalás által tudta társadalmi állását fenntartani. A főnemességnek túlnyomó része azonban, bár az udvar légkörében élt, nem volt annak feltétlen eszköze, mert ez érdekeivel

ellenkezett volna. Hiszen, amint már említettem, a királyság két legfőbb követelése a jobbágyság terheinek könnyítése és a nemesi adómentesség megszüntetése volt, ettől pedig éppen úgy irtózott a köz-, mint a főnemesség. Minthogy a legtöbb megyében a nagybirtok befolyása döntött, azért nem támogatta feltétlenül a központi kormányzatot a vármegyei autonómia megtörésében, mert ez saját befolyásának megsemmisítését is jelentette volna. Nem a köznemesség elleni ellentét folytán csatlakozott a királyhoz, hanem azon természetes vonzáson kívül, melyet az arisztokráciára Mária Terézia fényes udvara gyakorolt, azon törekvés is vezette, hogy a királyság liberálisnak látszó reformjai életet lempítsa, s legalább a saját birtokaira nézve hatástalanná tegye. S mihelyt ezen reformok elevenbe vágók voltak, nem késett a királynak frontot csinálni s a köznemességgel összefogni.

A királyság pénzügyi okokból több ízben kísérletet tett a jobbágyság földesúri terheinek könnyítésére, mivel állandó hadseregére támaszkodva a főnemesség támogatására szüksége nem volt, s immár az összes magyar uralkodó osztályokkal szembeszállhatott. Mikor III. Károly 1728-ban a jobbágyságra kedvező reformot akart alkotni, nemcsak az alsó-, hanem a felsőtábla is ellene szegült. Midőn Mária Terézia az úrbéri rendezést meg akarta valósítani, mindkét táblánál süket fülekre talált s a rendek hozzájárulása helyett a szokott gravaminákkal [jogsérelmi panaszok] hozakodtak elő, úgyhogy a királynő többé össze sem hívta az országgyűlést, hanem abszolút úton léptette a reformot életbe. József rendszerének bukását is az idézte elő, hogy oly reformokat is forszírozott, melyek a nagybirtok érdekeit gyökerében támadták meg, a főurak nagy része az ellenzék terére lépett, s azok is, kik hívei maradtak, folyton sürgették Józsefet, hogy reformjait vonja vissza.

Lehetetlen itt néhány szót nem szólni azon vámpolitikáról, melyet az uralkodóház Magyarországgal szemben követett. Ezen vámpolitikának alapelve volt Magyarországtól mindent olcsón venni és drágán eladni, megnehezíteni a kivitelt, és olcsó árra leszorítani a gabonát, mint azt József gróf Pálffyhoz 1785-ben intézett leirata is kijelenti. E vámrendszer a bornírt, sőt komikus intézkedéseknek láncolata volt, melyek éppen az ellenkező hatást érték el, mint aminőt céloztak. Az osztrák uralkodó osztályok azért követelték ezt a vámpolitikát, mert a magyar nemesség adómentességéről lemondani nem volt hajlandó, s ezért ők saját adóterhükön

így akartak könnyíteni. Ámbár ezen kifogás sem volt őszinte, mert Acsády kimutatja, hogy a magyarországi adózó elemek aránylag oly összeggel járultak az állami szükségletek fedezéséhez, mint az osztrák örökös tartományok. Így Magyarországból 1797–1802 közötti időszakban, a rendkívüli hadi adókat nem számítva, évenként átlag 45 millió forint folyt be a kincstárba, mi az akkori viszonyokhoz képest óriási összeg volt. E vámpolitikai rendszer azonban nemcsak a középnemességet, hanem a nagybirtokot is megkárosította, de legérzékenyebben sújtotta magát a jobbágyságot, melyet éppen a királyság akart pártfogolni, mert a terményeket egyáltalán nem vagy csak nagyon olcsó áron lehetett értékesíteni, azonkívül a nemesség a gazdasági depresszió terhét az ő vállaikra hárította át, beigazolódván ezzel is az osztrák politika hagyományos képtelensége, mely mindig azon tényezőket károsította meg legjobban, amelyek támogatására voltak utalva. Azonkívül ezen famózus [hírhedt] vámpolitika tönkretette a városok fejlődését, s meggátolta egy erős burzsoázia kifejlődését, melyben a királyság és jobbágyság a nemesség adómentessége elleni harcaikban erős támaszra lelhetek volna, s II. József törekvései éppen a városi lakosság körében találtak leghevesebb ellenzésre, noha ezek túlnyomóan német ajkúak voltak.

Az 1790-i országgyűlés összes elemei egyetértettek abban, hogy a józsefi eset ismétlődését meg kell akadályozni, bármilyen nagy is volt az ellentét közöttük máskülönben. Az alkotmánybiztosítókat megerősítették, főleg annak megakadályozása végett, nehogy a királynak módjában legyen abszolút úton reformokat életbe léptetni. A gazdasági kérdésekben sokáig húzódott a megegyezés, végre is a király volt engedni kénytelen, s visszaállították a jobbágyságot.

A francia forradalom és a Martinovics-mozgalom hatása alatt a fő- és köznemesség majdnem kivétel nélkül a reakció karjaiba vetette magát, s a vármegyék üldözték legjobban a Martinovics-összeesküvés részeseit.

1815, de még inkább 1825 után az abszolutizmus elsősorban a fegyveres erőre támaszkodott. Legmegbízhatóbb hívei, mint az előbbi korszakokban is, a naturalizált és hivatalt viselő arisztokraták voltak, kik azonban nem tekinthetők a magyar nagybirtok

képviselőinek. A főnemességből a kormány pártján állandóan csak a határszéli nagybirtok volt, melyet évszázados tradíciói is az uralkodóházhoz vonzottak. De köztük és az osztrák uralkodó osztályok között is jelentékenyen növekedett az ellentét, mert az utóbbiak egyre és folyton nyomatékosabban sürgették a magyar nemesség adómentességének eltörlését. Az 1825 és 1848 között lefolyt küzdelmeket nem tekinthetem – mint Szabó Ervin – a közép- és főnemesség osztályküzdelmének, hanem ezen küzdelmet a szövetkezett fő- és köznemességnek reformer része vívta a kettőnek a kormánnyal szövetkezett reakcionárius többsége ellen. Hogy mily gazdasági indokok vezették ezen reformer kisebbséget, arra rövidesen rátérek. S hogy ezen küzdelem 1848-ban diadalra jutott, ez nem a köznemesség túlsúlyra jutásának, hanem a külföldi események, elsősorban a párizsi és bécsi burzsoá forradalmak, s – mint Szabó Ervin kifejti – nagyrészt a március 15-i pesti események befolyásának tulajdonítható. A diadal azonban rövid ideig tartott, s a reakció teljesen győzelemre jutott éppen azért, mert a fordulat efemer tényezők hatása folytán állott elő, s nem előzte meg a gazdasági viszonyok gyökeres átalakulása. Éppen oly téves dolog a fő- és középnemességet az alsó- és felsőtáblával azonosítani s a két tábla között folyt viszálykodásokból a fő- és középnemesség közötti ellentétekre vonni következtetést. Az alsótábla már összeállításánál fogva olyan természetű volt, hogy ott a főnemesség befolyása éppen úgy érvényesülhetett, mint a felsőtáblán. Hiszen ha jelenlegi viszonyainkat szemügyre vesszük, akkor is láthatjuk, hogy a képviselőházban a nagybirtokos arisztokrácia befolyása éppen oly korlátlan, mint a főrendiházban. Azonkívül szem elől nem kell téveszteni, hogy Metternich szövetségesei az 1825–1848 közötti időben elsősorban a reakcionárius köznemesség soraiból kerültek ki, s Metternich ezeknek a földtehermentesítés és közteherviselés iránti ellenszenvét használta fel arra, hogy az ellenzéknek közjogi törekvéseit az alsótáblán paralizálja. Az 1832-es országgyűlésen Metternich mindent elkövetett, hogy a megyéknél reakcionárius többséget választasson, s utóbb még azt is kivitte, hogy azon megyék is, melyek liberálisabb utasításokat adtak, azokat visszavonják.

A fő- és középnemesség ellenzéki része a gazdasági reformokat jól felfogott érdekből sürgette, mert egyrészt európai műveltségénél fogva átlátta, hogy ezen reformok nemcsak nem csökkentik jövedelmét és gazdasági szupremáciáját, hanem ellenkezőleg, azt emelni

fogják, másrészt a tömegeket akarta megnyerni, hogy az osztrák hatalmi faktorok jogosulatlan befolyásának kizárásával az állam kormányzatát teljesen magához ragadhasa. Ezt tudta jól Metternich, s ezért mindent elkövetett, hogy működésüket ellensúlyozza, s ezen célra legalkalmasabbnak látszott a közép- és főnemesség azon részét támogatni, mely irtózott a gazdasági reformoktól, s ezektől való féltében inkább elfogadta a kormány közjogi programját is. Azonkívül letűnt Mária Terézia és József érája, s a közbejött forradalmak tanúságai folytán nem látszott kíváncsnak a tömegekkel kacérkodni. S ezért azt látjuk, hogy a kormány és a reakcionárius alsó- és felsőtáblai többség lehetetlenné tesz minden gazdasági reformot, s maga a kormány törölte ki 1836-ban az úrbéri javaslatból a liberálisabb részeket. S bár Metternich állandóan azzal fenyegette az ellenzéket, hogy a jobbságát rájuk fogja uszítani, ezt inkább csak azért tette, hogy a félénkeket pártjára hajlítsa, hiszen éppen ő volt az, aki a lengyel kommunisták 1846-i mozgalmát a rutén parasztokkal fojtotta vérbe, s a híres 1843-as választásokon pedig a bocskoros nemességgel lépett szövetségre, kiket azzal bujtogatott fel, hogy az ellenzék győzelme adómentességük végét jelentené. Az adminisztrátori rendszer körüli küzdelmeiben is elsősorban ezek, valamint a reakcionárius köznemesség támogatták. Viszont a főrendiség körében is rendkívüli számban megnövekedett a reformpárt, kiket a kormány még jobban gyűlölt, mint az alsótábla ellenzékét. Széchenyi munkái elsősorban az udvarnál keltettek reszenzust [visszatetszést], s csak akkor kezdtek vele megbékülni, amikor Kossuth ellen fordult. Az ellenzéki áramlat a felsőtáblán is olyan erős volt, hogy 1840-ben 35 tag már ellenzéki kört merészelt alakítani. Az ipar- és védegyelet élén, mely az önálló vámterületi mozgalomnak előfutárja volt, s melyet Metternich felségárulásnak minősített, mágnások állottak. Az arisztokráciának azon csoportja, melynek nevével legtöbbet találkozunk a küzdelemben – a hivatalt viselő mágnások – feltétlenül a kormány kezében voltak, de éppen úgy nem lehet szerepükből az egész főnemesség állásfoglalására következtetést vonni, mintha a jelenlegi viszonyok alapján valaki 50 év múlva azt írná meg, hogy a király és országgyűlés közötti konfliktusban az arisztokrácia a király pártján volt, mert a főispánok között Gróf Pongrácz, Pallavicini, Laszberg, Berchtold, Teleki, Csáky stb. szerepelnek. Az arisztokrácia második csoportja pedig gróf Dessewffy Emil vezetésével a közös vámterület meg-

teremtését és a közbenső sorompók megszüntetését kívánta, ebbe pedig az osztrák nagyipar csak azon feltétellel volt hajlandó bele menni, ha a nemesség az adómentességről lemond, mit pedig a konzervatívok nem akartak.

Az 1847-i országgyűlésen még oly bizonytalan volt a reformpárt többsége, hogy a kormány az adminisztrátori kérdésben egy szótöbbséggel győzött. A reakció nyomása az ellenzékét mindkét táblán radikálisabb irányba hajtotta, s midőn a párizsi, bécsi és pesti események bekövetkeztek, ezeknek behatása alatt nagyobb győzelmet vívott ki, semmint maga akarta, s oly reformokat is valósított meg, melyek igen rövid idővel azelőtt még esze ágában sem voltak. A kormányra jutott ellenzék háta mögött eleinte a fő- és közép-nemesség túlnyomó része állott, de később a parasztmozgalmak hatása és az ellenforradalomnak Európa-szerte bekövetkezett győzelme folytán a nagybirtok túlnyomó része visszavonult tőle, míg a bürokratikus arisztokrácia, mely a bekövetkezett változások folytán állását és befolyását veszítette, ádáz dühvel csatlakozott a reakcióhoz, s tagjai voltak azok, kik Windischgrätzet és később az oroszokat az országba kísérték. Az arisztokrácia és a főpapság sok tagja vett részt a szabadságharcban, a debreceni detronizációt a főrendiház is megszavazta, viszont a köznemességnek egy jelentékeny része, különösen a Dunántúl és az északnyugati megyékben, a forradalomtól meglehetősen távol tartotta magát.

Mielőtt ezen korszak ismertetését befejezném, még egy megjegyzést kell tennem. Szinte közhellyé vált már azon állítás, hogy a magyar nemzet (értve alatta az uralkodó osztályokat) par excellence jogász nemzet, mely a gazdasági szempontok iránt érzékkel nem bír, s összes tevékenységét a jogi szörszálhasogatás, a paragrafusokon való nyargalás és a közjogi viták merítik ki. Ha az 1526–1848 között lefolyt eseményekre nézve elfogadjuk a most általam előadni megkísérelt magyarázatot, akkor látni fogjuk, hogy a nemesség részére ezen közjogi szörszálhasogatás, a gravaminák folytonos felhánytorgatása a gazdasági védekezés fegyvere volt, egy neme a politikai sztrájknak, mellyel gazdasági uralmát a királlyal szemben megvédeni törekedett. Addig nem szavazott meg adót, míg a király nem erősítette meg azon törvényeket, melyek gazdasági szupremáciáját biztosították. Sőt 1867 után is a közjogi kérdések örökös előtérbe helyezése s az ebből kifejlődött obstrukció nem más, mint kifolyása azon gazdasági antagonizmusnak, mely

a magyar és osztrák uralkodó osztályok közt fennáll, s melynek magyarázására később még részletesen kitérek. Azonkívül a gravaminális politika az elmúlt századokban is és most is nagyon alkalmas eszközül szolgált arra nézve, hogy az uralkodó osztály a vagyontalanok érdekében szükséges reformokról a figyelmet elterelje vagy azokat meghíúsítsa. Tehát az örökös közjogi vitázás nem a nemesség jogászai szenvedélyének kifolyása, nem egy speciális „morbus hungaricus” [magyar kór], hanem ellenkezőleg, tudatos eszköze gazdasági uralma megvédésére irányuló törekvéseinek.

3. 1848-tól 1867-ig

A forradalom leverése jelentős változásokat idézett elő az osztrák birodalom vámpolitikájában. Az adómentesség és jobbágyság eltörlése folytán megszűnt azon utolsó kifogás, mely az eddigi vámrendszer és a közbenső vámsorompók fenntartását jogosulttá tette. Időközben a német Bund* területén 1833-ban létrejött a Zollverein [vám-szövetség], melyben a vezető szerepet Poroszország ragadta magához, s lassankint érdekkörébe vonta az összes német államokat. Ausztriában sejtették az ebből eredhető veszélyt, s a vezető férfiak közül sokan kívánták, hogy Ausztria a Zollvereinba lépjen, ezen kísérletek azonban az érdekelt körök makacsságán hajótörést szenvedtek. A Zollvereinba való belépés szükségessé tette volna Ausztria prohibítív [védő] vámjainak leszállítását s a közbenső vámsorompók megszüntetését, erről azonban az osztrák nagyipar két okból nem akart hallani, egyrészt a szertelen védelemtől elpuhulva minden versenytől irtózott, másrészt a magyar piacot továbbra is gyarmati függésben kívánta magától tartani. 1850-ben Schwarzenberg, az új osztrák miniszterelnök, a porosz befolyás ellensúlyozása céljából megtette a kezdeményező lépéseket, leszállította a prohibítív vámokat, s megszüntette a közbenső vámsorompókat. Ezen nap (1851. júl. 1.) volt a közös vámterület születésnapja, melynek első hatása az volt, hogy Pesten és Budán, de az egész országban is nagyszámú ipari vállalat ment tönkre.⁵ Schwarzenberg ezután folytatta lépéseit a Zollvereinba való bejutásra nézve, de törekvései dugába dőltek Poroszországgal

* Német államok laza politikai szövetsége. 1815-ben hozták létre.

ellenállásán és az osztrák nagyipar kapzsiságán. Láng Lajos meggyőzően fejtette ki, mint zárta ki Ausztriát a magyar piac elvesztésének félelme előbb gazdaságilag, azután politikailag Németországból.*

1850 után egy másik, gazdaságilag nem kevésbé jelentős változás ment végbe Magyarország történetében. A Bach-kormány első feladatának hirdette a földtehermentesítés keresztülvitelét, már csak azért is, mert a kártérítési összeg meghatározása a kormányhatóságok hatáskörébe utaltatván, ez módot nyújtott neki arra, hogy egyrészt a passzív rezisztenciában levő köznemességen egyet üssön, másrészt a nagybirtokot magához édesgesse. Célját mindkét irányban el is érte, a nagybirtok lassanként visszatért a kormányhoz s az arisztokrácia és magasabb dzsentri züllött elemei csapatostól lepték el az állami hivatalokat. A földtehermentesítés keresztülvitele egészen az abszolutizmushoz szegődött nagybirtokosok érdekében történt, s a jobbágyság a megváltás és birtokrendezés körül jelentékenyen megkárosítottak. Ezen időben az abszolút kormányzásnak módjában lett volna az általa hirdetett elveket megvalósítani, s a józsefi hagyományokra támaszkodva a jobbágyság érdekeit előmozdítani és megvédeni. A Bach-kormány azonban éppen az ellenkezőt cselekedte, ismét példát adva arra, hogy a katonai hatalomra támaszkodó abszolutizmus mindig cserbenhagyta az alsóbb osztályokat, mikor azoknak érdekében valamit tehetett volna. S hogy mennyire őszinték voltak a Bach-kormány törekvései, kitűnik abból is, hogy ugyanezen időben Galíciában felfüggesztette a földtehermentesítést, s a jobbágyságot fegyveres erővel kényszerítette a robot elvégzésére. Hasonlóképp megkárosította a jobbágyságot a földadó behozatalánál, mert a kataszteri közegek az adóalapot a nagybirtokra nézve igen alacsonyan, a parasztságra pedig rendkívül magasán határozták meg, ami a legaránytalanabb adóviselést eredményezte, s a kisbirtok pusztulásának fő okává lett. Még jobban károsodott a közép-nemesség, mely az ősiség és jobbágyság megszüntetése következtében belekerült a gazdasági élet forgatagába, s minthogy a modern gazdálkodáshoz nem értett, s a megváltási kötvényeket csak nagy árfolyamvesztéssel tudta érvényesíteni, mihamar teljesen eladósodott, s megindult a föld nagyarányú mozgósítása. Ezen baj

* Láng Lajos: *A vámpolitika az utolsó száz évben*. Budapest, 1904.

azonban a nagybirtoknak hitbizományilag meg nem kötött részét is érte, s ezen okból, de még azért is fejlődött ki ellentét köztük és a kormány között, mert a nagybirtok hazánkban exportra lévén utalva, a dolog természeténél fogva freetrader [szabadkereskedő] volt, míg az osztrák nagyipar által befolyásolt kormány a védelmi irányhoz ragaszkodott.

Miután Schmerling kísérletei a Gesamt-Monarchie [összmonarchia] megalapítása tekintetében kudarcot vallottak, az abszolutizmus kénytelen volt a kiegyezést megkötni. Erre kényszerítette azon körülmény is, hogy a fenyegetően közeledő pénzügyi bukás miatt hitele teljesen megcsappant, s ennek helyreállítására csak egy mód kínálkozott: a belső konszolidáció keresztülvitele, melynek első feltétele volt a törvényes állapot helyreállítása Magyarországon. De közreműködött a kiegyezés létrehozására még egy nem kevésbé fontos körülmény is. Azon sokféle népek, melyek a Habsburgok jogara alatt egyesülnek, miután érdekeik rendkívül divergálók, az uralkodóház hatalma alatt csak a haderő segítségével, annak nyomása alatt tarthatók össze. S így az osztrák hadsereg kettős rendeltetéssel bírt, egyrészt az uralkodó osztály gazdasági uralmát az elnyomottakkal szemben biztosítani, másrészt az uralkodó osztály egyik csoportjának uralmát a többiekkel szemben megvédeni (így egyfelől általában az osztrákokét a magyarok, 1850 előtt az olaszok ellen, másrészt a németekét a csehekkel, a lengyelekét a ruténokkal szemben stb.). Természetesen ezen kettős feladat csak növelte a szoldateszka jelentőségét, s fontossága annyira fokozódott, hogy a dinasztia uralmának egyedüli alapjává lett, s képes volt külön érdekeit akkor is érvényesíteni, ha azok az uralkodó osztályok összes csoportjainak érdekeivel is ellenkeztek. Ezen különállás megkívánta azt, hogy a parlamentek minél kevesebbet szólhassanak bele a hadügy s a vele összefüggő külügyek intézésébe. E célra legalkalmasabbnak látszott a közösügyi szervezet, mely ezen ügyek kezelését kivette a parlamentek hatásköréből, és a delegációk tehetetlen intézményének létesítése mellett az uralkodó abszolút jogkörébe utalta. Az osztrák nagybirtok és nagyipar bár parlamentáris jogainak csökkenését jelentette, mégis készséggel elfogadta ezen szervezetet, mert biztos volt benne, hogy a közös kormányzat, amennyiben a militarizmus külön érdekei mást nem követelnek, elsősorban az ő érdekeiket fogja szem előtt tartani, s ezen számításuk be is vált. Az uralkodó azon kívánsága, hogy a

vámügy is közösüggyé tétessék, s így abszolút jogkörébe utaltassék, megtört a magyarok ellenállásán. Az országgyűlés minden emóció nélkül elfogadta ugyan a közös vámterületet, mert ez megfelelt az agrárius érdekeknek, de legalább papíron biztosítani akarta magának a gazdasági önállóságot, ha esetleg érdekei annak megvalósítását követelnék.

4. 1867-től napjainkig

1867 óta már kétséget kizárólag kimutatható azon tény, hogy az uralkodó osztály összes csoportjai valamennyien ellentétbe jutnak Ausztriával, mivel a két állam között fennforgó kapcsolat mindegyik osztályának gazdasági érdekeit sérti. A kiegyezés utáni korszakot leghelyesebben a „végzett földesurak” korszakának nevezhetnők. A középnemesség az abszolút kormányzás, a passzív rezisztencia éveit azzal töltötte el, hogy elköltötte a földtehermentesítés folytán nyert váltságösszegeket. A kiegyezést, mely által Magyarország belpolitikai önállóságot nyert, örömmel fogadta, mert ezáltal szédületes perspektíva nyílt meg előtte, s amint 1848 előtt a jobbágyság munkájából élt meg, most az újonnan alakult magyar állam által akarta magát felsegíttetni. Ezen körülmény magyarázza meg azt, hogy a koronázás utáni országgyűlésen csak alig néhány olyan szélsőbaloldali képviselő ült, ki a kiegyezéssel szemben a merev negáció álláspontjára helyezkedett. Azonban rövid idő múlva tapasztalnia kellett a dzsentrinek, hogy számításai nem váltak be teljesen, mert a magyar államháztartás olyannyira túl volt a hadügyi, osztrák államadóssági és egyéb közös kiadásokkal terhelve – ezek pl. 1868-ban az összes kiadások 48%-át tették ki –, hogy minden igényüknek megfelelni nem tudott, s ezért az Ausztria elleni évszázados gyűlölet ismét lánggra lobbant, a függetlenségi párt szaporodni kezd, s az országgyűlésen a legvehemensebb támadások intéztek a dualizmus ellen. Ami a nagybirtokot illeti, ezt 1867 után érdekei szintén mindinkább osztrákellenes irányba terelték. Azáltal, hogy Magyarországot bel- és gazdasági ügyekben (kivéve a vámpolitika ügyét) többé nem Bécsből, hanem Budapestről kormányozták, megszűnt azon vonzás, mely eddig Bécs felé irányította őket, mert az arisztokrácia tudatára jött annak, hogy az agrár Magyarországon a politikai hatalmat teljesen birtokába kerítheti, s a törvényhozást kénye-kedve szerint intézheti, míg az

összmonarchia fennmaradása esetén az osztrák nagyipar és burzsoázia versenyével kellett volna megküzdeni.

De a nagybirtoknak az osztrák uralkodó osztályokkal való antagonizmusát még jobban előmozdította a közös kormány vámpolitikája, mely tovább is teljesen az osztrák nagyipar szolgálatában állott. Ez utóbbi szabadkereskedő volt keletre és védvamos nyugatra, míg a magyar nagybirtoknak érdekei éppen ellentétesek voltak. A kiegyezés utáni vámszerződésekből hiányoztak az agrár-vámok, s a második kiegyezésnél már nagy viharokat idézett elő a magyar képviselőházban ezen ellentét, annál is inkább, mivel az új autonóm vámtarifa tervezete a nyerstermékre egyáltalában nem, az állatokra nézve pedig nagyon mérsékelt vámokat tartalmazott, ellenben az ipari vámokat ismét tetemesen emelte. A Szabadelvű Pártból a nagybirtok jelentékeny része kilépett, sőt kormányválság tört ki, s midőn a második kiegyezés a törvényhozás retortáján nagy nehezen keresztüljutott, az ellentétek legkevésbé sem szűntek meg. Az 1878-i boszniai okkupáció majdnem államcsődöt vont maga után, emellett a katonai költségek is emelkedtek, az állam hosszú éveken keresztül tetemes deficittel küzdött, s a pénzügyi válságból csak a dohány-, szesz-, cukoradó nagymérvű emelése, az adószabályok megszigorítása és az italmérési jövedék államosítása által tudott megszabadulni, mely reformok a birtokos osztályoknál találtak a legnagyobb ellenzésre. Azonkívül az amerikai verseny hatása alatt Németország is a mezőgazdasági védelem terére lépett, s 1879-től 1892-ig nem kötött kereskedelmi szerződést monarchiáinkal, mi agrár kivitelünket hátrányosan befolyásolta. Mivel a szerződés megghiúsulásának egyik oka az volt, hogy Ausztria nem volt hajlandó ipari vámjaiból engedni, a közvélemény a kivitel csökkenéséért a dualizmust okozta. Azonkívül a közös vámterület a vele járó fogyasztási adók rendszere folytán a magyar államot a sokkal gazdagabb osztrák államkincstár javára évenként átlag 7 millió forinttal károsította meg. Minthogy a közös vámbevétel feleslege a közös költségek fedezésére fordítottatott, magyar részről állandó kívánság volt, hogy az úgynevezett déli és egzotikus cikkekre vetett vámok emeltessenek, amibe pedig az osztrák kormány nem akart belemenni, mert egyrészt ezek alacsony volta tette lehetségessé neki azt, hogy a déli államok az osztrák iparcikkekre alacsony vámokat vessenek, s azonkívül nem akarta, hogy a magasabb vámbevétel folytán a közös kiadásokból kevesebb jusson Magyarországra.

A nagy- és középirtokot elkcsérítette az is, hogy a közös kormány a hadsereg szükségleteinek beszerzésénél majdnem kizárólag az osztrák nagyipart és nagyirtokot vette igénybe. A nagyirtok körében a már fentebb elősorolt okoknál fogva élénk averzió mutatkozik a dualizmus ellen, mi abban nyert kifejezést, hogy a mérsékelt ellenzék, a későbbi nemzeti párt, melynek tagjai túlnyomóan az arisztokrácia és nagyirtok tagjaiból kerültek ki, az úgynevezett nemzeti követelésekkel kezd kacérkodni.

De az uralkodó társadalom többi osztályaiban is nagymértékben növekszik ezen averzió. A középnemesség pusztulásnak indul, és nem nyerhet az államtól annyi támogatást és hivatalt, amennyit igényel, mert kéréseit azzal utasítják el, hogy minden pénz a hadügyi és a közös költségekre kell. Azonkívül a közös kormány vámpolitikája a külföldi agrárversenyt reá szabadította, s ezzel szintén érzékenyen megkárosította. A gyáripár természetesen nehezen tud fejlődni az osztrák verseny folytán, s hogy egzisztenciáját fenntartsa, kartellekre kénytelen az osztrák konkurrenssekkel lépni, amelyek mindig kedvezőtlenek reá nézve. A kisipár a gazdasági élet fejlődésével pusztulásnak indul, s ezért az osztrák versenyt okolja. A haute finance [pénzarisztokrácia] szabadulni kíván az osztrák bankok gyámságától, a kiskereskedelem pedig, osztrák hitelen tengetve életét, kényre-kedvre ki van az osztrák gyárosoknak szolgáltatva, s gyűlölettel van irántuk eltelve. A kisirtok, melynek túlnyomó részét az 1848-ban felszabadított jobbágyság teszi ki, leghívebb támasza a függetlenségi pártnak. A jobbágyság felszabadítását Kossuth Lajosnak tulajdonítja, ellenben az úrbéli rendezés és elkülönítés, melyben érzékenyen megkárosított, már a Bach-kormány közegeinek műve volt. Azonkívül minden oly esetben, midőn az állam áldozatot követel tőle, közös vagy osztrák intézménnyel találkozik, a hadsereg, mely a termelő munkától elvonja közös, a súlyos adókat a magas katonai terheknek tulajdonítja, azonkívül a dohánymonopólium, finánc, stempli s más hasonló intézmények, melyek életét megkeserítik, mind osztrák eredűek. Az értelmiségi foglalkozásúak, az uralkodó osztályok érdekeit szolgálván, jólétük azok gazdasági helyzetétől függvén, szintén osztrákellenesek, különösen az ügyvédség.

Ezen körülményekhez hozzájárul még néhány, valamennyi osztályra nézve érvényes tényező. 1. A közös hadseregbe német voltánál és szelleménél fogva az uralkodó osztály fiai nehezen juthatnak

be, vagy pedig előmenetelük van megnehezítve. 2. Minthogy az állami élet különböző viszonyai számtalan érdekszálal vannak egymáshoz fűzve, az osztrák befolyás még a szorosan vett belső gazdasági és belpolitikai kérdésekben is érvényesül, ami a dzsentri-nél és nagybirtoknál, mely politikai monopóliumát félti, féltékenységet és elkeseredést idéz elő. 3. Az uralkodó osztály, mint már említettem, ezen sérelmek örökös vitatásával, az Ausztria-ellenes agitációval azt is akarja elérni, hogy a szegényebb osztályok figyelmét gazdasági érdekeik érvényesítéséről elterelje. Azonkívül katonai részről gyakran elkövetett tapintatlanságok is növelik az általános elkedvetlenedést – még az opportunus elemek körében is, mely hagulat nagyon alkalmas oly egyének politikai szereplésére, kik arra sem képzettséggel, sem hivatottsággal nem bírván, magukat csak ezen kérdések állandó forszírozásával tudják a felszínen fenntartani. 4. S ha még ezekhez hozzávesszük az ideológiai tényezőket, a sovinszta eszmék népszerűségének, Ausztria ellen inveterálódott [meggyökeresedett] gyűlöletnek hatását, melynél fogva oly egyének is, kikre nézve gazdasági helyzetüknél fogva közönyös, mily viszonyban vagyunk Ausztriával, vagy értelmiségük hiányánál fogva sem tudják mérlegelni, mely álláspont kedvezőbb érdekeikre nézve, szintén az osztrákellenes áramlathoz csatlakoznak; mondom, ha ezen tényezők hatását még idevesszük, akkor kétségtelenül megállapítható azon tény, hogy a magyar társadalom összes uralkodó osztályai, bár különböző gazdasági rugókból, de mind azon irányzat felé kezdtek hajlani, hogy a dualizmus akár kormányzati, akár katonai, akár gazdasági vonatkozásaiban meglazítottassék, s esetleg meg is szüntettessék.

Meg is indul a küzdelem az egész vonalon.⁶ Az országgyűléseken eleinte nem jut teljesen kifejezésre, mert a Tisza Kálmán által inaugurált személyes uralmi kormányzat s a választási visszaéléseknek a művészetig vitt tökéletesítése folytán az országgyűlés nemcsak hogy a népet nem, hanem még az uralkodó osztályt sem képviselte. A küzdelemben a középnemesség vezet, melyre nézve ezen harc négy évszázad óta képez egzisztenciális kérdést. A nagybirtok eleinte nyíltan nem vesz részt a küzdelemben, mert történeti és gazdasági tradícióinál fogva nehezen határozza el magát, hogy az uralkodónak frontot csináljon, s azonfelül az 1887-i III. kiegyezés az osztrák agráriusok befolyása folytán védelmet hozott számára. Bármilyen művészi volt Tisza Kálmán rendszere, a dualizmus

ellen intézett rohamot csak ideig-óráig tudta fenntartani, mert hiszen itt mélyen szántó gazdasági okok harcáról volt szó. A küzdelem első ízben a véderővita* idején tört ki rendkívüli heveséggel, s az 1892-i választások után a függetlenségi párt az óriási választási visszaélések dacára 102 tagot számlált.** Időközben a nagybirtok is akcióba lépett, részt biztosított magának a hadseregszállításokban, kivitte a kisebb adótétel mellett termelt szesz kontingentálását, a fogyasztási adók tekintetében az átutalási eljárást, s az 1892-i új autonóm vámtarifában érvényesítette érdekeit. Mindinkább közeledett azonkívül a kiegyezés megújításának ideje, s azon kérdés eldöntése, kötendő-e Ausztriával vámszövetség, s ha igen, mely feltételek mellett, s mely előintézkedések tétessenek a vámszövetség tartama alatt lejáró szerződések tekintetében? Mint-hogy a nagybirtok ezen kérdésekre nézve érdekeit biztosítva nem látta, azonkívül a politikai hatalom birtokából ki akarta szorítani a nagyobb részt a haute finance zsoldjában álló, közjogi kérdésekben opportunistá Szabadelvű Pártot, maga lép az oppozíció élére, mely ezáltal óriási erőre tesz szert. A Bánffy elleni három obstrukciót a nagybirtok és famulusai vezetik, s midőn Bánffy a lex Tiszával*** próbál rendet csinálni, a nagybirtoknak a Szabadelvű Pártban bennmaradt része disszidál onnan (1899. decemberben). Széll a nagybirtok korlátlan uralomra jut, s az 1899–1903-i szociálpolitikáinak csúfolt törvényhozásra reányomja bélyegét, s az úgynevezett Széll-féle formulával az önálló intézkedés és autonóm vámtarifa megállapításának jogát biztosítja a maga részére.^o Minthogy azonban a kötendő külföldi szerződések tekintetében érdekeit teljesen biztosítva nem látja, s azonkívül uralmát

* 1889. január 10-én kezdődött meg a vita a képviselőházban a Monarchia hadseregének modernizálását előírányzó véderőjavaslatról. Az ellenzék a javaslat két pontját támadta: az egyik korlátozta volna az országgyűlés létszám-megállapítási jogát, a másik szerint pedig a tiszti vizsgát csak németül lehetett volna letenni. Rendkívül éles vita után a kormánynak engednie kellett.

** Vagyis ennyi képviselője volt.

*** Tisza Kálmán 1898. december 7-én beterjesztett javaslata: amennyiben a kiegyezésről szóló törvényjavaslat az év végéig nem válna törvénnyé, a kormány az államháztartás vezetésében és az Ausztriával való gazdasági viszonyban az adott állapotot 1899. december 31-ig fenntarthatja.

^o Széll-féle formula: Magyarország – mivel az osztrákokkal kötött vámszövetsége lejárt – önálló vámterülettel bír, ennek ellenére nem kívánja megszakítani a vámszövetséget (1899. februárban terjeszti elő Széll Kálmán).

felfelé nem érzi szilárdnak, a katonai kérdést használja fel arra, hogy a királyt engedékenységre kényszerítse, s a volt nemzeti párt titokban és nyíltan szítja és támogatja a függetlenségi párt részéről megindult obstrukciót, amelynek következménye az lett, hogy saját kreatúráját, Széllt is megbuktatta. Tisza István, ki maga is a nagybirtok tipikus képviselője és a dzsenti uralmának lelkesült híve, vállalkozik arra, hogy a mozgalomnak gátat vessen, de eredménytelenül, erőszakosabb lépései után egymás után válnak ki a volt nemzeti párt, majd a disszidensek, s egyesülnek a szintén nagybirtokos néppárttal, s a középnemesség soraiból való s a kisgazdákat képviselő függetlenségi párttal a burzsoázia és az értelmiség csatlakozik hozzájuk, s az önálló vámterület és hadsereg hangos jelszavaival vonulnak a harcba.* A nagybirtoknak példátlan hatalmi állását mutatja, hogy képes volt azon eddig szinte hihetetlen virtust megcselekedni, hogy a választásokon elbuktasson egy, a hivatalos hatalom, korrupció és presszió minden eszközével rendelkező kormányt. A Szabadelvű Párt megtizedelve tért vissza, s a nyár folyamán a nagybirtok utolsó hírvivői is elhagyták. Az arisztokráciának a főrendiházban levő része, bár a választásokon teljes erővel támogatta az ellenzéket, tradicionális óvatosságánál fogva eleinte félénken, de később teljes határozottsággal csatlakozott a koalícióhoz, melynek táborában csekély kivétellel az egész uralkodó osztály egyesült.

Nem tekinthető a fentebbiek folytán alaposnak azon vélemény, mely szerint a katonai kérdésben negyedfél év óta tartó obstrukció okát a középosztály azon törekvése képezi, hogy fiait a hadseregbe akarja juttatni, s ezért ragaszkodik oly makacsul a magyar vezényszó követeléséhez. Ezen magyarázat kissé felszínes, mert itt sokkal mélyebben ható okokról van szó. Ezen törekvés kétségtelenül fokozta a küzdelem intenzitását, amire néhány oldallal fentebb én is reámutattam, de az igazi okot azon gazdasági ellentétek és hatalmi szempontok idézték elő, melyek a történelem folyamán fejlődtek, s melyeknek magyarázata képezte eddigi fejtegetéseim tárgyát. Hogy a harc a katonai kérdésben nyilvánult meg leginkább, az az eddig

* 1904. november 18-án Tisza István puccsszerűen megszavaztatja az ellenzéki obstrukciókat letörő házszabályokat. Ennek következtében felbomlik a kormánypárt: Széll lemond mandátumáról, az Andrássy vezette mágnáscsoport kilép a pártból, követi őket Károlyi Sándor agrárius csoportja. XI. 19-én megalakul a parlamenti ellenzék különböző irányzataiból a koalíció.

előadottak után egészen természetes. Ezen okhoz hozzávehetjük még, hogy midőn az uralkodó osztályok egymás ellen folytatnak küzdelmet, mindegyik félnek a legfőbb törekvéseit képezi, hogy az osztályuralom ultima ratióját [végső érvét], a fegyveres erőt a saját befolyása alá juttassa és céljaira felhasználhassa. Annál inkább volt ez szükséges nálunk, hol a tapasztalat arra tanította meg az uralkodó osztályokat, hogy a királlyal és Ausztriával folytatott harcaikat rendszerint a hadsereg döntötte el az utóbbiak javára. Minthogy pedig a közös hadsereg ma is az uralkodó, illetve az osztrák érdekek szolgálatában áll, létkérdést képez rájuk nézve a hadseregre való befolyás elnyerése, s erre a legcélravezetőbb eszközök az úgynevezett nemzeti vívmányok: tudniillik a magyar vezényszó és a hadügynek az uralkodó abszolút jogköréből való kivonása. Azonkívül tekintetbe veendő, hogy minden oly küzdelemnél, melyet az uralkodó osztály saját érdekében folytat s mely a tömegeket akarja mozgásba hozni, népszichológiai szempontból a legnépszerűbb jelszavakat használja. Erre pedig legalkalmasabb a magyar vezényszó követelése, lévén ez az ellenfélnek leginkább sebezhető része. Mert mindenki előtt nyilvánvaló azon állapot visszássága, hogy oly államban, melynek többsége és hivatalos nyelve magyar, s melynek összes nemzetiségei, 12% német ajkútól eltekintve, inkább tudnak magyarul, mint németül, a hadsereg vezényleti és kiképzési nyelve német legyen.

S hogy ezen gazdasági érdekek következtében folytatott harcban miért játssza a katonai kérdés a főszerepet, melyhez a koalíció makacsul ragaszkodik, azt még jobban megérthetjük, ha a nagybirtoknak az önálló vámterülettel szemben elfoglalt álláspontját vesszük vizsgálat alá. A nagybirtok és a középbirtokú dzsentrí a kiegyezés idején szabadkereskedő és a közös vámterület híve volt azon oknál fogva, mivel Magyarország a benn termelt nyersterményeket nem tudván elfogyasztani, tehát exportra voltak utalva. A hetvenes évek folyamán azonban a tengerentúli verseny erősen éreztette hatását, s ennek befolyása alatt az európai országok, első helyen Németország, sorra kezdték elzárni vámsorompóikat a magyar export előtt, melynek keleten is hatalmas versenytársai akadtak. A nagy- és középbirtok tehát agrárvédelem után kiáltozott, azonban e tekintetben hatalmas ellenfélre talált az osztrák nagyiparban, mely ettől a saját védelmét féltette. A nagybirtok tehát minden törekvését oda irányította, hogy az autonóm vámtarifa megállapí-

tásában és a külföldi szerződések megkötésében magának döntő befolyást biztosítson. Minthogy azonban a vámpolitika elsősorban a közös intézmények hatáskörébe tartozik, ezek pedig az osztrák érdekekre voltak mindenha tekintettel, küzdelmét egyúttal a dualizmus meglazítására irányította, s ezen harcnak legfontosabb eredménye volt az 1898:I. tc. és a Széll-formula, mely az önálló vámterület jogi állapotát proklamálta. Ezen korcsszületett teljesen a nagybirtok befolyásának gyermeke, s első eredményét képezi azon törekvéseinek, hogy a vámtarifák és kereskedelmi szerződések felett a befolyása alatt álló országgyűlés önállóan határozzon, habár a közös vámterület fenn is tartatik. Mert dacára annak, hogy a nagybirtok az agrárvédelem legmagasabb fokát éppen az önálló vámterületen érhetné el, többféle okokból idegenkedik az önálló vámterülettől.

Irodalmi és hírlapi képviselői ezt azzal indokolják meg, hogy a vámsorompók felállítása esetén elvesztené a biztos ausztriai piacot, s ezáltal rendkívül megkárosodnék. Ez azonban koránt sincs bizonyítva, mivel az önálló vámterület hívei éppoly meggyőzően és a statisztikai adatok éppoly tömegével tudják az ellenkező állítást beigazolni. Ezen kérdés vizsgálatába itt nem bocsátkozunk, de ez nem is szükséges, mert helyezkedhetünk egyszerűen az agrárius álláspontra, s elfogadhatjuk azon állítást, hogy az Ausztriába irányuló export csakugyan megcsökken; ez mégsem lenne elég ok arra, hogy a nagybirtok az önálló vámterülettől húzódozzék, mikor ezáltal a vámpolitikát teljesen önállóan intézhetné, s kedvenc eszméjét, a vámhatároknak kelet felé való elzárását megvalósíthatná. A nagybirtoknak ugyanis, hogy egy népies kifejezést használjak, a jégeső sem árthat mindaddig, míg a törvényhozás és kormányzat terén oly kizárólagos befolyást gyakorol, mint hazánkban. Ha az export tényleg megcsökkenne, úgy segíthetne magán azzal, hogy kiviteli prémiumokat fizettetne, miáltal a külföldön olcsóbb áron vehetne részt a világversenyben, megvásároltatná az állam által gabonáját (ezen eszme tényleg felmerült is), leszállíttatná a földadót, a szesz-, dohány- és cukoradót reá nézve kedvező értelemben reformálná, tehát mindenképpen tudna magának rekompenzációt szerezni. Hogy ez az államra nagy teherrel járna, az kétségtelen, de a nagybirtok az állam megterhelése tekintetében sohasem mutatkozott kíméletesnek, s az iparos körök még ezen áldozatokba is belemennének, csakhogy az önálló vámterületet megkaphassák.

Az igazi ok abban rejlik, hogy a nagybirtok attól fél, miszerint az önálló vámterület iparfejlesztő hatása alatt kifejlődő burzsoázia politikai egyeduralmát fogja veszélyeztetni, az ipar a munkáskezeket magához fogja vonni, s többé nem kaphat 30–40 krajcárért napszámosokat, s amit elsősorban kellett volna említenem, leginkább a szocializmus terjedésétől fázik. Ezek az igazi okok, melyeket azonban az agráriusok nemigen szeretnek nyíltan hangoztatni. Az ő önálló vámterületi ideálja az lenne, tartozzék a vámügy a magyar parlament hatáskörébe, legyen szabad az agrárimport Ausztriába, legyen vámsorompó az osztrák agrárimport ellen, viszont ennek fejében ők is megengedik, hogy az osztrák ipar vámentesen jöjjön be Magyarországra, hogy itt az ipar ki ne fejlődhessek, s a veszélyek, melyektől félnek, elő ne állhassanak. Mint-hogy azonban erről az eszményről maguk az agráriusok is tudják, hogy ilyesminek a követelésével nem lehet előállni, inkább megmaradnak a közös vámterületnél, bár ezen tekintetben egy teljesen új keletű veszély fenyegeti őket, ugyanis az osztrák agráriusok befolyása nagymértékben megnövekedett, s most már nyíltan hangoztatják ők is a vámterület különválasztását a magyar import kizárása végett, s kívánnak az osztrák mezőgazdasági terményekre differenciális vasúti tarifákat s a magyar állatbehozatal ellen egészségügyi kordont. Ezen szempontokhoz járult még egy most általánosan emlegetett taktikai fogás is. A nagybirtok az 1905. évi választási harcban az önálló vámterület jelszavával indult, vagy legalább befolyásával oly jelölteket támogatott, kik ezen jelszavakat hangoztatták, természetesen ezt azon reményben tette, hogy szavát nem kell beváltani. A győzelem, melyet kivívott, nagyobb volt, minőre számított, s ennek következtében azon veszély állt előtte, hogy elveszti az uralkodó osztály többi rétegeire gyakorolt befolyását, ha szavát legalább részben nem váltja be. Ha tehát eddig is létérdeke arra irányította, hogy a dualisztikus intézmények meggyengítésére működjék, most taktikai szempontokból is szükségessé vált reá nézve, hogy a katonai vívmányaihoz ragaszkodjék, éspedig a következő okokból. Ha ezen téren sikerül némi engedményt elérni, tekintélye az uralkodó osztályok előtt meg van mentve. Azonkívül tudta azt, hogy az uralkodó és a militarizmus inkább gazdasági kérdésekben (természetesen nem értve ezalatt az önálló vámterületet) fognak engedni, s ezért a katonai követelések alkalmas presszióknak látszottak arra nézve, hogy azok elejtése ellenében

a vámszövetség terén érdekeit az osztrák nagyiparral és agráriusokkal szemben keresztülvigye. S hogy célját el is érte, azt legjobban bizonyítja azon tény, hogy a válság folyamata alatt megkötött német, olasz stb. szerződésekben, a Szerbiával folyó tárgyalásokban és vámkonfliktusban, továbbá az oktrojált autonóm vámtarifában a magyar nagybirtok érdekei oly messzemenő védelemben részesültek, mint 1867 óta sohasem. S végül legfontosabb okot képezte 1906. év március 1-ének veszedelmes közeledése.

Ezen napon kell ugyanis a már megkötött külföldi szerződéseknek életbe lépniök. A nagybirtokra nézve tehát életkérdéssé vált, hogy a válságot kihúzza ezen fatális terminusig, s ezzel az önálló vámterület fenyegető veszélyét elhárítsa, mert mihelyt a külföldi szerződések életbe léptek, az önálló vámterület azok lejártáig valószínűleg lehetetlenné válik. Ezért makacsul ragaszkodik a katonai követelésekhez, melyekben viszont a király nem enged, s árulónak nyilvánít mindenkit, ki gazdasági előnyök ellenében hajlandó a katonai vívmányokat elengedni. A válság elhúzása által kényszerítette a kormányt a szerződéseknek rendeleti úton való életbe léptetésére, ezzel a gazdasági önállóság megghiúsításának ódiumát reá toltá át, s így célját mindkét irányban elérte.⁷

Nem érdektelen megemlíteni, hogy mindazon intézmények, melyek Magyarországon az önálló vámterületet már eddig is valószínűsítették, a nagybirtok érdekében történtek. Ilyen a szesz kontingentálása, a fogyasztási adókra nézve az átutalási eljárás létesítése, 1902-ben a cukor kontingentálása, s miután ez ellen a brüsszeli konferencia tiltakozott, a cukorra nézve fogyasztási adóvonal létesítése a surtaxe [pótadó] behozatala által, továbbá a MÁV differenciális díjszabásai nyersterményekre. Ezekből is kitűnik, hogy a nagybirtok az agrár önálló vámterületet akarja, csak az iparit nem, mert gazdasági szupremáciáját félti.⁸

Ha most már az eddig előadottakat összefoglaljuk, láthatjuk, hogy az osztrák és a magyar uralkodó osztályok között állandó gazdasági és hatalmi (tehát végső eredményében szintén gazdasági) ellentét forog fenn, amióta csak a Habsburgok uralkodnak. Ausztria sohasem tudott oly politikát követni, mely az uralkodó osztály valamennyi rétegének kedvezett volna, s ha a főnemesség egyes részei időközönként szövetségben is állottak vele, ez csak átmeneti állapot volt, s különösen 1867 óta világosan kimutatható, hogy az uralkodó osztály egészében az Ausztriával fennálló gazdasági és ka-

tonai kapcsolat meggyengítésére törekszik. Ezen törekvés, bármily eltérőek is az uralkodó osztályok érdekei, valamennyinél közös, s a koalíció körében együtt találtuk a nagybirtokot, mely húzódik az önálló vámterülettől, az iparososztály és értelmiséget, mely hangoosan követeli, és a kisbirtokosokat, kik gazdasági kérdésekben intelligenciájuk hiánya miatt nem követnek határozott irányzatot, de azért intuitíve átértzett érdekeinél fogva a dualizmus ellenségei. S hogy ezen küzdelem rövid idő alatt a gazdasági különválásra fog vezetni, az nyilvánvaló abból is, hogy az önálló vámterület a dualizmus megdöntésének leghatékonyabb eszköze.

A nagybirtok eddigi politikája ugyanis egy circulus vitiosus volt, s egyik oldalon lerontotta azt, amit a másik oldalon felépített. Egyrésztől összes törekvéseit arra irányította, hogy a dualisztikus szervezetet meggyengítse és saját befolyásának alárendelje, s állandó harcban állott az osztrák nagyiparral, mely nem akart neki agrárvédelmet biztosítani. Másrészt azonban nyíltan és titkosan támogatta az osztrák nagyipart a közös vámterület fenntartásában. Ezen kétkulacsos politikával azonban maga alatt vágta a fát, mert az osztrák nagyipar és a szolgálatában álló dualisztikus szervezet éppen a közös vámterületnek reájuk háruló gazdasági előnyeiből merítettek oly erőt, hogy a magyar részről ellenök irányult támadásokat fel tudták tartani. A nagybirtoknak tehát be kell látnia, hogy saját céljainak elérésére is egyedüli eszköz az önálló vámterület létesítése. Azonkívül Ausztriában is erősödik a dualizmus és közös vámterület elleni irányzat, s az általános választói jog behozatala folytán két okból még jobban erősödni fog. Először az ilyképp választott parlament az államélet minden ügyeibe beavatkozási jogot fog magának igényleni, márpedig, mint azt fentebb kifejtettem, a közös ügyek mostani kezelése csakis azon célt szolgálja, hogy ezen kérdésekben osztrák és magyar parlamentek befolyása kizárassék. Azonkívül az osztrák nagybirtok, melynek befolyása az utóbbi években nagyon megerősödött, elveszti választási kiváltságait, tehát kétszeres erővel fog arra törekedni, hogy az elvesztett pozícióért gazdasági előnyökkel kárpótolja magát, s a vámsorompók felállítását fogja követelni, hogy a magyar agrárbevittet kizárja. S ekkor a magyar nagybirtok is kénytelen lesz az önálló vámterületet elfogadni, s politikai egyeduralmát arra fogja felhasználni, hogy annak reá nézve káros hatásait ellensúlyozza.

Ismételnünk kell tehát azon állítást, hogy az uralkodó osztályo-

kat gazdasági érdekeik oly politikára ösztönzik, melynek végeredménye a dualizmus megszüntetése – vagy legalábbis megglazítása – és az önálló vámterület létesítése leendő. Minthogy pedig Magyarországon éppen az önálló vámterület hiánya miatt a munkálkodó osztályok politikai nyomatékka és befolyással eddig nagyon kevésse bírnak, az ország jövőjét még sokáig az uralkodó osztály törekvései fogják meghatározni. Ezen törekvés gazdasági egzisztenciális érdekekből fakad, gyökerei négy évszázadra nyúlnak vissza; és azért fejlődési szükségszerűséget képez, mellyel szemben a munkásosztály, mely a maga törekvéseinek jogosultságát szintén a gazdasági élet törvényszerűségére alapítja, nem foglalhat el ellentétes álláspontot. Az ily folyamatokat nem gátolni, hanem – ellenkezőleg – gyorsítani kell, minthogy haladásukban úgysem tartóztathatók fel.

Ezt pedig annál is inkább meg kell tenni, mert az önálló vámterület a munkásosztályra nézve is előnyös lesz.

Hogy miért és miképpen, ennek megvilágítása fogja értekezésem második és harmadik részének tárgyát képezni.

Huszdik Század, 1906. I. 286–314. 1.

JEGYZETEK

1. Marx–Engels műveinek magyar kiadása, I. köt. [Budapest, 1905.]
2. Ezen küzdelmek részletes kifejtését és megokolását, minthogy az messze vinne a kitűzött tárgytól, itt nem kísérelhetem meg, fenntartom azonban más alkalomra.
3. Hogy az Ausztriával való államkapcsolat mennyire kizárja a magyar állam történetének a szokásos sémák szerinti tárgyalását, azt az organikus szociológia szempontjából érdekesen fejtegeti Méray-Horváth Károly a *Huszdik Század* 1905 márciusi számában megjelent, A koalíció kórisméje című cikkében.
4. Ezeknek előadásánál főleg Acsády kutatásaira támaszkodom.
5. Vargha Gyula: *A magyar hitelügy [és hitelintézetek] története*. 213–214. 1. Budapest, 1896.
6. Itt csak a közös ügyek tekintetében folytatott küzdelmekről lesz szó, az uralkodó osztályok belső harcait ezen értekezés III. része fogja tárgyalni.
7. Hogy ez így van, arra klasszikus tanúságot szolgáltat az agráriusok főközlönye. Azon a napon, midőn a rendeletek a hivatalos lapban megjelentek, két helyen foglalkozik velük: a vezércikkben és a gazdasági rovatban. A vezér-

cikkben árulásnak, törvénytelenységnek nyilvánítja az autonóm vámtarifa és a német szerződés rendeleti életbe léptetését, melyet a nemzet jóváhagyni nem fog soha. A gazdasági rovatot pedig ezzel kezdi: A rendeletekkel közjogi szempontból a vezércikkben foglalkoztunk, itt csak gazdasági vonatkozásait vesszük vizsgálat alá, s aztán több hasábon át dicshimnusz zeng róluk, mert magas agrárvámokat tartalmaznak.

8. Az ún. tulipánkert-mozgalommal, melyet az arisztokrácia tagjai indítottak meg, a nagybirtok azt akarja dokumentálni, hogy mennyire szívén fekszik a magyar ipar felvirágoztatása. E mozgalom az iparpártolás szempontjából teljesen jelentéktelen, és semmi eredményre nem vezethet, s inkább engesztelő áldozat jellegével bír, mellyel a nagybirtok az önálló vámterület meghiúsítása miatt akarja a közvéleményt kibékíteni, miután nyugodtnak érzi magát a közös vámterület tekintetében.

RÁKÓCZI

Lezajlottak a Rákóczi-ünnepélyek*, a „nagyágos fejedelem” hű kísérőivel immár magyar földön pihen, s a törvénytárban ott ékeskedik az új törvény, mely a bujdosók emlékének meggyalázását jóvátette „a magánjogi hatály érintetlenül hagyásával”**. Most, miután az uralmon levő pártok már minden lehető módon kihasználták a saját céljaikra ezt a kegyeletes cselekményt, s elült azon felbuzdulás, mely a kuruc mozgalmak emlékét ismét a gondolkodás és közvélemény előterébe állította, alkalmasnak véljük ezen időt arra, hogy a Rákóczi-mozgalom keletkezését, indító- és mozgató-okait, bukásának körülményeit az objektív történeti kritika segítségével röviden megvilágosítsuk.

Mint a magyar történet legtöbb eseményéről, a kuruc harcokról is történetíróink a legtévesebb felfogásokat ültették át a közvéleménybe. A Rákóczi-korszak eseményeivel 40 év óta kizárólagos joggal és csálhatatlan jelleggel Thaly Kálmán foglalkozik. Amily becses munkásságának az a része, mellyel a korszak történeti kútforrásait igyekezett összegyűjteni és a közönségre nézve hozzáférhetővé tenni, éppoly jelentéktelen, sőt sok tekintetben káros az a tevékenysége, melyet e korszak ismertetésében, magyarázatában kifejtett. Feldolgozott művei egyszerű mesemondó könyvek, az események időbeli rendjét adják elő, s nem tudja észrevenni azon erőket, melyek ezen eseményeket és változásokat előidézték. A küzdelem okait nem látja, csak a szereplőket. A harcot egyrészt „magasztos szent célokért lelkesülő idealisták, a középkor mesés lovagjaira emlékeztető, egészen a regényességig nemes jellemek, a végletekig áldozatkész és önfeláldozó, vaskövetkezetességű és megingat-

* Az 1906-ban, Rákóczi és hívei hamvainak hazaszállítása alkalmával rendezett ünnepségek.

** 1906/XX. tc.

hatalatlanul hű pártfelek, bámulatosan vakmerő vitézek, regebeli hősök”, másrészt a „leggazabb árulók, legszemtelenebb csábítók, elvetemedett, pártváltoztató hitszegők” vívják, és a küzdelem, mint rendszeren történni szokott, a gonoszság, az ármány diadalával végződött. Ez annál kényelmesebb álláspont, mert így lehet azon hibákat, melyek az intézményekben, a társadalmi osztályok önző eljárásában rejlettek, egyes emberekre áttolni, s a balsikerért az ő árulásukat felelőssé tenni. A kép, melyet ezen megvilágításban látunk, angyalok és démonok harca, kik minden reális földi alapot elhagyva, a levegőben vívják meg küzdelmüket. Pedig ezek a küzdelmek nagyon is földi viszonyokban gyökeredző harcok, a vezető férfiak pedig nagyon is gyarló földi emberek valának. Csak egy volt köztük, aki nem volt közejük való, maga a fejedelem: II. Rákóczi Ferenc, s éppen azért játszott az egész mozgalomban passzív szerepet. A Rákóczi-korszak ezen felfogása uralkodott egészen mostanáig, s ha valaki az események bírálataiba mélyebben akart bocsátkozni, a hivatalos történetírás elvette a kedvét ily vállalkozásoktól. S valóban jellemző, hogy míg gyászpompára százezreket költenek, senkinek sem jut eszébe a Rákóczi-korszaknak marandó irodalmi emléket állítani azzal, hogy a különböző levéltárakban felgyülemlett okiratokat közlétegyék, elsősorban azokat, melyek a kor pénzügyi és gazdasági történetére vonatkoznak, s melyek a Thaly-féle gyűjteményekben majdnem teljesen hiányoznak. Újabban Acsády Ignác nyújtott műveiben reálisabb magyarázatot e korról, a magyar jobbagyságról szóló munkájában pedig nyíltan takarja fel a küzdelmek gazdasági rugóit, s munkásságával hozzájárult ahhoz, hogy a kuruc korszakról a valóságnak jobban megfelelő képet nyerhessünk.

Az a felfogás, mely az uralkodó osztályoknak egymással és a királyi hatalommal folytatott harcait „nemzeti” küzdelmeknek minősíti, II. Rákóczi Ferenc mozgalmát ezen nemzeti harcok koronájául tekinti, melyben „legtisztábban és legmagasabban lobogtak fel a haza és szabadságszeretet lángjai” (Thaly). Már e lapok hasábjain többször történt arra nézve kísérlet, hogy ezen felfogás alaptalansága kiderüljön. Napjainkban is most folyt le egy nagyszabású „nemzeti” küzdelem, melynek indítóokait, sivárságát minden gondolkodó ember tisztán láthatta.* Az objektív történetírás most

* Az 1905 januári választásokon megbukott a Szabadelvű Párt. Az uralkodó nem volt hajlandó elfogadni a választásokon győztes ellenzéki koalíció Magyar-

már nem fogja engedni ezen eseményeket a szabadságharcok ideális patinájával bevonni. Két évszázaddal ezelőtt azonban a műveltség oly csekély fokon állt, hogy nagyon kevesen lehettek azok, kik az események helyes megítélésének magaslatára tudtak felemelkedni, bár nem hiányzottak ily emberek sem. Tartós hatást azonban nem tudtak gyakorolni, ellenben azok, kiknek ezen küzdelemben más céljuk nem volt, mint egyéni és osztályérdekeik kielégítése, valamint ebbeli törekvéseikben utódaik táplálták és terjesztették azon felfogást, mely e harcban nemzeti szabadságharcot látott. Minél inkább távolodunk el valamely történeti eseménytől, minél inkább tűnnek le a szereplő személyek: annál inkább vagyunk hajlandók arra, hogy az eseményeknek idealizált magyarázatokat adjunk, melyek azután beleveszik magukat az emberek agyába, dogmává lesznek, s minden helyes ítéletet lehetetlenné tesznek.

Így vagyunk a Rákóczi-mozgalommal is. Kezdetben a nép, a vérig kínzott nép harca volt urai és az államhatalom ellen, melynek sújtó karját szintén a földesurak útján érezte, s jótéteményeit sohasem látta, mert azokat urai tartották meg maguknak. A proletariátus azon szörnyű elnyomás folytán, melyben ezen időben része volt, állandóan szorongott, s készséggel csatlakozott minden mozgalomhoz, mely kilátást nyújtott neki sorsának javulására. A XVII. század összes nemzeti harcainál azt látjuk, hogy csak azok tudtak jelentős eredményt elérni, melyekhez a jobbágyság és egyéb proletariátus is csatlakozott. Bocskai sikerét a hajdúknak, a földesurak által üldözött jobbágyoknak köszönhette, s Bethlen Gábor és I. Rákóczi György is, a külföldi viszonyok kedvező alakulásán kívül, ezen és hasonló elemek csatlakozásával tudtak jelentős eredményt elérni. A Wesselényi-Zrínyi-Frangepán-összeesküvés azért ért oly gyors véget, mert az a főurak érdekszövetkezete volt a nép érdekeinek felkarolása nélkül, míg az erdélyi fejedelmek a császárral vívott harcaikban legalább időlegesen könnyítettek a proletariátus helyzetén. A Thököly-féle felkelés is az agyonkínzott, kizsarolt jobbágyság köréből indult ki. A kétségbeesett nép minden alkalmat megragadott, hogy az uralkodó társadalmi rendszer ellen támadást intézzon. Minthogy azonban műveletlenségénél fogva köréből vezetők nem kerülhettek ki, vezetése átsiklott a nemesség kezébe,

ország különállását jelképező külsőségekre vonatkozó kívánságait, és átmeneti hivatalnokkormányt nevezett ki. A „darabontokkal” szemben nagyszabású ellenállás bontakozott ki – elsősorban megyei dzsentrivel.

mely a mozgalmat azután saját céljainak kivívására irányította, s annak elérésével a népet cserbenhagyta, illetőleg az elnyomásba visszataszította.

A XVII. század „nemzeti” küzdelmeit nagyban elősegítette a Habsburg-háznak kedvezőtlen külpolitikai helyzete. A század végén azonban a protestáns hatalmakkal való szövetség és a török kiűzése folytán domináló hatalomra tett szert Európában. A nemességnek tehát nem volt többé bátorsága vele kikötni, sőt majdnem kivétel nélkül csatlakozott a császári hatalomhoz, mert esetleges néplázadás ellen tőle remélt oltalmat. Ettől félni pedig ezer oka volt, mert a végletekig elnyomta a jobbágyságot. Szinte hihetetlen, mily sorsra jutott ezen korban a magyar pórnép, s sírva kívánta vissza a török uralom idejét, mikor sokkal emberségesebb bánásmódban volt része. A kormány az adó- és katonaszedést is a vármegyékre bízta, s a nemesség kíméletlenül élt vissza a saját céljaira ezen jogokkal. Az elkeseredés végre az északi vármegyékben nyílt lázadásban tört ki, a tömeg megmozdult, megrohanta és felgyújtotta a földesurak kastélyait, kik Bécsből könyörögtek ki segítséget, mellyel azonban a fölkelő néphad szintén elbánt, s aztán kellő vezetés hiányában bosszúálló fosztogatásokban pazarolta erejét.

Volt tehát egy mozgalom, mely vezért keresett. Távol Lengyelországban pedig egy ifjú herceg bújdosott, kit a sors vezéri szerepbe kényszerített bele, s akinek seregére volt szüksége. II. Rákóczi Ferenc, nevének örökségétől terhelten, ellenséges környezetben, idegenben nőtt fel, s érezve helyzetének nehézségeit, oda törekedett, hogy a Habsburg-háznak vele szemben táplált rosszindulatát és aggályait eloszlassa. Terve azonban nem sikerült, mert azon érdekszövetkezet, mely akkor Magyarország kormányzását kezében tartotta (s melynek feje és tipikus képviselője herceg Esterházy Pál nádor volt, ki már a Thököly-javak elkobzásából mérhetetlen vagyont szerzett), Rákóczinak 120 négyszögmértföldet kitevő javára áhítozott, és őt mindenáron lehetetlenné akarta tenni s valamely lázadásba belesodorni. A komplot [összeesküvés] sikerült, Rákóczi lépre ment az árulóknak, kik őt a bécsi udvarnak kiszolgáltatták. Fogságából megszökve, lehetetlenné vált reá nézve a békés kiegyenlítés, s engedett azok sürgetéseinek, kiket hasonló sors ért, s kik az udvarral szövetséget kötött főnemesi érdekcsoport elleni erélyes akcióra akarták reávenni. Ezen alkalom most kínálkozott, midőn a felkelő paraszthad, melyet a nemesség által segítségül hívott csá-

szári csapatok fenyegettek, nélkülözte a rendszeres vezetést, és támasz után óhajtozott. Rákóczi neve varázshatással volt a tömegre, mely benne, minthogy szintén méltatlan üldözések tárgya volt, szenvedéseinek osztályos társát látta. Óriási birtokai voltak azon területen, hol a fölkelés kitört, és a gazdatisztek által kiszarolt nép a földesúr személyes jelenlététől várta helyzetének javulását, s egyrészt abban reménykedtek, hogy csatlakozásukat a jobbágyságból való felszabadítással fogja uruk meghálálni, másrészt arra is számítottak, hogy külföldi segílyt fog hozni magával. A nemesség eleinte minden eszközt felhasznált a mozgalom elfojtására, később azonban veszélyben forgó vagyonát és életét megmentendő, maga is csatlakozott a kurucsághoz, hogy a feltámadt népszenvedélyeket a német csapatok ellen fordítsa, melyeket tulajdonképpen maga hívott elő a küzdelem elfojtására.

Rákóczinak Lengyelországból való hazaérkezése után rövid idő múlva a mozgalom vezetése teljesen átment a nemesség kezébe. A pórnép, melyet német katonaság és földesúr egyformán zsarolt, készséggel felhagyta magát az utóbbiak által a némettség ellen használni, mert minden osztálytudat nélkül lévén, nem tudta helyzetének jelentőségét felismerni, s mint annyiszor, most is azt remélte, hogy a németek kiverése rég várt felszabadítását fogja meghozni. A vezető állásokat a nemesség kaparintotta magához, és a katonai tisztségeket is ők töltötték be, vagy pedig rokonaik között osztották ki.

II. Rákóczi Ferenc az események lefolyására döntő befolyást nem gyakorolt. Inkább kontemplatív kedély, mint a tettek embere volt, s bár tisztán látta – mint azt később emlékirataiban kifejté – főbb embereinek vétkeit és hibáit, de a viszonyok kényszere miatt nem tudott azokon változtatni. Szellemi és értelmi tekintetben messze kimagaslott kortársai közül, de sem katona, sem politikus nem volt, s mindenekfelett jelleme ment maradt azon tulajdonságoktól, melyek a kor többi szereplőit (kevés kivétellel) oly sötét színben tüntetik fel, de amelyek abban az időben az érvényesülésnek legfőbb követelményei voltak. A jobbágyszerelésben is – humánus felfogása dacára – környezetének befolyása alá került, s mihelyt a mozgalom sikereket ért el, a nemesség azonnal kimutatta foga fehérét, s egymás után eszközölt ki a jobbágyságot zaklató intézkedéseket. 1705-ben az országos gazdasági tanács – óh mert agráriusok és O.M.G.E. [Országos Magyar Gazdasági Egyesület] már akkor is voltak! – már arra mert vállalkozni, hogy a parasztság

megnövekedett szarvait letörje. Ezen korszak volt a mozgalom delelőpontja, s azután – néhány időleges sikertől eltekintve, melyet főképp azon tábornokok értek el, kik legénységükkel emberségesen bántak – a mozgalom hanyatlóban volt, s csak az európai helyzet okozta, hogy még ekkor nem veretett le.

Azon eredendő ellentét, mely az uralkodó osztályokból kikerült vezető elemek és a nagy tömegek között fennforgott, és a nemesség oktalan eljárása, mellyel az ellentétet még fokozni igyekezett, magában hordta a bukás csíráját. A nép, mellyel tisztjei a táborban embertelenül bántak, látta azt is, hogy otthon maradt testvéreit a földesurak éppen úgy zsarolják, mint azelőtt, elvesztette minden reményét egy jobb jövőben és – belefáradt a harcba. A Rákóczi-mozgalom vezetői sokkal reakcionáriusabbak voltak, semhogy Bocskai István nagy jelentőségű kezdeményezését – melynek sikerét köszönhette –, a katonáskodó jobbágyok felszabadítását megismételték volna. Ekképpen a jobbágyság elvesztvén érdekét a küzdelem iránt, az mindinkább lejtőre jutott. A magyar nemesség zöme, mely a Habsburg-család uralkodása óta pártját mimikri módra aszerint változtatta, amint nagyobb anyagi előnyökre volt kilátás, mihelyt a mozgalom lanyhulni kezdett, igyekezett a sülyedő hajóról menekülni. Rákóczi mintegy utolsó eszközül szabadságot ígért a katonáskodó jobbágyoknak, de ez már nem használt semmit, a nép elvesztette bizalmát. A katasztrófa feltartóztathatatlannal közeledett, s a végső lökést az adta meg, midőn Rákóczi legfőbb emberei őt cserbenhagyva, a császárral egyezséget kötöttek. Nem az okozta az ügy bukását, hogy – mint azt Thaly mondja – egyes urak elárulták a fejedelmet, hanem az, hogy a nemesség elárulta a nép ügyét. A szatmári egyezés csak befejezője volt a küzdelemnek, éppen úgy, mint az 1848–1849-i harcnak a világosi fegyverletétel, de a bukás igazi okát azon ellentét képezte, mely vezérek és közkatonák, nemesség és nép között létezett, s azon rendi szűkkeblűség, mely inkább bukásba sodort egy nagyarányú küzdelmet, semhogy a jobbágyság kizsákmányolásán könnyítsen. S ezen szempont vitte őket a közvetlen anyagi előnyökön kívül a császári pártra is. Mert mihelyt az 1712–1715-i országgyűlés összeült, egyforma gyűlölettel fordult Rákóczi és a jobbágyok, szóval azon két tényező ellen, kiknek segélyével újra „nyeregbe jutott”.

A felkelés megszűntével kezdődött Rákóczinak azon szerepe, mely egyéniségének kiválóságát, jellemének erejét a maga valóságá-

ban tünteti fel. Lehetetlen tisztelettel meg nem hajolnunk az elvhűség, a következetesség ezen ritka nyilvánulása előtt. Itthagytott mérhetetlen vagyont, kincseket, vármegyékre terjedő birtokokat, rangot, befolyást, nehogy elveihez hűtlen maradjon; holott mindezeket megtarthatta volna magának, hiszen csak főbb embereinek példáját kellett volna követni és a hűségesküit letenni, mert az amnesztia neki is felajánlta. Ő azonban az ellenkező utat választotta, s néhány hű embere társaságában külföldön élte le életét, mely keserűségekkel és megaláztatásokkal volt teljes. A köznép pedig, mely látta, hogy elnyomói ismét a hatalom birtokába jutottak, míg a fejedelem, kinek ügyét elárulták, külföldön bujdosik, s nagy vagyona idegenek prédája lett: minden bajának orvoslását és sorsának jobbrafordulását attól remélte, hogy Rákóczi vissza fog térni, s babonás reménnyel várta őt haza. Még sokkal később is, midőn már régen török földben pihente örök álmát, a parasztfelkelések arra a hírre törtek ki, hogy Rákóczi rövidesen visszatér.

Befejezésül még csak arra a párhuzamra akarok néhány megjegyzést tenni, mely elég gyakran olvasható most a napi sajtóban, s mely a nemrég lefolyt „nemzeti” küzdelmet a Rákóczi-forradalommal hasonlítja össze. Ez utóvégre ízlés dolga, de tény, hogy a hasonlatban van is igazság, nincs is. Nem hasonló abban a két küzdelem, hogy a Rákóczi-felkelést a proletariátus kezdeményezte, míg a „nemzeti” küzdelem a nagybirtok és dzsentrizmus zártkörű akciója volt, s a nép zöme attól mindig távol maradt. Hasonlítanak azonban abban, hogy mindkettő fejleményeiben teljesen figyelmen kívül hagyta a nép érdekeit, sőt azokkal ellentétes álláspontra helyezkedett. Hasonlítanak abban is, hogy a vezető személyek mindkét esetben cserbenhagyták az ügyet, hogy a hatalommal kiegyezve előnyökhöz jussanak, s azután a népet még jobban elnyomhassák. De egy fontos különbség itt is van, mert míg a „nemzeti” küzdelemnél ezt minden vezér megtette, addig a Rákóczi-mozgalomban maga a fővezér, ki mindenét kockára tette az ügy érdekében, az elvhűségnek századokra kiható tündöklő példáját adta. S bizony tragikomikus találkozása a véletlennek, hogy a bujdosó fejedelem hamvait éppen a „nemzeti” kormány fogadja. Ők, kik minden elvüket feladták a hatalomért, fogadják azt, ki minden hatalmat eldobott elveiért!

SZENDE PÁL

WERBŐCZI

A régi időkben, ha valamely ostromolt városban már minden védelmi szer kifogyott, s az ellenállás reménye egyre tünedezett, a szorongó nép, fegyvereit eldobva, a templomokba védszentjeihez menekült, hátha könyörgésükre ezek az utolsó pillanatban csodát fognak tenni, s visszaűzik a bástyafokon álló ellenséget. Az osztályuralom büszke vára Magyarországon is nehéz napoknak néz elébe. Nemcsak minden oldalról erősödik az ostromlók rohama, de belül is megindult a pusztulás, a korhadás, az összeomlás folyamata. A vár védői, minden jog és kiváltság birtokosai, érzik, hogy már közel van a végveszély, s nincs más segítség, mint a védszentekhez folyamodni. Egymás után idézik fel az osztályuralom legkiválóbb képviselőinek, a nemzeti védszenteknek szellemét, azon reményben, hátha a szellemidézés bátorságot önt az ellankadt harcosokba. Most Werbőczi Istvánon van a sor, s néhány nap múlva ünnepélyre gyűlnek össze Magyarország jogászai, hogy leróják hódolatukat a legnagyobb magyar jogtudós és államférfiú emléke előtt. Vegyünk mi is részt a szellemidézés munkájában.*

Úljunk fel Wells időgépére, és repüljünk vissza a XV. század utolsó éveibe. Ezt a századot is a fő- és köznemesség örökös harcai töltötték be. A köznemesség egymagában sohasem volt elég erős, hogy a nagybirtokkal megbirkózhassék, s ezért vagy valamely külföldi uralkodóhoz vagy egy hatalmas oligarchához szegődött, ki velük együtt harcolt a többiek ellen. A nemzeti fejedelmek, Hunyadi János és Mátyás, később Zápolyai János az ország legnagyobb birtokosai voltak; ezért tudták uralmukat fenntartani, s ezért csatlakozott hozzájuk a köznemesség. A nagybirtok befolyása lényegében Mátyás alatt sem csökkent. A változás abban

* A *Tripartitum* létrejöttének 400. évfordulóján rendezett ünnepségre utal.

állott be, hogy ő a régi főnemességet birtokaitól megfosztotta, s azokat saját szegény köznemesi híveinek adományozta, számítva azok hálájára. A nagybirtok súlya tehát nem változott, csak a szereplő személyek. Azonban a bizonytalanság érzete, a kegyvesztés félelme jótékonyan hatott a nagybirtokosok törekvéseire, s ezért Mátyás uralma aránylag kedvező volt úgy a szegényebb köznemességre, mint a jobbágyságra. Óriási magánvagyonából kitűnő zsoldossereget szervezett, s erre támaszkodva – ő, az ország első oligarchája – féken tarthatta úgy a régi, mint az általa teremtetett főnemességet.

A zsoldos sereg fenntartása, külföldi háború s azon törekvése, hogy Corvin János trónját biztosítsa, vagyonának tetemes részét emésztette fel, s midőn szemeit lehúnyta, fia már nem rendelkezett oly anyagi eszközökkel, melyek megválasztását biztosították volna. Hogy az osztályérdek nyomása mennyire nem ismeri az adott szó szentségét és a hála érzetét, kitűnik abból, hogy fiát éppen azok hagyták leghamarább cserben, kik mindent neki köszönhettek. Fenéig akarták kiélvezni azon előnyt s hatalmat, melyet vagyonuk nekik nyújthatott, s attól féltek, hogy Corvin János, atyja hagyományait követve, őket ebben korlátozni fogja. Megválasztották tehát II. Ulászlót, nemcsak mert ő volt a leggyámoltalanabb a trónkövetelők között, de főleg azért, mert számba vehető magánvagyonnal alig rendelkezett, s így féken tartásukra anyagi eszközei hiányzottak. Hitszegésüknek igazolására pedig azt hirdették, hogy akciójuk célja nem más, mint hogy visszaállítsák a „rég magyar szabadságot”, s rövid időn belül ezen ürügy alatt meg is semmisítették a Mátyás által teremtetett, a haladás és kor igényeinek megfelelő államszervezetet.

Hatalmuk gyakorlása elől minden akadályt elhárítva, a régi és új nagybirtokosok teljes erővel zsákmányolták ki kiváltságos helyzetüket. Az ország termőföldjének 50%-a 25 család kezén volt, s nem egy vármegye (Árva, Torontál, Zaránd stb.) egyetlen nagy uradalmat alkotott, melynek területén kizárólag ők gyakorolták a közigazgatást és igazságszolgáltatást.

„Azok az emberek – írja Acsády Ignác – kik hatalomra kerültek, maguk is érezték hatalmuk jogosulatlan voltát, s tudták, hogy nem tarthat örökké. Felhasználták tehát a pillanatot, s mint a farkasok, a vándorsáskák estek neki a társadalomnak, faltak a rogyásig, s amit fel nem faltak, elpusztították, hogy ha már maguk nem

használhatják, másnak se válják javára.”* Amellett örökösen harcban állottak egymással, s a kölcsönös fosztogatás napirenden volt közöttük. Uralmuk kíméletlenül nehezedett a köznemesekre is. Ezek részére az érvényesülésnek csak egy módja kínálkozott: minden áron való megszerzése azon tényezőnek, mely minden jog és hatalom alapja volt – minél több földbirtoknak. Ennek megszerzésében azután – a főurak példájára – semmitől sem riadtak vissza. Azok, kiknek a birtokszerzés ily módon nem sikerült, vagy a züllött kormányzati és igazságszolgáltatási viszonyok kihasználására hiányzott belőlük az ügyesség, jobbágyaikon igyekeztek megvenni azt, amit tőlük a hatalmasok elvontak. Azon gondolat, hogy a jobbágysággal szövetkezve döntsék meg az oligarchák uralmát, eszükbe sem juthatott. A nagybirtokosokkal a nemesi kiváltságok közös élvezete kapcsolta őket össze, a jobbágysággal szövetkezve ezek egy részéről lemondani, a jobbágyság terhein könnyíteni kellett volna, erről pedig hallani sem akartak.

Ebben a miliőben kezdi meg közpályáját Werbőczy István. Az elfogultság vádját kikerülendő, ezen cikkben felhasznált adatokat kizárólag Fraknói Vilmosnak Werbőczyről írt életrajzából merítettem.** Fraknói adataira nyugodtan bízhatjuk magunkat. Katolikus főpap, kifogástalan hazafi, az Akadémia alelnöke és opportunistá történetíró. Nem érheti az a vád, mintha radikális törekvések érdekében meghamisítaná a történelmi adatokat, melyeket különben is mindig okmányszerűleg igazol. Azoknak ellenvetésére, kik azt hangoztatják, hogy nem lehet az elmúlt kor eseményeit a történetírás mai szempontjai szerint megítélni, később fogok megfelelni, itt csak felhívom az olvasó figyelmét, mily megdöbbentően hasonlítanak a közviszonyok Werbőczy korában és ma, midőn a nagybirtok ismét korlátlanul uralkodik.

Werbőczy egyszerű köznemesi családból származott. Atyjáról egyetlen okirat maradt fenn, mely arról tudósít, hogy szolgálival félholtra veretett egy védtelen jobbágyot. Az átöröklési elmélet hívei ezen egyetlen document humainból [emberi dokumentum] bizonyára le tudják vezetni, miért lett a fiúból a jobbágyság kérlel-

* Acsády Ignác: *A magyar birodalom története*. Budapest, 1904. II. köt. 31. l.

** Fraknói Vilmos: *Werbőczy István életrajza*. Magyar Történelmi Életrajzok, Budapest, 1899.

hetetlen elnyomója, s meg tudják állapítani a biológiai rokonságot az atya ezen névtelen hőstette és a *Tripartitumnak* a jobbágyokra vonatkozó kegyetlen intézkedései között. Werbőczy is az érvénysülésnek azon módját választotta, minőt előzőleg a köznemességre nézve tipikusnak jeleztem, minél több földbirtoknak minden áron való megszerzését. Ezen cél elérésében hathatósan segítették a közepesnél nagyobb szellemi képességei. Kitűnő szónok és stilisztika volt, jártas a klasszikus nyelvekben, a római jogban és a hazai törvényekben. Akiben megvolt az alkalmazkodási képesség, s hiányzottak az erkölcsi skrupulusok, ezen tulajdonságokat a hatalmas szolgálatában kitűnően érvényesíthette oly korban, midőn az ország legfőbb méltóságai alig hogy a nevüket le tudták írni. A közpályán II. Ulászló alatt haladt előre, s a XV. század utolsó éveiben a királyi kúria jegyzője, majd ítélőmestere volt, tehát magas bírói funkciót gyakorolt. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy egyúttal befolyásos nagybirtokosok magántitkárja legyen, s intézze azoknak peres és vagyoni ügyeit, oly ügyeket, melyeket legfelső fokon ő is volt hivatva dönten. Ezen állapot horderejét csak az ítélheti meg, ki ismeri ezen korszak viszonyait, mikor az ország összes birtokosai folytonosan perben állottak egymással. S hogy ezen kettős minőségben nem megvetendő szolgálatokat teljesített, mutatják azon gazdag és gyakori adományok, melyeket különböző megbízóitól hivataloskodása idején kapott. A magántitkár, ki szolgálataiért állami állást kap jutalmul s mindkét minőségében tovább szerepel, nem ismeretlen a mai kor történetében sem.

A hagyomány úgy tartotta fenn Werbőczy emlékét, mint aki évtizedeken át a köznemesség vezére volt a királyság és az oligarchia ellen vívott harcaiban. S ha csak Werbőczinek országgyűlési beszédeit és az általa szerkesztett végzeményeket olvassuk el, azt kell mondanunk, ez csakugyan igaz. De az a bökkenő, hogy ezen korból nemcsak Werbőczy beszédei, hanem más okiratok is fennmaradtak, melyek egészen más világításba helyezik Werbőczy szereplését. 1500 után alig van év, hogy a királytól nagyobb mértékű birtokadományt ne nyerjen, s mindig megállapítható a kapcsolat ezen adományozás és Werbőczinek mint a köznemesség vezérének magatartása között. Az 1498-i dekrétum, melyet a köznemesség Werbőczy vezérlete alatt erőszakolt ki, elrendelte, hogy az országgyűlést Szent György napjára minden évben össze kell hívni.

1502-ben ez nem történt meg, de két nappal Szent György ünnepe előtt Werbőczy a királytól jelentékeny adományt kapott, s hivatalos pályáján is előlépett. Az országgyűlés elmaradása miatt senki sem szólalt fel, s Werbőczy is hallgatott három éven keresztül, mikor is a királytól mindig újabb adományokat nyert. 1505-ben ő szerkesztette a híres rákosi végzeményt, mely tiltakozott a Miksa császárral kötött örökösödési szerződés ellen, s kimondotta, hogy többé idegen uralkodó magyar királyul nem választható. A köznemesség túláradó lelkesedésében nemzeti jutalmat szavazott meg részére, de persze nem a saját zsebéből, hanem minden jobbágyságra két dénár adót vetett ki. Keserű satírája a sorsnak, hogy a jobbágyság verejtékkel szerzett filléreiből éppen annak kényszerült jutalmat adni, aki leghalálosabb ellensége volt. Ily jutalmat Werbőczy még egy ízben kapott, s akkor is a jobbágyságon vették meg.

A rákosi végemény frázisai hatástalanul puffantak el, s csak annyiban volt eredményük, hogy Werbőczy közvetlenül utána a király egyik legbizalmasabb emberétől, Szatmáry György pécsi püspöktől és királyi kancellártól nagyobb birtokadományt kapott. Ulászló ezen évben Miksa császárral újabb örökösödési szerződést kötött, mely ellen senki sem tiltakozott. Az 1507-i országgyűlésen a köznemesség ismét kirohanást intézett a király ellen, de azért 1508-ban II. Lajost akadálytalanul megkoronázták. Werbőczy újra nem látta kárát, hogy nem okvetetlenkedett. 1513-ig egyszer sem mentette meg a hazát, s a királyi kegy minden évben terjedelmes birtokokat juttatott neki. 1513-ban kompromisszumot létesített az udvari párt és Zápolyai János között, melynek egyik pontja szerint az utóbbi lemondott arról, hogy a beteg király mellé kormányzóul válasszák meg: ezen kompromisszum 10–12 falut jövedelmezett Werbőczinek. 1516-ban, Ulászló halála után, Werbőczy keresztül-vitte pártjánál, hogy ne kívánja Zápolyai Jánosnak gyámkormányzóul választását. Ezen tettéért nemcsak a királytól, hanem az udvari párt hatalmasaitól is jelentékeny adományokat kapott, s a királyi személynöki méltóságot nyerte el.

Fraknói életrajzának függelékében időrendi sorban összeállította Werbőczy birtokszerzéseit, s ő maga mindig megállapítja az összefüggést a kor eseményei, Werbőczy szereplése és a királyi birtokadományozások között, s kijelenti: „nagy mértékben feltűnő, hogy az ellenzéki vezérférfit királyi adományokban sűrűen részesül; ...ezen királyi adományok ... arra céloztak, hogy Werbőczy

politikai tevékenységét befolyásolják” [112. l.]. Valóban csömör kell hogy elfogja az elfogulatlan kutatót, midőn olvassa Werbőczinek a királyság ellen irányuló tüzes beszédeit, s azután felfedezi a levéltárban őrzött kérvényeit, melyekről Fraknói mondja: „azok közé tartozott, kik a koronára szállott birtokok adományozásáért a legsűrűbben ostromolták kérvényeikkel a királyt” [111. l.]. S míg országgyűlési szónoklataiban a legnyersebb kifejezéseket használta, s az 1505-i rákosi végzeményben az idegen nemzetiségű királyokat a legnagyobb sértésekkel illette, kérvényeiben a legalázatosabb hangon szólal meg, s a *Hármaskönyv* elejére és végére helyezett és II. Ulászlóhoz intézett ajánlólevelekre Fraknói azt írja, hogy „a hódolat és szolgálatkészség hízelgő kontesztációi tekintetében az udvari párt legszolgaibb szellemű emberei sem mehettek volna messzebbre” [96–97. l.].

Ha a jogtudományban nem is tekinthetjük úttörőnek, annál nagyobb újító volt a közéleti immoralitás terén. Ő fejlesztette tökélyre a „hasznos kuruckodás” fogalmát, ő volt megteremtője annak az ellenzéki típusnak, mely azért tátja ki minél nagyobbra száját, hogy annál jobban betömjék zsebeit. A politikai zsarolásnak, mely a Habsburg-korszak idején intézménnyé állandósult, ő volt az ősapja és legtökéletesebb képviselője.

De nemcsak politikai meggyőződése, pártállása volt megvásárolható, hanem bírói szava is. Mint kúriai ítélőmester, majd királyi személynök és végül nádor, az ország legelső bírói méltóságait töltötte be. Bekötött szemmel tartotta az igazság mérlegét, de megérezte mindig, ha valamelyik fél aranyat dobott a mérleg serpenyőjébe. Mint magas rangú bíró, folyton teljesít magánosok részére szolgálatokat oly ügyekben, melyekben ő döntött legfelső fokon. „Bonyolult peres ügyek rendezését vállalja magára megszabott jutalom fejében. Csere, kölcsön és zálogüzletekben nagy jártasságot tanúsít” [111. l.] – írja Fraknói. Mint bíró mindig rendelkezésre állott, midőn az udvari pártnak szívességet kellett tenni. Így pl. Bakócz Tamás prímás javára döntött egy nyilvánvalóan igazságtalan és évek óta húzódó perben is. De koronáját képezte bírói működésének azon nevezetes ítélet, melyet mint nádor 1526 elején az Újlaki–Zápolyai perben hozott. Ezen pert ő az udvari párt javára és Zápolyai ellen döntötte el. Tekintettel arra, hogy Zápolyai Jánossal együtt évtizedeken át működött vállvetve politikai téren, ezen ítélete nagy feltűnést keltett, és az utókor különbözőképpen ítélte

meg. Kolosváry és Óváry például a *Hármaskönyv* fordításának bevezetésében ezt mondják: „Az ítélet egymagában elégséges bizonyítékot szolgáltat a Werbőczy semmi mellétekintetet nem ismerő igazságérzetére és törvénytiszteletére, valamint arra nézve is..., hogy az érdekek csak azon határig képeznek egybefűző kapcsot, amíg az eszményi és magáncélok egymással összeütközésbe nem jutnak..., őt barátainak elfordulása, amidőn a bírói széket, az igazság székét kellett ülnie, az igazság ösvényéről el nem tántoríthatá.”* Ezen megható naivitással szemben néhány fennmaradt kellemetlen okirat egészen más színben tünteti fel a hírhedt ítéletet. Az Ujlaki-féle javakat a tulajdonos halála után Ulászló bizalmas embereinek adományozta, míg Zápolyai János azokat a maga részére követelte. Így is közelfekvő dolog, hogy az udvari párt folytonos támadásainak kitett nádor felhasználta az alkalmat arra, hogy elleneit lekötelezve, állását megszilárdítsa. De azonkívül a saját polgári hasznát is kivette az ügyből, mert a perlekedő felek egyike, Batthyány Ferencné, néhány héttel az ítélet előtt a vitás javakból Vázson várát 13 faluval együtt Werbőczynek adományozta. Természetesen a per a Batthyányiak javára dőlt el, s még Fraknoi is kénytelen elismerni, hogy: „Az adomány amit kevéssel az ítélet meghozása előtt a felek egyikétől elfogadott, a megvesztegetés intenciójától nem volt ment.”

Politikai befolyását, bírói állását, nagy jogi jártasságát arra használta fel, hogy magánosoktól magának legkülönbözőbb előnyöket csikarjon ki. Peres felekkel folyton köt csere-, zálog- és örökösödési szerződéseket, s gyakori a panasz ellene, hogy ezek kieszközlésében erőszakkal, félrevezetéssel, hamis ígéretekkel, a szerződő fél jogi járatlanságának kihasználásával járt el. Fraknoi mondja: „az erkölcsi presszió eszközeinek felhasználásától sem riad vissza, néha egészen jelentéktelen előnyök biztosítására” [111. l.]. Így többször megsarcolta az egri püspökséget is kisebb ajándékok erejéig, amit lehetetlen volt megtagadni, mert mint a fennmaradt oklevél mondja: „István ítélőmester maga kérvén ezt az ajándékot, nem tagadhattam meg tőle, mert az országban, főképpen a népnél nagy a hatalma” [116. l.]. Egy másik okirat pedig ezzel indokolja a sarc kifizetését:

* Werbőczy István *Hármaskönyve*. Az eredetinek 1517-i első kiadása után fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták: Dr. Kolosváry Sándor és Dr. Óváry Kelemen. Magyar Törvénytár, Budapest, 1897. XXI. 1.

„István mester sokat tehet, és jó szolgáltatokat képes tenni, ha akar” [116. l.].

Magánérdekeit leplezetlen módon juttatta az általa szerkesztett törvényekben érvényre. Az 1514-i törvénykönyvben két cikkely ragadja meg figyelmünket. Az egyik arról szól, hogy a király a jobbágylázadásban elkobzott birtokokat ne a főuraknak, hanem érdemes köznemeseknek adományozza; a másik felszólítja a királyt, hogy a személynöki tisztet „a jogban és tudományban jártas érdemes világi emberre” ruházza [96. l.]. Ezen nyílt és nem éppen szerény felkínálkozás mindkét irányban megtermé Werbőczy számára a maga gyümölcsét. Az 1525-i hatvani végzeményben van egy cikk, mely rendeli, hogy Hédervári Ferencnek elkobzott birtokai visszaadassanak. Azt lehetne hinni, hogy valamely igazságtalanság jóvátételéről volt szó. Korántsem. Hédervári Ferenc már ezen időben örökösödési szerződést kötött Werbőczyvel, ki ennek fejében magára vállalta a birtokok visszaadásának kieszközlését.

Mindenkor leghangosabb képviselője volt azon politikai iránynak, mely a Habsburgok igényei ellen küzdött, s Zápolyai János királyságát akarta előkészíteni, ahogy ma mondanák: ellensége volt az idegen uralomnak, s híve a nemzeti királyság eszméjének. Mégis a bécsi titkos levéltár őrzi Werbőczynek egy kifizetetlen kötelezvényét Ferdinánd főhercegtől kölcsönvett 300 forintokról, s egy másik okirat arról tudósít, hogy Ferdinánd közbenjárt II. Lajos királynál avégből, hogy Werbőczy három falnak birtokába juthasson. 1526-ban Zápolyai Jánoshoz csatlakozott, mert birtokait ez inkább elvehette, mint Ferdinánd, azonkívül óriási magánvagyonánál fogva, tőle többet remélhetett. S csakugyan, 1526 után a birtokadományozások egész lavínája indult meg Werbőczy felé. János király egyáltalában tisztában lehetett hívei önzetlenségével, de „legdrágább” híve mégiscsak Werbőczy volt. Az ő hűségét minden évben újabb és újabb adományokkal kellett megerősíteni. Amellett mindig ő volt az, aki a Ferdinánddal való kibékülést sürgette, s az 1538. évi váradi béke létrejövetelében tevékenyen részt vett, s azonnal annak megkötése után Ferdinándtól jutalmul elkobzott birtokainak visszaadását kérte, s neki hűséget fogadott.

A váradi békekötés teljes valóságában mutatja az akkori „nemzeti” politikának elv- és jellemtelenségét. A nemzeti pártnak mindig fő programpontja volt, hogy a magyar korona öröklési szerződés útján nem, s csupán választás útján nyerhető el, s idegenek

magyar királyul meg nem választhatók. S mégis a váradi szerződés elismerte az idegen Habsburg-főherceg választás nélküli örökösödési jogát.

Éppily félrevezető és jelentéktelen a szerep, melyet Werbőczy a köznemességgel szemben játszott.

Közel három évtizeden át volt a köznemesség vezére, mely vak bizalommal ragaszkodott hozzá. Az országgyűlésen folytonosan Werbőczy tüzes beszédeit hallotta a király és a főurak ellen, minden gyűlésen Werbőczy indítványozta azon törvényeket, melyek a köznemesség jogait biztosították. Mihelyt az országgyűlés eloszlott, Werbőczy beszédte hallgatásának díját, a köznemesség pedig hazaszéledt, s azt hitte, hogy a törvények végrehajtását ismét a főurak és a király gonoszsága akadályozta meg. Megerősítette őket ezen hitükben az újabb gyűlés, mikor is Werbőczy még tüzesebb beszédekert mondott, s még hangzatosabb törvényeket indítványozott. A köznemesség egybegyűlve jelentékeny fegyveres erőt képviselt, melyet az udvari párt erősen respektált. Ezen hatalmi tényezőt Werbőczy ügyesen tudta felhasználni mint nyomatékos hátvédet zsarolási terveinek és hivatalos pályájának előmozdítására. S ha a köznemesség köréből sürgetni kezdték az országgyűlési végzések végrehajtását, a nagyszájúakat állásokba tette be, az országgyűléseken pedig 1520 után azzal vette elejét a kellemetlen jeleneteknek, hogy a köznemesség figyelmét minduntalan a török veszélyre igyekezett terelni. A köznemesség vakon ment utána, s bár 1525-ben már az ország egyik leggazdagabb földbirtokosa volt, azon indoklással választották közlelkedéssel nádorrá: „Válasszunk olyant, akinek a szegény nemes nyomorúsága fáj!” [205. l.] Nádori működése alatt végre lehullt a hályog az ő szemükről is. A köznemesség érdekében hozott törvények ismét papíron maradtak, s változás csak annyiban történt, hogy ő magát hivatalosan az ország szolgájának, Palatinus et Servus Hungariae nevezte, bár külföldre írott leveleiben a servus jelzőt óvatosan elhagyta. Ez volt azon időben a nemzeti vívmány. Az Újlaki-per eldöntése végre mindenkinek felnyitotta a szemét, s az 1526-i budai gyűlésen maga a köznemesség egyhangúlag fosztotta meg a nádori méltóságától. Werbőczy dühöngve vonult vissza egyik várába, s arra izgatta a felvidéki megyéket, hogy ne küldjenek segélycsapatokat a török ellen hadba induló királynak; ezzel nagyban hozzájárult a mohácsi katasztrófa előidézéséhez.

Szólnunk kell arról, mily magaviseletet tanúsított Werbőczy a legalsóbb társadalmi osztállyal, a jobbágysággal szemben. Ez nyilvános szereplésének legkövetkezetesebb vonása. Mihelyt befolyása az országgyűlésen és a törvények szerkesztésében irányadó lesz, beáll a jobbágyság sorsának rosszabbulása, s a törvényhozásból kivesz minden emberi érzés. A hírhedt 1504. évi 18. tc., mely a jobbágyokat eltiltotta a vadászattól, s ezzel földjeiket a dúvadak pusztításainak engedte át, az ő szellemi bélyegét viseli magán.

Működése is nagymértékben hozzájárult a Dózsa György-féle lázadás kitöréséhez, s midőn az vérbe fojtatott, ő volt a bosszút lihegők között a legengesztelhetetlenebb. Acsády, Fraknoi, Márki, kik ezen korral behatóbban foglalkoztak, egyetértenek abban, hogy nem a Dózsa-lázadás volt a valódi nemzeti szerencsétlenség – hiszen ennek hullámai rövid idő alatt elsimultak –, de azon mód, mellyel a győztes nemesség diadalát kihasználta. Az 1514-i jobbágytörvény, a bosszúállás ezen embertelen emléke, teljesen Werbőczy műve. A törvénykönyv hangjából, rendelkezéseiből ugyanaz a vért szomjúzó gyűlölet árad ki, mely Dózsa György halálra éheztetett társait vezérük megpörkölt tetemére szabadította, hogy azt fogukkal marcangolják szét. S midőn a gyámoltalan király visszariadt attól, hogy a bestialitás ezen szüleményét törvénnyé emelje, Werbőczy a megyéket izgatta ellene, hogy ne fizessék addig be az adót, míg Ulászló a törvényt nem szentesíti. De nemcsak az osztályérdek sarkallta ezen eljárásban, hanem a saját kapzsisága is. A parasztlázadásban sok nemes is részt vett, ezeket a törvény jószágvesztéssel büntette, a királyt pedig félre nem ismerhető célzással felhívta, hogy az elkobzott birtokokat „érdemes köznemeseknek” adományozza. Ha a törvényt a király nem szentesíti, Werbőczy minden hasznától elesik. Ezért kellett tehát a vármegyéket adómegtagadásra buzdítani. Az erélyes fellépés megtermé gyümölcsét, s 1514 október havában Ulászló király neki adományozta 32 jószágvesztésre ítélt nemes minden birtokát.

De nemcsak a jobbágyság, hanem a produktív munka más jogtalan eleme, az ipari proletariátus is érezte féktelen gyűlöletének súlyát. A felvidéki bányavárosokban az 1526. év elején nagyszabású sztrájk tört ki, melynek elnyomására maga Werbőczy, akkor az ország nádora, vállalkozott. Bár a megindított vizsgálat kiderítette, hogy a munkások panaszai jogosultak voltak, a vérbíró nem ismert kegyelmet, s a sztrájk vezetőit lenyakasztatta.

Végére érkeztünk egy tüneményes pályának. Láttuk, mint lett a bocskoros ugocsaí köznemesből az ország legnagyobb birtokosa. Fraknói életrajzának végére egy térképet készített, mely feltünteti, mint osztak el Werbőczy birtokai az ország egész területén. Alig van vármegye, hol lábát meg ne vetette volna. Máramarosszigettől Zágrábig, Pozsonytól Nagyszebenig több mint 200 faluban voltak birtokai. Ezen térképet annak korfestő jellege miatt mi is csatoljuk cikkünkhöz.*

Oly időbe esik ez a birtokszerzés, mely a magyar történelemnek leggyászosabb korszaka. Nem elég, hogy az ország összes közviszonyai a legteljesebb züllésnek indultak, 1500-tól kezdve a rossz termések és dögvészek egész sorozata köszöntött be, mely gyakran éhínséggé s 1514-ben véres lázadássá fajult; 1521 után az ország határait a török kezdte ki, a mohácsi katasztrófa az államot véres polgárháborúba sodorta, melynek végeredménye a török hódoltság, az ország három részre oszlása és a gazdasági és szellemi kultúra teljes megakadása volt. S mennél nyomorultabb lett az ország, annál jobban gazdagodott Werbőczy. 1872-ben, a pénzügyi válság idején Lónyay Menyhért miniszterelnök megbukott azért, mert egy ellenzéki szónok azt sivította feléje: „Nem szabad a miniszterelnöknek gazdagodni akkor, mikor az ország szegényedik!” Werbőczy felé sem akkor, sem azóta nem kiáltotta ezt senki. Sőt gazdagodásának titka éppen az ország szegényedésében rejtett. Az ily egyéniségek csak züllött közviszonyok, a mások teljes romlása közepette tudnak érvényesülni.

Fraknói is látja Werbőczy egyéniségét, de azzal igyekszik védeni, hogy korának gyermeke volt. Ez azonban legfeljebb arra szolgálhat mentségül, hogy bűneit ne vegyük túlságos szigorúan, de nem arra, hogy nemzeti hőst csináljunk belőle, kit minden alkalommal példaként állítsanak a jogásznemzedék elé, és országosan ünnepeljenek. Rákóczi Ferenc, Széchenyi István, Deák Ferenc nem azon törekvésekért harcoltak, melyek bennünket hevítenek, nem radikális újítók, hanem az osztályuralom oszlopai voltak, de azért a düh és szégyen érzete kell hogy elfogja az embert, hogy ezen sok tekintetben ideális felfogású, köz- és magánéletükben kifogástalan jellemű férfiak mellé egyenrangú társul odaállítsanak egy embert, kiben a feudális kor züllésének minden ocsmánysága és jellemtelensége

* Itt nem közöljük.

testesült meg, s szobra az övékkel együtt díszítse a főváros utcáit!

Abban a korban is voltak kivételek, kik nem úsztak az árral, s egyikük, Frangepán érsek arcába is vágta Werbőczinek róla táplált véleményét. S hogy abban a korban sem tekintették a Werbőczy-féle példát oly természetesnek, az kitűnik abból a megvető és lenéző véleményből, melyet a külföldi követek a magyar urakról állandóan tápláltak.

Számoljunk le végre azon kifogással, melyet Fraknói is hangoztat, hogy nem lehet a múlt eseményeit a mai kor szemüvegén át nézni. Mi semminemű hamis szemüveget nem teszünk fel, hanem a múlt eseményeit a mai tudomány fejlettebb módszereivel vizsgáljuk. Nem abból indulunk ki, mit beszélt vagy írt, hanem hogy mit tett és főleg zsebre mit tett Werbőczy! S ezen módszer rávezet arra is, hogy a jelen kor és Werbőczy korának megítélésére ugyanazt a mértéket használhatjuk. Mindkét kor a feudális osztályuralom, a nagybirtokosok és kitartottjaik uralmának fénykora és elfajulása, mely szükségképpen termeli a Werbőczy-féle egyéniségeket. Avagy azon jellemvonások, melyeket Werbőczinél kiemeltünk, nem találhatók-e fel közéletünk mai szereplő férfjaiban? A magántitkár, ki egyúttal állami hivatalt tölt be, dinasztiaellenes politikus, ki a királytól fogad el állásokat, a nagyurak kapzsiságának lánglelkű ostromozója, aki tőlük meríti jövedelmének legtöbb részét; az ellenzéki vezér, ki a kormányt folyton kedvezésekért és kérvényekkel ostromolja; a vérszomjas tigris, akivel a színpalak mögött mindig lehet okosan beszélni, az aranyszájú szónok, ki több nyelven folyékonyan beszél, s kinek tettei folytonosan meghazudtolják szavait, a magas rangú állami tisztviselő, aki mindig magának fölözi le a tejfelt; a pártvezér, kinek hűségét mindig új adományokkal kell biztosítani; az ellenzéki vezér, ki uralomra jutván, még romlottabban kormányoz mint elődei; a szegény, de köznemesi család sarja, ki közpályája végén milliomos lesz; az igazságügyi kormány legfőbb vezetője, aki magas állását a saját meggazdagodására használja fel; a pecsétőr, ki megsarcolja a gazdag embereket; a politikus, aki alázatos felfelé, de kegyetlen lefelé – nem ismeretlen típusok a tulipán-korszak történetében sem. Az sem véletlen, hogy a Werbőczy-korszak jobbágytörvényhozásának szellemi folytatója, a nagybirtok parancsainak végrehajtója most is köznemesi családból származik. S ha a bécsi és budapesti levél- és irattárak zárai fel-

nyílnának, hány nemzeti hős nyugtáit és kötelezvényeit, kérvényeit és koncesszióit találnák itt is meg, mint egykoron Werbőczyt a Ferdinánd főherceg levéltárában.

De már ezen kis párhuzam is mutatja Werbőczy szédületes nagyságát.

Mert míg a törpe epigonok ezen alapvonásokat csak külön-külön eloszolva valósítják meg, ő mindezen típusokat saját magában egyesítette!

Méltó valóban az utókor csodálatára!

Felmerülhet az ellenvetés, hogy valamely egyén még a legnagyobb bűnök mellett is lehet embertársainak jótevője, s megérdemli azok háláját, ha maradandót alkotott, ami a késői nemzedékek egész sorának vált javára. Verulami Bacon csaló és zsaroló, Lesseps Ferdinand panamista volt, de azért nevüket fenntartotta a történelem, s megilleti őket az utókor elismerése. Werbőczynek nevéhez is fűződik oly alkotás, mely – az uralkodó felfogás szerint – századokra kiható befolyást gyakorolt a magyar nemzet fejlődésére, s alkalmas kiengesztelni iránta az erkölcsi felfogás szigorúságát.

S ezzel elérkeztünk a *Hármaskönyv*, a *Tripartitum* méltatásához.

Sem helyünk, sem e cikknek célja nem engedi meg, hogy a *Hármaskönyv* intézkedéseit részletesen fejtegetssük. Megelégszünk azzal, ha a benne megnyilvánuló irányelveket vesszük vizsgálat alá azon szempontból, mit köszönhet a *Tripartitum*nak az utókor?

Werbőczy érdeméül elsősorban azt szokták tekinteni, hogy őtőle származik a magyar jognak legrendszeresebb és legterjedelmesebb összefoglalása, hogy ő volt az, aki „a hazai jogot elvi alapon rendszerbe öntötte”. Az összefoglalás, a kompiláció érdeme kétségkívül nem vitatható el tőle. Ámde ez még nem oly túlságos érdem; hiszen külföldön ezen időben igen gyakoriak az ilyenmű jogi könyvek; Mátyás király 1486. évi törvénykönyve (*decretum maius*) szintén nagyszabású kodifikatórius munka volt. Később pedig nem keletkeztek ily összefoglaló jogi könyvek, mert Werbőczy csálhatatlan tekintélye lehetetlenné tette azt. Az 1552. évi *Quadripartitum* sokkal terjedelmesebb és világosabb összefoglalás, mint a *Hármaskönyv*, de a nemesség, mely minden új kodifikációban kiváltságainak csorbítását látta, megakadályozta annak törvényerőre emelkedését.

Másik nagy érdeméül tekintik, hogy „megóvta a magyar jog

nemzeti jellegét”, s a *Hármaskönyv* nem egyéb, mint „a jogalkotó nemzeti génusz” legtökéletesebb megnyilvánulása. Fraknoi szerint Werbőczy „azt az álláspontot foglalta el, amit ma az exkluzív nemzeti sovinizmusnak nevezünk, s mindig megőrizte az ő magyarsága érintetlen szüzességét”. Nyitott kapukon törnénk be, ha ezen frázisok cáfolatával bővebben foglalkoznánk. Elvégezte azt már sokkal alaposabban s minden részletre kiterjedő kritikával Dell’Adami Rezső kinek ebbeli érdemeit még mindig nem méltatták eléggé.* Dell’Adami kimutatja, mint meríti Werbőczy jogkönyvének külső alakját, beosztását, elméleti részeit, definícióit a római jogból. Ezt a rokonságot különben bármelyik elsőéves jogász, ki az *Institúciókat* [római polgári jog tankönyvszerű összefoglalása] már tanulta, azonnal fel fogja ismerni. A forrás, ahonnan merített, még csak nem is az eredeti volt. Tomascsek osztrák jogtörténetíró 1884-ben kimutatta a párhuzamos helyek egymás mellé állításával, hogy Werbőczy előbeszédének elméleti fejtegetéseit és művének több részét egy a XIV. század elején készült *Summa legum* című osztrák jogkönyvből vette át. Előzőleg már jeleztük Werbőczy úttörői szerepét, de most még érdemeit tetőzhetjük annak kiemelésével, hogy ő volt megalapítója a tudományos akadémiai írásmodornak, mely lapokat, sőt egész fejezeteket idéz idegen könyvekből az író és forrás egyidejű szerény elhallgatása mellett. A tulipán-jelvény, melyről kiderül, hogy Bécsben gyártották, a *Hármaskönyv*, melyről kiderül, hogy egy hatodrangú osztrák tankönyv utánzata, méltó ikertermékei az „exkluzív nemzeti sovinizmusnak”.

De nemcsak a római jog, hanem más jogvidék is forrásul szolgált Werbőczynek. Amint birtokai megszerzésében eklektikus volt, úgy járt el műve szerkesztésénél is, s ki az ingatlan-tulajdon elrablásában nem volt aggodalmas, nem ismerhetett skrupulusokat a szellemi tulajdon elsajátításában sem. Szegedi János a XVIII. század elején kimutatta, mennyit merített Werbőczy az egyházjogból.**

* Dell’Adami Rezső: *Magánjogi codificatióink és régi jogunk*. Magyar Jogászegyleti Értekezések, XXIII., XXVII. Budapest, 1885.; XXXIII. Budapest, 1887. Az értekezés fő tétele az, hogy jogunk már Werbőczy korában nyugat-európai jogi forrásokból merítette fő tételeit. Werbőczytől saját koráig vizsgálja a magyar magánjog forrásait.

** Tripartitum Juris tyrocinium, juxta ordinem titulorum operis tripartiti, complures Juris Canonici, civilis et Ungarici decisiones combinans. p. 1–3. Tyrnaviae, 1733.

Dell'Adami a német–olasz hűbéri jog befolyását igazolja be teljes részletességgel, a francia-nápolyi peres eljárás felhasználására pedig Werbőczy maga utal. Ilyen körülmények között a nemzeti génusz érvényesülése a *Hármaskönyv*ben csak igen szűk körre, az ágyra járó albérlő szerepére van utalva. Külföldi előképeitől főleg abban különbözik, hogy intézkedései sokkal retrográdbbak, büntetései embertelenebbek, éppen úgy, mint az új cselédtörvény*, teljesen külföldi minták után készült, s csak annyiban tér el tőlük, hogy a cselédek mindegyiknél szigorúbban bünteti. Ami magyar szokásjog van a *Hármaskönyv*ben, azt is készen találta Werbőczy, főleg Mátyás és Ulászló terjedelmes magánjogi törvényeiben. Fraknoi mondja: „Werbőczy a jogtudomány történetében nem tarthat igényt arra a dicsőségre, hogy új elveket, új intézményeket honosított meg hazája jogéletében.”

Ha az eddig felhozott dicséretnek mind cáfolatot is nyernek, nem csüggednek el Werbőczy hívei, s azt mondják: Nem is ebben áll a *Hármaskönyv* igazi érdeme. Hogy a magyar nemzet függetlenségét, nemzeti individualitását, ősi szabadságát, ezeréves alkotmányát megtarthatta, ezt köszönhetjük a *Hármaskönyv*nek. Ha ez nincs: „az ország ma talán műveltebb és gazdagabb, de valószínűleg megszűnt volna magyar és független lenni”.

Nézzünk a szemébe ennek a dicséretnek, s akkor meglátjuk, melyek voltak a *Hármaskönyv* csalhatatlan tekintélyének igazi okai.

Vizsgáljuk a *Hármaskönyv* irányelveit a XVI. századbeli magyar társadalom uralkodó osztályainak szempontjából.

A köznemesség tetszését főleg az una eademque nobilitas elve nyerte meg, az, hogy a *Hármaskönyv* hangsúlyozta az összes nemesség jogi és törvényhozási egyenlőségét. Az oligarcháknál viszont élénk visszhangra talált azon elve, hogy a fejedelem akaratának korlátoltságát hangoztatta, amely elvet ők II. Ulászlóval és Lajossal szemben gyakorlatilag is alkalmaztak. Mindkét réteget összekapcsolta a *Hármaskönyv* helyeslésében a nemesi kiváltságok kimerítő és kiélezett felsorolása. Mint más helyen már kifejtettem, mihelyt az országban rendezettebb közbiztonsági és igazságszolgáltatási viszonyok honosodtak meg, megszűnt a köznemesség és főurak közötti ellentét legfőbb oka is: az egymás birtokainak fegy-

* 1907/XLV. tc. A gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról.

veres erővel való elrablása. Ellenben az érdekkapcsolatot még erősebbre vonta közöttük a közös kiváltságok érzete, melyeket immár egyesült erővel kellett megvédeni a Habsburg-királyok törekvései ellen, s ezen harcban kitűnő fegyverül szolgált a *Hármaskönyv* kipróbált tekintélye.

Ez azonban az éremnek csak egyik oldala. A nemesség egyeduralmát alulról is fenyegették veszedelmek, s ezek ellen is kitűnő óvszert szolgáltatottak a *Hármaskönyv* szabályai. Werbőczy a tulajdonjog, családjog és örökjog alapelvevé az ősiséget tette. Ezen intézmény a német–olasz hűbéri jogból származik, s lényege abban áll, hogy az ősi birtokokat megtartja a család kezén; tehát alapjában véve hitbizomány jellegével bírt. Ezen célt biztosította még azon körülmény is, hogy a jobbágyság birtokszerzése ki volt zárva, a városi polgároké pedig erősen korlátozva. Ha tehát egyes családok kezéről el is vészett a birtok, az osztály körében mindenesetre megmaradt. A nemesség így biztosítva látta sorsát, s nem kellett attól tartania, hogy a gazdasági változások elsodorják lába alól minden jog és hatalom alapját: a földbirtokot. De nemcsak a földbirtok megtartásában nem kellett munkát kifejteniök. Arról is gondoskodott a *Hármaskönyv*, hogy a föld művelése se okozzon nekik nehéz gondokat. Állandósította az 1514-i jobbágytörvényeket, Werbőczy kegyetlen alkotásait; s proklamálta a jobbágyság röghöz kötöttségét, a szabad költözés jogának elvonását. Ez biztosította részükre a mindenkorin ingyen munkaerőt, mit fokozott még azon jogelv, hogy a jobbágyoknak sem az általa megművelt földre, sem az előállított munkatermékekre semmi joga nincsen. A későbbi ártalmas változások ellen pedig védelmet nyújtott azon szabály, hogy a jobbágyság feletti közigazgatás és igazságszolgáltatás teljesen a földesúr és vármegyék hatáskörébe tartozik, s főleg a törvényrontó szokás intézménye. A *Hármaskönyv* szerint a később kifejlődő ellenkező szokás lerontja az előbbi törvény érvényét, a szokásjog alkotására pedig a nép (populus), ami alatt Werbőczy az uralkodó osztályt érti, van hivatva. S csakugyan a törvényrontó szokás örve alatt helyezte a nemesség később hatályon kívül azon törvényeket, melyek a jobbágyság láncain könnyíteni akartak, sőt egyes vármegyék nyíltan megtagadták az ily törvények végrehajtását oly indoklással, hogy azok a *Tripartitummal* ellenkeznek.

Minden jogelv és intézmény, mely az uralkodó osztály érdekeire nézve a XVI. század elején kedvező volt, feltalálható a *Hármas-*

könyvben. A nemesi kiváltságok felsorolása biztosította az állami élet terheitől való mentességet, az ősiség intézménye megóvta a nemességet a deposszedálástól [birtokelkobozás], a jobbágyok röghöz kötése biztosította részére az ingyenes munkaerőt. Mindezen intézményeket és jogelveket nem a *Hármaskönyv* hívta életre, kifejlesztette azokat az osztályuralom súlya, az osztályérdeknek minden korláttól ment érvényesülése. A *Hármaskönyv* csak kiélezte, szabatosan összefoglalta, az utókor részére konzerválta azon irányelveket, melyek 1515-ben a legkedvezőbbek voltak az osztályuralom érdekeire nézve. A nemességet felmentette az alól, hogy dolgozzék, hogy produktív munkát folytasson, mert földbirtoka megtartását az ősiség rendszere biztosította, a föld megművelését pedig a jobbágy végezte helyette. Felmentette az alól, hogy jobbágyaival emberségesen bánjon, mert ezek ott nem hagyhatták, hogy jobb földesurat keressenek. A *Hármaskönyv* a nemesség részére a produktív munka nélkül való élés, a lustaságra való jog kodifikációja lett.

S ezek kapcsán már megállapíthatjuk, mily hatást gyakorolt Magyarország fejlődésére a *Hármaskönyv*. Amely társadalomban az uralkodó osztály minden munka, minden gazdasági erőfeszítés nélkül fenntarthatja kiváltságos helyzetét, abból a társadalomból kivész minden fejlődési képesség. Abban a korban, midőn egész Európában felbomlottak a hűbéri birtokviszonyok, s a pénzgazdálkodás, majd a kapitalizmus átalakította a gazdasági és politikai szervezetet, a *Hármaskönyv* hazánkban századokra kihatólag konzerválta a középkori hűbéri birtokrendet és a kényszer-ingyenmunkára alapított naturálgazdálkodást. Hasonló vészes hatást idézett elő az a sors, melyet a *Hármaskönyv* a jobbágyoknak juttatott osztályrészül. A jobbágy, ki sem az általa megművelt föld, sem a munkatermék felett nem rendelkezhetett, szükségképpen elvesztette minden munkakedvét, s saját állati létének fenntartásán túlmenő tevékenységet többé nem fejtett ki. „A két osztály gyilkos gyűlölettel nézett farkasszemet egymással, az úr nem vette ember-számba jobbágyát, ez meg mint a leláncolt bestia leste az alkalmat, hogy ismét zsarnokaira törjön” – írja Acsády erről a korról.* Természetesen ezen két körülmény következtében a gazdasági szervezet visszahanyatlott középkori állapotába, s az ország fejlődése

* Acsády Ignác: *A magyar birodalom története*. Budapest, 1904. II. köt. 82. l.

teljesen elakadt. „Amely agrárállam pedig nem fejlődhetik, az nem képes önállóságát fenntartani” (Acsády), és csakugyan rövid idő múlva Magyarország a Habsburgok és törökök prédája lett. A török jármot az oszmán birodalom belső züllése folytán már a XVI. század végén le lehetett volna rázni, ha minden nagyobb erőfeszítést nem lehetetlenít a gazdasági fejlődés megakadása, s a nemesség embertelen bánásmódja nem teszi az ország sorsa iránt teljesen közönyössé a proletárok millióit. A Habsburg örökös tartományok gazdasági fejlődése lépést tartott a korral, márpedig ha a körülmények alakulata folytán egy fejlettebb gazdaságú és kultúrájú állam kerül közös kormányzat alá egy alacsonyabbal, ez feltétlenül az utóbbinak gyarmattá süllyedését vonja maga után. Sorsát Magyarország sem kerülhette el.

Ezen szomorú eredmény előidézését nem akarjuk teljesen a *Hármaskönyv* számlájára írni, mert ezzel éppen oly túlzott jelentőséget tulajdonítanánk neki, mint azok, kik vakon esküsznek csodatevő erejére. A *Hármaskönyv*, mint előbb kifejtettük, csak összefoglalása, konzerválása volt az osztályuralom jog- és birtokrendjének. De azok, kikre nézve ezen állapot fenntartása előnyös és kényelmes volt, a *Hármaskönyvet* választották törekvéseik lobogójául, mely ezáltal oly csalhatatlan tekintélyre tett szert, hogy egymagában megakadályozott minden javítást. A jóhiszeműek, a félrevezetettek serege fanatikus lelkesedéssel védte meg a *Hármaskönyvet* s tett lehetetlenné minden oly változást, mely az egész államnak üdvére vált volna. Lefelé rettenetes súllyal nehezedett a tömegekre, felfelé azonban nem volt képes megakadályozni a királyok abszolutisztikus törekvéseit, kiknek tényleges hatalmával a nemesség nem tudott mást szembeszegezni, mint a *Hármaskönyv* üres frázisait.

Ezekre tanít bennünket a „szabadság bibliája”, ide vezetett az „exkluzív nemzeti sovinizmus”!

Van tehát okuk a mai társadalom kiváltságos elemeinek, hogy minden jellembeli fogyatkozás dacára, kegyelettel őrzik Werbőczy emlékét.

Még csak egy szavunk van.

Két jellemvonás húzódik keresztül Werbőczy életén, melyekhez hűtlen nem lett sohasem: a meggazdagodás féktelen vágya és a

jobbágyság embertelen elnyomása. Ezeken kívül nincs elv, nincs politikai irányzat, melyet ő időnként ne vallott légyen magáénak, nincs párt, nincs hatalmi tényező, mely őt meg nem vásárolhatta volna.

Az ország egyik leggazdagabb nagybirtokosa volt, kitűnően értett a hangzatos, de tartalmatlan jogi formulák szerkesztéséhez, leleményesen kapcsolta össze a nagyszájú kuruckodást az anyagi érdekek hasznos szolgálatával, engesztelhetetlenül gyűlölte a munkálkodó népet.

Csoda-e hát, hogy nemzeti védszent lett belőle?

Husadik Század, 1907. II. 821–838.

MAGYAR VÁROSOK A KÖZÉPKOR VÉGÉN*

I. A VÁROSOK KIALAKULÁSA

A magyar városok kialakulásában a legkülönbözőbb katonai, gazdasági, földrajzi, vallási és hatalmi okok működtek közre, és a fejlődési folyamat alapvető vonásaiban ugyanaz volt, mint a nyugat-európai államokban.^{1**} A honfoglaló magyarok az országban számos egykori római municipiumot és castrumot találtak, melyekből az élet teljesen kiveszett ugyan, de letelepedésre alkalmasak voltak, mert katonai és kereskedelmi útvonalak mentén feküdtek, s a romba dőlt házak olcsó és kényelmes építési anyagot szolgáltatottak. Győr Arabona, Sopron Scrabantia helyén, Óbuda Aquincum tégláiból, Szombathely Sabaria helyén, illetve közelében épült. A szláv lakosság jelentősebb várost nem alkotott, de egy része nagyobb községekben és erősített helyeken élt együtt, melyek később a forgalom vagy közigazgatás gócpontjaivá váltak. A magyarság a X. század folyamán vert gyökeret az országban. Az állandó letelepedés szükségessé tette azt is, hogy a külföldi rablóhadjáratok lehetetlenné váltak. Ezzel azonban a magyarság egyik fő jövedelmi forrása dugult be, s mivel a nomád módra űzött baromtenyésztés hozadéka a lakosság szükségleteinek fedezésére nem volt elegendő, a nagyobb élelmiszer-mennyiséget nyújtó földművelésre kellett áttérni. A meghódított népek egy része – különösen a szlávok – már ebben az időben is művelték kezdetleges módon földjeiket, s az uralkodó magyarság törekvése oda irányult, hogy a termelés eredményéből a szükségelt részt magának lefoglalja. A meghódított népesség ellenőrzése és féken tartása, a terményszolgáltatások biztosítása,

* Az eredeti szövegben a jegyzetek a lap szélén vannak. Technikai okokból itt a megfelelő mondatok végén helyeztük el a jegyzetszámokat.

** A témáról újabban l.: Szűcs Jenő: *Városok és kézművesesség a XV. században*. Bp. 1955., valamint Granasztói György: *A középkori magyar város*. Bp. 1980. A bányavárosok történetével Paulinyi Oszkár tanulmányai foglalkoznak.

a kormányzás és közigazgatás ellátása célszerűen csak egyes központokból történhetett, melyek megerősítése lehetővé tette úgy a belső lázadások, mint a külföldi betörések elleni védekezést. Ezek az erősített helyek azután jórészt városokká fejlődtek. Földrajzi okok is előmozdították nagyobb községek keletkezését, különösen folyók partján, ott, hol az átkelés legalkalmasabbnak kínálkozott. Az iparos elemek a várak aljába telepedtek le, mivel a vár és a hatóság közelléte biztonságot ígért, másrészt a várkatonaság és a nagyobb számban együtt élő lakosság termékeiknek fogyasztását biztosította. Ezek voltak az úgynevezett várnépek és udvarnokok, kiket a közös gazdasági érdek és az összetartozás érzete arra ösztönzött, hogy a várkerület többi elemeitől elkülönülve szervezkedjenek. Ugyancsak a várak közelében telepedtek le a kalmárok, valamint a szabad parasztok is, kik a várkatonaság és egyéb lakosság élelmiszer-szükségletét fedezték. A templomok és kolostorok is a városok fejlődésének középpontjaivá válnak. A főpapi székhelyeken és a hatalmasabb világi urak lakhelye körül szabad iparúzó és földművelő elemekből szintén alakulnak ki nagyobb községek, melyek a rabszolgasorban levő lakossággal szemben kivételes jogállással bírtak. Nagy számmal keletkeztek községek idegenek bevándorlása és a gyér népességű vidékeken való letelepítése folytán. E bevándorlások már Szent István korában vették kezdetüket, midőn számos német, olasz és egyéb nemzetiségű iparos jött be az országba. Ezek virágoztatták fel Esztergomot és Székesfehérvárt, mely utóbbi város szabadalmait állítólag még István királytól nyerte. Az idegenek beköltözése a XI. század folyamán is gyakori, de nagyobb mérveket csak a XII. században öltött. II. Géza uralkodása alatt mintegy 50 000 flamand és szász telepes jött be az országba, kiket a király az erdélyi és szepességi határokon telepített le, és széles körű kiváltságokkal ruházott fel. A jövevények szabadalmainak mintájára a várnépek és a szabad parasztok körében is mind általánosabbá vált a törekvés, hogy a várispáni, illetőleg később a földesúri hatóság alól kiszabadulva, ügyeiket önállóan intézzék. Az idegeneknek adott kedvezmények belső vándorlást indítanak meg, a sorsukkal elégedetlen és tevékeny elemek elköltöznek oly helyekre, hol földet kapnak vagy ipari foglalkozást találnak.

A mongol betörés szomorú tanulságai hathatósan előmozdították a városok fejlődését. A tatárjárás feltárta a várszerkezetre fektetett honvédelem gyöngeségét, s aránylag megkímélte a várakat

és az erősített városokat. Még az 1405-ben hozott első törvény (decretum minus) is azt jelöli meg a besenyő és a tatár pusztítás legfőbb okául, hogy nem volt elég kőfallal ellátott város, hová a lakosok vész idején menekülhettek volna. Ez arra indította IV. Bélát, hogy az iparos községek lakóit jelentékeny szabadalmakban részesítse, oly feltétellel, hogy a községet megerősítsék és bizonyos honvédelmi kötelezettségeket vállaljanak. A XIII. század folyamán a nagybirtokos oligarchia két évszázadon át tartó harc után megbuktatta a Szent István nevéhez fűződő katonai és közigazgatási organizációt, az úgynevezett várszerkezetet. A királyok a harc folyamán kénytelenek voltak a várjóságokat, melyek eddig a király közvetlen uralma alatt állottak, a világi és egyházi főuraknak eladományozni, és a várjóságokon élő lakosság nagy része földesúri hatalom alá jutott. A telepések és a már előbb kiváltságolt községek azonban megmaradtak a király joghatósága alatt. Ugyancsak királyi védelem alá helyezkedtek a várnépekből, udvarnokokból és szabad parasztokból, tehát az államszervezet legproduktívabb eleméből alakult községek is, melyeknek lakóit az a veszedelem fenyegette, hogy az eddigi személyes szabadságuk elvesztésével szolgál, illetőleg jobbágysorba süllyednek. Viszont a királyt is érzékenyen érintette volna a várnépek szolgáltatásainak elvesztése, ezért IV. Béla és utódai az ily községek egész sorozatának adományoztak városi szabadalmakat, vagy pedig egyesítették a földesúri hatalom alá nem került várakat a körülöttük fekvő várispáni helységekkel. A főpapok és világi főurak is, hogy a várnépek és szabad parasztok munkásságát maguk részére lekössék, nagyobb községeiket szélesebb jogkörrel ruházták fel, és biztosították részükre mindamaz előnyöket és szabadalmakat, melyeknek a királyi védelem alatt álló községek részesei voltak. Ilyképpen a különböző városi községek lakosainak jogi helyzete egyenlősült, s a fejlődés oly irányban haladt tova, hogy ezek a községek is szabadultak a földesúri hatalom alól, és közvetlenül a király joghatósága alá helyezkedtek. Megtörtént ugyan az is, hogy a király egyes, már neki alárendelt városokat ismét főpapoknak és országházaszlósoknak adományozott. De ez a kivételek közé tartozott, s a jelentősebb földesúri városok száma a XIV. század folyamán már igen csekély.

Az itt felsorolt okok egyike sem tekinthető a városok kialakulásának egyedüli alapjául, hanem kapcsolatosan és egymásra hatva működtek.² Gyakran megtörtént, hogy ugyanazon községben a

legkülönbözőbb rétegek: idegen telepések, várnépek és földesúri alattvalók éltek együtt különböző jogszabályok alatt, míg végül összeolvadva, egységes városi elem alakult ki belőlük. E fejlődési folyamat eredménye gyanánt a XIII. század végén a városi rend már a magyar állam jelentős gazdasági és szociális tényezője. Város alatt ekkor már oly községet kell érteni, ahol a nagyobb számú lakosság, eltérőleg az ország többi községeitől, önállósággal intézi kormányzati és gazdasági ügyeit. Gazdasági tekintetben a városjellegét az biztosítja, hogy a lakosság jelentős része ipart és kereskedést űz s önálló vásártartási jogot nyer. Teljes lendülethez és kifejlődéshez a városi élet az 1290–1490 közötti korszakban jutott, s ezzel a korról foglalkozni lesz jelen tanulmány feladata. A magyar városok ekkor sem érték el a jelentőség ama fokát, melyre a német, francia, flamand, angol és olasz városok jutottak. De a különbség csak a méretekben rejlett, a városi élet alapvető vonásai nálunk is olyanok voltak, mint a nyugat-európai államokban.

II. A VÁROSOK ÉS AZ OSZTÁLYTAGOZÓDÁS

A magyar városok e korabeli jelentőségét legjobban megérthetjük, ha megvizsgáljuk a középkori magyar állam osztálytagozódását, s azt a szerepet, mely a városoknak az osztályküzdelmekben jutott.

Szent István a keresztény monarchiát a magyar társadalom törzsi szervezetének romjain, a régi rend kiváltságos elemeivel vívott ádáz küzdelmek közepette alapította meg. E harcban legfőbb szövetségesei az idegen jövevények: papok, lovagok, iparosok voltak. Ezekre támaszkodva vívta ki győzelmét, s ezért ajánlotta Imre herceghez írt intelmeiben az idegenek betelepítését és istápolását fiának különös figyelmébe. Az ő politikájának folytatása gyanánt a többi Árpád-házi királyok is – a kialakuló nagybirtokos oligarchiával szemben – a jövevényeket különösen pártfogolták, azok beköltözését mindenképpen előmozdították.³ Valahányszor a királyság és az oligarchia között kenyértörésre került a dolog, az idegen telepések egyidejűleg vagy rövid idő múlva nagy számban lépték át az ország határait. A szövetség, mely közöttük létrejött, kétoldalú volt. A telepések és a belőlük kialakult városok jelentékeny pénzbeli és katonai szolgálatokra köteleztettek, melyeket a királyok úgy belső, mint külső ellenségekkel szemben felhasználhattak, viszont

ők a jövevényeket széles körű szabadalmakkal ruházták fel. E privilégiumok lényege abban állt, hogy a telepések, illetőleg a belőlük alakult városok kivétettek az országos jogszabályok, előbb a várispánok s később a földesurak joghatósága alól, s közvetlenül a király alá helyezettek, ki megvédte őket az oligarchák hatalmaskodásai és zsarolásai ellen, s nekik saját ügyeik intézésében autonómiát biztosított. Midőn oly városok alakultak, melyek lakói nem jövevények, hanem belföldiek voltak, a szövetség ugyanily feltételek alapján jött létre.

A városok és a király szövetségét pénzügyi okok is hathatósan előmozdították. A várjóságok eladományozása, a kiváltságos elemek adómentessége, a jobbágysorba való emelkedése, a várszerkezet egyéb elemeinek pedig jobbágysorba süllyedése a királyságot legfőbb bevételi forrásaitól fosztotta meg. Az Árpád-házi királyok krónikus pénztelensége volt a legfőbb oka az oligarchia felülkerekedésének, mert ellenében katonaságot kiállítani nem tudtak. Ezért mindenképpen előmozdították a városok fejlődését, s ez az irányzat még jobban megerősödött az Anjouk trónra jutásával. Olasz hazájukban megismerkedtek a városok jelentőségével, s Róbert Károly uralkodásával a városok virágzásának korszak nyílik meg. Az Anjoukat imperiális politikájuk folytonos háborúba és külföldi vállalatokba sodorta, s állandóan pénzre volt szükségük. Pazarul osztogatták a városi szabadalmakat, a kereskedelem és ipar érdekeit védő különböző értékes jogokat és kiváltságokat. Fölülmúlta őket e téren Zsigmond, akit örökös pénzzavarai és az oligarchiával folytatott küzdelmei még jobban ráutalták a városok támogatására, amit azzal is vélt magának biztosítani, hogy az országgyűlésre is meghívta s ezzel a törvényhozás részeseivé avatta őket. Mátyás király, ki a cseh és osztrák háborúban rengeteg összeget költött el, ugyanezen a nyomon haladt.

A király és a városok szövetsége a hűbérurak ellen ezen kor történetének legismertebb ténye s az angol és francia nemzeti államok kialakulásának legerősebb eszköze volt. Lengyelországban is a városi elem a királyi hatalmat támogatta, az orosz birodalmat pedig Rettenetes Iván a városokkal való szövetségben alapította meg, az apró területi uralmak romjain.⁴ A nyugat-európai városok gazdagsága és hatalma oly nagy volt, hogy gyakran királyi szövetségeikre is túlságossá vált, s ezért a városi rend és a királyság állandó

érdekkapcsolata dacára előfordult háborúskodás is a király és egyes városok között.⁵ Magyarországon a városok hatalma ily fokra nem emelkedett, s ezért a viszonyuk a királyokhoz az egész korszak folyamán állandóan jó maradt. Csak Róbert Károly és Buda között 1308-ban, Albert és Kolozsvár között 1437-ben, Mátyás és ugyancsak Kolozsvár között 1467-ben tört ki konfliktus, de valamennyi rövid idő alatt teljesen elsimult.⁶

A szövetség jelentősége kitűnik azokról az összegekből, melyeket a különböző városok a királyoknak fizettek. Buda és Pest évenként 4000 arany forintot szolgáltatott be a királyi kincstárba (1 arany forint = kb. 12 korona, vásárlóereje a mainak[1912] hat-szorosa). A királyföldi szász városok évi adója 500 ezüst márkát (1 márka = kb. 50 korona) tett ki. Brassó 1353-óta 150 márka ezüstöt, Besztercebánya 250 arany forintot adózott. Selmecebánya Zsigmond idejében évi 530 arany forintot fizetett. A szepesi 24 város adója V. István szabadságlevele alapján 300 márka ezüstöt tett ki, később Róbert Károly fölmentette őket katonaküldési kötelezettségük alól, és évi adójukat ennek fejében 1400 márkára emelte fel. Sopron évi 400 arany forintot fizetett.⁷ A városok azonkívül különböző alkalmakkor a királynak és királynénak ajándékokkal voltak kötelesek kedveskedni, ami a külföldön is általános szokás volt. Az ajándékozást eleinte csak a szabadalomlevelek írták elő, később az 1405. évi decretum minus ezt általában minden város kötelességévé tette.⁸ A király utazása alkalmával az ellátás költségei a privilégiumok és az 1405. évi törvény értelmében szintén a városokra hárultak, ami jelentős összeggel terhelte egyes városok háztartását.⁹

A rendes pénzbeli szolgáltatások hosszabb időre előre voltak meghatározva, s nem volt szükséges – mint Angliában – minden trónváltozás alkalmával azokat újra megállapítani.¹⁰ Ezeken kívül a királyok rendkívüli adókkal, illetőleg kényszerkölcsönökkel is megterhelték a városokat. Nagy Lajos nápolyi hadjárata előtt a hadiköltségek egy részét rájuk vetette ki.¹¹ Zsigmond 1410-ben Pesttől 1000 arany forintot vett kölcsön, s ennek fejében megengedte, hogy Budától önállóan bírót és esküdteket válasszon. Ugyancsak ő a bányavárosoktól 1387-ben és 1405-ben 1000–1000 arany forintot kölcsönzött. De legtovább ment e téren Mátyás, ki kíméletlenül szokta kiaknázni a rendelkezésére álló pénzforrásokat. 1475-ben a szász városokra 10 000 forint adót rótt, 1484-ben

Kassára parancsolt rá, hogy 1000 arany forintot fizessen; 1488-ban Bécsből rendeletet intézett a bányavárosokhoz, hogy az ausztriai háború költségeire a rendelet vétele után, végrehajtás terhe mellett, 5000 forintot azonnal fizessenek.¹² Viszont elemi csapások, tűzvész idején az adókat elengedték vagy mérsékeltek, így tett Nagy Lajos 1371-ben Pozsonnyal, 1479-ben pedig Mátyás Körmöcbányával.¹³

A városok fejlődése következménye, de egyúttal erősítője volt a pénzgazdálkodás térfoglalásának, melyet a nyugati ipar és kereskedelem fellendülése tett szükségessé. A pénzgazdaság terjedése körül különösen a fejedelmek voltak érdekelve, miután a hűbérurak minden földet előlük lefoglaltak, elestek az addig terményekben szolgáltatott bevételektől, s kizárólag készpénzbeli jövedelmekre lettek utalva. Ez hozta őket közelebb a városokhoz, melyek a középkor derekán a pénzforgalom egyedüli központjai voltak. A városok szolgáltatásaira támaszkodva sikeresen vehették fel a harcot a hűbérurakkal, mert készpénzjövedelmeikből rendszeres zsoldosereget tartottak, mely a hűbérurak jobbágyokból álló csapatain könnyen győzedelmeskedhetett. Mint már kifejtettük, az Árpád-házi királyok korában a naturálgazdaság folytán az oligarchia győzelemre jutott a minden földbirtoktól megfosztott királlyal szemben, de az utóbbi kerekedik felül, mihelyt a városok pénzbeli támogatása az első eszközöket adta neki a főurak féken tartására. Ez anyagi támogatás nem volt oly nagyszabású, mint a nyugati államokban, de az akkori magyar viszonyokhoz képest jelentékenynek mondható. Buda és Pest adója olyan volt, mint 4 vármegyéé, s az erdélyi szász városok nagyobb jövedelmet hajtottak a királynak, mint 26 erdélyrészi vármegye.¹⁴ A rendes és rendkívüli adók nem is fejezik ki teljesen a városok jelentőségét a királyi kincstár szempontjából. A király egyik fő bevételi forrása volt a *lucrum camerae*: a pénzverésből, illetőleg a pénzrosszabbításból származó jövedelem és az ennek egyenértéke fejében szedett adó. A városi ipar és kereskedelem növelte az ércpénz iránti keresletet és így a pénzverési hasznat is. Jelentékeny bevételt szolgáltatott a ki- és bevételi forgalom tárgyaira vetett vámok, különösen a harmincad. Egy későbbi fejezetben még lesz alkalmunk arra rámutatni, hogy mily nagy összegekkel növelte a városok élénk kereskedelmi forgalma a harmincadból eredő bevételeket; itt csak annyit akarunk megjegyezni, hogy e címen a király már a XII. század végén 30 000 márka (1,5 millió korona) jövedelmet húzott.¹⁵ A sóbányászat kezdettől fogva

királyi monopólium volt, s a királyi kincstárnak nemcsak a városok nagyobb sófogyasztása vált előnyére, de az a tény is, hogy a só a kiviteli kereskedelem egyik jelentős cikkévé lett. A bányavárosok lakossága a termelés nyolcadát adó fejében (urbura) a királynak tartozott befizetni. Beszolgáltatása eleinte természetben történt, de később készpénzben váltották meg. 1487-ben az alsó-magyarországi bányavárosok e címen 16 407 forintot fizettek.¹⁶ A bányavárosok 1424 után a királynék udvartartási költségeit is viselték.

Minden új város keletkezése, minden országlakosnak a földesúri hatalomtól a városi kötelékbe való átlépése közvetlenül és közvetett utakon növelte a király jövedelmeit s egyúttal túlsúlyát az oligarchiával szemben.

Hasonlóan értékes támogatás volt a városok honvédelmi kötelezettsége is. Ez elsősorban abban állott, hogy a privilégiumot nyert városok tartoztak magukat megerősíteni, ami jelentékeny költséggel járt, s az erődítmények fenntartására fordított összegek a városi számadáskönyvek gyakori tételei. De nemcsak falakat építeni, hanem városaikat ellenséges betörések esetén megvédeni is tartoztak, s így a király hadügyi kiadásainak egy részét vállaikra vették. Kötelesek voltak továbbá bizonyos számú katonát háború idején a királyi sereg részére kiállítani. Az erdélyi szászok az ország határain belül 500, külháború esetén 100 embert állítottak ki. Ezt a kötelezettséget később pénzen váltották meg.¹⁷ A nyugati államokban a városok rendszerint nagy csapatokat állítottak ki, s az angol királyok a piros és fehér rózsza harcaiban a hűbérurakat a városok tüzéségével semmisítették meg.¹⁸

A városok viszonya a kiváltságos osztályokhoz megalakulásuk óta a lehető legellenségesebb volt. A szabadalomlevelek egyik állandó pontja, hogy a király a városoknak védelmet ígér az egyházi és világi főurak jogtalan hatalmaskodásai ellen.¹⁹ S erre a védelemre a városoknak valóban nagy szükségük volt. Az oligarchák bennük a királyok természetes szövetségeseit látták, azonkívül a városok fokozódó jóléte is állandó rablótámadásokra és jogtalan vámszedésre ösztönözte őket. Ez így volt akkor egész Európában. A német, francia és angol városok történetét jórészt ezek a küzdelmek töltik ki; a Welf[Guelf]-olasz városok élethalálharcot vívnak a ghibellin hűbérurakkal; a skandináv államok, Lengyel- és Oroszország városainak polgársága az oligarchákban látta legfőbb ellenségeit.²⁰ A magyar városok közül Kolozsvár az erdélyi vajdákkal,

a szlavón városok a bánokkal, az alsó-magyarországi bányavárosok a Dóczyakkal, a felső-magyarországi bányavárosok a Berzeviczyekkel és Jekelfalussyakkal, Pozsony a bazini grófokkal állott folytonos harcban. A királyokat minden időben panaszaik tömegével ostromolták, s ezek befolyásukat rendszerint az ő javukra érvényesítették, sőt Mátyás egy ízben még Beckensloer esztergomi érseket és Ország Mihály nádort is megfedte, midőn Korpona lakóit megzsarolták.²¹ A XIV–XV. században a még meglevő földesúri jellegű városok is csekély kivétellel királyi privilégiumot szereztek, ami az oligarchia ellenszenvét még jobban fokozta.

Éppily állandóak voltak a villongások a városi polgárság és a nemesség között, s az ellentétet a nemzetiségi különbség is szította. De közöttük mégis inkább fordult elő közeledés. A városok jóléte, az a szabadság, melyben a városi polgárok részesültek, nem maradt a nemességre hatás nélkül, s ebben a korszakban gyakran telepednek be a városokba. A polgárság rendszerint féltékenyen őrizte túlsúlyát. A legtöbb városi törvénykönyv kimondja, hogy mihelyt valamely nemes városi kötelékbe lép, adómentességi joga megszűnik, a városi terhekben részt venni tartozik.²² Az erdélyi városok állandóan panaszolták, hogy a betelepedett nemesek a város vezetésébe befolyanak, s a városi tisztségeket családjukban örökössé teszik. A királyok több ízben intézkedtek is, s végül Mátyás 1472-ben eltiltotta a városi tisztségek örökölhetését.²³ Kivételesen előfordult az is, hogy a városok és a nemesség szövetségre léptek, így 1459-ben Erdélyben, ami az 1467-i sikertelen felkeléshez vezetett.²⁴ A városi polgárság és a nemesség között összeházasodás ritkán történt, s közös gazdasági érdekeik nem voltak, s ezért nem következhetett be az a folyamat, melyet német történetírók: *Agrarisierung des Patriziats und Urbanisierung des Landadels* [a patrícíusság agrárizálódása és a földbirtokos nemesség urbanizálódása] néven neveznek, s amely a német városokat a XV. század végén a feudális lovagi és junker osztály befolyása alá juttatta. Ugyanez történt az angol városokban is.²⁵

A munkáskezek utáni kereslet, a főurakkal való ellentét, a városvédelem és királyi adók nagy terhei folytán a városok sokáig nagyon szívesen látták a lakosság, a munkában és terhekben részt vevők szaporodását, s ezért demokratikus szellemben megnyitották kapuikat a jobbágyok előtt, kik a városokban akadálytalanul telepedhettek le.²⁶ A városokba való költözés ezen időben, mikor

rossz közlekedési és közbiztonsági viszonyok folytán kivándorlás nemigen volt lehetséges, a súlyos iga alatt nyögő jobbágyságra nézve a szabadulás egyedüli módja és reménye lett. Ugyanezen okoknál fogva a jobbágy és félszabad elemeknek a városokba való költözése minden nyugat-európai államban nagy mérveket öltött, s a fejedelmek a hűbérurak hatalmának gyengítése okából is elősegítették e folyamatot. Aki a város lakosává válik, szabad ember lesz, bárminő is azelőtt osztály- és jogi helyzete. *Stadtluft macht frei* [A városi levegő szabaddá tesz] volt az általános jogi elv.²⁷ Ennek ad kifejezést Beregszász privilégiuma is, midőn azt mondja, hogy a városokban, „bármely állapotú és nyelvű embereknek egy a szabadsága”²⁸. A jobbágyok beszivárgása állandó viszály tárgya városok és földesurak között, úgy nálunk, mint külföldön. Az 1405. évi decretum minus, mely a városok képviselőinek jelenlétében hozott, kimondta, hogy a városokban letelepedni kívánó jobbágyoknak, ha kötelezettségeit teljesítette, szabad költözés engedtessek, s a földesúr követelési jogát záros határidőhöz kötötte. Ez a törvény papíron maradt, s a földesurak és városok között továbbra is napirenden voltak az összeütközések a városokba költözött jobbágyok visszakövetelése miatt. Midőn Debrecen 1459-ben Mátyástól privilégiumot nyert arra, hogy a falai közé menekülő jobbágyokat befogadhassa, Bihar, Szabolcs, Szatmár és Kraszna vármegyék földesurai egyenesen a királyhoz fordultak panaszukkal.²⁹ A városok közelsége folytán egyes földesurak kénytelenek voltak jobbágyaikkal emberségesebben bánni, hogy őket birtokaikon megtarthassák. Ennek a ténynek rendkívül érdekes bizonyítéka az a szerződés, melyet a kispalugyai (Liptó megye) földesurak kötöttek 1435-ben jobbágyaikkal.³⁰ A földesurak kötelezték magukat, hogy mindama jogokat megadják jobbágyaiknak, melyek a szomszédos Németlipcse város polgárait a német jog (*ius teutonicale*) szerint megilletik.

A német, olasz és jórészt az angol városok az idők folyamán jelentékeny földbirtokokhoz jutottak, melyeket eladósodott földesuraktól és lovagoktól vásároltak meg, kik azután rendszerint a városokba költöztek. A városok így földesurakká válván, a jobbágyban többé nem kívánatos bevándorlót, hanem a *Mehrwert* [értéktöbblet] termelő munkást látták; amily mértékben nőtt jobbágyellenszenvük, úgy erősödött az érdekkapcsolat a földbirtokossá vált patrícusok és junkerek között. Ez egyrészt az utób-

biak felülkerekedését, másrészt pedig azt eredményezte, hogy a XVI. század elején kitört parasztlázadások alkalmával a városok a jobbágyság ellen harcoltak, és részesei voltak annak a kegyetlen megtorlásnak, mely a lázadókkal szemben alkalmazást nyert.³¹ A magyar városi polgárság nagy földbirtokokra nem tett szert, s így közte és a jobbágyság között ellenségeskedés ki nem fejlődött, s kapuit előttük nem is zárta el. De ott, ahol a polgárság jobbágytartó mezőgazdaságot űzött, mint például a szászok, ez az ellentét fejét felütötte. Ez magyarázza meg azt a néhány tényt, melyet mint kivételt említettünk előbb, hogy az erdélyi szász városok a királyokkal konfliktusokba keveredtek, és a nemesekkel szövetségre léptek. Mindemez események hátterében az oláh és magyar jobbágyság mozgolódása, a királynál történt panaszkodásuk és nyílt lázadásuk rejtőzik.

III. A VÁROSOK KÜLÖNÁLLÁSA

A feudális jogrend és gazdasági szervezet uralma alatt, a lazán összefüggő államon belül a jogállapot nemcsak osztályok, hanem területek szerint is különbözik. A magyar városok különálló jogéletének forrásai is nem az országos törvények, hanem a királyi szabadságlevelek és a városok önalkotta jogszabályai [statutum]. Minden városnak külön kiváltságlevele volt, s körükben egységesebb jog úgy képződött, hogy az újonnan létesült városok egy már meglevő város szabadalom mintájára nyerték jogaikat. A kiváltságlevelek mintájául különösen Székesfehérvár, Buda, Kassa és Zágráb privilégiumai szolgáltak, s a későbbi oklevelek világosan kitüntetik, hogy az adományozott jogok és szabadságok mely várostól vették át.³² Így nyert Nagymaros (1323) Buda, Brassó (1364) Buda, Bártfa (1370), Kassa (1271), Győr (1271) Székesfehérvár mintájára privilégiumot. Ugyanez a hivatkozás és átvétel feltalálható a földesúri városok szabadalomleveleiben. A nyugati államokban az átvétel hasonló módon történt, így pl. Franciaországban Beaumont jogállása volt a minta, melyhez hasonló jogokat 1182 után több mint 500 város nyert.³³

E kiváltságlevelek lényeges tartalma a következő: A bíraskodási autonómia, melynél fogva a polgárok ügyeiben csak városi bíróság ítélt, s a fellebbezés nem az országos bíróságokhoz, hanem a

királyhoz, illetőleg az általa kinevezett tárnokmesterhez történik.³⁴ Az önkormányzat joga, mely abban kulminált, hogy a város polgárai részére kötelező jogszabályokat alkothattak, tisztviselőit maga választotta, s csakis ezen jogszabályoknak és tisztviselőknak tartozott engedelmeskedni.³⁵ A megválasztott tisztviselők a királynak tettek hűségi fogadalmat, s a városi törvénykönyvekben a polgárok csakis a király iránti hűségre és engedelmességre intettek.³⁶ A harmadik jelentős jog az országos hatóságok és törvények alóli mentesség, valamint az a tény, hogy adózás tekintetében a királyi kincstár alá voltak rendelve. Az adókivetés nem az ország, hanem a királyok joga: ellenszolgáltatás azért a kiváltságos helyzetért és védelemért, melyben a városokat részesítették. Ezenkívül az egyes szabadalomlevelekben még számos külön jogosítvány van felsorolva, melyekkel később a megillető helyeken részletesebben fogunk foglalkozni.

Sokkal bőségeesebb forrásai a jogfejlődésnek a városi jogkönyvek, statutumok. A két jogforrás közötti viszonyra nézve megjegyzendő, hogy a külön városi jog vagy azután keletkezett, midőn a város a királytól jogalkotási szabadságot nyert, vagy pedig (a bevándorlók alkotta városokban ez volt a fejlődés útja) ők maguk hozták magukkal vagy fejlesztették ki a szokásjogi szabályokat, melyek azután a privilégium elismerése folytán a városi jogrend alapjaivá lettek. E jog- és törvénykönyvek (Stadtrecht) nem csupán jogi határozmányokat, hanem az ipar és kereskedelem, az erkölcsi és családi élet körére kiterjedő rendelkezéseket is foglalnak magukba.

A magyar városi jogok gyökere idegen földből nőtt ki. A legjelentékenyebb befolyást rájuk a német ún. vidéki jogok gyakorolták, melyek összegyűjtve Rechtspiegel [Jogtükör] nevet viseltek. A jogtükörök között legnevezetesebb volt a Sachsenspiegel és Schwabenspiegel, az előbbi az északi, az utóbbi a déli német városjogok fejlődésére gyakorolt hatást. A középkor második felében Németországból sűrű rajokban vonultak az iparos, kereskedő, sőt földművelő elemek kelet felé, s ott városi gyarmatokat alapítottak. Az idegen környezetben, elszigetelt helyzetükben egymás között azokat a jogszabályokat alkalmazták, melyek alatt otthon is éltek, s a fejedelmek, kik a produktív elemek letelepedését igen szívesen látták, sőt azt mindenféle kedvezménnyel előmozdították, meghagyták őket hazai joguk használatában. Így jutott el a német városi jog Magyar-, Lengyel-, Oroszországba és a skandináv

államokban, sőt a német kereskedők telepei az angol és olasz városokban is sokáig saját jogukkal éltek. A magyar városjogok aszerint, amint a szász vagy a sváb jogtükör alapján jöttek létre, két jogcsaládba sorozhatók. E jogcsaládok úgy keletkeztek, hogy későbbben alakult városok átvettek oly jogot, melyet a mintául szolgáló város jövevényei még külföldről hoztak magukkal. A Sachsenspiegel egyik legnevezetesebb hajtása a halle-magdeburgi jog volt, melyet Nyizsnyij Novgorod, Bergen, Wisby és számos lengyel város is átvett, s hatása alatt jött létre a budai városi jog is, e korszak legkiválóbb statútuma.³⁷⁻³⁸ Budától átvették Zsolna (1384), Németlipcse (1360), Korpona, Kassa (1347), Eperjes (1374), a bányavárosok a XV. század folyamán. A Sachsenspiegel hatása alatt jött létre Nagyszombat (1238), Győr (1271), Szatmárnémeti (1264), ide sorolható Székesfehérvár joga is. A Schwabenspiegel hatása a bécsi városjog közvetítése folytán érezhető a következő városok statútumaiban: Selmezbánya (IV. Béla idején), szepesi bányavárosok (1328 körül), Privigye (1382), Pozsony (XV. század).³⁹ Arra is fordult elő eset, hogy valamely város jogot változtatott, s ennek lett a következménye, hogy a XV. század végén a magdeburgi jog döntő túlsúlyra jutott. Speciális jogforrások átültetése is előfordult, így Selmec (1270) és utána a többi alsó-magyarországi bányaváros Iglau morva város bányajogát, Körmöcbánya pedig 1328-ban a kuttenbergi (Csehország) bányajogot vette át.⁴⁰ A városi jogkönyvek között korra legelső a selmeci, legfiatalabb a pozsonyi.⁴¹ Szlavóniában (a mai Horvátország) a városi élet nem érte el azt a fejlődési fokot, mint az anyaországban, s csak Zágráb, Kőrös, Petrinja és Varasd alkottak statútumokat.

A városi jogok fejlődésére az országos jog semminemű befolyást nem gyakorolt. Az átvétel a külföldi jogforrásokból olyannyira szó szerint történt, hogy pl. a budai jogkönyvben egy paragrafus ily címet visel: von dem papst und dem kaiser [a pápáról és a császárról]. Az egyes jogkönyvek nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a bíró vagy király csakis a városi, nem pedig az országos jog értelmében ítélt: Nach des landes gewonhait nit thuen wider der statrecht, freitumb oder gewonhait [országos szokás szerint a városi jog, szabadság és szokások sérthetetlenek].⁴² Sőt mint a már említett németlipcsei esetből látjuk, a városi jog az országos törvények rovására hódított tért. A szepesi és erdélyi szászok nemcsak váro-

sokban, hanem falusi községekben is laktak, s az ő külön jogszabályaik ezekre a területekre is kiterjedtek.

A kivételes helyzet okozta elszigeteltség, az egyenlő városi jogok hatása, az anyagi érdekek közössége folytán a városok között szövetséges viszony jött létre. Ez külföldön is a városi fejlődés természetszerű következménye volt. Állandó szövetségben állottak a flandriai, az angol kikötővárosok stb., Németországban a rajnai, sváb stb. városok, a Hansabund pedig világhírnévre emelkedett. Magyarországon a szepesi városok szövetségéhez 24 város tartozott, s törvénykönyvük Zipser Willkühr nevet viselt.⁴³ A szövetség élén a városok által választott gróf (comes) állott. Zsigmond 1412-ben 13 várost a lengyel királynak elzálogosított, s ezek csak Mária Terézia alatt kerültek vissza az anyaországhoz.⁴⁴ Az erdélyi szászok még II. Gézától nyerték kiváltságait, de ezek ünnepélyes elismerése csak 1224-ben a II. Endre által kiadott, ún. Andreanumban történt. A szászok Szeben földjén egységes nemzetet (populus, universitas) alkottak, élükön a királytól kinevezett szebeni gróffal. Beszterce, a Bárcaság, Medgyes és Selyk városok csak később nyerték meg a szebeni szabadságot, de a hét szász székhöz, melynek feje Szeben volt, nem csatlakoztak, hanem külön székekben tömörültek.⁴⁵ Fontosabb, az egész népet érdeklő ügyeket kormányzati gyűléseken (Gauversammlung) döntötték el, melyen valamennyi szék és város képviselői részt vettek. Az alsó-magyarországi bányavárosok szövetségének székhelye Körmöc volt, s a pereket a városok kiküldötteiből alakult bíróság intézte el. Minthogy a szövetség élén álló kamarai grófot nem a városok választották, hanem a király nevezte ki, a viszálykodás közöttük gyakori volt.⁴⁶ A felső-magyarországi bányavárosok 1487-ben léptek szövetségre, s ugyanezen időben alakult meg az északkeleti városok szövetsége is.⁴⁷ A török előnyomulás és folytonos háborúk által fenyegetett érdekeik védelmére a XV. század folyamán Brassó, Szeben, Beszterce és Kolozsvár kereskedelmi uniót alkottak.⁴⁸ A városok aszerint, amint fellebbezési fórumuk a királyi személynöki törvényszék vagy a tárnokmesteri szék volt, két részre oszlottak. A tárnoki városok – szám szerint heten – egymással szövetségre léptek, s fellebbezési ügyeikben a városok küldötteiből alakult bíróság ítél, élén a király által kinevezett tárnokmesterrel.⁴⁹

A közös jogállás és gazdasági kapcsolat dacára igen gyakoriak a városok között az érdekösszeütközések, főleg az árumegállítási jog

sérelmes gyakorlása miatt. De mivel a magyar városok nem érték el a fejlettség és hatalom ama fokát, mint nyugaton, az összeütközéseket nem fegyverrel és háborúval, hanem a király döntésének kikérésével intézték el. Az egyes városok hatóságai között rendszerint a legszívélyesebb viszony állott fenn, s gyakran kértek egymástól útmutatást.⁵⁰

E korszakban több kísérlet történt arra, hogy a városok az állami szervezetbe bekapcsoltassanak. III. Endre alatt az 1292. és 1298. években tartott országgyűléseken megjelentek az erdélyi szászok követei is. A városok pénzbeli támogatására állandóan rászorult Zsigmond az 1397. évi temesvári országgyűlésre a városoknak is küldött meghívót, az 1405. évi országgyűlés Zsigmond sürgetésére a városokat az ország rendjei sorába emelte, s jogot adott nekik az országgyűlésen való mindenkori megjelenésre.⁵¹ Ezt a jogot Angliában a városok már 1265-ben, illetőleg 1295-ben, Franciaországban 1302-ben, Lengyelországban a XIV. század folyamán nyerték el, s Németországban is a birodalmi és országos rendek sorába tartoztak. Ez a kísérlet azonban nem sok eredményre vezetett, a városok az országgyűlésen befolyáshoz nem jutottak, szemben Angliával, ahol már 1395-ben a parlament többségét városi követek tették ki.⁵² Az 1405. évi országgyűlés még részletesen foglalkozott a városokat érdeklő kérdésekkel, de a későbbi dekrétumokban – éppen úgy mint 1405 előtt – a városokról alig történik említés. Ők maguk sem fektettek arra súlyt, hogy a kapcsolatot bensőbbé tegyék, mert érdekeiknek megfelelőbb volt, ha ügyeiket a királyok könnyen kinyerhető jóváhagyásával maguk intézik, mintha a nemesi országgyűlés joghatósága alá helyezkednek.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a városok – mai kifejezéssel élve – valósággal államot alkottak az államban.

IV. NEMZETISÉGI VISZONYOK

A városok különállását jogi és gazdasági okokon kívül még a nemzetiségi viszonyok is előmozdították. Már az előző fejezetekben kifejtettük azt a szerepet, mely az idegen jövevényeknek a városok föllendülése körül jutott. Ezek túlnyomó része német eredetű volt. Erdélyben és a Szepességen főleg flamandok és szászok (saxones), a bányavárosokban pedig délnémetek (teutonici) telepedtek le.

Esztergomban és a felvidéki városokban vallonok és flamandok laktak, Torockó bányászlakosai pedig a felső-ausztriai Eisenwurzelből költöztek be. Olaszok Nagyváradon, Székesfehérvárt, Egerben laktak nagy számmal. Esztergomban külön utcájuk volt, a pénzforgalmat ők közvetítették, az orvosok és gyógyszerészek kezdetben kizárólagosan olaszok. Kisebb számmal franciák, spanyolok, görögök, bolgárok, örmények, lengyelek is fordulnak elő. A városi lakosság igen jelentékeny része magyarokból került ki, akik várnépekből, földjüket elvesztett várjobbágyokból és szabad parasztokból rekrutálódtak, s különösen a XIII. század második felében költöztek be a városokba. A Felvidéken a tótok több város lakosságának többségét tették ki.

A XIV. század folyamán a németek nemcsak saját telepeiken, hanem a városok túlnyomó többségében döntő szerephez jutottak, s a vezetést egészen a korszak végéig megtartották.⁵³ Ennek oka vagyonságukban, nagyobb ipari és kereskedelmi jártasságukban, s főleg abban a tényben rejlik, hogy a közel fekvő német-római birodalom városi elemeivel a nyelvi és származási közösség kapcsolta őket össze s könnyítette meg érintkezésüket. A magyar elem sok helyütt heves harcokat vívott a németességgel, s jelentős eredménynek tekinthette már azt is, hogy a XV. század végén némely városban egyenjogúvá lett a német lakossággal. A kedvezőtlen helyzethez hozzájárul, hogy azon a vidéken, melyet a fajmagyarság legsűrűbb rajokban ült meg – Pesttől Nagyváradig – jelentékenyebb város főleg tartós építési anyag hiánya miatt nem keletkezett.

A német elem a többi bevándorlók közül mindenekelőtt az olasz telepeseket szorította ki. Budán az olaszok még Kis Károly uralkodása alatt befolyáshoz jutottak, de azután végleg letűntek a szereplés színteréről.⁵⁴ Az Anjouk és Zsigmond, nemkülönben Mátyás is mindenképpen kedveztek a németességnek, mely így vezető pozícióját megtartotta. A törvénykönyvek, hivatalos följegyzések, számadáskönyvek nyelve német, ritkán latin. A bányavárosokban magyarok és tótok még a polgári jog elnyerésétől is el voltak zárva, mivel ingatlant más mint német, nem szerezhettek, sem pedig valamely cég tagja nem lehetett, s csak később, 1505-ben vették fel Anna királyné pártfogásával az első magyar polgárt.⁵⁵ Korponán a bíróság nem fogadta el a magyarok tanúskodását városi polgárokkal szemben.⁵⁶ A legtöbb Stadtrecht megkívánta, hogy a tisztviselők német származásúak legyenek, a budai törvénykönyv pedig

a bírónál négy német ős kimutatását írta elő. Különösen mereveknek mutatkoztak a céhek, úgy, hogy pl. Besztercebányán a magyaroknak és tótoknak külön céhekben kellett szervezkedni. A magyar elem térfoglalása lassan bár, de mégis előrehaladt, Kolozsvárt, melynek lakosai Zsigmond király által kiadott oklevelekben még mint saxones nostri szerepelnek, 1468-ban megegyezés jött létre a két nemzetiség között, hogy évenként felváltva válasszanak bírót. Ugyancsak Kolozsvárról való az első ismert magyar céhszabály: a lakatosoké 1475-ből. Pozsonyban is volt már a XV. században külön magyar és német bíró.⁵⁸ Budán állandó harcok folytak a két nemzetiség között, s 1438-ban Ötvös János magyar polgár meggyilkolása miatt zendülés is tört ki. Ennek hatása alatt Albert király elrendelte, hogy Budán felváltva magyar és német bíró választassék. Buda magyarosodásához hozzájárult, hogy a XIV. század folyamán állandó királyi székhely lett.⁵⁹ Pesten is tért hódított a magyarság, de a felvidéki és szász városok minden közeledéssel szemben mereven elzárkóztak.⁶⁰ A felvidéki németiség az autochton szláv lakosság felett döntő uralomra jutott, ugyanígy az erdélyi szászok a románokkal szemben, kik területükön ingatlant nem szerezhettek.⁶¹

Ez a nemzetiségi szétválás a városok különállását még jobban kiélezte.

V. A VÁROSOK GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGE

A városok jogrendje, kultúrája, polgárainak erkölcsi felfogása csak úgy lesz előttünk érthető, ha a városi élet gazdasági alapjait vesszük vizsgálat alá. E feladat teljesítése azért is szükséges, mivel az így szemeink elé táruló gazdasági tevékenység egyszersmind megvilágítja és érthetővé teszi azt a jelentőséget, melyre ebben a korban a városok jutottak.

Már az előző fejezetekben említettük, hogy a városok jelentékeny része ipari telepesekből és bevándorló iparosokból keletkezett. Az ipari tevékenység mindinkább a városokban összpontosult, a falusi községek ipara jelentéktelen maradt, s majdnem kizárólag a földesúri gazdaságokban teljesített alsórendű ipari munkára szorítkozott. A legjelentősebb ipari város ebben a korszakban Buda volt, s iparának fejlettségét igazolja, hogy a budai törvénykönyv 58 mes-

terségre nézve tartalmaz szabályokat.⁶² Ezekhez később újabb iparágak, közöttük a szőnyegszövés, zászlófestés és üvegezés járultak.⁶³ Pest iparosodása is e korszakban indult meg. Az ország nyugati részén ez a vezető szerep Pozsonyé; különösen kocsigyártása, kesztyűkészítő és posztóníró ipara jutott hírnévre.^{64–65} A Felvidéken a legfőbb ipari gócpont Besztercebánya, főleg harangöntése volt nagy jelentőségű. A felvidéki városokban a számadáskönyvekből kitűnőleg 59 iparágat gyakoroltak. Szomolnokon Zsigmond idejében vashámorok és drótgyárak keletkeztek.⁶⁶ Az erdélyi szász városok sem álltak mögöttük. Midőn 1376-ban a hét szék előljárósága Lajos király felhívására új céhszabályokat készített, 19 céh 25 iparággal volt képviselve. (Kölnben ez időben 22, Strassburgban 29, Hamburgban 22, Zürichben 13, Ulmban 17 céh állott fenn.)⁶⁷ A céhek közül némelyik oly népes volt, hogy pl. a selyki sarlókovácscéh száznál több tagot számlált.⁶⁸ Az ércöntés, arany- ezüst-művesség és a tímárság szintén lendületnek indult.

A középkori ipari tevékenységnek az a jellegzetes ténye – mely különben más okok hatása folytán a kapitalisztikus gyáriparban is nagy jelentőségű –, hogy bizonyos iparágak egyes városokban koncentrálódnak, Magyarországon is megállapítható, különösen említést érdemel a textilipar köréből Kassa parket (barchent) készítése és Bártfa vászonszövése. A parketos mesterembereket 1411-ben Zsigmond telepítette Kassára.⁶⁹ 1419-ben egyedárúságot biztosított nekik, s a többi városokat a parketkészítéstől eltiltotta. Ez a kivételes állapot nem sokáig tartott, mert a király, bizonyára pénzügyi okokból, 1424-ben már Bártfának is adott hasonló engedélyt. Bártfa vászonipara Kassát messze felülmúlta, s terjedelméről tájékoztatást nyújt az a körülmény, hogy 1424-ben csupán egy ízben 23 700 vég gyolcsot és 1150 vég finomabb vásznat küldtek Bártfáról a kassai vásárra, és ugyanakkor Buda felé is indult egy nagyobb szállítmány.⁷⁰ Nagy hírnévnek örvendett a bártfai posztó is. A felvidéki városokban jelentős ipar volt a sörfőzés.

Az ipari tevékenységhez méltóan sorakozott a bányászat is. Már 953-ban jöttek be az országba morva telepesek, kik Hont megyében telepedtek le, a későbbi bevándorlók pedig Zólyom megyében fedeztek fel arany-, ezüst- és rézbányákat. Selmec- és Körmöcbánya már a XIII. század elején jövedelmező nemesfém-bányászatot űzött.⁷¹ A bevándorló szászok egyrészt a Szepességen nyitottak új tárnákat, másrészt Erdélyben egykor a rómaiak által művelt, de később el-

fűlt tárnák újbóli kiaknázásához láttak. A tatárjárás okozta visszaesés után a bányászat újabb lendületnek indult. A vezető szerep sokáig Selmecé maradt, bár a víz, mely a tárnákat gyakran előntötte, a kiaknázást gyakran megszakította.⁷² Selmecen aranyat és ezüstöt bányásztak, úgyszintén Kőrmöcön is, mely a Selmezbányát 1442-ben ért tűzvész és földrengés után a vezető szerepet magához ragadta. Virágzásáról tanúskodik, hogy 1469-ben ott 29 ércmalom és kohó működött.⁷³ De a betóduló víz a kőrmöci tárnákban is sok nehézséget és óriási kiadásokat okozott. Az arany- és ezüsbányászat jelentékeny lendületet ért el Béla-, Baka- és Újbányán is, Breznóbányán pedig a réztermelés virágzott.⁷⁴ 1475-ben Thurzó János krakkói polgármester vezetése alatt egy társaság alakult a kőrmöci bányák kiaknázására, mely kapitalisztikus jellegű vállalat a Fuggerekkel állott kapcsolatban.⁷⁵ A társaság kötelezte magát arra, hogy nagyobb szabású vízemelő gépeket állít, viszont a bányatulajdonosok minden gépért hetenként egy forintot fizettek, s a felszínre hozott érc egyhatod része is a társulatot illette. A Szepességen főleg rezet és vasat termeltek, Szomolnokon 1410-ben 1231 mázsa réz volt az évi termés.⁷⁶ Az ország keleti részein Nagy- és Felsőbánya váltak ki, az erdélyi részekben pedig Abrudbánya, Zalatna, Torockó és Offenbánya. Mindezen helyeken aranyat, ezüstöt és rezet termeltek.⁷⁷ A sóbányászat különösen Erdélyben virágzott. Ólom a kereskedelmi forgalomból ki volt tiltva. A bányászat oly magas fokon állt, hogy VI. Henrik angol, XI. Lajos francia király, III. Iván moszkvai nagyfejedelem Magyarországból hívtak be bányászokat.⁷⁸⁻⁷⁹

A városok a mezőgazdaság felvirágzására is befolytak, mert a pénzgazdaság és a nagyobb tőkemennyiség a fizetett munkások útján való földművelést és így az intenzívebb gazdálkodást lehetővé tette. Általában a magyar városokban, ellentétben a németekkel, hol a lakosság 50-60%-a iparos volt, mindvégig igen erős maradt az agrár elem.⁸⁰ A mezőgazdaság ágai közül leginkább a szőlőművelés virágzott. Buda szőlői már ebben a korban híresek voltak.⁸¹ Pozsony szőlőművelése és borkereskedelme igen intenzív fokot ért el, a városi polgárok nagy része szőlőbirtokos volt. A bortermelés elterjedtségére mutat, hogy az egyenes adók legfőbb neme a szőlők nyers hozadékára kivetett boradó. A polgárság vagyonosodásának fő forrása e korban a bortermelés.⁸² Jó bort termeltek azonkívül Sopron, Eger, Kassa, Veszprém s egyes erdélyi városok, különösen

Kolozsvár. Minden polgárnak jogában állott maga termelte borát kimérni, ami a szőlőművelést nagyon föllendítette. A városokhoz jelentékeny mezőgazdasági földterület tartozott, bár oly nagy földbirtokokra, mint a német, angol és olasz városok, nem tettek szert.⁸³ A földeket a polgárok maguk is művelték, de a bér munkások alkalmazása gyakoribb. Intenzív mezőgazdaságot űztek a szepesi és erdélyi szászok falusi telepeiken. A város tulajdonában levő földeket rendszerint bérbeadás útján hasznosították, s az is gyakori eset volt, hogy városi polgárok a környékbeli földesuraktól béreltek földeket.⁸⁴ Az erdőgazdaság is jelentős szerepet játszott a városok gazdasági életében, mert az irtási helyeket háztelkül és szőlőművelésre, másrészt a levágott fát tüzelésre és építkezésre használták fel, sőt forgalomba is hozták. Különösen fontos volt ez a bányavárosokra nézve, melyek jelentékeny mennyiségű fát szükségeltek. Már az idegenek kaptak beköltözésük idején nagy erdőterületeket, de az erdővásárlás és erdőadományozás később is napirenden van.⁸⁵ A polgárok a városi tulajdont képező erdőket szabadon használhatták, s más mint városi polgár onnan fát nem vághatott. A kertművelés a városi lakosság nagyobb fogyasztóképessege folytán lendületnek indult. Mátyás idejében Pest körül nagy gyümölcsöskertek terültek el, hol a polgárság hüvelyes veteményeket és gyümölcsöt termelt.⁸⁶ A kertművelés terén a szászok is kitűntek. A szarvasmarha- és sertéstenyésztést a kisebb magyar városok lakossága űzte, míg a nagyobb helyeken a sertéstartást köztisztasági okokból korlátozták.⁸⁷ Végül megemlítendő, hogy a folyó menti városokban a lakosság nagy része haltenyésztésből és halászatból élt, Szegeden Lajos király idejében 4000 halász lakott. Egy idegen utazó, Bertrandon de la Brocquière, aki 1434-ben járt Magyarországon, kiemeli a halászat fontosságát.⁸⁸ A halászat Pozsonyban is jelentős volt, sőt a város lakosságának zömét a szabadság elnyerése idején halásznépek tették ki.

A kereskedelmi tevékenység a városokban igen élénk volt. Nemcsak hivatásos kereskedők foglalkoztak adásvétellel, hanem a kisiparosok is, sőt mivel kereskedő céhek nem léteztek, az alkalmi kereskedők nagy tömege működött közre az áruközvetítésben, úgyhogy a nagyobb városokban alig volt polgár, aki valamiképpen adásvétellel ne foglalkozott volna.⁸⁹ A kereskedelem egyrészt a városok ipartermékeit értékesítette, úgy bel- mint külföldön, másrészt a külföldi árucikkek behozatalát és a földesúri és jobbágygazdasá-

gok árufeleslegének forgalmát közvetítette. A kereskedelem összes szála a városok kezeiben összpontosult, amihez hozzájárult, hogy a nemesség lenézte és méltóságán alulinak tartotta a kereskedést. Az Anjou-kori királyok uralkodása vetette meg a magyar városi kereskedelem virágzásának alapjait, mert ők külháborúik folyamán, valamint diplomáciai szerződéseikben mindenképpen igyekeztek a magyar kereskedelemnek új utakat, összeköttetéseket és kiváltságokat biztosítani. A XV. században a török térfoglalása a keleti kereskedelmi utakat elzárta, de azért a lendület eltartott a korszak végéig.

A kereskedelem központja az ország fővárosa: Buda, innen ágaztak el a kereskedelmi utak. Az egyik Nagyszombaton át Csehország felé haladt, a másik Pozsony és Bécs érintésével a német-római birodalom között szolgált összekötő kapocsul. Velence felé Székesfehérváron át vezetett az út. Az erdélyi szász városokkal két összeköttetés volt, az egyik Szeged, a másik Nagyvárad érintésével. Az erdélyi szász városok Budán át Dalmáciával, továbbá közvetlenül Moldvával és a Balkán egyéb részeivel folytattak élénk kereskedést. Észak felé a kereskedelmi központ Kassa volt, melynek forgalma Nagy Lajos alatt érte el a legnagyobb méreteket Lengyel- és Magyarország uniója folytán. Kassáról az egyik fővonal Krakkóba, a másik pedig Liptón és Zsolnán át Sziléziába vezetett. A nyugat-magyarországi áruforgalomban a vezető szerep Pozsonyt illette, mely 1439-ben a harmincadszedési jogot is bérbe vette. A kereskedelem élénkségéről bizonyosságot nyújt az a tény, hogy a nyugat-magyarországi áruforgalom értéke az 1457–1458. évben mai pénzben 2,1 millió korona, 1440–1457 között pedig 35,7 millió korona volt. Nyugaton Pozsony mellett még Sopron, Kőszeg és Nagyszombat jutottak jelentőséghez. Budának leghatalmasabb versenytársa Pest volt, s a vetélkedés közöttük oly fokra hágott, hogy egy ízben Buda, kiváltságos helyzetét féltve, Pest kikötőjét láncsal elzáratta. Pest inkább a belföldi kereskedelem és a nyerstermények piaca volt, míg Buda a külföldi áruforgalom, az ipari és fényűzési cikkek rakodóhelye.

A behozatali kereskedelem különösen textilárukban volt jelentős. Flandria és Brabant finom posztókat szállított, de e téren Trier, Köln, Frankfurt am Main, Aachen, Mainz, Verona, sőt még London is összeköttetésben álltak Magyarországgal. A gyapjú Flandriából, a Rajna vidékéről és Angliából jutott el ide. Lengyelország,

Csehország és Bécs durva posztót szállítottak. Velence és Genova közvetítése mellett jutottak el hozzánk olasz földről és a keletről selyemfonalak, ciprusi selyem és bíborszövet, aranyfonalak és keleti szőnyegek, azonfelül timsó, Sziléziából lószőrt, posztót és vászont hoztak be, a papírt pedig Németországból. Igen nagy volt a fűszerbehozatal (gyömbér, mandula, füge, szerecsendió, fa- és rózsaoilaj, bors és safrány). Olaszországból vörösbort hoztak be, Németországból és Ausztriából pedig vasgyártmányokat (kés, zavar, olló, kard, vaslemez stb.).

A kivitel elsősorban mezőgazdasági termékekből állt. Lovat és szarvasmarhát nagy mennyiségben vittek külföldre. Az állatkereskedelem központja Pest volt, vásárain 2000–2500 ló állt eladásra, melyeket messze földről, Erdélyből is hajtottak oda. A kivitel nemcsak a nyugati országokba, hanem Dalmácián át Olaszországba is irányult. Szeged szintén jelentős szarvasmarha- és lóvásárok színhelye volt. Bőr, szalonna, méz, bor – jelesen budai és szerémi – nagy mennyiségben került kivitelre. Iparcikkben Bártfa vásznat, az erdélyi városok durva posztót exportáltak, a felvidéki bányavárosok pedig Németországba és Flandriába rezet szállítottak. A kivitel tárgya volt még a magyar aranyforint, mely a külföldön jó hírnévnek és nagy keresletnek örvendett.⁹⁰

VI. A TERMELÉS ÉS MUNKA SZERVEZETE

A középkorban az ipar ugyanazt a képet tárja elénk, mint a politikai szervezet. Az ipari termelés elszigetelten történik, elsősorban a helyi szükségletek kielégítéséről van szó, a kivitel csak fényűzési cikkekben jelentősebb. A közlekedés kezdetleges volta, a közbiztonság hiánya, az uralmi területek szűk határai, a zaklató vámok, a naturálgazdaság túltengése lehetetlenné tette a nagyobb piac számára való tömegtermelést. Az ipari szervezet uralkodó formája a kisipar, a kézművesség, melynek lényege az, hogy bár az iparos segédszemélyzetet is alkalmaz, mégis a termelés túlnyomóan az ő személyes közreműködésével és tényleges munkájával történik. A piac szűk terjedelme lehetővé teszi a termelés és az áruforgalom szabályozását, s szükségszerűleg szorosabb kapcsolatot hoz létre az egy városban lakó, azonos iparágat űzők között. Így jön létre az a szervezet, melyen az egész ipari termelés nyugszik: a céh.

A céhek keletkezésére nézve eltérők a vélemények, úgy a külföldi, mint a hazai irodalomban. A céhek gyökere az ókorba visszanyúlik, feltalálhatjuk azokat Egyiptomban, az ázsiai nagy birodalmakban és Indiában is, ahol kasztrendszerre merevültek. A céhszervezet szükségszerűleg állt elő, midőn a feudalizmus a nagy társadalmi és gazdasági kapcsolatokat szétbontotta és a kis gazdasági egységeket megteremtette. A magyar céheket egyes történetírók a középkorban fennálló vallásos és emberbaráti egyesületekből (fraternitas) származtatják. Ezek külföldön, különösen Angol- és Franciaországban igen jelentős szervezetek voltak, de nálunk nagyobb hatást a fejlődésre nem gyakoroltak.⁹¹ Mások azt vitatják, hogy az idegen jövevények hozták magukkal az intézmény csíráit. Az igazság egy jelentékeny darabját foglalja magába az a vélemény is, hogy a céhek a földesúri gazdaságokban dolgozó iparosok társulásából keletkeztek. A várrendszer felbomlása után az iparosok jelentékeny része a városokba költözött, s a városi jog hatása alatt csatlakozván az ott levő iparosokhoz, egyesületeket alapítottak. A német városokban is kimutatható a fejlődés ezen iránya. Az a nézet, hogy a céhek a városok védelmére alakult társulatokból alakultak, anticipálás.⁹² Kétségtelen, hogy mindeme okok közrehatottak a céhek alakulására, de az a tény, hogy az ipar legfejlettebb fokán álló elemek idegenek voltak, a hazájukból hozott intézmények, melyeket a legényvándorlás éveitől újra meg újra megismertek és tanulmányoztak, a magyar céhszervezetre erősen rányomták bélyegüket. Ugyanerre az okra vezethető vissza, hogy a céhek kebelében erősen tért hódított a nemzetiségi exkluzivitás, s jelentőségük emelkedésével a nemzetiségi ellentétek is kiélesedtek.

A XIV. század folyamán minden valamirevaló városban megtörténik a céhek megalakulása. A szervezkedés alapja a városi hatóság jóváhagyó határozata, királyi privilégium és a földesúri befolyás alatt álló községekben a földesúr engedélye volt. A királyi kiváltságlevél megszerzése egyre gyakoribbá vált, s különösen a földesúri városok céhei jutottak így nagyobb függetlenséghez. A király nemcsak az alakulást szentesítette, hanem a céhek belügyeibe is gyakran beavatkozott, s a céhek nagyobb jelentőségű viszályait elintézés céljából rendszerint a király elé terjesztették. A céhek élén az atyamesterek állottak. A pozsonyi cipészek évente 2, az erdélyi szász városokban levő céhek 2, a kassai parketosok 4 atyamestert választottak. A budai és pesti céheket egy-egy mester igazgatta. Ők telje-

síttették az ipari felügyeletet, őrizték a céh ládáját, a benne levő pénzeket, a mesterek és legények bizonyítványait, s elnököltek a céhüléseken, melyek évente több ízben tartattak. A céhülések intézték a fontosabb ügyeket, döntöttek a felvételek tekintetében, rendelkeztek a céhvagyon felett, és ítéleztek a felmerült viszályokban. A céhek tisztújítása évenként rendszerint a városi választásokkal egyidejűleg ment végbe.⁹³

A céhek bevallott célja volt egyrészt tagjaiknak tisztességes megélhetését biztosítani, másrészt megóvni a vásárló közönség érdekeit a céhtagokkal szemben gyakorolt ipari felügyelet és ellenőrzés útján. Mindkét elv szükségszerű következménye volt egy szűk piac és vevőkör számára dolgozó szervezetnek, de amint a társadalmi fejlődés nyomán történni szokott, a célszerűségi belátáson alapuló eljárási mód erkölcsi szabállyá vált. A céhek tagjai meg voltak arról győződve, hogy az amit tesznek, közérdek, sőt az isteni világrend szükségszerű parancsa, s az ipart nem mint kereseti tevékenységet űzték, hanem mint az ő becsületükre és lelkiismeretükre bízott közfunkciót.⁹⁴ Akármelyik e korból származó céhlevelet olvasuk el, azonnal szembeötlik ez a felfogás. Kétségtelen, hogy ebben a korban e felfogás jóhiszemű is volt, mert nem állt a közönség érdekeivel ellentétben, csak később lesz a maradiság, a visszaesések és a korrupció melegágyává, midőn a fejlődött szükségleteknek többé a korlátolt ipari termelés nem tudott megfelelni, és mikor a céhek, régi kiváltságaikra támaszkodva, mesterségesen akarták elnyomni az ipari fejlődést.

A két cél közül az egyiket, a tagok tisztességes megélhetésének biztosítását a verseny megszorításával valósították meg. Ipari tevékenységet csak az űzhetett, a piacon csak az árulhatott, aki az előírt feltételeknek megfelelt. Ezek a feltételek részben erkölcsiek (ezekről később szólunk), részben anyagiak voltak. Az anyagi teher elég súlyosnak mondható: a vándorlás, a vizsgák és mestermű elkészítésének költségei, a jelentékeny felvételi díj, mely a pozsonyi szűcsöknél 2 arany frt-ot, a kassai parketosoknál pedig igen nagy összeget – nyolc font viaszt és 10 arany frt-ot tett ki.⁹⁵ A céhtagok számát korlátozták, erre vonatkozólag a budai törvénykönyv számos intézkedést tartalmaz. Hogy a túlszaporodásnak a jövőben is elejét vegyék, meghatározták azt is, hogy minden mester hány legényt tarthat. A koncentráció megakadályozása céljából szigorúan őrködtek, hogy mindenki csak egy mesterséget űzzön. Ez azonban

folytonos, gyakran a komikumig menő viszálykodások szülőoka lett. Ez a veszekedés a nyugati államokban is állandó volt, sőt ott gyakran fegyveres küzdelmekké fajult.⁹⁶ Mészárosok és hentesek, posztónyírók és takácsok, kesztyűsök és szűcsök stb. évtizedes pöröket folytattak egymással, sőt néha a legtávolabb eső iparágak között is fordult elő villongás, ilyen volt a besztercei posztónyírók és mészárosok vitája, melyet 1361-ben Lajos királynak hatalomszóval kellett elintézni.⁹⁷

A közönség érdekeinek megvédése céljából a mesterek ipari tevékenysége szigorú felügyelet alá helyeztetett. A hosszú legény- és inasévek, a többféle vizsga mind azt célozták, hogy önálló iparos csupán az lehessen, aki érti a mesterségét. A céhmesterek megvizsgálták hetenként az ipartermékeket, s a mívlátók (Schaumeister) arra ügyeltek, hogy csak jó áruk kerüljenek eladásra. A szabályoknak meg nem felelő árukat elkobozták, a mestert szigorúan megbüntették, s esetleg a céhből is kizárták, s kártérítésre kötelezték.^{98*} Budán és Nagyszébenben a kis vagy rossz kenyeret sütő pékeket leöntötték, és a víz alá merítették. Pozsonyban a cipész céh atyamesterei szigorúan ellenőrizték még azt is, hogy a munkások dróttal varrjanak. De nem csupán a céhek, hanem a városi hatóság is, éppen úgy, mint a külföldi városokban, szigorúan ellenőrizte az iparosokat. Budán a kenyér nagyságát városi statutum írta elő, valamint meghatározta a búza minőségét is, melyből a kenyeret volt szabad sütni.⁹⁹ Bártfán a vászon szövésének és jelzésének módját, szélességét a városi tanács írta elő. Végül a közönség érdekeit szolgálta az is, hogy a céhek és a városi hatóság számos iparcikk árát előre meghatározták.¹⁰⁰

A kollektív, illetőleg szövetkezeti termelés csírája rejlik a pozsonyi posztónyíró céh amaz eljárásában, hogy a posztónyírásért bevett összeget a céhládában őrizték, a munkásokat és a nyersanyagok árát ebből fizették, s azután a maradékot a tagok között felosztották.¹⁰¹ Bártfán a városi hatóság osztotta ki mindenkinek a munkát, értékesítette a beszolgáltatott vásznat, s a befolyt összegeket a polgárok között szolgáltatásaik arányában osztotta szét.¹⁰²

Mesterré csak az lehetett, aki az előírt inas- és legényéveket szabályszerűen eltöltötte. Az inasok tanulóideje rendszerint három év

* A 98-as jegyzetre való utalás hiányzik az eredeti szövegből, de valószínűleg a jelölt helyre vonatkozik.

volt. A legény szabályszerű felmondási idő után helyet változtathatott ugyan, de az új mester nem fogadhatta fel, ha róla kedvező információt nem kapott. Legényeknél szokásban volt a nagyobb ügyesség és tapasztalatok szerzése céljából a vándorlás, éspedig rendszerint Németországba.¹⁰³ A legényeknek külön céhük volt, élén a főlegénnyel (Altgeselle), a felügyeletet felettük az egyik atyamester gyakorolta. Az idegen városokból jövő legények számára szállóházakat építettek. A mesterek és legények között rendszerint jó viszony uralkodott, mindamellett a modern ipari harc legerősebb eszközét, a sztrájkot már 1442-ben a szebeni szabólegények alkalmazásba vették. Angliában ez időben már igen heves sztrájkok fordultak elő, melyben a céheken kívül álló munkások is részt vettek. A legény vándorlásából hazetérve még egy évig egy helybeli mesternél dolgozott, s ha ekkor a remekmű elkészítése által ügyességét igazolta, felvették a céhbe.¹⁰⁴

A bányászat körében nem állottak fenn a képesítésre vonatkozólag ily szigorú szabályok, de ott viszont a bányavárosok hatósági örködték, hogy csak az nyerjen bányajogosítványt, aki kellő gyakorlattal és szakismerettel rendelkezik. A selmeci és kuttenbergi bányajogok a bányaművelés módját részletesen szabályozták. Aki bányáját rendesen nem művelte, azt megbüntették, és ismétlés esetén a jogot tőle elvonták.¹⁰⁵ A hatóság, ha azt szükségesnek találta, elrendelhetette, hogy a munka bizonyos ideig szüneteljen. A bányatermékek értékesítése rendszerint a városi hatóság útján történt.

A földművelés körében főleg a szőlőművelés az, melynek szabályozására a városok gondot fordítottak. Budán a hatóság ügyelt arra, hogyszőlőjét mindenki rendesen megmunkálja. Az ellene vétők büntetést fizettek, ismétlés esetén pedig a szőlőt el is vették tőlük. Szüret előtt a jegyző és az esküdtek megvizsgálták a szőlőket, s csak akkor, ha mindent rendben találtak, adták meg a szüretelésre az engedélyt.¹⁰⁶ Pozsonyban a jogkört a hegymester (perigmaister) gyakorolta.¹⁰⁷ A földművelésre nézve már említettük, hogy bér-munkások alkalmazása gyakori volt. Oly szabályról vagy intézkedésről, mely a föld művelésének módját előírta, vagy pedig a földbirtok szabad forgalmát korlátozta volna, ebből a korból tudomásunk nincsen.

A céhekben tömörült segédszemélyzetén kívül nagy számmal voltak a városokban bérmunkások és napszámosok. Ezek képesí-

téshez nem kötött alsóbbrendű ipari, erősítési, kerti, szőlőművelési és mezőgazdasági munkákat, azonkívül őrségi és rendfenntartási és zsoldosi szolgálatokat teljesítettek.¹⁰⁸ A városok belföldi származású lakossága főképp ily elemekből rekrutálódott a XIV. században, számuk a beköltöző és menekülő jobbágyok útján egyre szaporodott. A bányavárosok lakosságának is jelentékeny része ily elemekből állott. Amennyiben különös okok vagy nemzetiségi ellentétek nem gátolták, ingatlant és polgárjogot szerezhettek. Oly jelentőséghez, mint a francia, az angol és olasz városokban, hol a szabad bér munkások gyakran döntő befolyást nyertek a város ügyeire, nálunk nem jutottak. A munkabér összege rendszerint szabad egyezkedés tárgya volt, de némely városban – így Pozsonyban – a városi tanács statutum útján állapította meg.¹⁰⁹ A bér munkás elemhez tartoztak végül a házicselédek, kiknek jogviszonyaira nézve a szepesi városi jog tartalmaz részletesebb szabályzatot.¹¹⁰

A mai értelemben vett munkásvédő törvényekről természetesen ebben a korban nem lehet szó. Az ipari munkások kizsákmányolása ellen a céhrendszer lényege, ti., hogy a mester állandóan és személyesen vett részt a termelésben és a segéd személyzet nem túlságosan hosszú idő után szintén önálló iparossá vált, elég biztosítékot nyújtott. Egyedüli ily intézmény a vasárnapi munkaszünet volt, ez azonban inkább vallási parancson alapult. Az összes műhelyt és boltot becsukták, a mezőkön és szőlőkben szünetelt a munka, s az ünnepszögőket szigorúan büntették. Mindamellett vannak arra adatok, hogy a gazdasági szükség már akkor is erősebb volt a vallás parancsánál.¹¹¹

VII. A FORGALOM ÉS HITEL SZERVEZETE

Az áruforgalom lebonyolításának a modern korban az a legnagyobb problémája, miképpen kell az árukat a különböző ipari központokból a fogyasztóhoz eljuttatni. Ezzel szemben a középkorban a forgalom szervezése centripetális irányban történt, az országos és nemzetközi piac át nem tekinthetősége, a közlekedés primitív volta, a közbiztonság hiánya szükségessé tett oly intézményeket, melyek áruforgalmat, a keresletet és kínálatot oly helyekre összpontosították, melyek könnyen voltak megközelíthetők és biztonságot nyújtottak.

Éz intézmények között elsősorban említendők a vásárok, melyek nemcsak az ország különböző vidékei között létesítettek kapcsolatot, hanem a nemzetközi forgalom lebonyolításának is legjelentősebb eszközei voltak. A vásárok már a legkezdetlegesebb népeknél is kapcsolatban vannak az istentisztelettel, mert a vallási ünnepekre egybegyűlteknak alkalmuk nyílik csere- és adásvételi ügyleteket kötni. Magyarországon a vásárokat már az Árpádok korában templomok körül és ünnepnapokon tartották, a templomok rendszerint erősítve voltak, ami a vásár biztonságát előmozdította. Később azonban, úgy nálunk, mint a külföldön, eltiltották, hogy a vásárok ünnepnapon és a templomokban tartassanak.¹¹² A városok fejlődését a vásárok nagyon előmozdították, ezért a privilégiumok legsarkalatosabb pontja a vásártartási jog volt. Buda e jogot még a XIII. században nyerte, s sok város Buda mintájára részesült benne.¹¹³ A vásárok rendjére a hatóság ügyelt fel, rendszerint külön vásárbíró volt, a vásári béke megsértése súlyos büntetés alá esett. Minden nagyobb városban volt már ebben az időben német mintára árucarnok, ahol az idegen kereskedők rakodtak ki, míg a városi kereskedők rendszerint csakis saját boltjaikban árusíthattak, zsidó kereskedők pedig a Judengasséban.¹¹⁴ Az idegen vásárosok magukat nem élelmezhették, s kényszerítették őket a városi polgároknál ellátást keresni. Késmárkon a szállásadó köteles volt vendégével a helyi jogszabályokat megismertetni. A vásáron kívül, kéz alatt vagy vásár előtt az adásvétel tilalmaztatott.¹¹⁵ Az adásvétel a külföldi és idegen kereskedők között gyakran közvetítők (Unterkauffer) segélyével történt, kik díjazásra tarthattak igényt, és – mint a német városokban – hatósági felügyelet alatt állottak.¹¹⁶

A forgalom koncentrációját célozta a városoknak adott árumegállítási jog (jus emporii, Stapelrecht), mely szerint minden kül- és belföldi kereskedő, akár hajón, akár szekeren szállította áruit, ha oly várost érintett, melyet e jog megilletett, tartozott kirakni, és ott vásárt tartani.¹¹⁷ Ez a jog vagy általános volt, vagy pedig csupán bizonyos vidékről jövő árukra vonatkozott. Az első árumegállítási szabadalom Buda 1244. évi aranybullájában foglaltatott, Győr 1271-ben, Pozsony 1291-ben nyerte el.¹¹⁸ A nyugati ország-részekén ezenkívül még Nagyszombat és Pozsony, Erdélyben Brassó és Szeben tartóztathatták fel a kereskedőket, ez utóbbiak jogaikat Buda mintájára Lajos királytól nyerték. Ugyanő 1347-ben

Kassát is megadományozta e szabadalommal, mely főleg a Lengyel- és Oroszországból jövő kereskedőkre volt hatályos. Kassa kereskedelmét igen hátrányosan befolyásolta Krakkó árumegállítási joga, melyet Lajos 1372-ben erősített meg. A Felvidéken még Podolin, Eperjes, Bártfa és Késmárk gyakorolták e jogot.

Az árumegállítási jog gyakorlati szükségből fakadt, mert így sikerült a forgalmat egyes városokban összpontosítani, s kezdetben jótékony hatással volt a kereskedelemre. Később azonban a városok arra használták fel, hogy az idegen kereskedőket kizsákmányolják, s hogy a többi városok forgalmát, melyek az útvonalon utánuk következtek, csökkentsék. A külföldön is gyakorolták a városok e jogot, mely folytonos viszálykodások, sőt fegyveres küzdelmek szülőke lett közöttük. Az idegen kereskedők, kikre ez a jog igen terhesen nehezedett, igyekeztek azt mindenképpen kijátszani. Ezek megakadályozására a királyok gyakran tettek intézkedéseket, az 1405. évi decretum minus büntetéssel sújtotta azokat, akik idegenek portékáját sajátjuk gyanánt adják el; Zsigmond 1435-ben megtiltotta az idegen kereskedőknek, hogy a városokban ideiglenesen letelepedjenek, a főpapok és főurak jószágain pedig csak úgy engedte meg, ha ott házat és telket vásároltak. De maguk a városok is, melyeknek az idegen kereskedők ellátása jelentős jövedelmet hajtott, saját hatáskörükben is gondoskodtak a tilalom áthágóinak büntetéséről; Késmárk e célra külön statutumot alkotott, s a szabályok ellen vétőknek összes árúját elkobozták.

Minthogy a városok között is e jog miatt gyakori viszályok dúltak, a királyok igen gyakran szüntették meg vagy adtak alóla felmentést, így Lajos Buda jogát 1370-ben Szebenre és Brassóra, majd ez év szeptember 21-én az összes magyar városokra nézve megszüntette. Ez intézkedéseknek azonban nem sok hatálya volt. 1405-ben Zsigmond alatt hozott törvény, a jus emporiit megerősítette, de a belföldi kereskedőket és iparosokat annak hatálya alól felmentette. 1445-ben az országgyűlés hozott ugyan határozatot, hogy az idegen kereskedők, ha a harmincadot megfizették, az országban szabadon járhattak, de ez sem szentesítve, sem végrehajtva nem lett.¹¹⁹ Az árumegállításhoz hasonló az árulerakás joga, melynél fogva a kereskedők kénytelenek voltak a kiváltságolt városokban áruikat lerakni s helybeli hajósok vagy fuvarosok útján továbbszállíttatni.

A városi hatóság jogköre arra is kiterjedt, hogy az eladásra ke-

rülő áru minimális mennyiségét és árát megszabja, és eladás előtt azok minőségét is ellenőrizze. Ily árlimitációkat, mint már említettük, a céhek is gyakran állítottak fel, sőt néha az ármegállapításba a királyok is beleavatkoztak, így Mátyás Selmec és a szepesi bányavárosok részére írt elő árakat. A külföldi városokban a városi hatóságok hasonló jogkört gyakoroltak. Angliában pedig nemcsak az árakat, hanem a kereskedők nyereségének elérhető maximumát is meghatározták.¹²⁰ A mértékek ellenőrzése is a városi hatóság jogkörébe tartozott. Rendszerint az ún. városi mérőházban nyilvános mérlegeket állítottak fel, melyeknek használata az idegen kereskedőkre kötelező volt. Az 1405-ben hozott mindkét dekrétum elrendeli, hogy a szilárd és cseppfolyós anyagok mérésére az egész országban Buda mértékét kell alkalmazni. A hamis mérték használata szigorú büntetés alá esett.¹²¹

Az áruforgalom legsúlyosabb akadályai közé tartoztak a vámok, melyeknek szedése királyi felségjog volt. De nemcsak a király, hanem a főurak és főpapok is kényszerítették a városi kereskedőket vámfizetésre, dacára annak, hogy a szabadalomlevelek őket ily vámok fizetésétől kifejezetten felmentették. Hosszas és elkeseredett viszályok folytak emiatt; a nagyváradi káptalan és a szász városok, a pesti hajósok és a budai káptalan közötti per évtizedekig elhúzódott.¹²² A királyi vámot harmincadnak nevezték, mert a vámtétel kezdetben az áruk értékének egyharmincada volt. Később a vámtételeket fix összegekben is állapították meg, s a vám nagyságát az érték harmincadánál alacsonyabbra határozták meg. A harmincad úgy a bel-, mint a külföldi forgalmat terhelte, beszedése főleg a vásárok alkalmával történt; a helyi forgalom – iparcikkek és mezőgazdasági termények elárusítása – vámmentes volt.¹²³ A vám behajtása kerületi hivatalok által történt, melynek élén a harmincadszedők (tricesimatores, dreysiger) állottak. Pozsony, Győr, Buda. Székesfehérvár, Kassa ily kerületek székhelyei voltak.¹²⁴ A városok gyakran tettek kísérletet, hogy a vámfizetés alól felmentést nyerjenek, s mivel a külföldi kereskedők elkerülték azt a helyet, hol harmincadot szedtek, a városok rendszerint tiltakoztak az ellen, ha a király őket kerületi székhelyül szemelte ki. Pozsony viszont a harmincadszerzés jogát bérbe vette, s úgy pénzügyi, mint gazdasági szempontból jó üzletet csinált. A belföldi forgalomban a városok gyakran nyertek felmentést a vámfizetés alól.¹²⁵ A modern vámpolitika eszközei közül a vámokon kívül még ki- és beviteli tilalmak-

kal is találkozunk. Róbert Károly Pestről a lovak kivitelét tiltotta el. 1347-ben pedig Kassa eszközölte ki, hogy a borimport eltiltassék. Zsigmond a kassai parkettkészítők érdekében eltiltotta az idegen parket behozatalát és a parkettkészítésre használt fonalak kivitelét.¹²⁶ Az 1405. évi törvények az arany és ezüst tekintetében kiviteli, a sóra nézve pedig behozatali tilalmat állapítottak meg.

Az áruforgalom lebonyolításának legfontosabb eszköze, a pénz, a legnagyobb értékingadozásnak volt alávetve, mert a királyok, kiknek regálé-jogai közé tartozott a pénzverés, gyakran pénzrosszabbítás útján szereztek maguknak jövedelmet. Mivel a legtöbb városi szabadalomlevélben bennfoglaltatott, hogy a városok az újonnan vert pénzeket elfogadni kötelesek, a kamarai haszon érvényesítése igen súlyos terheket rótt a városokra, s a királyok gyakran voltak kénytelenek megengedni, hogy egyes városok területén a régi pénz továbbra is érvényben maradjon. Róbert Károly valutareformjai s különösen az arany forintok veretése nagyobb állandóságot teremtettek, de a pénzérték ingadozása az egész korszakon át megmaradt. Pozsony 1323-ban azt a kiváltságot nyerte, hogy bármely pénzt szabadon használhasson, 1430-ban pedig Zsigmond pénzverési joggal ruházta fel.¹²⁷ Más városoknak is volt pénzverési joguk, de nemigen éltek vele, s a városi pénzek nem jutottak oly jelentőségre, mint Németországban.¹²⁸ Határszéli városokban bécsi, cseh, lengyel stb. pénznemek is voltak használatban. A pénzérték ingadozása és a forgalomban levő pénznemek különfélesége folytán a pénzváltók – többnyire olaszok – megjelentek minden vásáron.¹²⁹ Zsigmond alatt 1405-ben hozott törvény a magánosok által gyakorolt pénzváltást eltiltotta, és királyi pénzváltó hivatalokat állított fel. A pénzhamisítókat tűzhalállal, a pénzcsonkítást pedig bírsággal büntették.¹³⁰

A kereskedők a szervezkedés terén nem követték az iparosok példáját. Azok a hatalmas kereskedelmi szervezetek, melyek Angliában, Olasz- és Franciaországban magukhoz ragadták egyes városok vezetését, nálunk teljesen hiányoztak.^{131*} Oka egyrészt a kereskedelemnek az előbbi országokhoz viszonyított csekélyebb jelentősége, másrészt az volt, hogy a céhekben tömörült iparosság nagy számmal űzte a kereskedelmet mint mellékfoglalkozást. A korszak

* A 131. jegyzetre való utalás hiányzik a szövegből, de valószínűleg a jelölt helyre vonatkozik.

vége felé a kapitalizmus behatol a kereskedelembe.¹³² A Thurzók nagyszabású üzletén kívül különösen Pozsonyban mutatkozik ez az irányzat, ahol a rendkívül jövedelmező szőlőművelés és bortermelés hasznából a polgárság kezén nagy tőkék halmozódtak fel, melyeket kereskedésbe és főleg posztüzletbe fektettek be. Gailsam Albert társasága már kapitalisztikus vállalat volt, nemcsak posztót, hanem fűszert, vasárut és bőrt is hozott be, vörösrezt exportált s behozatali forgalma 1457–1458-ban 552 000 koronát tett ki mai pénzben.¹³³

A hitel szervezete a kezdet legelején tartott. Az egyház kamatvételi tilalma folytán többnyire a zsidók foglalkoztak kölcsönzéssel, s a verseny hiánya a kamatláb rendkívüli magasságát okozta. Pozsonyban a zsidószabályzat szerint a heti kamat 1 font után 2 fillér (pfennig), 60 fillér után egy fillér, ami évi 86,6%-nak felelt meg.¹³⁴ Ebben az időben ugyanily magas volt Münchenben, Strassburgban, Nürnbergben stb. a kamatláb, sőt ez a megállapítás csak a városi polgárookra vonatkozott, idegenektől magasabb kamatot lehetett szedni.¹³⁵ Gyakran előfordult, hogy a királyok felmentették a városi polgárokat a zsidó hitelezőnek járó tőke és kamat megfizetése alól. Midőn Lajos király 1360-ban a zsidókat kiűzte az ország területéről, a hitelügy annyira pangásnak indult, hogy a király már négy év múlva kénytelen volt a kitiltó rendeletet visszavonni.¹³⁶ A kamatláb nagyságát a pénzérték folytonos ingadozása is növelte. Némileg a hitelszervezetet pótolták azok az intézmények, melyeket a céhek létesítettek. Oly helyeken, ahol az iparcikkek eladását a céh vagy a városi hatóságok eszközölték, az iparosok készítményeikre előleget kaphattak. A korszak második felében az ércpénz szaporodása és a gazdaság növekedése folytán keresztény iparosok és kereskedők is kezdtek pénzkölcsönzéssel foglalkozni. Több városban, pl. Pozsonyban, 1439-ben telekkönyvet készítettek, mi a hitelezést megkönnyítette, mert a követelést az ingatlanra bekebelezték.¹³⁷

VIII. ÖNKORMÁNYZAT

A városok lakossága részben bevándorló, az uralkodó társadalmi osztályokkal sem hatalmi, sem ideológiai kapcsolatban nem álló jövevényekből, részben a földesúri hatalom alól kikerült jobbágyokból és várnépekből toborzódott. Az első városalkotó rétegek

szelleme és gondolkodása demokratikus volt, s a városi élet gazdasági alapjai az egyenlőség szellemét csak megerősítették. A városokban kezdettől fogva jelentékeny munkaszükséglet nyilvánult alsóbb ipari, mezőgazdasági fuvarosi, őrségi, bányászati munkák elvégzésére, a katonáskodás teljesítésére folyton új elemek szükségeltettek. A városi lakosság súlyos adóterheket viselt, a főurakkal való állandó küzdelem, a közbiztonság és városvédelem jelentékeny pénzösszegeket emésztett fel. Szívesen láttak tehát minden munkaképes embert, aki a városi terhekben részt akart venni, s a polgárjog megszerzése csupán bizonyos ideig tartó helyben lakáshoz és ingatlanszerzéshez volt kötve. Ez a követelmény mai szemüvegen nézve talán túlságosan megszorítónak látszik, azonban akkor ez senkit sem akadályozott meg abban, hogy a polgárjogot megszerezze, s a külföldi városokban sok helyt a letelepedők ingyen kaptak házhelyeket, melyeket beépíteni tartoztak.¹³⁸ Korlátozások csak annyiban voltak, hogy az Árpád-házi korszakban több város rabszolgákat nem fogadott be falai közé.¹³⁹ De már a korszak folyamán az antidemokratikus irányzat erősödni kezdett. Sok helyütt közreműködött a városokban letelepedett nemesek befolyása, kik a maguk kasztszellemét a lakosságnak velük kapcsolatban álló rétegeibe bevinni igyekeztek.¹⁴⁰ A virágzó ipar és kereskedelem nagy vagyonok keletkezésére és így vagyoni egyenlőtlenségre vezetett, ami szintén aláásta a demokratikus szellemet. De az osztály- és a vagyonkülönbség egyelőre csak társadalmi téren működött, jogi intézményekben e korszak végéig kifejezésre nem jutott. Éppen ezért, de meg a városi proletariátus csekélyebb száma folytán a magyar városokban ismeretlenek voltak azok az elkeseredett küzdelmek, melyek a vagyonosok és vagyontalanok között folytak, s az olasz, angol, flandriai és francia nagyvárosokat gyakran a legvéresebb harcok színhelyévé tették.¹⁴¹ A nemzetiségi ellentétek jogmegszorító befolyásáról már megemlékeztünk.

A céhek kifejlődése folyamán előállt az a törekvés, hogy a város kormányzatának vezetését magához ragadják. Mint erős fegyelem alatt működő, azonos gazdasági és társadalmi érdekek által egybeforrasztott testületek, a városi lakosság szervezetlen elemeivel szemben természetszerűleg befolyáshoz jutottak. De a céhek, melyek e korban a német és angol városokban már a vezetést kezükben tartották, nálunk csak a XVI. században jutottak kifejezetten uralomra.¹⁴²

Kivételes elbánás alá estek a zsidók, akik a városi polgárjog

köréből teljesen kizárattak. Több városban egyáltalában tilos volt megtelepedniük, más városokban (Buda, Esztergom) csak a részükre jelölt zsidónegyedben (Judengasse, Ghetto) lakhattak. Sok helyütt azonban vegyesen laktak a keresztényekkel. Az 1279. évi budai zsinat után külön jelvények viselésére köteleztettek. Pozsonyban e cím alatt írták össze őket: „A gonosz zsidók lajstroma.” A budai törvénykönyv pedig így emlékezik meg róluk: „Dy sneiden, hartneckigen, stinkunden, gotis verreter” [A vakmerő, csökönyös, bűdös istenárulók]. Sopronban saját személyük után is kötelesek voltak vámot fizetni. A keresztények és zsidók közötti jogügyek eldöntésére a királyok zsidó bírakat neveztek ki, Pozsony a zsidó bírót maga választotta.¹⁴³ Egymás közötti ügyeiket saját bíróságaik intézték el.

A városi élet másik nevezetes jellemvonása a széles körű önkormányzat és önrendelkezési jog. Gyarmatok jellemző sajátysága, hogy mindenki, aki a vállalatban részt vesz, az ügyek intézésébe is beleszólhat. Az idegen jövevények elszigetelt helyzetükben egyetértésre és önállóságra voltak utalva, a magyar várnépek és a jobbagyság feltörekvő elemeit pedig éppen az hajtotta a városokba, hogy a jogtalanság állapotából szabaduljanak. Azonkívül mindkét réteg a lakosságnak – melyből kiváltak – legbátrabb, legenergikusabb és vállalkozó szellemű elemeiből állt, akikben megvolt a képesség és az akarat ügyeik önálló intézésére. Ezek az okok jórészt az Észak-amerikai Unió demokratikus kormányzatának is alapjai. De míg a gyarmatoknál az anyaállam vagy helyi exponensei korlátozzák a gyarmatok szabadságát, a magyar városok ennél sokkal kedvezőbb helyzetben voltak, mert ők, az országos hatóságok alól kivéve, a király közvetlen fennhatósága alá tartoztak, s a köztük fennálló anyagi kapcsolat folytán a királyoknak érdekében állt a városokat támogatni, ezek viszont pénzáldozatok árán autonómiájuk kiterjesztését bármikor megvásárolhatták. Az ipari munka a céhszervezetten alapult, mely a tagok közreműködésének tág teret engedett, s az önkormányzati szellem emeléséhez jelentékenyen hozzájárult. Mindezen tényezők hatása folytán a városok önkormányzati szabadsága e korban oly fokra emelkedett, mely páratlanul áll a magyar történelemben, és sem a nemesi vármegye, melynek kormányzatát rendszerint néhány túl hatalmas földesúr vezette, sem pedig a mai városi önkormányzat, mely teljesen ki van a mindenkori kormánynak szolgáltatva, hozzá nem hasonlítható.

Az autonómiának egyik legjelentékenyebb jogosítványa a szabad tiszttviselőválasztás, mely a város minden jogosított tagjának lehetővé tette, hogy a közügyek intézésére befolyjon. A tisztújítás évente történt, ami a választási jog hatályosságát biztosította. A főtisztviselőket a legtöbb városban az egész polgárság választotta – Selmecen a régi esküdtek és öregek –, s a választás formásgait a városi jogkönyvek a legapróbb részletességgel szabályozzák.¹⁴⁴ A választás napján a tisztviselői kar ünnepélyesen letette a hivatalt az egybegyűlt polgárság kezébe, és azután kezdetét vette a választás, melyen tiltva volt fegyveresen megjelenni.¹⁴⁵ A megválasztottak a tisztségek elfogadására pénzbírság és polgári jogaik elvesztésének terhe alatt köteleztettek. Ha a tisztséget elfogadták, letették a hivatalos esküt, s azután a polgárság nagy ünnepélyességek közepette iktatta be őket hivatalukba.¹⁴⁶

A tisztviselők közt első helyen állt a bíró (villicus, judex, rector, Richter, scultetus). Ő vezette a közigazgatást és bíraskodást, felügyelt a többi tisztviselőre, és közvetítette a város érintkezését a királlyal és tárnokmesterrel. Budán egy ideig a király nevezte ki a bírót, de 1329 után e joga megszűnt.¹⁴⁷ A szabadalomlevelek értelmében a bíró csak akkor foglalhatta el állását, ha a király ebben megerősítette. Hivatalos évének leteltével újraválasztható volt ugyan, de tisztségéről mindenestre lemondani tartozott. Ez intézkedés elejét akarta venni annak, hogy egyes hatalmasabb egyének vagy családok – úgy mint az egyes német és angol városokban már e korszakban megtörtént – a város vezetését magukhoz ragadják. Mindamellettt találkozzunk oly esettel is, midőn a bíró tisztségét életfogytiglan bírta, így Budán a XIV. század elején, továbbá a száz városokban: Medgyesen és Besztercén.¹⁴⁸

A bíró akadályoztatásának idejére a tanács egy helyettes bírót (vicejudex) választott.¹⁴⁹ A polgármester (burgemeister, civilium magister) kezdetben a városi számadások és a pénzkezelés ellenőrzésére szolgáló állás volt.¹⁵⁰ A XV. század végén azonban a polgármester már sok helyen a városi kormányzat vezetője, s a következő századokban ez az elnevezés válik általánossá.

A városi kormányzat szellemi vezetője a jegyző (Stadtschreiber, scribe, notarius). Ő vezette a tanácsulések és gyűlések jegyzőkönyveit, s a városi törzskönyvbe ő írta be a perekre vonatkozó feljegyzéseket és a bírói ítéleteket. Ez a könyv nem csupán perek és ítéletek nyilvántartására szolgált, hanem a város pénzügyeire vonat-

kozó bejegyzéseket is tartalmazott. A számadáskönyvekkel egyetemben nemcsak a kiadások és bevételek részleteire nyújtanak igen pontos felvilágosítást, hanem művelődéstörténeti szempontból is rendkívül fontos adatokat foglalnak magukban. A számadáskönyvek rendszerint két példányban vezették, s a részletezésre külön jegyzékek (registrum) szolgáltak. A feljegyzési könyvek vezetését a városok már korán megkezdték, Pozsony és Besztercebánya 1364-ben, Sopron 1394-ben, Bártfa 1418-ban stb.¹⁵¹

E főtisztviselőkön kívül még számos hivatalnokot és alkalmazottat találunk, kiknek hatásköre ipar-kereskedelmi, rendészeti, pénzügyi és gazdasági ügyekre terjedt ki. Ezekkel az egyes fejezetek folyamán külön is foglalkozunk. Nagyszámú segédszeméllyel is találkozunk, kiket a tanács, a bíró és jegyző nevezett ki, illetőleg alkalmazott.¹⁵²

A századok földjén levő városokban más tisztviselők is fordulnak elő. A szövetségi kormányzat fejeit, a bírót és ispánt már előzőleg említettük. A városok élén a bíró (Richter, Hann), később a polgármester állott.¹⁵³ Ezenkívül az egyes székek király-bírákat is választottak, kiknek fő feladata volt háború esetén a városok által kiállított katonaság vezetése. A bányavárosok élén a bányabíró állt, akit szintén a polgárság választott. A kamaragrófokat (comes urbani), akik a bányákra és a pénzverésre felügyeltek, a király nevezte ki.¹⁵⁴ Egyes városok ügyészt is tartottak, aki a város pereit vitte.

Az esküdtek (iurati, Rathherren) főleg bíráskodási funkciókat végeztek. Őket is az összes polgárság választotta, s tisztségüket bírság terhe alatt kötelesek voltak elfogadni.¹⁵⁵

A kormányzás és közigazgatás ellenőrzésére egy választott testület szolgált, mely külső tanács (ellentétben az Innerer Rath-tal, melyet a bíróság és az esküdtek alkottak) vagy közgyűlés (communitas, gemain) nevet viselt. E testületek tagjainak száma különböző: 24, 50, 100 volt. A külső tanács tagjait gyakran élethossziglan választották. A tisztviselők és esküdtek fegyelmi ügyeiben ők bíráskodtak.¹⁵⁶ Az erős önkormányzati szellem kifolyása gyanánt fontosabb ügyekben – mint az a flandriai és olasz városokban is szokásos volt – rendszerint kikérték az összes polgár véleményét.¹⁵⁷

Az autonómiának igen jelentős része volt az a jog is, hogy a városok papjukat maguk választották, aki gyakran a megyés püspök helyett közvetlenül érseki joghatóság alá helyeztetett.¹⁵⁸

A tisztviselői pragmatika köréből a következő intézkedések em-

líthetők. A bíró, a polgármester és az esküdtek fizetést nem kaptak. A jegyző, a gazdasági hivatalnokok rendes jövedelmet húztak, ami részben fix fizetésből, részben a polgárság által fizetett díjakból állott. A budai törvénykönyvben egy részletes jegyzői díjszabás foglaltatik.¹⁵⁹ Az alsóbbrendű alkalmazottak, szolgák és örök fizetést, illetőleg zsoldot kaptak. Minden városi polgár csupán egy hivatalt viselhetett.¹⁶⁰ A tiszttviselők, ha a törvényt megszegték, hivatalukat veszítették, s az okozott kárért anyagi felelősséggel tartoztak.¹⁶¹ Az esküdtek, ha a tanácsüléseken és bírósági napokon pontosan meg nem jelentek, bírságot fizettek.¹⁶² Az összeférhetlenség szigorúan szabályoztatott, egyidőben a tanácsban nem foglalhatott helyet két testvér vagy sógor, após és vő, apa és fiú.¹⁶³ Az a tiszttviselő, kinek ügyét az ellene beadott panasz következtében tárgyalták, a tanács illető ülésein részt nem vehetett. A bíró saját ügyében nem ítélezhetett, és tanúvallomást sem tehetett, hanem ilyenkor székét és bírói pálcáját egyik esküdttársának adta át.¹⁶⁴ Amint látható, ez intézkedések teljesen megfelelnek „a” modern közigazgatásjogi kívánalmaknak.

A tiszttviselők és hatósági intézkedések tekintélyének megóvására a városi jogok igen szigorú intézkedésekkel gondoskodtak. Aki a hatóságnak ellenszegült vagy annak tagjait megsértette, Selmeceen a pellengérhez kötötték, Pozsonyban pedig a nyelvét szakították ki. De a halálbüntetés is gyakori volt. Kassán a tiszttviselőknak azzal, aki a tanács tagjait megsértette, minden érintkezést meg kellett szakítani.¹⁶⁵ Hasonló szigorú, sőt kegyetlen intézkedésekkel találkozunk a külföldi városokban is.

A király részére fizetendő adót a szabadalomlevél vagy külön királyi rendelet szabta meg, de annak az egyes polgárookra való kivetése és behajtása a városok autonóm hatáskörébe tartozott.¹⁶⁶ Ugyancsak minden várost megillette az a jog, hogy kiadásának fedezése céljából polgárait adókkal és szolgáltatásokkal terhelje meg. Budán az adókivetést egy esküdt és 24 hites polgár eszközölte, Pozsonyban pedig a polgármester vezetése alatt egy bizottság.¹⁶⁷ A behajtás az adószedők feladata volt, kik a tanácsnak elszámolással tartoztak. A befizetésekről rendes adólajstromokat vezettek. Az adókivetés alapjául rendszerint az ingatlan szolgált; azokra, kiknek földjük vagy házuk nem volt, személyi, vagy fejadót róttak ki, esetleg kombinált kulcs alapján állapították meg az adóösszeget.¹⁶⁸ Pozsonyban a szőlőműveléssel foglalkozó polgárokat borterméseik

alapján adóztatták meg, minden bormennyiség, melyet az adóköteles polgár termelt, kimért, eladott, behozott, kivitt, adó kivetési alapul szolgáltat. Az adófizetési kötelezettség alól csak a pap, azonkívül a bíró, jegyző és esküdtek voltak hivataloskodásuk tartama alatt felmentve.¹⁶⁹ A városok egyéb jövedelmi forrásai a fogyasztási adó jellegével bíró sörpénz és sópénz (a fogyasztási adók rendszerét a német és francia városok teremtették meg), a halászati haszonvételek, mérlegdíjak, fapénz a városi erdők használatáért, kövezetvám, a város földjeinek, malmoknak, fürdőknek bérbeadásából származó jövedelem.

A bíráskodási önkormányzattal, melynek lényege abban állt, hogy a polgárok ügyeiben csak a városi bíróságok voltak illetékesek, a következő fejezet folyamán fogunk foglalkozni.

Az autonómiának koronája a városi közönség ama joga volt, hogy a városi polgárok jog- és életviszonyait kötelező erővel és önálló hatáskörben szabályozhatta. Ez a szabályozás kiterjedt nemcsak a jogéletre, a gazdasági forgalomra, de körébe vonta a polgárok magán- és családi életét, társadalmi szokásait, sőt még ruházatát is. Minden oly társadalomban, melynek területe szűk s az alávetettek száma korlátolt, megvan a hajlandóság a magánéletbe való ily kicsinyes beavatkozásra, mivel a szűk körben válik leginkább nyilvánvalóvá, hogy az egyesek magáncselekvényei és gazdasági tevékenysége mily nagy befolyással vannak az összesség jólétére.

IX. JOGREND ÉS IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS

A városok jelentőségüket a bennük lefolyó gazdasági tevékenységtől nyerték, az egész jogi és gazdasági rendszer, sőt az erkölcsi élet is a magántulajdon intézményén nyugodott, s az önkormányzati szabadság folytán a polgári önérzet igen magas fokon állt. Ezek voltak azok a legnagyobb értékek, melyek megvédelmezése a büntetőjog és büntetőeljárás feladatává vált. Szembetűnik azonnal a vagyon elleni bűncselekmények súlyos megtorlása. A lopás büntetése orr-, fül- és kézlevágás, rendszerint halál. Az éjjeli lopás szigorúbb elbírálás alá esett, mint a nappali. Kassán a zárföltörő tolvajokat kínpadra vonták, s azután felakasztották.¹⁷¹ A tolvajokkal azonos büntetés érte az orgazdákat. A vásári tolvajok arcára bélyeget sütöttek, ismétlés esetén pedig felakasztották őket. Ez volt a

gyümölcstolvajok büntetése is. Pozsonyban a vásári tolvajokról külön jegyzéket vezettek.¹⁷² A rablás súlyosabb beszámítás alá esett, az útonálló rablókat kerékbe törték. Templomi tolvajok tűzhalállal bűnhődtek.¹⁷³

A magántulajdon legjelentősebb formája a városokban a ház volt, a benne levő vagyontárgyakkal, s ebben folyt le a városi polgár gazdasági tevékenysége is. Természetesen a magánház is fokozott büntetőjogi védelemben részesült, s megtámadása kézlevágással és súlyosabb esetekben fej- és vagyronvesztéssel büntetett. A megtámadottnak jogában állt védekezni, s ha a támadót megölte, ezért büntetés nem érte. A bűncselekmény tényálladékát már az is megállapította, hogy a támadás nem a házban, hanem a hozzája tartozó földeken történt. Aki magánlaksértőt házában rejtegetett, azt hasonló büntetés érte; „az az előnye megvan – mondja a budai törvénykönyv száraz humorral –, hogy őt magasabbra akasztják, mint vendégét”^{174*}. Ugyanezen felfogás következménye volt, hogy a közrend megzavarását (Stadtfrieden, Marktfrieden brechen) szintén kézlevágással és halállal büntették. A gyújtogatás, sőt még a felgyújtással való fenyegetés is halálbüntetést vont maga után.¹⁷⁵

Az erkölcs ellen elkövetett cselekmények súlyosabb büntetéséről, ami szintén a gazdasági rend folyománya, később fogunk szólni.

A személyi és testi épség, valamint az élet elleni bűncselekmények enyhébb beszámítás alá estek. Éspedig kettős irányban. Mindenekelőtt a büntetési tételek enyhébbek, mint a vagyon és közrend elleni deliktumoknál. Tettleges becsületsértés és testi sértés esetén a sértő pénzbírságot vagy pedig kártérítést fizetett.¹⁷⁶ A gyilkosság büntetése nem mindenütt halál, Selmecen a gyilkos, ha elmenekült, egyévi és egy napi száműzetés után visszatérhetett.¹⁷⁷ A gondatlanságból elkövetett emberölés nem esett súlyos beszámítás alá, s a sértő rendszerint csak kártérítésre köteleztetett.¹⁷⁸ Aki gyújtogatással, tehát csak vagyronrongálással fenyegetőzött, annak büntetése halál volt, aki gyilkossággal, az csupán bírságot fizetett.¹⁷⁹ A másik jelentős eltérés abban állt, hogy élet és testi épség elleni bűncselekményeknél, még súlyos büntetési tételek esetén is, a városi jog módot adott a sértőnek, hogy a sértettel vagy hátramaradottjaival kiegyez-

* A 174. jegyzetre való utalás hiányzik az eredeti szövegből, de valószínűleg a jelzett helyre vonatkozik.

kedhessék (compositio), vagyoni deliktumoknál ez a lehetőség igen szűk térre volt korlátozva.¹⁸⁰ A compositio egy részét a bíró, sok helyütt a város kapta.

A büntetőeljárás idézéssel vette kezdetét. Aki háromszori idézésre meg nem jelent, fejvesztéssel bűnhődött vagy pedig száműzték.¹⁸¹ Vádlott a határnapon megjelenve tanúkkal és tisztító esküvel bizonyíthatta ártatlanságát. A tanúk eleinte csak helybeli polgárok lehettek, később más városok polgárai is tanúskodhattak. A tanúkat megeskették, s a hamisan esküvők szigorú büntetés alá estek.¹⁸² Helye volt az esküdttársak „consacramentales” általi bizonyításnak, akik általánosságban esküvel igazolták a vádlott ártatlanságát. A bizonyítási eljárás után az ítélet következett. Bűnpereknek isten-ítélettel való eldöntése ebben a korban már nem szokásos, sőt a budai törvénykönyv ezt egyenesen eltiltotta.¹⁸³ Egyedül Besztercebányának volt meg az a joga, hogy a polgárait perdöntő párbaj vívására ítéletileg kényszerítse, s a Zipser Willkühr is tartalmaz idevágó határozmányokat.¹⁸⁴ Az ítéletet nyomban követte a végrehajtás, s csak a főbenjáró ügyekben lehetett kezesek állítása mellett kegyelemért folyamodni. A bíróság halálos ítéletet csak úgy mondhatott ki, ha az illető város kiváltságai közé a pallosjog (jus gladii) is tartozott. Az 1405. évi decretum minus értelmében minden város megkapta ezt a jogot, de azért a későbbi időben is fordultak elő adományozások.¹⁸⁵ A kivégzések nyilvánosak voltak. A hóhér vagy rendes fizetést vagy pedig esetenkénti díjazást kapott, s a szepesi városok e célból egy díjszabást is készítettek.¹⁸⁶ A halálraftéltet, valamint a gyilkost is, ha egyházi területre menekült, elfogni nem lehetett. Mivel e téren sok visszaélés történt, Zsigmond az egyház menedékjogát megszüntette. A fogházak költségeit a város viselte, s azok feletti felügyeletet a hóhér teljesítette. Akik nem becsületbe vágó dolgok (umb ehrlich sach) – értsd: nem vagyoni cselekmények – miatt voltak elzárva, azokat a közönséges bűnösökkel nem csukták egy helyre. A szökést szigorúan büntették.¹⁸⁷

Úgy büntető, mint polgári ügyekben az ítélkező városi bíróság a bíróból mint elnökből és az esküdtekből állt. A jegyzőkönyvet a jegyző írta.¹⁸⁸ Határozatképességhez – főbenjáró ügyeket kivéve – 4–5 esküdt megjelenése elegendő volt. A bíróság hatásköre minden, a városban lakó egyénre, sőt gyakran a közeli falvakra is kiterjedt, ami különösen a Szepességen és Királyföldön növelte meg a városi bíróság területi hatáskörét.¹⁸⁹

A polgári eljárás arra irányult, hogy a hitelező minél rövidebb idő alatt pénzéhez jusson. Ezért az eljárás ment a felesleges formaiságoktól s túlnyomóan szóbeli. A per felperes keresetével indult meg. Ha az adós az idézésre meg nem jelent, elmakacsolták. Ebben a korban már szokásos volt, hogy a felek ügyvéd (procurator, Vorsprecher) útján képviseltették magukat.¹⁹⁰ A felek megjelenése után kezdetét vette a tárgyalás és bizonyítás. A bizonyítás eszközei voltak: okiratok, tanúvallomás, eskü. Tanú polgári perben is csak városi polgár lehetett.¹⁹¹ A bírói marasztalás az adósság megfizetésére, a jogtalanul birtokolt ingó vagy ingatlan visszaadására, kártérítés és bírság fizetésére irányult.¹⁹² Szabadságvesztést az ítélet csak akkor mondott ki, ha alperes több adósságot csinált, mint amennyit ingatlana megért, s a követeléseket nem lehetett rajta behajtani.¹⁹³

A városi bíróságok fellebbezési fóruma a XV. században már túlnyomóan a tárnoki szék volt, mely saját jogszabályainak, az ún. tárnoki jognak alkalmazása folytán bizonyos egységet vitt be a városi jogok sokféleségébe. A tárnokmestert a király nevezte ki. A tárnoki székhez csak polgári ügyekben lehetett fellebbezni 60 frt értékhatáron felül. A fellebbezés határideje 15 nap volt, s a konok fellebbezőt szigorúan büntették. A tárnoki szék a városok küldötteiből alakult, s legalább öt tagnak kellett a határozathozatalban részt venni. A tárnoki széktől 300 frt-ot meghaladó ügyekben a királyhoz lehetett fellebbezni. Az ítélet végrehajtásáról felperes kérelmére és közbenjöttével a városi hatóság gondoskodott.¹⁹⁴

A hagyatéki eljárás szintén a városi bíróság előtt folyt le. Az örökjogi igény 32 éven belül volt érvényesítendő, azon túl elévül. Az öröklés terén, tekintettel arra, hogy a nők a kereskedelmi és ipari tevékenységben részt vettek, a nők és férfiak egyenlő jogokkal bírtak.¹⁹⁵ A kiváltságlevelek egyik állandó pontja a városi polgároknak végrendelkezési szabadságot biztosít, de ezt egyes statutumok korlátozták.¹⁹⁶ A végrendeleteket a jegyző által vezetett Liber Testamentorumban tartották nyilván. Aki végrendelet nélkül halt el, annak vagyonát leszámazói, gyermektelenség esetén – némi korlátozással – a túlélő házastárs, gyermekek, és házastárs hiányában szülei és oldalrokonai örökölték. A városi jogok a leszámazók köteles jogát is elismerték, de az örökségre nem tarthattak igényt oly gyermekek, kik szüleikkel durván bántak, akaratuk ellenére házasodtak, színészek (luderer), hamisjátékosok (Spieler)

vagy rablók lettek.¹⁹⁷ Ha valaki örökösök nélkül halt el, javaiban nem a király, hanem a város örökösödött.¹⁹⁸

A városi jogkönyvek részletesen intézkednek a dologi, kötelmi és örökjog összes fontosabb kérdésében, beható ismertetésük azonban túlhaladná e tanulmány kereteit.

X. KÖZRENDESZET ÉS SZOCIÁLPOLITIKA

A városok állandó harcban állottak az oligarchákkal és a nemesekkel, kik veszélyeztették a városi polgárok és a forgalom biztonságát. A XV. század elején rendkívül sokat szenvedtek a felvidéki városok a husziták és cseh rablók pusztításai miatt.¹⁹⁹ Az állandó veszedelem és a szabadalomelvek alapján elvállalt kötelezettség folytán a városi polgárság katonailag is szervezkedett. Az általános védkötelezettség minden fegyverfogható polgárra, a város területén lakó nemesekre is kiterjedt. A város katonai célokból kerületekre osztatott, s minden ily kerületben a védköteles polgárság felett évente szemlét tartottak.²⁰⁰ Később a katonai beosztás teljesen a céhszervezet alapjára helyezkedett. Minden egyes polgár köteles volt magát fegyverrel ellátni, s annak birtoklását a szemlén igazolni. Minthogy a fegyverviselésből gyakran verekedések származtak, azt a szepességi városokban béke idején erősen korlátozták.²⁰¹ A fegyverkészítő iparágak ez időben nagy virágzásnak örvendtek, minden nagyobb városban volt fegyverkovács és puskaműves, Pozsony és Lőcse a XV. század végén pedig ágyúöntödét állított fel.²⁰² Nagy összeggel szerepelnek a legtöbb város számadásaiban a falak építésére és kijavítására fordított kiadások. A XIII. század óta a legtöbb privilégium előírja, hogy a város magát fallal övezni köteles, az 1405. évi törvény ezt a kötelezettséget megújította és általánossá tette. Veszély idején a városok zsoldosokat fogadtak, s 1428-ban a huszitáktól ostromolt Nagyszombat 4800 arany frt-ot költött zsoldosok fizetésére. A nagyobb német, francia, olasz és angol városok állandó zsoldos sereget tartottak, s formális háborúkat viseltek.²⁰³

A város belső területén zsoldos rendőrség tartotta fenn a közbiztonságot. A zsoldosok élén a XV. század végén már rendszerint a városkapitány állott. Alája voltak rendelve a fertálymesterek és darabontok, különösen az éjjeli csendre felügyelő cirkálók (czirker)

és poroszlok (Schergen).²⁰⁴ Ezek bekísérték a csendzavarókat, s ügyeltek arra, hogy 9 óra után a kocsmák zárva legyenek. Arra is ügyeltek, hogy a város területén hamis kutyák ne kóboroljanak. A legtöbb város tartott kutyapecért, és mindenki felelős volt a kárért, melyet a tulajdonában levő állat okozott.²⁰⁵

A közbiztonsági szolgálat igen fontos része volt a tűzrendészet. Mivel e korban a házak még túlnyomóan fából épültek, a tűzvészek gyakoriak. Lőcse 1332–1431 között háromszor égett le; Leibitz a XV. század elején teljesen elpusztult.²⁰⁶ Minden város rendszeresen gondoskodott a tűzoltásról, mintául Bécs Feuerordnungja szolgált, mely szabatosan meghatározza, hogy az egyes mesterembereknek mily módon kell az oltásban részt venni, s a közreműködők részére díjat állapít meg.²⁰⁷ Az erdélyi szász városok elrendelték, hogy minden házban vízesedény és gyékény legyen előkészítve.²⁰⁸ Az oltásban segíteni polgári kötelesség volt. A tűzvizsgálatot a XV. század végéig a Feuergeschauerek teljesítették, kik évente négyszer megvizsgálták a kéményeket. Ezután a tűzrendészet is a céhrendszer alapján szerveztetett újjá.²⁰⁹

A városokban aránylag szűk területen sok ember volt összefolva, ami szükségessé tette, hogy a hatóságok a köztisztaságra gondot fordítsanak, mert máskülönben az együtt lakás elviselhetlenné vált volna. Erre vezethető vissza, hogy a városi belterületen korlátozták a disznótartást. Az árnyékszék tilos volt a szomszéd földje alá ásni. A budai törvénykönyv megtiltotta, hogy a házakat egészen összeépítsék, hanem hézagot kellett a csatornák részére hagyni, nehogy a lefolyó víz a lakásokat nedvessé tegye.²¹⁰ A köztereket és utcákat elég gyakran takarították. Kassán a háztulajdonosok kötelesek voltak a házuk előtt levő sárt és piszkot elhordatni.²¹¹

Egyes városokban, különösen a Felvidéken, rendszeres csatornázás útján történt a felgyülemlett szenny elvezetése. A csatornák nagy része a XIV. század végén már megvolt, mivel a számadáskönyvekben feltalálható nagyszámú tétel nem építésükre, hanem kijavításukra vonatkozik.²¹² Némely város állandó csőmestert tartott, ki a csatornák vizsgálatát ellátta, a javítást és tisztítást végezte.²¹³ A vízvezetékek a csatornákkal egyidőben épültek, s a vizet a közeli hegyekből vezették le, Budán óncsöveken. Eperjesen, Kassán és Lőcsén a XIV. században már van vízvezeték, Besztercebányán pedig jóval előbb, a XIII. század elején.²¹⁴

A köztisztaság iránti érzékre mutat, hogy minden jelentékenyebb

városban találunk fürdőket, Pozsonyban 1309-ben, Selmecbányán 1393-ban, Nagybányán 1376-ban. Buda már abban az időben híres volt gyógyfürdőiről.²¹⁵ A fürdőket a város építette, s kezelésükkel fürdőmester (balneator) volt megbízva, aki a fürdőt rendszerint bérbe is vette.²¹⁶ Besztercebányán a szegények az ún. szegénylélek fürdőben ingyen fürödhetek.²¹⁷

Az országos állapotokhoz képest a városi közegészségügy haladottságot mutat, ami különben természetes következménye volt a köztisztaság ápolásának. Ennek dacára az országban uralkodó járványok a városokba is behatoltak. A fekete halál (mors nigra, febris pestilentis) minden nagyobb háború után megjelent, azonkívül Szent János tánca (chorea Sancti Johannis), egy epileptikus jellegű kór, a ragadós bujakór, az angol láz (sudor anglicus) és a süly (scorbut) végigvonultak Európán, nagy pusztítást okoztak úgy a magyar, mint a külföldi városokban.²¹⁸ A városi hatóság a fertőtlenítés és elkülönítés különböző módjait rendelték el járványok idején, az utcákon tüzet raktak, a házak falait ürmel és ecettel locsolták, sőt még vesztegzárat is foganatosítottak, s idegen koldust vagy csavargót a városokba be nem bocsátottak.²¹⁹

A közegészségügy érdekeit szolgálták az élelmiszerek minőségének és tisztaságának ellenőrzésére vonatkozó intézkedések, melyeket az előző fejezetek folyamán fejtegettünk.²²⁰

A gyógyítással kezdetben kizárólag olasz eredetű orvosok, azonkívül a papok és szerzetesek foglalkoztak.²²¹ Később a városokban már magyar és német eredetű orvosokkal is találkozunk. Pozsony a XV. században rendszeresen fizetett orvost tartott. A sebészek rangban lejjebb álltak az orvosoknál, köznyelven borbélyoknak hívták, s a budai törvénykönyv az iparosok között sorolja fel őket. Az orvos- és sebésztudományt részben gyakorlathból, részben az egyetemeken sajátították el.²²² A gyógyszerészek eleinte szintén olasz származásúak voltak, s nemcsak gyógyszereket, hanem árucikkeket, fűszert és vásznat is árusítottak.

Majdnem minden nagyobb városban volt kórház, eleinte szerzetesek kezén, később azonban kezelésükről és fenntartásukról a város gondoskodott. Besztercebányán 1303-ban, Pozsonyban 1309-ben, Kassán 1392-ben, Újbányán 1393-ban, Nagyszebenben és Bártfán 1386-ban, Nagybányán 1408-ban említetik először a városi kórház. A közvetlen felügyeletet a kórházmester (Spittelmeyster) teljesítette, aki állandó fizetést húzott.²²³

A városi hatóság rendszeres jótékony tevékenységet fejtett ki. Bártfa kenyeret osztott ki a szegények között, Nagyszombat pedig ruhával látta el őket.²²⁴

XI. KULTÚRA

A középkor folyamán a kulturális élet a legszorosabb kapcsolatban van a vallással, s hazánkba a nyugati kultúra első elemeit idegen papok és szerzetesek hozták be. A városokban az egyház jelentősége igen nagy az egész korszak folyamán. A városi lakosság vallás tekintetében homogén volt – a polgári jogoktól megfosztott zsidóktól eltekintve –, kizárólag a római katolikus vallást követte. Mihelyt egy város megalakult, plébániát állítottak fel.²²⁵ A papság a városi ügyek intézésére jelentékenyen befolyt, öröklés és jótékony adományok folytán nagyobb számú városi ingatlanra tett szert, ami nemritkán perek és viszályok magvát hintette el közte és a polgárság között. A városi tanács a templomi ügyeket elsősorban intézte el és a templomok fölszentelésére és kijavítására állandóan nagy összegeket költött.²²⁶ A hívők az egyháznak tizednek nevezett adót (decima) fizettek, rendszerint készpénzben, s annak behajtásában a papságot a városi közegek támogatták.²²⁷ A vallásosság a köz- és magánélet minden terén igen erősen nyilvánult. A törvénykönyvek telvék bibliai idézetekkel, az egyház épületei asyllum gyanánt tekintettek. A keresztény felfogás, hogy kegyes cselekedetek, vezeklés, jótékonyosság által az elkövetett bűnökért bocsánatot lehet nyerni, a városi jogkönyvekben és igazságszolgáltatásban is kifejezésre jut. Rómába, a jeruzsálemi szent sírhoz való zarándoklások gyakoriak, sőt még Santiago de Compostella és Írország is volt egyes zarándokok úti célja.²²⁸ A céhek kebelében erős vallásos érzület uralkodott, egyházi körmenetek alkalmával saját zászlaik alatt vonultak ki, a templomokban oltáraik s minden céhnemnek külön védszentje volt. A lőcsei szíjgyártók – mesteri joguk elvesztésének terhe alatt – évente egyszer áldozni tartoztak.²²⁹ Csupán egy esetről tudunk, mely a fenti fejtegetésekkel ellentétben áll, s ez Buda város polgárságának az a nem csekély önbizalomra valló eljárása, hogy 1302-ben kiátkozta VIII. Bonifác pápát és az őt követő magyar főpapokat, afeletti elkeseredésében, hogy a pápa által támogatott trónpretendensnek, Róbert Károlynak zsoldosai

a város szőlőit teljesen elpusztították.²³⁰ Ez azonban elszigetelt eset maradt, s azok az elkeseredett küzdelmek, melyeket a német és angol városok a főpapsággal folytattak, nálunk nem fordultak elő, s legfeljebb vagyoni jogviták merültek föl. A polgárság rendületlenül megmaradt a római katolikus vallás alapján s Wyclif és Husz reformáló mozgalmai igen csekély visszhangra találtak körükben, sőt követőiket a városi hivatalok viselésétől is eltiltották.²³² Az istenkáromlást és vallás elleni egyéb vétségeket pellengérré állítással, nyelvkitépéssel és tűzhalállal büntették. A műveltség színvonalának és az egyház befolyásának megfelelően hittek boszorkányok és bűbájosok létezésében.²³³ Ezek büntetése pellengér és tűzhalál volt.

A korszak elején a közoktatás még teljesen az egyház kezében volt, mely háromféle tanodát tartott fenn: kolostori, székesegyházi és káptalani iskolákat.²³⁴ A városok szempontjából az utóbbi kettő bírt jelentőséggel. Az alsóbb osztályokban a következő tantárgyakat tanították: írás, olvasás (eleinte latin, később német), ének, hittan és számolás. Az iskolás fiúk rendszeresen segédkeztek az istentiszteletnél. A felsőbb osztályokban a középkor összes tudományosságát magában foglaló, ún. hét szabad mesterséget (artes liberales) adták elő. Ezek közé tartozott: a nyelvtan, szónoklattan, számtan, mértan, csillagászat, zene és dialektika.²³⁵ A városokban levő egyházi iskolák fenntartási költségei mindinkább a városi pénztárból fedeztettek, s később az egyházi tanodák mellett és azoktól függetlenül világi iskolák is keletkeztek. A laikus közoktatás megteremtésében tehát Magyarországon éppen úgy, mint külföldön, a városok tették meg az első lépést. Az ily iskolákat íróiskoláknak nevezték.²³⁶ Az átmenet lassan ment végbe, eleinte a világi iskolákban is papok tanítottak, s később, midőn világi tanítók alkalmaztattak, az egyház befolyása annyiban megmaradt, hogy a plébános beleegyezése nélkül tanítót felfogadni nem lehetett.²³⁷ A világi iskolák tanterve olyan volt, mint az egyháziaké, csak a német nyelv részesült nagyobb figyelemben. Az erdélyi szász városok iskolái szoros összeköttetésben álltak a német kultúrvilággal, a nagyszebeni iskola vezetői rendszerint a bécsi egyetemet végzett baccalaureusok voltak.²³⁸ Nagy hírre vergődött a kolozsvári iskola, melyben állítólag Mátyás király is tanult. A Felvidéken szintén korán keletkeztek világi iskolák, Szepesbélán már 1208-ban. Besztercebánya nemcsak a városban, hanem a közeli falvakban is tartott fenn iskolákat. Bártfán a szegény tanulókat ingyen oktatták,

és élelemmel látták el.²³⁹ A zsidók külön iskolákat tartottak fenn, melyek háborgatását IV. Béla még a XIII. században megtiltotta.

A székesegyházi iskolákból fejlődtek ki az egyetemek. Ezeknek felállítása királyi rendelkezésre történt, s fenntartásukról ugyan- csak a király, illetőleg az egyház gondoskodott, minthogy azonban egyetemi székhely mindig a városokban volt, s a hallgatóság jelentékeny része polgárok fiaiból került ki, az egyetemek a városok fejlődésére és művelődésére is jelentős befolyást gyakoroltak.²⁴⁰ Az első jelentékenyebb egyetemet a párizsi mintájára III. Béla állította fel Veszprémben. Ez 1276-ban tűzvész által pusztult el.²⁴¹ A tanítást a káptalan tagjai teljesítették, s az egyetem inkább székesegyházi jogtudományi iskola volt. Közel száz év szünetelés után Nagy Lajos a bolognai mintájára Pécsen állított fel egyetemet, mely jogi, orvosi és filozófiai (artes liberales) karra oszlott.²⁴² Az egyetem tanárai és tanulói minden adózás alól fel voltak mentve, s felettük a városi hatóság nem bíraskodhatott. Az egyetem nemsokára hanyatlásnak indult, de csak 1542-ben szűnt meg. A Zsigmond (1389) alapította óbudai egyetem négy fakultásra oszlott, s a tanítást a káptalan tagjai teljesítették.²⁴³ Mátyás első ízben 1467-ben alapított, éspedig Pozsonyban egyetemet, mely azonban csonka maradt.²⁴⁴ Az egyetemen néhány európai hírnevű tudós működött ugyan, de nem tudta a versenyt a közel fekvő béccsel felvenni, melyet a magyar ifjúság nagy számmal látogatott. Ezek többnyire városi polgárok voltak, s csupán az erdélyi szász városokból a XV. század folyamán 265 ifjú nyert ott baccalaureusi címet. 1470 után Mátyás Budán alapított egy egyetemi jellegű főiskolát, melyen nagyjából szerzetesek tanítottak.²⁴⁵ Azt a Heltai Gáspártól származó legendát, hogy Mátyás Budán 40 000 tanuló részére akart egyetemet felállítani, Salamon Ferenc véglegesen megcáfolta.²⁴⁶

A polgárság műveltsége e korban – főleg az ország egyéb részeihez viszonyítva – kielégítőnek mondható. A céhekben a XV. század vége felé az újonnan felvett tagoktól megkívták, hogy írni-olvasni tudjanak, amit az ország nádorai nem mindig mondhattak el magukról.²⁴⁷ A hivatalnokok részére a latin nyelv ismeretét írták elő. A szász városokban a papoktól akadémiai képzettséget kívántak, és a tisztviselőválasztásnál is előnyben részesült az, aki ily minősítéssel rendelkezett.²⁴⁸

A humanisztikus szellemi mozgalom áradata érintette a városokat, s ennek eredménye volt a könyvnyomdák felállítása is. De

egészben véve a városi polgárság műveltsége szűk körben mozgott, s az ismeretek szerzésének kizárólag praktikus, a gazdasági és közigazgatási tevékenységgel összefüggő okai voltak. Költészeti és irodalmi emlékek e korból alig maradtak ránk, de a misztériumokat és a passiójátékokat német földről ők ültették át hozzánk.²⁴⁹

Több városban könyvtár is volt, s a könyveket rendszerint templomban őrizték. Legnagyobb volt közöttük a bártfai Szent Egyed-templom könyvtára, mely már a XIII. század végén fennállt.²⁵⁰ A város sok pénzt költött a könyvtárra, külön helyiséget építtetett részére, s új könyvekkel, többnyire vallási tartalmúakkal gyarapította. Az értékesebb könyveket akkori szokás szerint láncon őrizték. A nagyszebeni parochiális könyvtárban 1490-ben 114 kötet volt, melyekből a polgárok is vehettek kölcsön. A szepesi és alsó-magyarországi városokban is gyakori a könyvtár.²⁵¹ A művészet ebben a korszakban az egyházzal és a vallásos élettel állt kapcsolatban. A városok ebben a tekintetben előnyös helyzetben voltak, mert a királyok és a főpapság nagyobb szerű épületeket a dolog természeténél fogva elsősorban a városokban emeltek. Az építkezések növelték a városi lakosság keresetét, alkalmat nyújtottak a festő-, szobrász- és építőművészetek elsajátítására, és a templomok díszítésének állandó szükséglete ösztönzőleg hatott a tehetségek kifejlődésére, mert munkával látta el őket. Ami művészeti termelés e korban Magyarországon kifejlődött, az túlnyomóan a városokban jött létre, s a festők és szobrászok, nemkülönben az építőmesterek, ha nem külfödiek, úgy városi polgárok. A legnevezetesebb műemlékek e korból a következők: a kassai dóm az ország legszebb építménye, mely e korszakban állandóan munkában volt, s Mátyás a város 10 évi adóját a templom költségeire adományozta.²⁵² A dóm gót stílusban épült, s kiváló szoborművek díszítették. Ugyancsak gót építmény volt a bártfai templom, mely 1448–1496 között, főleg a város költségén épült. Hírneves szárnyasoltáraival csak a lőcsei plébániai templom versenyezhetett. A szepességi városok templomaiban igen sok értékes szobor és falfestmény maradt meg.²⁵³ A gót műemlékek közül megemlítenünk még a nagyszombati és beszercebányai templomok. Régi templomokban gazdag Pozsony városa, említésre méltó főleg a késői román stílusban épült dóm.²⁵⁵ A soproni Szent Mihály-egyház szintén a román stílus terméke, később azonban átépítették.²⁵⁶ Budán és Pesten ebben a korban számos kolostor és templom épült, de ezek kö-

zül csak a Boldogasszony-(Mátyás-) templom maradt fenn.²⁵⁷ Az erdélyi szászok templomai építészeti szempontból nem váltak ki, de sok kiváló festmény volt bennük. Említendő végül az 1414-ben épült kolozsvári Szent Mihály-egyház.²⁵⁸

A világi épületek között csupán a városházak építésére fordítottak nagyobb gondot, kivált közülük a pozsonyi városháza, mely 1370–1434 között épült.²⁵⁹ A műbecsre hozzá hasonló bártfai tanácsház építése később, 1496-ban kezdődött. De ezek kivételes esetek maradtak. Oly pompás középületeket, melyek a legkisebb régi német városkában is találhatók, nálunk hiába keresnénk. Rendkívül emelték egyes városok díszét a királyok, főurak és püspökök építette paloták. Nevezetesebb épületek voltak még Thurzó püspök palotája Nagyváradon és Mátyás király születési háza Kolozsvárt. Ugyancsak Nagyváradon állottak Szent István és Szent László szobrai, Kolozsvári Márton és György nagyhírű szobrászok művei, melyek 1609-ben pusztultak el.²⁶⁰

A magánházak nagy része a korszak elején még fából épült, majd ezt a gyakori tűzvészek folytán kő- és téglaeépítkezés váltotta fel. A külföldi utazók közül Freisingi Ottó püspök a XII. században igen kedvezőtlenül nyilatkozik a magyar városok külsejéről, de elfogultsága nyilvánvaló. Bertrandon de la Brocquière (1432) Szegedet nagy falunak mondja, de Budát és Pestet dicséri. Később Ranzanus már el van tőlük ragadtatva. Gerlach István pedig száz év múlva (1573), mikor a török uralom a műemlékek nagy részét már megsemmisítette, még mindig szebbnek tartja Budát a középkorban oly jelentős Augsburgnál.²⁶¹

A városi házak építését nem művészi, hanem gyakorlati szempontok irányították, s a rendelkezésre álló terület szűk volta is korlátokat szabott. Azonkívül a lakosság gazdagsága össze nem hasonlítható a német, olasz és flandriai városok vagyonosságával, mely az ottani pompás magán- és céhházak egész tömegének felépítését tette lehetővé. A házak többnyire emeletesek, erkélyekkel ellátva, s csupán a külvárosokban, hol könnyebben lehetett terjeszkedni, földszintesek. Zsigmond uralkodása alatt divatba jött a házak külső díszét fedett erkélyekkel és tornácokkal emelni.²⁶² A felvidéki városokban a piacot körülvevő házak (Ringhäuser) gót stílusban épültek, s oda törekedtek, hogy az egymás mellett levő házak ne legyenek egyforma magasságúak.²⁶³ Az utcai front rendszerint szűk volt, s a földszinti rész árkádszerűen kiképezve bolthelyiségekül

szolgált. A házak homlokzatán többnyire felirat ékeskedett. A középületeket cseréppel, a magánházakat zsindellyel fedték. A budai építkezésekhez anyagot az aquincumi romok szolgáltattak.²⁶⁴

A városok külső képét kedvezővé tette az a tény, hogy a XV. században már minden jelentősebb város ki van kövezve.²⁶⁵ A kövezet fenntartásának költségeire Nagybánya vámot szedett. Pozsony állandó fizetéssel kövezőmestert tartott, Budán a kövezet karbantartása a háztulajdonosokat terhelte. Megjegyzendő, hogy Prágát csak 1331-ben, Frankfurtot 1399-ben kezdték kövezni, s a legtöbb német város kövezete igen hiányos volt. Angliában is csak a XIV. század végén kezdődött meg a városok rendszeres kövezése.²⁶⁶

Jelentős fokot ért el a városi műipar, melynek termékeiben ebben a korban gyakori a magyar motívum. Kőrmöc-, Selmec- és Besztercebánya bogláros szerszámokat, az erdélyi szász városok pedig magyar kupákat készítettek. Igen magas színvonalra jutott a besztercebányai, budai és nagybányai ötvösség, szász földön pedig művészi kivitelű keresztelőmedencéket és templomi edényeket készítettek. Budán a figurális szőnyegszövés, zászló- és üvegfestés is virágzott.²⁶⁷

XII. ERKÖLCSI FOGALMAK

Minden társadalom vagy közület erkölcsi világában döntő szerep jut amaz elveknek, melyek a tagok nemi magatartását hivatvák meghatározni. A nemi morál problémái a városi lakosság erkölcsi kódexének is homlokterében állanak. Az ipari és kereskedelmi termelés, nemkülönben a mezőgazdaság is jórészt az iparos, illetőleg a tulajdonos személyes közreműködésén alapult. Mai értelemben vett munkásosztály nem létezett. A segédszemélyzet – legények és inasok – önállóságának bekövetkezése csak idő kérdése volt, s az ő munkájuk mellett döntő jelentőség jutott a családtagok közreműködésének. A segédszemélyzet díjazása ritkán történt készpénzben, a természetbeni ellátás volt a munkabér rendes alakja. Ilyképpen a termelés a családdal szoros kapcsolatban állott és úgy szólván teljesen a házban koncentrálódott. Ez emelte a nők jelentőségét, és közreműködésüket nélkülözhetetlenné tette. A nők becsét fokozta még az is, hogy a városok alakulása külföldi és belső beván-

dorlás útján történt, s ezért – mint napjainkban Amerikában – a nők arányszáma alacsonyabb volt, mint a férfiaké. A nő nemcsak a termelésben működött közre, hanem végezte mindama munkákat, melyeket a férfiak nem láthattak el, sem pedig másokra bízni nem lehetett, de amelyek elvégzése nélkül a termelés menete megakadt volna. Az ételmezés, a háztartás, a segédszemélyzet ellátásának gondja az ő vállalkra nehezedett, a ruházati és fényűzési cikkek elkészítése, illetőleg karbantartása az ő feladatuk volt. A nő szülte a gyermekeket, kik majdan az üzemben segítenek s azt előőrlik; nevelte őket, vigyázott a férj vagy apa távolléte esetén a legényekre, inasokra és napszámosokra. A nagyszámú idegen utazó kereskedő ellátása is az ő feladatuk volt. A nők viszonylagos ritkasága és gazdasági jelentősége folytán a városi lakosság erkölcsi felfogásának alapja a monogám házasság volt, mint amely a nő állandó közreműködését leginkább alkalmas biztosítani. Hozzájárult még a magántulajdon sérthetetlenségének szent elve, melyen a városi lakosság egész gazdasági és jogi felfogása nyugodott, s melyet a házasságra és a nemi érintkezésre is alkalmaztak. Amint megvédték tulajdonukat drákói büntetésekkel a tolvajok és rablók ellen, éppen úgy lehetetlenné akarták tenni a legsúlyosabb büntetésekkel, nehogy kalózok nemi magántulajdonuk körébe illetéktelenül behatolhassanak. Amint az ipari és kereskedelmi tevékenység fő mozgóólvé a verseny lehető kizárása volt, éppen úgy igyekeztek a nemi téren való versengést is jogi szabályokkal lehetetlenné tenni. A házastársi hűségnek a nőtől való megkövetelése és a házasságon kívüli közösülés kárhoztatása a városi lakosság nemi moráljának vezéreszméi. A hajadonok rendeltetése, gazdasági egzisztenciájuk útja a férjhezmenés volt, s szüzességük elvesztése ezt lehetetlenné tette. Szüzesség házasságon kívül és hűség a házasságban, ezek voltak a nő erkölcsi kötelességei.²⁶⁸ Mindezen elvek kialakulását és megkövesedését az egyház befolyása is előmozdította, de hatása kétségtelenül csekélyebb volna, ha tanításai nem feleltek volna meg a városi társadalom szükségleteinek.

E felfogással élénk ellentétben állanak azok az állapotok, melyek a külföldi városokban uralkodtak. Ennek oka mindenekelőtt abban rejlett, hogy – nem gyarmatokról lévén szó és a folytonos háborúskodások miatt – a nők lélekszáma nagyobb volt, mint a férfiaké. A polgári vagyonok akkumulációja e korban már igen erős; a gazdag polgár felesége és leánya nem a termelés részese és a ház-

tartási munkák végzője, hanem úrnő, s a házi teendőket cselédek végezték. A nők vagyonszáma folytán nem a férjhezmenés volt rájuk nézve az egyedüli megélhetési mód, ami függetlenségüket a férjjel szemben is biztosította. Ez magyarázza meg, hogy a német, flandriai, olasz és francia, sőt angol városok polgársága éppoly erkölcstelen életet folytatott, mint a nemesség.²⁶⁹ Az előzőleg vázolt szigorú elvek jutnak kifejezésre a magyar városi jogokban, melyek aprólékos részletezéssel intézkednek mindenről, ami a nemi morállal összefügg. Akik vezető tisztségre akartak emelkedni, azoknak jó példával kellett előljárni, házasságtörők, nőtlenek, sőt némely helyen még az özvegyek sem viselhettek hivatalt.²⁷⁰ Nőtlen embert csak azzal a föltétellel vettek fel a céhekbe, hogy egy fél év alatt megházasodik. Ha ezt nem tette, mesteri jogosultságát elvesztette. A házasságtörő nőt élve temették el, a férjet pedig karóba húzták.²⁷¹ Aki vétkes feleségét megölte, felelősségre nem vonatott. „Isten meg fogja neki bocsátani – mondja a budai törvénykönyv –, tegyen úgy a törvény is.” A kettős házasság büntetése szintén halál volt.²⁷²

Az erőszakos nemi közöszlész (Zucken, Nuczigung) büntetése rendszerint halál. A bűnös a szepesi jog szerint akkor sem menekülhet meg, ha a megbecstelenített nő később kinyilatkoztatta, hogy a tett az ő beleegyezésével történt. A csábítás nem mindig vont maga után halálos büntetést.²⁷³ Pozsonyban a csábítót arra kötelezték, hogy a nőt elvegye, Selmezbányán a leányt a bíróság előtt szülei és a csábító közé állították.²⁷⁴ Ha a csábítót választotta, az a büntetését elkerülte, ellenkező esetben lefejezték. Aki apácát csábított el, halállal lakolt, s ez volt a vérfertőzés büntetése is.²⁷⁵ A kerítőnőket zsákba varrva a vízbe fojtották, aki gyermekét adta el, azt kerékbe törték.²⁷⁶

A nemi élet eme szigorú szabályozása azonban az ösztönök természetes nyilvánulásának nem szabhatott korlátot. A városokban sok ifjú ember élt, kinek nem volt még meg a lehetősége, hogy megházasodjék; napszámosok és zsoldosok is jelentékeny számmal voltak; sok idegen kereskedő is fordult ott meg. Valamely expediensről kellett tehát gondoskodni, s mint biztosító szelep a nemi feszültség levezetésére, megjelenik a prostitúció, mely úgy nálunk, mint külföldön, nemcsak megtűrt, hanem igen fontos intézmény volt. A budai törvénykönyv a kéjnéőkről – ein armes, petrubtes und vorczagtes Gesindi [szegény, züllött, megtagadott alja nép] – szólva

elrendeli, hogy a tisztességes nőktől való megkülönböztetés céljából kendőjükön sárga foltot tartoznak viselni, de azért a nyilvánosház ennek a szigorú és kérlelhetetlen erkölcsű társadalomnak egyik leglényegesebb szükséglete. A középkorban is meg voltak erről győződve, tudták, hogy feleségeik hűségének, leányaik szüzességének megvédésére, a kísértések elhárítására ez igen biztos intézmény.²⁷⁷ Hogy nemcsak nőtlen emberek, hanem békés polgárok is gyakran menekültek a családi élet szentélyéből e házakba, azt igazolja, hogy a törvénykönyvek e cselekmény megbüntetéséről intézkedtek.²⁷⁸ Nyilvános nőt cselédként tartani tilos volt, s azt a polgárt, aki házában erkölcstelenséget tűrt el, szigorúan megbüntették. Nőtlen emberek nyilvános házakba járhattak ugyan, de állandó ágyast nem tarthattak.²⁷⁹ Ez már utánzásra találhatott, s eltűrése felforgatta volna a nemi morál nehezen fenntartható egyensúlyát.

A szigorú erkölcsi felfogás következtében, melyet az egyház befolyása még súlyosbított, a törvénytelen gyermek jogi és társadalmi helyzete igen szomorú volt. Szülei vagyonában nem örökösödött, törvényes születésűekkel érvényes házasságot nem köthetett, a céhekből kizárták, s ha valaki megsértette, bántalmazójának csak árnyékát üthette meg.²⁸⁰

Ugyancsak az egyház befolyására vezethető vissza az is, hogy az öngyilkosokat nem a rendes temetőben, hanem a bitófa alatt temették el.²⁸¹

A drákói szabályok és büntetések dacára a fennmaradt források szerint a nemi élet körébe vágó bűncselekmények igen gyakoriak voltak.²⁸²

Minden társadalomban a morális kódex legfőbb szabályát az uralkodó osztályok szükségletei szabják meg, akik az érdekeiknek megfelelő magatartást és cselekvési módot rákényszerítik a többi társadalmi rétegekre, elhitetik velük, hogy ezen szabályok eredete isteni parancs, s azok követése, saját boldogságuk érdekében feltétlenül szükséges. A városi polgárság ebben a tekintetben kedvező helyzetben volt. Jogi különállása és eltérő gazdasági szervezete folytán a városi polgárság az uralkodó nemesi osztállyal e korban még semminemű szorosabb kapcsolatba nem jutott. A nemesség és főképpen az oligarchia fő jövedelmi forrása a közhatalom kihasználása, az ingyen jobbágymunka és a rablás volt, a városi polgárságé állandó, szakadatlan munkát és szorgalmat igénylő gazdasági tevékenység. Ezért a polgárság moráljától teljesen idegen az a

harcias szellem, mely a nemességnek megélhetéséhez és hatalmának megtartásához feltétlenül szükséges volt; a városi polgár ideálja nem a fegyverforgatáshoz és öldökléshez értő katona, hanem a tevékeny, józan életű, előrelátó, számítani tudó, közügyekben járatos iparos és kereskedő. A mai morál egyik vezető elve: a hazafiasság teljesen hiányzott erkölcsi fogalmaik közül, jogi különállásuk, idegen származásuk, német fajrokonáikkal fennálló kapcsolatuk kizárta ezen érzelem kifejlődését, melyet különben mai értelmezésében az akkori magyar uralkodó társadalom sem ismert. Ellenben az erkölcsi felfogás előterében állanak mindazok a tulajdonságok, melyek alkalmasak arra, hogy a városi önkormányzatban és a közügyek intézésében vezető szerepet biztosítsanak. Jogi és gazdasági különváltságuk, a folytonos veszélyek tudata, a sok ellenség közelsége arra szorította őket, hogy a közügyekben az átlagosnál nagyobb önzetlenséget tanúsítsanak. A tisztviselőktől megkívánták, hogy istenfélők, mértékletesek, állhatatosak, igazságszeretők és körültekintők legyenek. Jól tudjuk, hogy a jogszabályok és az élet tényei között gyakran áthidathatatlan úr tátong, s hogy a legkorruptabb társadalom törvénykönyvei is telvék a lehangzatosabb frázisokkal.²⁸³ De addig, míg a városok kialakulása, jogrendjüknek és gazdasági szerepüknek megszilárdulása be nem következett, valóban életkérdés volt rájuk nézve, hogy a város vezetése csak arra való emberek kezébe kerüljön, amint hogy a nem rabszolgaságon alapuló gyarmatok erkölcsi színvonala rendszerint az átlagosnál magasabb. Mikor korszakunk végén a gazdasági fejlődés következtében a vagyonegyenlőtlenség a városokban is előállott, s a hatalmat kisebb érdekcsoportok ragadták magukhoz, ezek az erkölcsi elvek papíron maradtak, de egyúttal feltartóztatlanul következett be a városok hanyatlása is.

A hatóságok tekintélyének megőrzése a fegyelemtartás egyik előfeltétele, s ezért megkövetelték, hogy a tisztviselők nemcsak kiemelkedő tulajdonságaikkal, hanem magaviseletükkel is megóvják állásuk tekintélyét. Ítélethozatal és hivatalos eljárás közben tisztességes ruházatban kellett megjelenniük, s tartózkodniok kellett attól, hogy közügyeket mindenféle ember előtt tárgyaljanak, mert mint a kassai artikulusok mondják: „a túlságos bizalmaskodás megvetést szül”. Ha a piacon bevásároltak, saját kezűleg haza nem vihették, hanem csak szolgájuk által, s valamivel később történt ugyan, de erre a korra is jellemző világot vet, hogy a lőcsei bírót

megbírságot, mert nyári meleg idején kigombolt ujjasban ment végig a piacon.²⁸⁴⁻²⁸⁵

A céhekben uralkodó erkölcsi felfogásról mondottakat a teljesség kedvéért röviden ismételjük. A céhszervezetten alapuló kisipar virágzásának két előfeltétele volt: a verseny kizárása és a fogyasztóközönség megfelelő kiszolgálása. Ezért a céhek erkölcsi felfogását visszatükröztető szabályok a legszigorúbban elítélik a tisztességtelen verseny minden fajtát, főleg a vevőszerzést a céhszervezetten kívül, az árak lefelé licitálását, s becstelenséggel sújtják azt, aki a vevőknek a cégvezetőség által megszabott áron magasabban vagy rosszabb minőségben adott el. A vagyonegyenlőtlenségek kiélesedésével a céhek néhány befolyásos család szolgálatába vonattak, s az erkölcsi szabályok csak arra szolgáltak, hogy azok segítségével lehetetlenné tegyenek mindenkit, aki érdekeik féktelen érvényesülésének bármi módon útjába került.

XIII. CSALÁDI ÉS TÁRSAS ÉLET

A nőknek nagy gazdasági jelentősége folytán a család keretén belül helyzetük úgy társadalmi, mint vagyoni jogi tekintetben eléggé kedvező volt. Tisztességes állást foglaltak el férjük oldalán, vagyoni jogi személyiségüket a városi jogok igen tág mértékben ismerték el. A hitbér (Morgengabe), melyet a férj feleségének szüzességi jutalmául adott, a nő tulajdonába jutott, s a férj a hitbérül adott ingatlant nejének beleegyezése nélkül el nem adhatta, sőt némely statutum az eladást még arra az esetre is megtiltotta, ha ez a nő hozzájárulásával történék.²⁸⁶ A házasságtörő asszony hitbérét elvesztette. A házastársak között vagyoni közösség állott fenn, s egyik sem csökkenthette a vagyont a másik beleegyezése nélkül.²⁸⁷

A házasság felbontását az egyház befolyása nehezítette. A budai törvénykönyv arra az esetre, ha az egyik házaspár a másikat elhagyta, megengedte a házasság felbontását, s a vétkes fél újabb házasságra nem léphetett.²⁸⁸ Aki feleségét minden igaz ok nélkül megölte, úgy bűnhődött, mint a közönséges gyilkos. Megvédték a nőket általában minden bántalmazás ellen, aki egy nőt megsértett, kétszeres bírságot fizetett.²⁸⁹

A nők azzal, amit örököltek, szabadon rendelkezhetek, kereskedelmi ügyleteket köthettek, s kötelezettségeikért éppen úgy feleltek,

mint a férfiak.²⁹⁰ Tanúskodási képességük nem volt, s perdöntő esküt nem a bíróságnál, hanem csupán otthon tehettek le.²⁹¹ A viselő nő szülése után negyven napig törvénybe idézni nem lehetett. Közügyekben szavazati joguk nem volt, s ebben a korszakban a leánygyermekeket még nem iskoláztatták.²⁹²

A családi élet keretén belül a férjet illette a vezető szerep. A gyermekek, akik rendszerint részt vettek a családfő kereseti tevékenységében és a háztartási munkában, szüleiknek feltétlen engedelmes-séggel tartoztak.²⁹³ A szülők akarata ellen házasságra lépő gyermek az örökségtől elesett. A családfő elhalálozása után az árvák gyámi hatalom alá kerültek, a gyám rendszerint a legközelebbi vérrokon volt.²⁹⁴ Árvák és özvegyek adómérséklésben, illetőleg adóelengedésben részesültek. A céhszabályok igen humanusan jártak el az elhunyt mestertagok hátramaradottaival szemben. A haldokló apa kiskorú fiát két céhtag jelenlétében felszabadíthatta, az özvegy, ki céhbeli mesternek leánya volt, folytathatta férje mesterségét, s azt a legényt, ki az elhunyt mester leányát vagy özvegyét nőül vette, felmentették a vándorlás alól.²⁹⁵

A családi élet a házban folyt le, hol a nők és gyermekek idejük túlnyomó részét töltötték. Az épületek belső berendezése igen egyszerű volt. Az emelet utcai részét lakások foglalták el, a legtöbb házban találunk elkülönített szobákat, hogy ott a vásárra jövő idegen kereskedők megszállhassanak.²⁹⁶ A ház hátsó részében istállók és kamarák voltak. A legszebb szoba Stube, a közönséges lakószoba Zimmer, a kisebb szobák Kammer nevet viseltek.²⁹⁷ A szobák a XV. század végén már többnyire festve vannak, az ablaktáblák papírból és hólyagból készülnek, az üvegablakok még ritkák. A világítást a boltozatról lefüggő többnyire sárgaréz gertyatartók szolgáltatták, a melegítést pedig a kályhák, melyek a kandallókat a XIV. században kezdték felváltani.²⁹⁸

Bútorzat tekintetében a statutumok rendelkezései és folytonos beavatkozás folytán meglehetősen egyszerűség uralkodott, de azért a szőnyegek és függönyök el voltak terjedve. Négyzetes asztalok, a falmélyedésekbe állított szekrények (Kasten, Almery), a különböző színekre festett és bőrrel bevont ládák, Himmelbettnek nevezett mennyezetes ágyak a fontosabb bútordarabok. A falióra a korszak végén jött divatba, addig a polgárság vagy homokórák, vagy pedig toronyórák után igazodott, melyekre a városi hatóság nagy gondot fordított.²⁹⁹

A háztartási munkában a cselédek segédkeztek, kik már akkor is többnyire a környékbeli falvak jobbágyalakosságából kerültek ki. A statutumok előírták, hogy a gazda tartozik a cseléddel jól bánni, s ha ok nélkül elbocsátotta, új cselédet nem fogadhatott.³⁰⁰ Hogy e humánus szellem a valóságban érvényesült-e, nincsen módunkban ellenőrizni. A szolgálati idő rendszerint egy évig tartott. Az ipari munka körében női munkások alkalmazását a céhszabályok eltiltották.³⁰¹

A társadalmi érintkezésre a családi élet körén belül fölmerülő fontos tények: születés, házasság, halál szolgáltatták a legtöbb alkalmat. Ez ünnepélyek lefolyásába a városi jogkönyvek, úgy nálunk, mint a külföldön, részletekbe menőleg beleavatkoztak.³⁰² Keresztelőkön a budai törvénykönyv szerint csak a keresztszülők lehettek jelen, más vendégeket meghívni tilos volt, s a szabályok áthágóit 50 márka pénzbírsággal büntették. Az anyának szülés alkalmával küldött ajándékokat is korlátozás alá vették, s feljegyzésre méltó, hogy ha fiú született, az ajándékozás tágabb határok között mozoghatott, mint ha leány. Az eljegyzés és lakodalom is előírt formaságok keretében folyt le, melyekről a pozsonyi jogkönyv részletesen intézkedik.³⁰³ A leánykérés násznagy (Wortführer) útján történt, ki először a szülők beleegyezését kérte ki cikornyás szavakban, s ha ezek hozzájárultak, úgy a menyasszonyjelölthöz fordult kérelmével. Igenlő válasz után behívta a vőlegényt, aki a leánykérést ismételte, mire a násznagy az ifjú pár kezét egymáséba tette, s a jelenlevő rokonság áment mondott.³⁰⁴ A mondókák szövegét a statutum írta elő. A lakodalmakra kezdetben Budán csak tizenkét vendéget lehetett meghívni, később azonban a tilalom merevségéből engedett.³⁰⁵ A lakodalmi meghívásokat a vőfélyek élőszóval adták elő az ismerősök és rokonok házánál.³⁰⁶ Az egyházi megáldás általában szokásos volt, de kötelező szabállyá csak a tridenti zsinat* után vált. A temetés formáságai aszerint igazodtak, minő állást foglalt el az elhunyt a társadalmi életben. A templomból csupán a papokat, előkelő tisztségek viselőit és a templom jótevőit illette temetés, a többi polgárnak a végtisztesség házuknál adatott meg.³⁰⁷ A halál bekövetkezését harangozás jelezte, és pedig mennél alacsonyabb sorsú volt a halott, annál rövidebb ideig. A nagy harangot csupán a pap, a bíró és az esküdtek temeté-

* 1545–1563.

sén lehetett meghúzni. Ha egy céhbeli halt meg, a temetésén való részvétel a céhtagokra kötelező volt. A temetők rendszerint a templom körül fekvő, fallal kerített helyek, s a XIII. század végéig gyakran a vásárokat is itt tartották.³⁰⁸

Míg az önkormányzati jogok tekintetében a vagyoni és társadalmi különbségek e korszakban jelentős szerephez nem jutottak, a társadalmi érintkezés terén hatásukat már ekkor is éreztették. Azt a kiéleződött osztálytagozódást, mely a külföldi városokat egymástól különálló kasztokra választotta, a magyar városok ekkor még nem ismerték, s a statutumokban ily jellegű intézkedéseket nem találunk.³⁰⁹ De a társadalmi életben már ekkor is különbséget tettek azok között, akik az első beköltöző idegenek, vagy a városalapító ősök utódai voltak – mint a mai Amerikában a first immigrants [első bevándorlók] leszármazottai –, akiknek elődei hivatalt viseltek, s a vagyoni különbség is elválasztó hatást gyakorolt.³¹⁰ Ez a szeparáció a társas érintkezés terén nyilvánult, azok, akik magukat meg akarták különböztetni, a többi rétegek kizárásával tartották összejöveteleiket, és magánúton csakis ezekkel érintkeztek. A privilégiumot nyert városalapító ősök utódai, kik többnyire a piacot körülvevő házakban laktak, s ezért Ringbürgereknek neveztettek, ritkán vagy sohasem érintkeztek oly családokkal, melyek rövid múltra tekinthettek vissza, vagy pedig vagyoniilag távol álltak tőlük. A céhbeli és nemzetiségi ellentétek ezt az elválasztó folyamatot erősítették, s ez a XV. század után jogi intézményekben is nyilvánuló és a város kormányzatában is érvényesülő osztálykülönbséggé vált.

A mulatságokon és társas összejöveteleken a rokonságon kívül többnyire a szomszédok vettek részt.³¹¹ Aki házat vett, szomszédait megvendégelni tartozott. Az ily összejöveteleken az ifjúság táncdal és énekkel szórakozott – Nagyszebenben már 1471-ben volt táncmester –, a férfiak pedig ittak és daloltak.³¹² Az éjjeli táncmulatságokat a hatóság nem engedélyezte, 9 óra után, mikor a városi harang (Bierglocke) megszólalt, a vigalmat be kellett szüntetni. A főszerep minden rendű és rangú mulatságban az ivásnak jutott.³¹³ Ebben a tekintetben a papok is elöljártak. A két százsz szék papjainak volt egy egyesületük, melynek keretében évente egyszer közös mulatságra gyűltek össze, s a dicsőség ilyenkor azé volt, aki a legtöbbet ivott.³¹⁴ Aki hiányzott vagy az ivásban a dékán felszólítása dacára sem vett részt, bírságot fizetett. Vasárnap délután a polgárok

a korcsmában jöttek össze, és a záróráig zeneszó mellett poharaztak.

A társas élet emelése körül a céheknek nagy szerep jutott, de ahhoz is jelentősen hozzájárultak, hogy az ivás minél jobban lábra kapjon. Midőn valaki fiát inasnak adta, tartozott a céh tagjait megvendégetni, s a felszabadított legény is adott a mesterek számára ebédet. A céhek évenkénti összejövetelét Bruderbiernek nevezték, s azon a mesterek női családtagjai is megjelenhettek.³¹⁵ Az ivás elterjedtségére mutat, hogy a céh által kiszabott bírságok legnagyobb részét borban kellett megfizetni, s hogy a céhház tanácskozási termét sokhelyt ivószobának nevezték. A tisztviselőválasztások is okul szolgáltak mulatozásra, a bíró megválasztásakor nagy ebédet (Richters Mahlzeit) adott, sőt magánházakban is tartottak ilyenkor mulatságokat (Weiber Mahlzeit am Richterstag), melyeket azonban a túlságba csapó fényűzés miatt a városi hatóságok később eltiltottak. A fontosabb hatósági aktusoknak eszem-iszommal való egybekapcsolása a külföldi városokból származott át hozzánk.³¹⁶

Az ivással hasonló jelentőségű volt a kockajáték, melyet a bevándorlók német hazájukból hoztak magukkal, s azután elterjedt az összes városok körében. Hogy mily általánossá vált ez a szenvedély, kitűnik abból, hogy a statutumok kifejezetten nem tiltják el, hanem csak korlátozásokra és a hamis játékosok megbüntetésére szorítkoznak. Ezek az intézkedések a nőkre is kiterjesztettek, sőt hogy a kiskorúak is hódoltak e szenvedélynek, mutatja, hogy a budai törvénykönyv megvesszőztetni rendeli ama gyermekeket, akik játszani merészelnek, s kötelezi az apát, hogy azt a tárgyat, melyet gyakran gyermeke zálogban hagyott, váltsa ki.³¹⁷ A szepesi jog a hitelre való játszást tiltotta el. A hamis játékost a szepesi városokban leforrázták. Selmecen kezét a kockával ütötték át, Pozsonyban egy polgárt 1404-ben e bűncselekmény miatt halálra ítélték, s csak a pozsonyi gróf feleségének kérelmére kapott kegyelmet.³¹⁸

A fényűzés és a mulatozás korlátozására irányuló törekvés még a régi harci morál kifolyása, mely a városi polgárság szabadságát és függetlenségét, a városi ügyek intézéséhez szükséges józanságot és elfogulatlanságot látta veszélyeztetve a fényűzés, a tivornyázás terjedése és a nyomukban járó eladósodás által. Ugyanerre a szellemre vezethető vissza az az irányzat is, mely a ruházat terén lábra kapott fényűzést akarta megakadályozni, de szintén ered-

ménnytelenül. A városi polgárság ruházata ebben a korban főleg a német divat után igazodott, de egyes ruhadarabokon magyar motívumok is felismerhetők. A férfiak viselete a rövid dolmány (Rock), az erdélyi szászok ebben a korban frakkszerű kabátokat is viseltek. Ünnepeleyesebb alkalmakkor a nyaktól végig kapcsolt kabátban (Wamms, Leib) jelentek meg. A kabát felett értékes köpenyeget viseltek, melyet, valamint a dolmányokat és kabátokat is, róka- és nyestprémmel díszítették. A szövetek között leg-használatosabb volt a bécsi lóden. A nők fejdíszre a főkötő, melyet gyöngyök ékítettek. A szoknya és derék rendszerint egybe volt szabva, és a ruhákat többnyire hímzések borították. Szövet-, damaszt-, selyemkelmékből készültek a ruhák, melyeket öv és kötő egészített ki. Az ékszerek használata el volt terjedve.³¹⁹ A fiú- és leánygyermekek öltözete a felnőttekéhez hasonlított.

A társas szellem élénkítésére igen nagy hatással voltak a különböző egyesületek, melyek alakulása a városi hatóság engedélyétől függött.³²⁰ Ezek a társulatok túlnyomó részben vallásos és humanitárius célokat követtek, s közülük időrendben első a lőcsei fraternitas Corporis Christi. Ugyaníly társulatok azután Bártfán, az erdélyi szász városokban, Kolozsvárt, Pozsonyban stb. is alakultak. Ez egyesületek elszegényedett tagjaikat vagy általában a szegényeket gyámolították, betegségükben segélyezték, és ingyen eltemettették.³²¹ Azonkívül közös misére jártak, és egyéb vallásos gyakorlatokat végeztek. De tartottak világi összejöveteleket is. A szepességi városokban ezek az egyesületek később Elende Brüderschaften nevet viseltek.³²² A szepességi és szász papoknak külön egyesületeik voltak, melyekről már megemlékeztünk. Oly jelentőséghez a vallásos fraternitások nálunk nem jutottak, mint Angliában, hol a XIV. században több mint 500 ilyen társulatot írtak össze, valamint Flandriában és Franciaországban, ahol a politikába is beavatkoztak.³²³ Késmárkon és Selmecebányán a XV. században már lövészegyesületeket is találunk.

E vázlatos tanulmány keretében igyekeztünk a középkori magyar városi élet legjellemzőbb vonásait megrögzíteni. Nyomon követtük azt a fejlődési folyamatot, mely a városokat létrehozta, ismertettük azt a jelentős szerepet, mely a középkori magyar állam osztálytagozatában nekik jutott, elemeztük gazdasági tevékenységüket, a termelés, a forgalom szervezetét s az így nyert eredmények alapján megállapítottuk jogi, kulturális, erkölcsi, családi és társadalmi életük főbb tényeit. E fejtegetések nemcsak arra akarnak világosságot vetni, melyek voltak a városok fellendülésének okai, de egyúttal rámutatnak azokra a tényezőkre is, melyek a későbbi századokban a városok hanyatlását, jelentőségük megszűnését idézték elő. Virágzásuk fő oka volt, hogy gazdasági tevékenységük a XIV–XV. századbeli magyar társadalom szükségleteinek megfelelt, és szerepüket helyesen töltötték be. Mihelyt azonban a kapitalizmus térfoglalása megkezdődött, a céhrendszeren alapuló ipari szervezet a fejlődés igényeinek többé meg nem felelt. Másutt az ipari forradalom áttörte a középkorból fennmaradt korlátokat, nálunk azonban a török hódítás folytán bekövetkezett pusztulás háromszáz évvel vetette vissza a haladást. A városok ilyképpen elvesztették az élettél való kapcsolatot, de vezető elemeik uralmukat régi kiváltságaik alapján fenntartották, annak dacára, hogy e kiváltságok alapját képező reális gazdasági tevékenység és termelőmunka megszűnt. Így a városok szűk körű érdekcsoportok vezetése alá kerültek, s a polgárság önzés és az osztályuralom visszaélései tekintetében méltóvá lett az ország többi kiváltságos elemeihez. A XVIII. század folyamán végbement erőgyűjtés és megújulás után a városok fejlődése ismét megindult, s ma már éppen úgy, mint ötszáz évvel ezelőtt, az ipar és kereskedelem, a kultúra központjai, a földesúri hatalom alól kikerült jobbágyok menedékei és a gyenge magyar demokrácia fellegetvái. De amíg 500 évvel ezelőtt az idegen elem vitte bennük a vezérszerepet, addig ma a városok a kultúra útján való magyarosításnak, a békés asszimilációnak legfőbb, sőt egyedüli eszközei.

1. A városok kialakulása általában és a külföldi városok fejlődése: Franz Oppenheimer: *Der Staat (Die Gesellschaft)* 75. és köv. l., 95. és köv. l., 141. és köv. l.; F. Müller-Lyer: *Phasen der Kultur und Richtungslinien des Fortschritts* 168. és köv. l., 267. és köv. l.; H. Preuss: *Die Entwicklung des deutschen Städtewesens*, I. köt. 9–56. l.; Karl Hegel: *Die Entstehung des deutschen Städtewesens*, 1–37. l.; Christian Meyer: *Das Aufkommen der deutschen Stadtfreiheit im Mittelalter*. (Frankfurter zeitgemässe Broschüren XI. köt. 11.) 1–32. l.; Karl Hegel: *Städte und Gilden der germanischen Völker im Mittelalter* I–II. köt., a szöveg folyamán idézve; Georg v. Below: *Das ältere deutsche Städtgewesen und Bürgertum* (Monographien der Weltgeschichte VI.); A. Giry–A. Réville: *Emancipation of the medieval towns*, angol fordítás Bates és Titsworthtől 1–8 l.; Frank I. Goodnow: *Municipal Government*, 45–63. l.; Mrs. I. R. Green: *Town life in the fifteenth Century I–II*. A szöveg folyamán idézve; John Fiske: *Civil Government in the United States*, 34–42. l., azonkívül 16–32. l., kitűnő összehasonlítást nyújt.
2. A magyar városok kialakulására nézve l. Ipolyi Arnold: Besztercebánya műveltségtörténetének vázlata. *Századok*, 1874. 533. l. (a római castrumok hatásáról a magyar városokra); idevonatkozólag l. még Wenzel Gusztáv: *Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben*, 36. és köv. l. Az idegenek befolyása a városok kialakulására: Kerékgyártó Árpád: *A műveltség fejlődése Magyarországon*, 205. l.; Hetényi János: *Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejlődésére és csinosbulására*. (Akadémiai pályamunka) 81. l.; G. D. Teutsch: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, I. köt. 19. és köv. l.; Kachelmann János: *Geschichte der ungarischen Bergstädte* II. köt. 56. és köv. l.; Weber Samu: *Zipser Geschichts und Zeitbilder*, 14. l. A várszerkezettel való összefüggés: Pesty Frigyes: *A várispánságok története*, 141. l.; Szalay József: *Városaink a XIII. században*, 5. és köv. l.; Király János: *Pozsony város joga a középkorban*, 1–3. l.; Jakab Elek: *Kolozsvár története*, I. köt. 281. l. Ezenkívül: Hóman Bálint: *A magyar városok az Árpádok korában*, 1–33. l.; Timon Ákos: *Magyar alkotmány és jogtörténet*, III. kiadás. 149–156. l.; Acsády Ignác: *Magyar városok története, Közgazdasági Lexikon* III. köt. 702–705. l.; Vámbéry Ármin: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*, 217–18., 256., 268–98. l.
3. Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, II. kiad. I. köt. 28. és köv., 78. és köv. l.; Marczali Henrik: *A magyar nemzet története* (Millenniumi tört.), I. köt. 273. l.; Acsády Ignác: *A magyar birodalom története*, I. 97. és köv. l.
4. Oppenheimer, i. m. 145. l.; Achille Loria: *Die wirtschaftlichen Grundlagen der herrschenden Gesellschaftsordnung* (német fordítás), 132. l.
5. Hegel: *Städte und Gilden*, I. köt. 76. l. és II. köt. 98. l. Giry–Réville, i. m. 19. l.
6. Jakab Elek, i. m. 434. l. ua. *Oklevéltár*, 161. sz., Salamon Ferenc: *Budapest története*, II. köt. 285. l.
7. Buda és Pest adója: Ofner Stadtrecht (ezentúl Budai tvkv. c. idézve), 9. §., kiadta Lichner és Michnay. Erdélyi szászok: Andreanum (a szászok 1224.

- évi kiváltságlevelé), 4. p., kiadta Lichner és Michnay, azonkívül Marczali Henrik: *A magyar történet kútfőinek kézikönyve*, 145–147. l.; Brassó: Teutsch, i. m. 142. l. Besztercebánya: Ipolyi, i. m. 625. l. Selmecbánya: Péch Antal: *Az alsómagyarországi bányavárosok tört.*, 26. l. Szepesség: A szászok kiváltságlevelét közölte Lichner és Michnay, azonkívül: Illés József: *Az Anjoukori társadalom és az adózás*, 68. l. Sopron: Ráth Károly: A soproni kapitányság és kir. adóról szóló oklevelek. *Tört. Tár.* Régi folyam, I. köt. 145. l.
8. Hegel: *Städte und Gilden*, I. köt. 117 l.; Fejérpataky László: *Városi számadáskönyvek* 39. és 40. l.; Budai tkvk. 10. §; Teutsch, i. m. 249. l.; Király, i. m. 46. l.; Pozsonyi számadáskönyvek 1410-ből, Konyhai számadások.
9. *Andreanum*, XVI. p.
10. Green, i. m. I. köt. 211. l.
11. Illés, i. m. 62. l.
12. Salamon, i. m. 357. l.; Péch, i. m. 61. l.
(!) Hatvani Mihály: *Brüsszeli Okmánytár*, I. köt. 4. sz.,; Teutsch, i. m. 183. és 245. l.; Thallóczy Lajos: *A kamara haszna*, Okleveles függelék, 71. sz.
13. Kachelmann, i. m. III. köt. 11. l.; Király, i. m. 46. l.
14. Salamon, i. m. II. köt. 415. l.; Ereky István: *A magyar helyhatósági önkormányzat*, I. köt. 197. l.
15. [A jegyzetre való hivatkozás hiányzik az eredeti szövegből.] Marczali: *Kútfők*, 128–130. l. Közli III. Béla jövedelmeinek kimutatását.
16. Péch, i. m. 56. l.; Kachelmann, i. m. III. köt. 18. l.
17. Marczali: *Kútfők* 145–147. l.; Hóman, i. m. 114. l.
18. Hegel: *Städte und Gilden*, II. köt. 18. l.; Green, i. m. I. köt. 18. l.; Green, i. m. I. köt. 55. l.
19. Nullus principum nostrorum violentum descensum facere possit super eos. Buda priv. 4. p. Kassa priv. 4. p. (Lichner–Michnay) Budai tkvk. 19. §.
20. Giry–Réville, i. m. 17–18. és 40. l. Preuss, i. m. 39., 87. és köv. l.; Loria, i. m. 131. l.; Green, i. m. I. köt. 198–200., 255–257.; II. köt. 167–169. l.
21. Fraknói Vilmos: *A Hunyadiak tört.* (Millenniumi tört. V. köt.) 324. l.
22. Pozsonyi jogkönyv, 25. §; Zipser Willkühr (szepesi városok joga) 59. és 60. §.
23. Teutsch, i. m. 81–84. l.
24. A szövetséglevelét közli Marczali: *Kútfők*, 270–274. l.
25. Preuss, i. m. 68–72. l.; Green, i. m. I. köt. 164. l.
26. Budai tkvk. 311. §.
27. Below, i. m. 117. l.; Green, i. m. I. köt. 194. l.; Müller-Lyer, i. m.
28. Idézve: Hóman, i. m. 43. l.
29. Szabolcs vármegye levéltárának mohácsi vész előtti oklevelei. *Századok*, 1902. 949. l.
30. Közölve: *Századok*, 1909. 940–943. l.
31. Preuss, i. m. 106–108. l.
32. Nagyszámú városi oklevelet közölt Lichner és Michnay, többnyire ezekből idézünk.

33. Hegel: *Städte und Gilden*, II. köt. 83. l.; Giry-Réville, i. m. 62. l.
34. Kassa priv. 3. p. és 12. p.; Budai tvkv. 165. §; Buda priv. (Buda aranybullája) 14. p.; Nagymaros priv. 1–2. p.; Andreanum 16. p.
35. Buda priv. 9. p.; Kassa priv. 7. p.; Nagymaros priv. 4. p.; Pozsony priv. 4. p.
36. Budai tvkv. 32. §
37. Karl Theodor von Inama-Sternegg: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte in den letzten Jahrhunderten des Mittelalters* III. köt. I. r. 14–15. l.
38. Budai tvkv. bevezetése „... und mit helet in etlichen Dingen oder Stügken Maidpurgerischen Rechten.”
39. Wenzel: *Városjogok*, 19. és köv. l.; Király, i. m. 6. l.
40. Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*, 154. l. Ugyanő közli Kőrmöc bányajogát, 275–287. l.
41. *Budavárosának Törvénykönyve* (Ofner Stadtrecht) 1–441. §, kiadta Lichner Pál és Michnay Endre. Pozsony város jogkönyvét (1–171. §) kiadta Király János *Pozsony város joga* c. művében. A selmeci jogkönyv (1–40. §) és bányajog (Bergrecht 1–20. §), kiadta Wenzel Gusztáv *Árpád-kori Új Okmánytár* III. köt. Kachelmann is közölte, i. m. II. köt. függelék. A szepesi szok municipális joga (Zipser Willkühr 1–93. §.), kiadta Lichner-Michnay az Ofner Stadtrecht függeléke gyanánt. Később Kolosváry Sándor és Óváry Kelemen adták ki a *Magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteményében* (II. köt. II. r. 4–30. l.), ugyanitt vannak közölve Kassa város artikulusai (1–47. §); Késmárk és Bártfa statutumai (II. köt. II. r. 71–91. l.). Bővebben foglalkozik vele: Demkó Kálmán *Szepesi jog* c. művében. A szebeni jogkönyvre nézve: Wenzel Gusztáv: *Tárnoki jog*, 44. l.
42. Budai tvkv., 358. §.
43. Preuss, i. m. 87. l.
44. Weber Samu: Adalékok a XIII. szepesi város történetéhez, *Századok*, 1881. 589. l.
45. Teutsch, i. m. 240. és köv. l.
46. Péch, i. m. 37. l.
47. Wenzel: *Bányászat*, 361–63., és 48. l.
48. Teutsch, i. m. 237. l.
49. Budai tvkv. 87. §.
50. Lichner-Michnay, i. m. 254. l.
51. Knausz Nándor: Az 1397-i országgyűlés végzeményei. *Tört. Tár*, régi folyam, II. köt. 191. l.
52. Green, i. m. I. köt. 24–25. ll.
53. Erre vonatkozólag Teutsch, Weber, Kachelmann idézett művein kívül: Szalay József: Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században, *Századok*, 1880. 546. l.; Wenzel: *Bányászat*, 127. l.; Wenzel: Budai regesták. *Tört. Tár*, régi folyam, IV., 193. §; Hóman, i. m. 48. l.; Franciákra Bertandon de la Brocquière utazása. Megjelent Hatvány: *Brüsszeli Okmánytár*, IV. köt. 310. l.; magyar fordításban pedig: Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkánfélszigeten*, Olcsó Könyvtár, 767–772. sz. 48–100. l.; Demkó Kálmán: *Az orvosi rend története Magyarországon*, 142. l.

54. Salamon, i. m. II. köt. 446. l.
55. Nyáry Albert br.: Magyarország erkölcsi és műveltségi viszonyai a XV. század utolsó évtizedében, *Századok*, 1874. 7. l.; ide vonatkozik Mészáros céhlevél, Selmechánya (1487), közölve *Tört. Tár*, 1905., 147. l.
56. Ipolyi, i. m. *Századok*, 1874. 614. l.
57. [A jegyzetre való hivatkozás hiányzik az eredeti szövegből.] Jakab, i. m. I. köt. 426. l.; Teutsch, i. m. 189. l.
58. Ortvy Tivadar: *Pozsony város tört.* III. köt. Mellékletek: Bírók névsora.
59. Hetényi, i. m. 128. l.
60. Salamon, i. m. II. köt. 463. l.
61. Szalay: Városaink nemzetiségi viszonyai, *Századok*, 1880. 547. l.; Teutsch, i. m. 47. és 136. l.
62. Budai tvkv., 113. és köv. §.
63. Nyári Albert: A modenai Hypolit codex, *Századok*, 1874. 76. l. Bertrandon de la Brocquière – Szamota kiadása,
64. Körömy Árpád: *Iparviszonyaink a céhek szabályozásától a mohácsi vészig*, 61. l.
65. Ipolyi, i. m. *Századok*, 1874. 614. l.
66. Weber Samu: Ötödik municipium a Szepességen. *Századok*, 1902. 427. l.
67. Inama-Sternegg, i. m. III. köt. II. r. 92. l.
68. Meltzl Oszkár: Az erdélyi szászok ipara és kereskedelme a XIV. és XV. században. *Századok*, 1892. 649. l.; Teutsch, i. m. 125. l.
69. Wenzel Gusztáv: Kassa város parketkészítése, *Oklevéltár*, I–XXI. sz.
70. Bártfa város statutuma, kiadta Kolosváry és Óváry. II. köt. II. r. 88. l.; Fejérpataky: *Számadáskönyvek*, 199., 295., 312. l.
71. Wenzel: *Bányászat*, 18. l.; Kachelmann, i. m. II. köt. 104. l. Weber: *Zeitbilder*, 194. l.
72. Péch, i. m. 24. l.
73. Kachelmann, i. m. III. köt. 90. és köv. l. Péch, i. m. 62. l.
74. Wenzel: *Bányászat*, 40–42. l.; Ipolyi, i. m. *Századok*, 1874. 647. l.
75. Richard Ehrenberg: *Das Zeitalter der Fugger*, I. köt. 90. l.
76. Weber: *Zeitbilder*, 204. l.
77. Wenzel: *Bányászat*, 113. és köv. l.
78. *Anjoukori diplomatai Emlékek*, II. köt. 504. l.
79. Wenzel Gusztáv: *Négy egykorú püspök a Thurzók családjából*, 9. és köv. l.
80. Inama-Sternegg, i. m. III. köt. II. r. 92. l.
81. Bertrandon de la Brocquière–Szamota, 93. l.
82. Kováts Ferenc: *Városi adózás a középkorban*, 86. és köv. l.
83. Loria, i. m. 234. l.; Inama-Sternegg, i. m. III. köt. II. r. 196. l. Green, i. m. II. köt. 237–39. l.
84. Wenzel Gusztáv: *A mezőgazdaság története Magyarországon*, 282. és köv. l.
85. Tagányi Károly: *Erdészeti Oklevéltár*. Bevezetés, XVI. l. Okl. 85., 97. sz.
86. Wenzel: *Mezőgazdaság tört.*, 345. l.; Meltzl, i. m. *Századok*, 1892. 739. l.
87. Pozsonyi jogkönyv, 156. §.
88. *Brüsszeli Okmánytár*, IV. köt. 310. l.; Szamota, i. m. 91. l.
89. Kováts Ferenc: *Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században*, 8., 136., 182. l.

90. Az áruforgalom irányára és tárgyaira nézve: Meltzl, i. m. *Századok*, 1892. 720. és köv. l.; Wenzel: *Budai regesták*, 228., 276. sz.; Hajnik Imre: Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez, *Századok*, 1868. 146. és köv. l.; Salamon, i. m. II. köt. 438. és köv. l. Teutsch, i. m. 237. l.; Csánki Dezső: *Kereskedelmünk Nagy Lajos korában*, 28. és köv. l. *Anjoukori dipl. Emlékek*, II. köt. 47., 390., 664. l., III. köt. 12., 31., 131. l.; Kováts: *Áruforgalom*, 75–142. l. Bertrandon de la Brocquière–Szamota, i. m. 94. l.; Inama-Sternegg, i. m. III. köt. I. r. 15. l.; Green, i. m. II. köt. 404. l.
91. Hegel: *Städte und Gilden*, I. köt. 101. l.; Giry–Réville, i. m. 57. l. Green, i. m. I. köt. 395–98. l.
92. Szádeczky Lajos: *A céhek történetéről Magyarországon*, 18. l.; Mailáth Béla: A kalandosok, *Századok*, 1885. 562. l. a céheket fraternitásokból származtatják, ellenkező nézetten Meltzl, i. m. *Századok*, 1892. 645. és köv. l.; l. idevonatkozólag még: Körömy, i. m. 22. l.; Király, i. m. 166–85. l.; Jakab, i. m. I. köt. 410. l.; Ipolyi Arnold: Az iparélet tört. fejlődéséről, *Századok*, 1877. 16. l. Külföldre nézve: Inama-Sternegg, i. m. III. köt. II. r. 17. és köv. l. Müller-Lyer, i. m. 162. l.
93. Budai tvkv. 65., 99., 106–123. §. Pozsonyi céhek szabályai. Király, i. m. Függelék.; Wenzel: *Kassa parketkészítése*, Okleveles függelék.; Erdélyi szász céhszabályok, Teutsch, i. m. Kolozsvári céhszabályok: Jakab, i. m. *Oklevéltár*, köztük az első magyar céhlevél, 154. sz.
94. Inama-Sternegg, i. m. III. köt. II. r. 67–89. l.; Werner Sombart: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, 136–180. l.
95. Idevonatkozólag l. az előbbi három jegyzetben felsorolt forrásműveket.
96. Green, i. m. I. köt. 68, II. k. 166. l.
97. I. Kramer: *Aus der Gegenwart und Vergangenheit der Stadt Bistritz*, 29. l.
98. Inama-Sternegg, i. m. III. köt. II. r. 43–48. l.
99. 1453. évi Beckerlimitation, közli Lichner–Michnay, 263. l.
100. A statutumot közölte Kolosváry–Óváry-féle gyűjtemény, II. köt. II. r. 88. l.
101. A céhszabály közölve Király, i. m.
102. Fentebb idézett statutum, azonkívül Fejérpataky: *Számadaskönyvek*, 199., 312. l.
103. Jakab, i. m. Okl. 152. sz.
104. Meltzl, i. m. *Századok*, 1892. 648. l.; Green, i. m. II. köt. 123–127. 11.
105. Selmeczi Bergrecht, 11. p.; Péch, i. m. 24. l.
106. Budai tvkv. 236 és 394. §
107. Pozsonyi jogkönyv, 125. §.
108. Mandelló Gyula: *Adalék a középkori munkabérek történetéhez*, 3., 191–195. l.
109. Király, i. m. 233. l.
110. Zipser Willkühr, 51., 84. §.
111. Mandelló, i. m. 105. l.
112. Green, i. m. I. köt. 156. l.
113. Lichner–Michnay, i. m. 240. l.; Wenzel: *Budai regesták*, 261. §.
114. Inama-Sternegg, i. m. III. köt. II. 260. l.; Budai tvkv. 73., 82., 417. §.
115. Késmárki statutum, 14. §.
116. Inama-Sternegg, i. m. III. köt. II. 263. l.; Budai tvkv. 95. §.

117. L. szerző Árumegállítás c. cikkét, *Közg. Lexikon*, I. köt.
118. Naves et carinae descendentes et ascendentes cum mercibus et currus apud eos descendant forum habeant quotidianum.
119. Az árumegállításra vonatkozólag: Budai tvkv. 76., 87. §.; Késmárki statutum, 1–3. §.; Wenzel: *Budai regesták*, 274. sz.; Weber: *Zeitbilder*, 65. l.; *Anjoukori Dipl. Emlékek*, III. köt. 31. l.; Lichner–Michnay, i. m. 266. és köv. l.; Hajnik: *Adalékok*, 156. l.
120. Kachelman, i. m. III. köt. 85. l.; Weber: *Zeitbilder*.; Inama–Sternegg, i. m. III. köt. II. r. 460–65. l. Below, i. m. 107. l.; Green, i. m. II. köt. 36. l.
121. Budai tvkv. 73. és 417. §.; Selmeczi jog, 5. §.; Zipser Willkühr, 68., 71. §.
122. Meltzl, i. m. *Századok*, 1892. 729. l.; Wenzel: *Budai regesták*, 63., 65., 82., 181. sz.
123. Kováts: *Áruforgalom*, 1–4, 61. és köv. l.
124. Csánki, i. m. 21. l.
125. Budai tvkv. 69. §.; Kováts: *Áruforgalom*, 2. és köv. l.
126. Wenzel: *Kassa város parketkészítése*, Okl. VII–XI. sz.
127. Kováts: *Adózás*, 11–13. l.
128. Below, i. m. 103. l.; Giry–Réville, i. m. 52. l.
129. Wenzel: *Budai regesták*, 193. sz.
130. Budai tvkv. 270, 278. §.
131. Green, i. m. II. köt. 113. l.; Loria, i. m. 119. l.
132. Ehrenberg, i. m. 90. l.
133. Kováts: *Áruforgalom*, 160. és köv. 207. l.
134. Judenpuech, 1. l., közölte Király, i. m.
135. Inama–Sternegg, i. m. III. köt. II. r. 478–79. l.
136. Kohn Sámuel: *A zsidók története Magyarországon*, 154. l.
137. Kováts: *Adózás*, 39. és köv. l.
138. Inama–Sternegg, III. köt. I. r. 186. l.; Green, i. m. II. köt. 237–39. l.
139. Hóman, i. m. 44. l.; Timon, i. m. 202. l.; Acsády, i. m. 703. l. (*Közg. Lex.*)
140. Teutsch, i. m. 81–84. l.
141. Giry–Réville, i. m. 56–58. l.; Hegel: *Städte und Gilden*, II. köt. 113., 230. l. Loria, i. m. 138., 229. l.
142. Hegel, i. m. II. 493. l. Below, i. m. 123. és köv. l.; Green, i. m. II. 190., 383. l.
143. Kohn, i. m. 138 és köv. l. Budai tvkv. 191., 193. §.; Király, i. m. 92. l.
144. Budai tvkv. 25., 59., 62. §.; Selmeczi jog. 17. §.
145. Budai tvkv. 35. §.
146. Pozsonyi jogkönyv, 162–164. §.
147. Salamon, i. m. II. köt. 322. l.
148. Teutsch, i. m. 163. l.; Salamon, i. m. 290. és köv. l.
149. Pozsonyi jogkönyv, 151. §.
150. Király, i. m. 67. l.; Teutsch, i. m. 232. l.; Fejérpataky: *Számadáskönyvek*, 137. l.
151. Selmezbánya, Besztercebánya, Pozsony, Nagyszombat, Bártfa, Körmöcbánya XIV–XV. századbeli számadáskönyveit Fejérpataky László adta ki, Kassáét (1431–1553) pedig ifj. Kemény Lajos. Pozsony 1434 utáni adó és számadáskönyveit Kováts Ferenc és Mandelló Gyula dolgozták fel idézett

- műveikben. Eperjes jegyzőkönyvei (1424–1509) megjelentek *Tört. Tár*, 1909. 118. és köv. l.
152. Mandello, i. m. 191–95. l.
153. Teutsch, i. m. 119., 232 l.
154. Péch, i. m. 59. l. *Számadáskönyvek*, 634. l.
155. Budai tkkv. 27. §.
156. Pozsonyi jogkönyv, 133–134. §; Demkó Kálmán: *Felsőmagyarországi városok élete*, 42. l.; Relkovič Davorka: Újbánya magistratusa a XIV–XVI. században. *Tört. Tár*, 1908. 595. l.
157. Giry–Réville, i. m. 44. l.
158. Sacerdotes vero libere eligant. Andreanum, 10. p.
159. Budai tkkv. 350. §. Von des statschreibers lon.
160. Pozsonyi jogkönyv, 149. §.
161. Selmeci jog, 7., 13. §; Pozsonyi jogkönyv, 133. §.
162. Budai tkkv. 168. §; Kassai articulusok, 30. §.
163. Pozsonyi jogkönyv, 154. §.
164. Selmeci jog, 8. §.
165. Selmeci jog, 14., 18. §.; Zipser Willkühr, 55. §; Green, i. m. II. köt. 256. l.
166. Illés, i. m. 63. l.; Hóman, i. m. 109. l.
167. Budai tkkv. 12–14. §; Pozsonyi jogkönyv, 161. §.
168. Kováts: *Adózás*, 86. és köv. l.
169. Budai tkkv. 14. §.
170. [A jegyzetre való hivatkozás hiányzik az eredeti műből.] Below, i. m. 83. l.
171. Budai tkkv. 262., 264. §; Selmeci jog, 19. §; Pozsonyi jogkönyv, 61., 62. és 15. §.
172. Budai tkkv. 277. §; Király, i. m. 296. l.; Zipser Willkühr, 34. §.
173. Budai tkkv. 268. § (rablás); Selmeci jog, 20. §. (templomi tolvajlás).
174. Budai tkkv. 229. §; Pozsonyi jogkönyv, 14., 15. és 76. §; Selmeci jog, 29. §; Zipser Willkühr, 34. §.
175. Selmeci jog, 34. § (Marktfrieden). Budai tkkv. 276. §; Selmeci jog, 18. §; Zipser Willkühr, 49. §.
176. Pozsonyi jogkönyv, 236. §.
177. Selmeci jog, 31. §.
178. Budai tkkv. 260. §.
179. Zipser Willkühr, 50. §.
180. A legtöbb compositionális büntetés a pozsonyi jogkönyvben található.
181. Pozsonyi jogkönyv, 89. §.
182. Budai tkkv. 256., 258., 262–66. §.
183. Das heysse eysen und wallende wasser sol auch nymant urtail geben. Budai tkkv. 338. l.
184. Ipolyi, i. m. 548. l.; Zipser Willkühr, 54. §.
185. Király, i. m. 244. l.
186. Közzétette Sváby Frigyes *Tört. Tár*, 1883. 407. l.; Budai tkkv. 189. §.
187. Budai tkkv. 233. és 235. §; Demkó, i. m. 39. l.
188. Budai tkkv. 168. és 356. §; Pozsonyi jogkönyv, 57. §.
189. Demkó: Szepesi jog, 9. l.

190. Pozsonyi jogkönyv, 4., 57. §; Budai tvkv. 312. §.
191. Kassa priv., 12. p.; Buda priv., 14. p.; Nagymaros priv., 1–2 p.
192. Selmeci jog, 9–10. §; Zipser Willkühr, 18., 19., 23., 26–28. §.
193. Budai tvkv. 237. §.
194. Wenzel: *Tárnoki jog*, 42. és köv. l. A tárnoki jog 4 részből állt és 175 fejezetre oszlott, 1486-ban foglalták írásba. Király, i. m. függelékében szintén közöl tárnokjogi cikkeket.
195. Pozsonyi tvkv. 80. §.
196. Timon, i. m. 372. l.
197. Budai tvkv. 330. §.
198. Kassa priv., 14. p.
199. Péch, i. m. *Bányászati Oklevéltár*, 1. sz.
200. Acsády, i. m. 711. l. (*Közgazd. Lex.*)
201. Zipser Willkühr, 35. §.
202. B. Heil: *Die deutschen Städte und Bürger im Mittelalter* (Aus Natur und Gesellschaft), 149. l.
203. Below, i. m. 78. l.; Heil, i. m. 149. l.
204. Demkó, i. m. 45. l.; Király, i. m. 78. l.
205. Zipser Willkühr, 73. §; Budai tvkv. 398. §.
206. Weber: *Zeitbilder*, 48. és 58. l.
207. Die Feuerordnung der Stadt Wien. Közli: Lichner–Michnay 110. l.
208. Budai tvkv. 251. §; Teutsch, i. m. 221. l.
209. Pozsonyi jogkönyv, 144. §.
210. Budai tvkv. 323., 326. §; Pozsonyi jogkönyv, 156. §.
211. Fejérpataky: *Számadáskönyvek*, 1439. febr. 14-i tétel.
212. Ua. 191., 435. l., Jakab, i. m. *Oklevéltár*, 159. sz.
213. Fejérpataky: *Számadáskönyvek*, 433. l.
214. Ua. 379., 364. l.; Ipolyi, i. m. *Századok*, 1874. 635. l.; Csánki Dezső: *Mátyás király udvara*, 179. l.
215. Fejérpataky: *Számadáskönyvek*, 17., 192., 605., 620., l.; Salamon, i. m. II. köt. 534. l. Bertrandon de la Brocquière utazása – Szamota, i. m. 93. l.
216. Fejérpataky: *Számadáskönyvek*, 434. l.
217. Ipolyi, i. m. *Századok*, 1874. 635. l.
218. Heil, i. m. 113. l.; Wenzel: *Budai regesták, Tört, Tár*, régi folyam, I. köt. 246. sz.; Pór Antal: *Az Anjouk története* (Millenniumi történet) III. köt. 119. l.; Salamon, i. m. II. köt. 346. l.; Demkó Kálmán: *Az orvosi rend története Magyarországon*, 167. l.; Fekete Alajos: *A gyógyászat története Magyarországon. Századok*, 1874. 480. és köv. l.
219. Demkó: *Orvosi rend tört.*, 165. l.
220. Budai tvkv. 105., 106. §; Si sollen das fleisch peschauen das in den pengken ist, das das rain und gerecht is und nich stingkund. Pozsonyi jogkönyv, 125., 131. §.
221. Szalay József: Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században, *Századok*, 1880. 545–48. l.
222. Demkó: *Orvosi rend tört.*, 150. l.
223. Jakab, i. m. I., 303. l.; Fekete, i. m. *Századok*, 1874., 480. l.; Fejérpataky: *Számadáskönyvek*, 380., 492. l.

224. Ua. 135. és 390. l.
225. Weber: *Zeitbilder*, 130. l.
226. Budai tkvk., 168. §; Fejérpataky: *Számadáskönyvek*, 360., 621. l.
227. Budai tkvk., 173. §; Jakab, i. m. 415. l.
228. Selmeci jogkönyv, 3. §; Toldy Ferenc: Egy XIV. századbeli vezeklő Irlandban. *Századok*, 1871., 229. l.; Fejérpataky: *Számadáskönyvek*, 94. l.
229. Meltzl, i. m. *Századok*, 1892., 674. l.; Demkó: *Felsőmagyarországi városok*, 31. l.
230. Salamon, i. m. II. köt. 258. l.
231. [A jegyzetre való hivatkozás hiányzik az eredeti szövegből.] Below, i. m. 115 l.; Giry-Réville, i. m. 55. l.
232. Pozsonyi tkvk., 63. §; Kachelmann, i. m. III. köt. 28. l. Wiklefitas Deo et hominibus exosos, perfidos Hussitas et Taboritas Dei et totius Christianitatis rebelles et perversissimos haereticos.
233. Selmeci jogkönyv, 16., 20., 22. §; Budai tkvk. 331. §; Pozsonyi tkvk. 23. §.
234. Békefi Remig: Székesegyházi iskoláink szervezete. *Századok*, 1897., 126. l.; Kachelmann, i. m. III. köt. 10. l.; Beöthy Zsolt: *Képes irodalomtörténet*, I. köt. 281. l.
235. Békefi, i. m. 128. és köv. l.; Bunyitay Vince: *A váradi káptalan legrégibb statutumai*, 92. l.
236. Green, i. m. II. köt. 13–19. l.; Heil, i. m. 143. l.
237. *Archiv für Siebenbürger Landeskunde*: Über die ältesten Schulanfänge in Hermannstadt, X. köt. 215., 438. l.
238. Teutsch, i. m. 246. l.
239. Weber: *Zeitbilder*, 153. l.; Kachelmann, i. m. III. köt. 96. l.; Fejérpataky: *Számadáskönyvek*, 1439. május 15-i bejegyzés: Item pro pane scholaribus.
240. Below, i. m. 131. l.
241. Békefi Remig: Árpádkori közoktatásunk és a veszprémi egyetem létkérdése. *Századok*, 1896. 207., 310. és köv. l.
242. Pór Antal: *Nagy Lajos élete*. (Tört. Életrajzok) 606. l.; Ábel Jenő: *Egyetemeink a középkorban*, 10. és köv. l.; Demkó: *Orvosi rend tört.* 132. l.
243. Salamon Ferenc, i. m. III. köt. 297. l.; Ábel, i. m. 22. l.
244. Ábel, i. m. 37. és köv. l.; Fraknói Vilmos: *Hunyadiak tört.* (Millenniumi tört.) 533. l.
245. Fraknói Vilmos: *Magyarországi tanulók és tanárok a bécsi egyetemen*, 9. l.; *Archiv für Sieb. Landeskunde*: Über die ältesten Schulanfänge, X. köt. 165. l.
246. Salamon, i. m. III. köt. 572. l. és mellékletek.
247. Beöthy Zsolt, i. m. I. 154. l.
248. Teutsch, i. m. 248–49. l.
249. Beöthy Zsolt, i. m. 234. l.
250. Ábel Jenő: *A bártfai Szt.-Egyed templom könyvtárának tört.*, 2. és köv. l.; Fejérpataky: *Számadáskönyvek*, 360. l., továbbá 165., 417. l.
251. *Archiv für Sieb. Landeskunde* id. cikk. X. köt. 219. l.; Csontos János: Szepesi könyvtárak: *Magyar Könyvszemle* 1880., 329. l.; Wenzel: *Bányász*, 49. l.

252. Ipolyi Arnold: *Középkori emlékszerű építészet Magyarországon*, 48. l.;
Tutkó: *Kassa évkönyvei*, 70. l.; Nagy Iván: *Képzőművészek sorozata*,
Századok, 1874., 36. l.; Ipolyi: *A középkori magyar szobrászat emlékei*,
155. l.
253. Ua. 126. l.; Weber: *Zeitbilder*, 89. l.
254. [A jegyzetre való hivatkozás hiányzik az eredeti szövegből.] Henszelmann
Imre: *Magyarország csúcsíves építészeti emlékei*, 207. l.; Ipolyi: Besztercze-
bánya. *Századok*, 1874., 676. l.
255. Henszelmann, i. m. 95. l.; Ortway, i. m. 202., 263. l.
256. Henszelmann, i. m. 31. l.; Ipolyi: *Középkori szobrászat*, 124. l.
257. Salamon, i. m. II. köt. 565. l.
258. Teutsch, i. m. 255. l.; Meltzl, i. m. *Századok*, 1892. 654. l.; Kramer: *Aus der
Gegenwart und Vergangenheit der Stadt Bistritz*, 8. l.; Jakab, i. m. I. köt.
418. l.
259. Ortway, i. m. II. köt. 274. l.; Henszelmann, i. m. 178. l.
260. Nagy Iván, i. m. *Századok*, 1874., 87. l. [A helyes évszám: 1660.]
261. Freisingeni Ottó: 1. Szamota, i. m. 16–18. l.; Bertrandon de la Brocquière:
Brüsszeli okmánytár,¹ IV. köt. 310. l. Szamota, id. m. 93–94. l.; Ranza-
nus: Hetényi, i. m. 100. l.; Gerlach. Csánki Dezső: *I. Mátyás udvara*,
168. l.
262. Nyáry Albert: A modenai Hypolit codex. *Századok*, 1874., 9. l.; Salamon,
i. m. II. köt. 502. l.
263. Ortway Tivadar: *Pozsony topographiája*, 319. l.; Ipolyi: Beszterczebánya.
Századok, 1874. 677. l.
264. Ua. 677. l.; Demkó: *Felsőmagyarországi városok*, 216–217. l.; Thaly
Kálmán: Régi ház- és harangfeliratok, *Századok*, 1869., 269. l.
265. *Századok*, 1889., 129. l. (Bizottsági jelentés)
266. Below, i. m. 34–36.; Green, i. m. I. köt. 18. l.
267. Ipolyi: Beszterczebánya. *Századok*, 1874., 614. l.; Nagy Iván, i. m. *Száza-
dok*, 1874., 191. l.; Fraknoi: *Hunyadiak tört.* (Millenniumi tört.) IV. köt.
633. l.; Teutsch, i. m. 259. l.; Meltzl, i. m. *Századok*, 1892., 655. l.; Salamon
i. m. II. köt. 476. l.; Nyáry: A Hypolit codex. *Századok*, 1874. 76. l.
268. Harkányi Ede: *Babonák ellen*, 201–05. l.
269. Heil, i. m. 153. l.; Max Kemmerich: *Kulturkuriosa*, I–II. köt. passim
nagy számú adat.
270. Pozsonyi jogkönyv, 63. §. Der Rath versagt... Eprechern, die nit heiraten
wollen.
271. Budai tkkv. 291. §.
272. Zipser Willkühr, 16. §.
273. Budai tkkv., 283, 285. §; Selmeci jog, 23. §; Zipser Willkühr, 14. §.
274. Pozsonyi jogkönyv, 82. §; Budai tkkv. 286. §; Selmeci jog 26. §.
275. Budai tkkv., 275., 291. §.
276. Selmeci jog, 27. §.
277. Harkányi, i. m. 208. l.
278. Budai tkkv. 287. §.
279. Uo. von etlichen schlafweibern.
280. Lichner–Michnay, i. m. 110. l.

281. Budai tvkv. 261. §. Der sich selber tötet, der ist nicht würdig, das man ihn anderswo hin begrab, denn unter den galgen.
282. Demkó: *Felsőmagyarországi városok*, 159. l.
283. Budai tvkv. 21., 22. §; Pozsonyi jogkönyv, 153. §.
284. Kassai articulusok, 29., 35. §.
285. Demkó, i. m. 44. l.
286. Budai tvkv. 382., 392. és 393. §; Selmeci jog, 2. §; Pozsonyi jogkönyv, 191., 192. §; Zipser Willkühr, 13. §.
287. Zipser Willkühr, 2. §
288. Budai tvkv. 391 §.
289. Selmeci jog, 24. §; Budai tvkv. 257. §.
290. Budai tvkv., 385., 397. §.
291. Pozsonyi jogkönyv, 34., 41. §; Budai tvkv. 315. §.
292. Demkó: *Felsőmagyarországi városok*, 184. l.
293. Zipser Willkühr, 29. §; Budai tvkv. 330., 395. § és 266. §.
294. Pozsonyi jogkönyv, 42, 45., 47. §; Zipser Willkühr, 7., 9., 38. §; Budai tvkv. 371. §.
295. Wenzel: Kassa parketkészítése. *Okl. XXI. sz.*; Szádeczky, i. m. 61. l.
296. Késmárki statutum (1450) 1. p.
297. Demkó, i. m. 16. l.
298. Nyáry: Hypolit codex, 16–20 l.; Meltzl, i. m. *Századok*, 1892. 654. l.
299. Nyáry, i. m. 15. l.; Demkó, i. m. 220–27. l.; Fejérpataky: *Számadáskönyvek*, 280. l.; Ipolyi: Besztercebánya. *Századok*, 1874. 611. l.
300. Zipser Willkühr, 51. és 84. §.
301. Auch sol kein maister halden oder setzen ein weyb aber ein maid. Wenzel: Kassa parketkészítése. *Okl. XXI. sz.*
302. Below, i. m. 101.; Heil, i. m. 141., 145, l.
303. Lichner–Michnay, i. m. 155–156.; Budai tvkv. 281. §.
304. Pozsonyi jogkönyv, 155. §.
305. Budai tvkv. 280. §.
306. Demkó: *Felsőmagyarországi városok*, 207. l.
307. Budai tvkv. 250., 251. §.
308. Ipolyi: Besztercebánya. *Századok*, 1874. 675. l.
309. Wenzel: *Tárnoki jog*, 15.
310. Ipolyi, i. m. 674. l.
311. Budai tvkv., 401. §; Pozsonyi jogkönyv, 93. §; Demkó, i. m. 192. l.
312. Teutsch, i. m. 264. l.
313. Király, i. m. 123. l.
314. Teutsch, i. m. 265–69. ll.
315. Szádeczky, i. m. 58. l.; Meltzl, i. m. *Századok*, 1892., 648. l.
316. Demkó, i. m. 199. l.; Below, i. m. 94. l.; Hegel: *Städte und Gilden*, II. köt. 152. l.
317. Budai tvkv. 190., 395. §.
318. Zipser Willkühr, 51. §; Selmeci jog, 28. §; Lichner–Michnay, i. m. 113. l.
319. Demkó, i. m. 260. és köv. l.; Teutsch, i. m. 265. l.; Fejérpataky: *Számadáskönyvek*, 102., 291., 520. l.; Salamon, i. m. III. köt.; Kováts: *Áruforgalom*, 88–119., 135–138. l.

320. Budai tvkv. 245. §.
321. Weber Samu: A szepességi szász bevándorlók megszűnt egyleteiről. *Tört. Tár.* 1885., 28. l.; Teutsch, i. m. 132. l.; Jakab, i. m. 360., 408. l. Fejérpataky: *Számadáskönyvek*, 39., 457. a/1.
322. Demkó: *Orvosi rend tört.*, 159. l.
323. Hegel, i. m. I. köt. 101. l., II. köt. 100. l.; Green, i. m. I. köt. 395–98. l.; Giry-Réville, i. m. 57. l.

MAGYARORSZÁGI UTAZÁS 1800 TÁJÁN

Harkányi Ede 1879-ben Nagykanizsán született. Jogász, történész, szociológus. 1906 után a TT egyik titkára, a Társadalomtudományok Szabadiskolájának titkára és tanára. A Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének alelnöke. Foglalkozott a nők társadalmi helyzetével és általában a nemi kérdés társadalmi vonatkozásaival. (A holnap férfiai, Budapest, 1904, A holnap asszonyai, Budapest, 1905) Kísérletet tett a történelmi materializmus alkalmazására A babonák ellen című művében, amely az erkölcsi normák fejlődésének vázlatát adja (Budapest, 1907). Fiatalon, 1909-ben halt meg; így nem fejezhette be élete legjelentősebb vállalkozását, a Magyarország társadalma 1790–1867. című könyvét. Az alábbiakban az 1910-es Népszava Naptárban megjelent részletet közöljük. Ezen kívül még egy részlet jelent meg: Egy könyv története. Huszadik Század, 1910. I. 275–277. l.

A most lefolyt pár év alatt rossz közállapotaink még rosszabbra fordultak. Sokan e tényből hosszú visszafejlődésre következtetnek, és ezzel okolják meg tétlenségüket. „Minek folytassuk a meddő küzdelmet – így szólnak –, hisz az uralkodó reakció még évtizedekig, halálunk napjáig eltart. Okos ember nem áldozza fel legbecsebb személyét elérhetetlen eszmények, megvalósíthatatlan álmok kedvéért. Az élet rövid, örök a sír. Ne keserítsük el napjainkat. Maradjunk csendben, vagy ha lehet, úgy elveink eladási árán élvezzünk.” A megcsalt, bizalmától megfosztott lakosság mély közönybe süllyedt, sőt a hatalom letéteményeseivel szívesen prostituálja magát. Társadalmunk züllött állapotainak megfelel a közmorál, mely aljas hivatalnokokon, panamázó kereskedőkön, céda politikusokon egyáltalában nem ütközik meg, hanem ily dicsérő szavakra fakad: „Ügyes, okos emberek.”

A csendes néző mély undorral fordult el a napi eseményektől.

Mint a szerelmében csalódott vőlegény vagy a hitehagyott szerzetes, távoli országok szép vidékein, bárdolatlan népek kezdetleges társadalmában keres vigasztalást, úgy merül a szegény és kevésbé vállalkozó szociológus a múlt szemlélésébe. Én is nyomtatott és írott betű segítségével a képzeletben való utazás e módját választottam, és most pár szóval beszámolok tapasztalásaimról.¹

A hegyekkel övezett, néha domboktól megszakított magyar föld sivár pusztaságát a mozdulatlan csend még félelmesebbé teszi. Sokszor napi járóföldön sem akadunk emberi szorgalom nyomaira. Szabályozatlan vizek borítják a lapályt. Az ecsedi láp 24 négyzet-mérföldnyi területet nyel el; a fenséges Duna, melynek nemesi szabadságát még egyetlen állóhíd sem korlátozta, tavasszal és ősszel pár millió hold földet takar; a mocsaras, barna Tisza mentén 20 mérföldet is mehetsz anélkül, hogy átkelőt találnál. A szárazföldi utak sem jók. Pesttől Debrecenig három napig jár a gyorssekér; télen pedig, ha végleg meg nem akad, úgy másfél hétig is elvesződik a tengelyig érő sárban. A természet vadságát nem korlátozza semmi, mivel a lakosság négyötöd része, mely a földnek csak egyötödét bírja, viseli az összes terheket, és így nem jut pénz a közmunkákra. Az út mentén kevés a fa, mivel a gondatlan erdőpusztítás törvényes korlátozását az országgyűlés a nemesi szabadságba ütközőnek ítélte. Az Európa-szerte hírhedt rossz korcsmák gyérek, mivel a vendéglőtartás nemesi kiváltság. A ló, ökör-, disznó- és juhnyájaktól néha tarkított kopár, sárga mezők igen gyakoriak. E helyeken lehetetlen a földművelés, mivel a paraszt megszökött vagy éhenhalt. A gyommal benőtt, zöld gazzal kiütött szántóföldek csak évi 50 000–60 000 pozsonyi mérő gabonát termelnek, míg a négyszerte kisebb Csehország ennek hatszorosát adja, minek oka köztudomás szerint jobbágyaink „lustasága és tudatlansága”. A telkesgazdát aratás idején forspontra vagy egyéb közszolgálatra rendelik. Az előbbi minőségben lovanként és óránként 7 1/2 krajcárért urakat fuvaroznak. A posta ennek háromszorosába kerül, tehát érthető, hogy a nemesség e szolgálatot a törvénnyel ellentétben magánutazásainál is igénybe veszi.

A nyomorult adózó egyéb közmunkáinak száma légió, saját földjének megművelésére a legjobb esetben évi 50 nap marad. Innen „lustasága”, melyet már az is érthetővé tesz, hogy minden termék után a földesúrnak kilenced, a papnak tized jár. Így büntetik a szorgalmat. A földnek trágyával való javítása nem dívik,

mivel sok más októl eltekintve a só igen magas ára (3–4 frt) kizárja a baromtenyésztést. Megvasalt faekével az oly módfölött célszerű mélyszántás lehetetlen. Cséplés helyett gép híján lovakkal tapostatják a gabonát, és így a szemek egy része a kévékben marad. A drága szérú vagy pajta ismeretlen; helyette a faluk közelében sírdombokhoz hasonló, kerek halmokat látunk, melyek vermeteket fődnek, hol a gabona 1%-a [sic!] elrothad, vagy az egerek martalékává lesz. Ilyen a mi népünk „tudatlansága”, melyet – a szegénységtől eltekintve – a dézsmarendszer is megokol. Ez jobb gazdaságra való átmenést, új hasznos növények termelését kizárja. A paraszt nem ültethet pl. kendert, mikor neki zabból kell kilencedet szolgáltatni. Ily okokból éppoly vigasztalan ma az anyaföld állapota, mint ezt Comenius 1650 táján leírta.

A járhatatlan út mentén terjengő barna ugar, sárgás legelő és zöld mocsár leverő képe készít el bennünket annak elviselésére, amit a faluban látunk.

A rosszul művelt magyar föld kevés embert tart el, ezért esik egy négyzetmérföldre csak 1848 lakó. Az országút mentén rendetlenül ágaskodó szűk, bűzös, fából épült házak két sorától alkotott falvak tehát gyérek és nyomorultak. Lakásul a legjobb esetben két odú szolgál. Kéményt agyaggal betapasztott lyuk pótol. A melegtől lepattan a sár, és a szikrák meggyújtják a zsuppot. Innen a gyakori tűz, mely a paraszt egész vagyonát – egy rend váltóruhát, egy pár lócát, asztalt, esetleg egyetlen ágyat – elpusztítja. Pénz nem ég el, mivel nincs. A házak között gyakran látjuk a ravasz vándorzsídót, aki egy tál mészért ugyanannyi lisztet, színes keszkenőért oldal szalonnát, egy bödön zsírt visz el hóna alatt. A cseregazdaság korában élünk, melyben az élelemnek csak kevés az értéke – az igen gyakori éhínséget kivéve. Ilyenkor látja az elégedetlen paraszt, hogy a fekete kenyér és avas szalonna, mely köznapon egyedül való tápláléka és állandó panaszainak tárgya, mily isteni eledel. Persze a tatorján- vagy kákagyökérből sült lepény, a lopott makk nem ízlik a nyomorultnak. Pedig az isteni gondviselés ilyenkor húshoz is segíti a népet, mely – elhullott lovait lakmározza fel.

Íme, ily viszonyok között nevelkedik az ország lakosságának túlnyomó nagy része: vagy nyolcmillió halandó. A „halandó” szó itt igen alkalmas kifejezés. A születésnél alkalmazott babonák sok gyermeket segítenek túlvilágra. A ragályos betegségek előtt légyként hullanak a kisdedek. A nyomorultak közül nem egy fullad az

őszi sárba, nyári porba. Másokat gyorsan robogó úri hintó gázol el, vagy sertések lakmározzák fel. Az apa, anya, felnőtt testvér nem gondozhatja a gyermeket, mivel nyáron reggeli 2 órától este 8 óráig, télen 5 órától napnyugtáig robotol.

Az élve maradtak, kiknek száma igen kevéssel múlja felül az elhunyt embereket, télen „börtönhöz hasonló” iskolába kerülnek, ahol azért tanulnak, hogy „azt tavasszal ismét elfeledhessék”. Ez túlzás. Ilyenkor kapják a vallási gyűlölködés első gyakorlati leckéit, melyeknek nyoma kitörölhetetlen. Minden vallás külön iskolákat tart fenn, melyektől a más felekezetieket bélpoklosok módjára kizárja. A katolikus gyermek látja, hogy a protestánstól elzárják, azt nem ismeri, és nálánál tökéletlenebb, azért gyűlöletes lénynek tekinti. E bölcs intézkedés a hasonló sorsú parasztok közé éket ver, veszélyes összetartásukat kizárja. Sok más szempontból is hasznos a pap, ki „Magyarországon a nemessel úgy jár el, mint Indiában a majom a vadkannal: a hátán lovagol; a sertés túrja a földet, a majom pedig a legjobb falatokat orra elől megeszi. A disznó ellenben felhasználja lovagjának éberségét, aki a veszély láttára jelt ad, mire kényelmesen elügetnek.” Napjainkban több ily baj fenyeget. A jobbágy elégedetlen. Szerencsére az egyvallásúak tömörülését is kizárja a nemzetiségi gyűlölködés. A „tót nem ember, kása nem étel” mondás már szállóige; a „német” – szitokkal egyértelmű. Pedig ha a paraszt valamikor ismét legyőzi természetes nehézkességét és a beléje nevelt előítéleteket, úgy jaj a nemességnek. Dózsa idejében a páncélos lovag nehéz fegyverzete egy tucat harci mesterségben járatlan jobbággyal felért; ellenben ma a nemesség elpuhul, az adózók katonáskodnak. Tehát a nép ereje felülmúlja az urakét. Az előljáróság kijelölése szerint fogják össze a megyére rótt újoncokat, akik élethossziglan vagy addig szolgálják a császárt, amíg nyomorékká lesznek. Ausztriában már csak meghatározott ideig tart a kapituláció. Képzeltető, hogy a legény nem mond szívesen örökre búcsút arájának, öreg szüleinek. Nálunk ezért az újoncozás szórakoztató vadászathoz hasonlít, melynek kegyetlen önkényét csak egy rendelkezés korlátozza: a nemes ember besorozása tilos. Így védik a kiváltságosok a hazát! Pedig összes jogaik mentsége a „véráldozat”, melyet 1790–1848 között egyszer, a győri futás alkalmával mutattak be. E hősi tusánál vagy féltucat banderlista vérzett el. Ily áldozatokkal váltják meg háromszáz és egynéhány ezer ember kiváltságait. Ez különben nem is szokatlan

aránytalanság. Krisztus egymaga váltotta meg az egész emberiséget. . .

A keresztre feszített isten ruhája a paraszténál nem sokkal hézagossabb. Köldökig érő, férgek megtelepedése ellen zsírral bekent ing; kék vagy fekete rövid gatyá fűdi a testet; lábbeli ritka fényűzés. Báránybőr guba vasárnap és igen nagy hideg idején szerepel. A fejet zsírtól fényes hosszú sörény, néha lapos pamutkalap védi. Ilyen a paraszt külseje. E nyomorult lényt a jól táplált, rókaprémes mentébe öltözött nagy csizmás nemes a dolgok természeténél fogva nem tekintheti magához hasonló lénynek. A jobbágyot kevésbé is kíméli, mint a parádés lovat, és a vadászkutyánál sokkal jobban lenézi. A nemesi gőgöt menti az a tény, hogy vele szemben a paraszt éppannyi jogot élvez, mint az állat.

A nemtelen a nemest saját nevében még pörbe sem foghatja. Ha pedig urával kerül érdeköszeütközésbe, úgy az saját ügyében is maga ítélkezik az úriszéken. Kisebb vétségeket szintén a nemes maga torolhat meg. Ezenfelül 167 testületet és 304 földbirtokost a pallosjog illet, vagyis ezek a törvényszék megkérdezése nélkül szabadon akaszthatnak. Ennek ellenére gyakoriak a bűnök. A jobbágy rémítően egyhangú életét, halálos unalmát csak három élvezet: pipa, tánc és boroskancsó szakítja meg. A szesz hatása alatt az elfojtott düh sokszor kitör. A paraszt utálja urát és a katonát, ki rajta élősködik. Ez utóbbit is majdnem ingyen kell eltartania, ami évenként körülbelül 3 millió forintjába kerül. A hozzá beszállásolt katona ezenfelül gyakran csábítja el feleségét, becssteleníti meg leányát. A teljhatalmú földesúr sem veti meg mindig a póráló bájait. A józan paraszt alázatos megadással tűri mindezt. Ellenben a szesz hatása alatt vagy éhségtől kényszerítve bűnbe esik. Az igazságszolgáltatás győzi meg aztán végleg arról, hogy ő nem oly lény, mint a nemes. A magyar „jogász” nemzet még arra sem tartotta érdemesnek, hogy számára büntető törvénykönyvet készítsen. Miként professzor Frank a pesti egyetemen tanítja 1842-ben: Sok vétségnél „a nemtelen törvényszegő büntetését pedig a törvény ki nem szabta, hanem a bíróra bízta”. Jogunkban külön fogalom az ún. névtelen bűncselekmény, melynek fogalmát és büntetését a bíró szabja meg. Bűnvádi eljárásunk pedig még az V. Károly-féle Peinliche Hals-Gerichtsordnung latin fordítása, mely szerint kínvallatás (pl. pörkölés égő gyertyával, szurokkal stb.) megengedett dolog. A magyar tehát nem mindig irtózik a rég elavult külföldi intézmé-

nyek meghonosításától! A törvényes kegyetlenkedésen ugyan II. József, később az 1791. XLII. tc. segíteni akar. De a 26 841/1818. számú helytartótanácsi rendelet és Vuchetich Mátyás iratainak tanúsága szerint bölcs táblabíráink nem engednek jussukból. A nemességet különben nem érdekli a kínzás és bot, melytől őt megkíméli a gyakorlat. Ellenben a parasztot mindenütt benevolizálják, és egész Hungária veréstől visszhangzik. A szenvedők nyögésébe halottak hörgése is vegyül. 50 csapást mortis poena aequivalere innuitor: halálbüntetéssel egyenlőnek ítélnék. Ezért akarja a császár 1820-ban a szolgabírói tevékenységet 12 botra korlátozni; ellenben a KK. és RR. [Karak és Rendek] még a 24-et is keveslik, és az országgyűlés alkotmánysérelemet lát a fejedelem beavatkozásában. – A másik büntetési nem az elzárás, melyből három év a gyakorlat szerint egyenlő a halálbüntetéssel. Ez felment a rettentő odúk leírása alól...

Tágas rónaságon megkezdett utazásunk íme a börtönig vezetett, mely a megyeház legalsó, föld alatti részét foglalja el. Hasonlóképp a társadalom legalacsonyabb rétege a jobbágyság; rajta helyezkednek el, belőle élnek, őt nyomják a többi osztályok. Miként a megyeház világos, jól fűtött szobáiban a tisztviselők, úgy él a nemesség az ország lakosságának a felszínén. Minden 21,5-ik embert felsőbb lényé avat a kutyabőr. Ezek közül tán a felének van ingatlana. A birtokos nemesség, körülbelül minden 40-50. ember, élvezi milliók szenvedésének gyümölcseit. Megyei hivatalnok, bíró, követ csak birtokos nemes lehet; ellenben a megye, igazságszolgáltatás és országgyűlés kiadásait kizárólag a nemtelen viseli. A nemes nem katonáskodik, de minden adó, tized, harmincadvám alól mentes. A paraszt műveli az egész földet, ellenben tulajdona csak az a halom, mely a holttestét földi. Nyomorult életéért és e jeltelen sírért dolgozik állandóan, és tartja el az urakat. A megyeház hosszú folyosóin és tágas udvarán megláncoltan dolgozó rabok között jobbágysorból való goromba hajdúk, alázatosságukban ravasz foglárók sürgölődnek; ők vigyáznak arra, hogy a nyomorultak meg ne szökjenek. Hasonlóképp a társadalmi béke őre, a paraszti eredetű alsó papság szellemi béklyóba veri, elbutítja a népet, és a mennyországra való hivatkozással akadályozza meg abban, hogy sorsán erőszakkal javítson. A megyeház tömör falait és a megye

intézményét okos pallérok, körmönfont jogászok az urak számára jól megépítették. A nemzetiségi villongás, vallási gyűlölködés és mesterséges elbutítás féken tartja a népet. A fejedelmet szolgálai megalázkodás altatja el. A nemesség egésze a hívő rajongásával tiszteli az alkotmányt, mely oly atyai módon gondoskodik róla. Az egyensúly állapota 1830-ban megbonthatatatlannak látszik, az emberek azzal a tudattal szolgálják a hatalmasokat, hogy a közállapotok sohasem módosulnak majd. 1831-ben pedig a lázadó felsőmagyarországi nép iszonyú kegyetlenkedések közepette végzi ki urait. Fél évtized múltán a nyomorgó bocskoros nemesség türelmetlen lármája zavarja meg az alvók nyugalma. Kossuth, Eötvös, Szalay, Kemény és az elszegényedett köznemesek meg mágnások, tehát a társadalmi állapotoktól teremtett forradalmárok a mozgalom élére állanak. Egyidejűleg a Szent Szövetségtől lenyűgözött népek türelmetlenül rázzák láncukat; Európát forradalmi láz gyötri. A külföldi nagy égés gyújtószikráit a szabadság vihara a magyar ugarra sodorja, és 1848-ban az ország rendei a nádornak Bécsbe küldött titkos sürgönye szerint, „első ijedtségükben” az örökváltságot és jobbágyság megszüntetését elfogadják.

Íme rövid 50 év alatt szétmállott a hűbériség, és Magyarország a polgári szabadság első nagy lépéseit megtette. Pedig 100 év előtt a gyorsan robogó vonat, tenger alatt repülő villamos szikra, a legelmaradottabb tanyák csöndjébe behatoló nyomtatott betű még nem ébresztette öntudatra és nem gyúrta szilárd tömeggé a gazdasági érdek azonosságával összekapcsolt embereket. Vajon a XX. században ismét a maradiság kínai falával keríthetik be e szerencsétlen földet; vajon a repülőgép korszakában megállíthatják, sőt visszafordíthatják ez országnak, mivel szükségszerű, azért természetes fejlődését? A múltak példáján megerősödött hittel, szilárd bizalommal mondom: nem! sohasem!

Népszava Naptár, 1910. 107–112. l.

JEGYZET

1. Az elmondandó tények forrásaira *ez alkalommal* nem hivatkozom, mivel e rövidnek szánt cikk különben igen nehézkesé válna. Nézetemet úgyis részletesen kifejtem egy 1910-ben megjelenő terjedelmes munkám (*Magyarország társadalma 1790–1867*) első részében. Ha időközben kétségbe vonnák állításaim igazát, természetesen nem térek ki a vita elől.

TANULMÁNYOK A ROMÁN NEMZETISÉGI KÉRDÉS KÖRÉBŐL

Erdélyi (Aradi) Viktor 1883-ban született, geológus, újságíró, a Huszadik Század körének Jászi mellett legjelentősebb nemzetiségi szakértője. 1913–1914-ben jelenik meg tollából a legtöbb cikk a Huszadik Században. Főleg az erdélyi román—magyar viszony érdekli. Igen élesen ítéli el a nemzetiségi elnyomás minden formáját. Egyaránt foglalkozik a napi politika nemzetiségi vonatkozású fejleményeivel és a kérdés történetével. Az első világháború után Kolozsvárott telepszik le. 1925–1927 között itt szerkeszti a *Jövő Társadalma* című, marxista eszméket is terjesztő folyóiratot. A lapot 1927-ben betiltották; a kommunista nézeteiről ismert Aradi helyzete egyre tarthatatlanabbá vált, így 1933-ban a Szovjetunióba emigrált. 1937-ben koncepció per áldozata lett.*

I. AZ 1437-I FORRADALOM

A kincses Erdély véres történetének van néhány nagyon kevésbé ismert fejezete, és nem véletlenség, hogy éppen azok a fejezetek a legkevésbé ismertek, amelyek a legjellemzőbbek Erdély egy-egy korszakának társadalmi életére, és amelyek hű vázolása alapján legközelebb juthatunk sok, ma is vajdó kérdés magyarázatához. Hogyha végigolvassuk az ugyanarra az eseményre vonatkozó magyar, román és német munkákat, úgy csodálkozva látjuk, hogy a kép mindenütt egészen más. Különösen áll ez az erdélyi parasztmozgalmakra és az *unio trium nationum*** keretén kívül álló románság mozgalmaira nézve. Ezekre vonatkozólag maradt fenn a

* Vö.: Becsky Andor: Aradi Viktor és a „Jövő Társadalma”. *Látóhatár*, 1969. 747–757. l.

** A három nemzet uniójáról a későbbiekben részletesen ír a szerző.

legkevesebb írásos emlék, és ezért a történetírók ezen a téren engedték a leginkább szabadjára fantáziájukat.

Talán a legsűrűbb homály az 1437-i parasztlázadás történetét fedi. Erről a mozgalomról mindössze két okirat maradt meg, és az ezekben foglalt adatok oly hiányosak, hogy belőlük kiindulva tiszta képet egyáltalán nem szerezhethünk. Pedig a történetírók nagy része csak ezt a két okiratot tartja szem előtt, amikor az 1437-i mozgalmakkal foglalkozik. Slavici és Papiu Ilarianu¹ az erdélyi románok és a magyarok élethalálharcának tartják az 1437-i forradalmat, Engel szintén a románság lázadásáról beszél, amelyhez szerinte csak később csatlakoztak a magyarok is.² Kőváry László³ foglalkozik a legalaposabban ezzel a kérdéssel, de a mozgalom okait ő sem domborítja ki. Jancsó Benedek⁴ odáig megy, hogy a mozgalom román jellegét is kétségbe vonja.

Ilyen körülmények között csak úgy ismerhetjük meg ennek a mozgalomnak valódi indítóokait, hogyha foglalkozunk az előzményekkel, és figyelemmel kísérjük a több mint másfél évszázad óta egyre fokozódó elégedetlenség okait, és ezen az úton közelíthetjük meg a kérdést.

Az 1437-i lázadás első idejében a felkelők megbízottai és az erdélyi vajda kiküldöttei Kolozsmonostoron fegyverszünetszerű békét kötöttek, és ekkor⁵ többek között azzal okolták meg a felkelést, hogy az erdélyi püspök „nagy és súlyos pénzben akarta vala kizsarolni a tizedet”. Ez a panasz legkevésbé sem újabb keletű, sőt a papi tized körül több mint másfél évszázadon keresztül nem volt rend Erdélyben. 166 évvel előbb, 1271-ben a szászok támadtak fegyveres kézzel a tizedet követelő erdélyi püspökre. A szászok megtagadták a tizedfizetést, és azzal érveltek, hogy ők csak a maguk választotta papoknak kötelesek tizedet fizetni, de az erdélyi püspöknek nem. Az erdélyi püspök nem tárgyalt, és erőlyesen követelte a tizedet, de a szászok sem engedtek. Különösen Alárd vízaknai bíró buzdította a szászokat a püspöki tizedfizetés megtagadására, mégpedig teljes sikerrel. A püspök azt hitte, hogy ha elteszi az útból a vízaknai bírót, akkor rendbe jön a szászokkal is. Ezért minden formaiasságot félretéve elfogatta Alárdot, kanonokjaival törvényt ült fölötté, és miután a bírót így sem tudták megpuhítani, kivégeztették. Megjegyzendő, hogy az erdélyi püspöknek 1277-ben még nem volt bíraskodási, annál kevésbé pallosjoga. Természetes, hogy ez az erőszakosság nagy elkeseredést szült a szászok között. A ki-

Végeztetett bíró fia, János fellázította a vidék szászságát, azok fegyvert fogtak, és reminiscere vasárnapján* megrohanták Gyulafehérvárt. Az egyházi kincseket elrabolták, a székesegyházat és a többi templomot felgyújtották, és mindent feldúltak. A felgyújtott templomokban 2000 hívő pusztult el papjaival és négy kanonokkal együtt. A püspök maga Magyarországra menekült, de nem mert a királyhoz fordulni panaszával, hanem ehelyett magyarországi püspökökkel együtt egyházi átokkal sújtotta a szászokat. Hogy ennek az átoknak komoly következményei lettek volna, annak nem találjuk nyomát. Annál kevésbé, mert az interdictum [kiközösítés] ebben az időben mindennapi esemény volt. Úgy látszik, nagysokára a király is érdeklődött a gyulafehérvári események iránt, mert 1282-ben Kun László bíraskodási jogot adott az erdélyi püspöknek, hogy a jövőben meg ne ismétlődjék a vízaknai bíró esete. De a tized körüli harc tovább tartott, sőt egyre szélesebb körben mozgott. Úgy látszik, azért a gyulafehérvári püspökség nagyon jól jövedelmezett, mert valóságos harcok folytak a püspöki székért. A harcokba a pápa is beleavatkozott, és két ízben – 1319-ben és 1331-ben – nem erősítette meg a káptalan választotta püspököket, hanem ellenpüspököket nevezett ki. Természetes, hogy az ellenpüspökök versengve hajtották be a tizedet, és így csakhamar harcba keveredtek mindenkivel. A vajdával éveken keresztül hadilábon állottak a gyulafehérvári püspökök, különösen András püspök. Egymás birtokait feldúlták, jobbágyaikat kölcsönösen öldösték. De csakhamar összetűzött a gyulafehérvári püspök az egri érsekkel is a máramarosi tized miatt. Egy ízben maga a pápa is megsokallta a püspök erőszakoskodásait, és kiátkozta, a király pedig jószágaitól fosztotta meg. De a püspök kiegyezett a pápával is, a királlyal is, és most már teljes erejével híveire vetette magát, és kíméletlenül sarcolta őket. Végre Tamás vajda megsokallta a dolgot, és két ízben is megtámadta a püspököt, birtokait feldúlta, és a tizedet lefoglalta, az alvajda pedig azzal fenyegetőzött, hogy feldúlja Gyulafehérvárt, hogyha a püspök nem marad békén. 1318-ban újra fellázadtak a szászok, és most már a király maga vette kezébe a rendcsinálás ügyét. A béke azonban csak addig tartott, amíg a király el nem távozott Erdélyből.

Különösen azóta vadultak el a viszonyok Erdélyben, amióta

* Húsvét előtti ötödik vasárnap.

Zsigmond a husziták ellen harcolt. Az erdélyi püspök kedvezőnek találta ezt az alkalmat arra, hogy híveit kissé megfélemlítse és engedelmesebb adófizetőivé tegye. Elhitette Zsigmonddal, hogy Erdélyben, különösen a románság körében erősen terjed a huszitizmus, és az „átkos eretnokség” az oka a sok zavarnak meg a tizedfizetés megtagadásának. Zsigmond elhitte ezt a püspöknek, és Marchia (Monte Brandone) Jakab minorita hittérítőt küldte Erdélybe a „megrendült hitbuzgalom” helyreállítására.

Jakab minorita nevét nagyon jól ismerték abban az időben országszerte. A fanatikus hittérítőtől nemcsak a nép remegett, hanem amerre megfordult még a papság is lázongott ellene. Amikor Pécssett már tűrhetetlenné lett, Zsigmond Erdélybe küldte nagy papi segédlettel. Jakab minorita különösen a román vidékeken dolgozott, jobb célra méltó buzgalommal. A nép nyelvét nem értette, szokásait nem ismerte, és ortodox keleti vallásukat gyűlölte. „Sabaoth Isten segítségével úgy küzdött az anyaszentegyházért, mint egy diadalmas harcos... a dögletes eretnokség kiirtására... Papi dandárral verte le az ellenszegülőket és szigorú inkvizíciót tartott.”⁶

Pedig Erdélyben nyoma sem volt a huszitizmusnak, amint azt az 1437-i, fent említett békeokmány is bizonyítja. És ez az első eset, amikor az erdélyi románok azért szenvedtek, mert a nyelvüket nem értő egyén bíraskodott felettük. És méltán emelik ki, úgy Slavici, mint Kőváry, hogy míg a román Hunyadi a török becsapások ellen védi Magyarországot, addig Erdélyben egy fanatikus pap vérpadra hurcolja a románokat, és ezáltal idéz elő nagy veszedelmet.

Úgy látszik, hogy az erdélyi püspök és a király még ezzel sem elégedtek meg, mert 1427-ben Zsigmond, az erdélyiek élénk tiltakozása dacára, a német lovagrend tagjai közül hív be néhányat Erdélybe, és azokat a határszélen letelepíti, sőt a következő évben az erdélyi pénz- és sókamrák ispánjává nevezi ki a német lovagok vezérét.

Természetes, hogy a zavarosban a nemesek is halásztak tehetségük szerint. Ebben az időben kezdenek a románok is panaszkodni a tűrhetetlen helyzet miatt. Igaz, hogy már 1290-ben fellázadtak a románok helyzetük javítására⁷, de ez a mozgalom csak helyi jelentőségű volt és hamar elnyomták. A lázadás következtében a helyzet csak súlyosabbá lett, mert uraik, érezve az általános elégtelenséget, lefelé irgalmatlan kegyetlenséggel, fölfelé pedig rémképek festése által igyekeztek hatalmukat növelni és mennél több előjogot

szerezni. Erdélyben eddig kétféle nemesség volt: az erdélyi nemesek és a Magyarországról átköltözött nemesek. Az előbbiek a vajda fennhatósága alá tartoztak és bíraskodási joggal bírtak, míg az utóbbiak, a jövevénynemesek, nem voltak a vajdának alárendelve, de bíraskodási joguk sem volt. Természetes, hogy mindent elkövettek ezért a jogért, de a vajda ellenkezésén hajótörést szenvedett minden igyekezetük. Végre 1342-ben, Tamás vajda elnöklete alatt, gyűlést tartottak úgy az erdélyi, mint a magyarországi nemesek, és ezen a gyűlésen a jövevénynemesek elismerték a vajda fennhatóságát, míg a vajda viszont megígérte, hogy támogatni fogja az ő kérésüket, és nem ellenzi tovább a királynál a bíraskodási jog kiterjesztését. Természetes, hogy miután a nemesek megegyeztek, már a királyi jóváhagyás előtt is éltek a jövevénynemesek a bíraskodási joggal, mert hiszen most már attól nem kellett tartaniok, hogy emiatt meggyűlik a bajuk.

Sajnos, erről az érdekes gyűlésről nem maradt részletesebb adat, de a következmények nagyon élénken jellemzik az itt hozott határozatok jelentőségét. A gyűlés határozatainak pusztá hírére az erdélyi románság tömegesen menekült át Moldovába, két nagyobb csapatot Dragoş és Bogdan vajdák vezettek Máramaroson keresztül.

A bíraskodási jog kiterjesztéséhez Lajos király 1365-ben járult hozzá, és a következő évben maga jött át Erdélybe, hogy a bajok természetét a helyszínen tanulmányozza. Május 9-én gyűlést hívott össze Tordára, és itt terjesztették elő az egybegyűlt nemesek panaszait. Úgy látszik, hogy a gyűlésen nem képviselt románokat okolják az állandó felfordulásért, és a király június 28-án rendeletet is ír alá az „oláhok megfékezésére”⁸. A zavar, az elégedetlenség pedig egyre növekszik, a gyulafehérvári püspök, a káptalanok és a nemesek egyre jobban sanyargatják a népet, amely már alig bírja a sok bajt elviselni.

Teljessé akkor lett a felfordulás, amikor Zsigmond 1395-ben a „borzalmas Stibor”-t tette Frank vajdatársává. Ez a lengyel nemes mint pozsonyi főispán lett hírhedtté, kegyetlenül erős keze irányította felé Zsigmond figyelmét. Zsigmond azt hitte, hogy az erélyes Stibor hamar rendet teremt Erdélyben, de nagyon csalódott. A kegyetlen, kéjenc lengyel nagyon jól érezte magát Erdélyben, és alig törődött mással, mint a hangos dáridókkal. Ez az oka annak, hogy Stibornak Edélyben nem kelt olyan rossz híre, mint a Vág völgyé-

ben. Duhaj természetével megnyerte az urak rokonszenvét, a néppel pedig egyáltalán nem törődött. Vajdaságának egyetlen emléke maradt meg, egy 1399. január 3-án⁹ Szebenből keltezett rendelet, amelyben meghagyja a hátszegi és a hunyadvári parancsnokságoknak, hogy a vándor kereskedőket védjék meg az útonállók ellen. Erre a védelemre ugyancsak szüksége volt a déli Hunyadnak, mert a földönfutóvá tett és megszökött jobbágyok az őserdőkben barangoltak, és rablások által tartották fenn magukat. Az urak valóságos hajtóvadászokat tartottak a megszökött jobbágyokra, és bár 1405-ben újra törvénybe iktatták a szabad költözködési jogot¹⁰ a valóságban ez sohasem volt érvényben. A jobbágy csak szökve távozhatott ura birtokáról, és ezért máshol nem talált menedéket, mint az őserdők rablótanyáin.

Míg a hegyek között, a szegény nép körében egyre tűrhetetlenebb lett a nyomor, addig a vajda kerek egy évig ülte meg leánya lakodalmát.¹¹ A vajda a legjobb cimborá, a legvígabb ember az egész országban, rajta legfeljebb Zsigmond király tesz túl, aki abban az időben külföldön mulat. Párizsban egy este száz dámát vendégel meg, és a dús vacsora végén valamennyit briliáns ékszerekkel ajándékozza meg.¹²

Természetes, hogy nem nagyon ért rá az erdélyi bajokkal törődni, pedig azt újabb veszedelem fenyegette. 1420-ban legelőször lépik át határát a törökök, és végigpusztítják Hunyad déli részét. A következő évben Barcaságot látogatják meg, és ezután egyre gyakoribb vendégei a határszéli részeknek. És hogy a felfordulás teljes legyen, 1423-ban a vajda megengedi a cigányoknak, hogy Erdély lakatlan részein letelepedjenek. László vajdájuk vezetése alatt számosan jöttek be Erdélybe, és annak egyes részeit valósággal előzönlöttek. A félvad cigánycsapatok végigkóborolják az országot, és mindenfelé lopnak, rabolnak és gyújtogatnak. Velük versenyt pusztítanak a törökök ellen készülő hadak.

Amikor már tűrhetetlenné lett az anarchia, és egyre több panasz hangzott, Zsigmond újra Erdély felé fordította figyelmét. 1427-ben megrendszabályozza a táborozókat, és szigorú büntetések terhe alatt megtiltja a nép zsarolását, a szándékos kártételt, a gyilkolást és a nőrablást. Ugyanakkor megrendszabályozza a korhelykedő, kicsapongó papokat is, a szebeni prépostságot eltörli, az abrudbányai káptalantól pedig megvonja a járulékokat. A rendszabályok azonban keveset segítettek, a nép elkeseredése egyre nőtt, és 1430-

ban nyílt lázadásban tört ki. A székelyek fogtak fegyvert, és fel-dúlták, felégették uraik birtokait. Ezt a lázadást azonban könnyű-szerrel el tudták még fojtani, és így csak helyi jelentőségű maradt. De az általános elégedetlenség oly nagy volt, hogy egy országos felkelés jelei egyre tisztábban mutatkoztak.

Az utolsó lökést Zsigmond pénzrontása adta meg. A huszita háborúk és Zsigmond kedvtelései roppant sok pénzt igényeltek, és miután a jövedelmeket nem tudta fokozni, kevesebb ezüstöt tartal-mazó pénzt veretett. A nép valahogy viselte ezt a csapást is, de nem így a gyulafehérvári püspök. Nem akarta az alacsonyabb értékű ezüstpénzben elfogadni a tizedet, hanem aranyat követelt. A nép nem bírta ezt a kettős sarcot, és a szlatinabányaiak¹³ egyenesen meg is tagadták a tizedfizetést. Lépes György püspök érezte, hogy a ti-zedszedés kemény munka lesz, és ezért furfangos tervet eszelt ki. Közel három évig nem szedett tizedet, és az egész összeget egy-szerre akarta behajtani. Így meg akart szabadulni három tized-szedés bajaitól és költségeitől, és egyszerre túl akart esni minden nehézségen. Csakhogy a püspök nem vette tekintetbe, hogy a nép a súlyos adót egyáltalán nem képes fizetni. A szlatinabányaiak el-űzték a püspök tizedszedőit, és fegyvert fogtak. Ennek a fegyver-kezésnek már országos visszhangja támadt, egy csapat paraszt Kardos János vezetésével betört a Királyföldre, és a felkelők száma folyton emelkedett. A püspök egyházi átokkal sújtotta azokat, akik megtagadták a tizedfizetést, de az csak olaj volt a tűzre. Az egyházi átokkal való fenyegetésre általános lett a fölkelés: a magya-rok és a románok, parasztok és a köznemesek egyaránt fegyvert fogtak. A lázadás csakhamar áttejert a határos magyarországi részekre is, és a felkelők valósággal elárasztották a Maros völgyét. Az erőszakos tizedbehajtás, a bíraskodási jog kiterjesztése, a szabad költözködési jog megtagadása, a kegyetlen sarcolások és Jakab minorita inkvizíciója megteremték gyümölcsüket. A felkelők tá-bora pusztítva, gyűjtogatva vonult Alparét felé, és a Bábolna-hegyen várták be a nemesek seregét.

A nemesek Csáky László vajda körül gyülekeztek, és a felkelők ellen vonultak. A Bábolna-hegyen táborozó felkelők követeket küldtek a vajdához, hogy tudomására hozzák panaszaikat, de a vajda azt hitte, hogy csak egy gyülevész csapattal van dolga, ezért elfogatta a követeket, lenyakasztatta és szétdaraboltatta őket. A fel-kelek körülárkolták táborukat, és most már elkészültek a harcra.

Az első összeütközések meggyőzték a vajdát arról, hogy nagyon is számba veendő ellenfelekkel van dolga, és most már ő maga kereste a békét, amelynek közvetítésére néhány nemes és a kolozsmonostori káptalan tagjai vállalkoztak. Az ellenfelek megbízottai július 6-án egyezséget is kötöttek a kolozsmonostori káptalan előtt, és esküvel fogadták, hogy az egyezséget mindkét oldalon meg fogják tartani. Az egyezés pontozatait írásba foglalták, és a káptalant bízták meg az okirat megőrzésével.

Ez az okirat¹⁴ egyike Erdély története legérdekesebb emlékeinek. Bevezetésében fel van sorolva a felkelés néhány közvetlen indítóoka. A püspök a három év óta összegyűlt tizedet „nagy és súlyos pénzben akarta vala kizsarolni”, és „igaztalanul interdictumot vetett rájuk, mely tilalom alatt az illetők szüleiket, nővéreiket, fiaikat és lányaikat, valamint más hozzájuk tartozókat az oltári szentség és más egyházi szentségek felvétele nélkül e világból elköltözötteket, az egyházon és temetőn kívül temették el a legelkeseredettebb szívvel és legkeserűbb fájdalommal”. Ez már magában is bizonyítja, hogy Erdélyben ugyancsak nem volt szükséges Jakab minorita buzgólkodása, és Sabaoth Isten segítségével vívott harca nem a hitbuzgalom helyreállítására irányult. A huszitizmus Erdélyben majdnem ismeretlen volt, és a nép még akkor is bigott maradt, amikor fegyvert fogott papjai ellen. És még akkor sem tagadták meg a tizedet minden vonalon, amikor fegyveres kézzel egyezkedtek, csak azt állapítják meg és foglalják a megállapodásba, hogy a tizedet rendes folyó pénzen kelljen fizetni.

A nemesek nagylelkűek voltak az ígérgetésekben. Megígérik és a békeszerződésbe foglalják, hogy jobbágyaikkal, akik eddig „mint vásárolt rabszolgák nehéz szolgaságra voltak vetve”, a jövőben jobban fognak bánni, és Szent István szabadságlevelében foglaltakat szigorúan meg fogják tartani, „hogya Szent István szabadságlevele megtaláltatnék, ha pedig nem, úgy” mindkét fél megbízottai együttes tanácskozáson állapítják meg a jogszokásokat, amelyek a békét állandóvá tennék.

Vagyis a győztes felkelők egyáltalán nem törekedtek több jogot szerezni, mint amennyivel addig bírtak, hanem éppen az addig is érvényben álló törvények megtartásáért fogtak fegyvert. Új dolog talán csak egy van a szerződésben: az úrnapi gyűlés. „Azt is rendelik és szigorúan megtartandónak határozzák, hogy évenként ezen-től folytonosan mindig Urunk mennybemenetelének ünnepe előtt

minden egyes tanyából, uradalomból és községből két-két értelmes és szavahihető ember... Bábolna-hegyen megjelenjenek... az öregektől megkérdezzék és megtudakolják, vajon az ő uraik őket szabadalmaikban meghagyták, vagy nem? És ha úgy találatnék, hogy a nemesek közül valaki az előrebocsátott rendeletet az alább írt záradékkal egészben vagy valamely részében megsértette volt... esküszegőnek tartassék és a többi nemesek annak védelmezésétől tartózkodjanak és óvakodjanak.”

Az urak azt hitték, hogy ezzel a keveset mondó szerződéssel az ügy el van intézve, hogy a felkelők szét fognak oszolni és hazatérnek, akkor pedig minden ott folytatódik, ahol a felkelés előtt abbamaradt. Csakhogy ez nem történt meg, a felkelők a táborban maradtak, hogy megvárják és biztosítsák a részletes tárgyalásokat. Az urak erre egyáltalán nem mutattak hajlandóságot, és amikor látták, hogy a felkelők nem teszik le a fegyvert, szeptember 6-ára gyűlést hirdettek Kápolnára. Az itt összegyűlt magyar, székely és szász urak kötötték meg szeptember 10-én a híres unio trium nationumot¹⁵ [három nemzet uniója], amely nemcsak újabb véres felkelést okozott, hanem megteremtette Erdélyben a román nemzetiségi kérdést. 1437-ben Erdély összes urai, elnyomói kötöttek véd- és dacsövetséget a nép ellen, aminek természetes következménye volt egy általános lázadás – az összes elnyomottak lázadása –, de a legmélyebb nyomokat a románságnál hagyta. Egyedül ők, a lakosság többsége nem voltak az unióban képviselve, és ez az oka annak, hogy 1437-től kezdve Erdélyben az elnyomottak minden mozgalmát román nemzetiségi mozgalmaknak tekintik. Az unio trium nationum fordulópontot jelent Erdély társadalmi életében, és ezért talán a legfontosabb és legmesszebb kiható esemény.

A Kápolnán összegyűlt magyar, német és szász urak elsősorban megegyeznek, hogy egymást támogatni fogják minden esetben, kivéve akkor, hogy ha valamelyikük a király ellen fogna fegyvert. A király ellen lázadót nem támogatják, legfeljebb „térden állva kérnek bocsánatot számára”. Elhatározzák továbbá, hogy az eddigi ügyes-bajos dolgokat, amelyek köztük és az erdélyi püspök között fennállanak, megszüntetik. Vagyis az erdélyi urak mindent félretéve szövetkeztek a nép elnyomására. És jellemzősül ki kell emelni, hogy az indítóokot a kolozsmonostori szerződés adta meg, az a szerződés, amelyben a fennálló törvények megtartása volt kimondva.

A határozatokat Lépes Loránd alvajda foglalta szerződésbe, és

az urak most már nyugodtan hazatértek, hallani sem akartak többé a parasztokkal és a köznemesekkel való tárgyalásokról. A kolozsmonostori táborban együtt maradt felkelők erre újra megrohanták az urak birtokait, de most már a „három nemzet” falanxát találták szemben. Csáky László egyesült nemesi seregével a Szamos mentén megverte a felkelők seregét, de miután a lázadás egész Erdélyben elterjedt, jobbnak látták újra békét kötni. A második egyezséget október 6-án kötötték meg Apátiban, és a békeokmányt újra a kolozsmonostori apátság előtt fogalmazták. A részletkérdések itt is függőben maradtak, és a döntést Zsigmond királyra bízták. Az urak nagyon jól tudták, hogy Zsigmondot egyhamar nem találják meg, mert Csehországban tartózkodik, és így elérhetik azt, hogy a felkelők télire hazatérnek, és a lázadás csendes elnyomása lehetséges lesz. Egy küldöttség a forma kedvéért felment Budára, és ott várták Zsigmondot. De az erdélyi felkelés ügye nem került soha Zsigmond elé. December 9-én meghalt, és a legnagyobb fejtelenségben hagyta az országot.

Az erdélyi nemesek érkezettnek látták az időt arra, hogy a hazaszállingózó parasztokat kegyetlenül sarcolva, teljesen lenyűgözzék s elvegyék a kedvüket az esetleges újabb felkeléstől. De újra csalódtak számításaikban, mert az elnyomatás következménye nagyon hamar mutatkozott. Még 1437 végén újra kitört a lázadás, és most már általánossá lett. A felkelő pórokat Nagy Antal „parasztkirály” vezette, és a hatalmas parasztsereg pusztítva, gyűjtögetve vonult Kolozsvár felé. A parasztsághoz most is csatlakoztak köznemesek, de ezt a harmadik felkelést különösen fontossá a városi polgárság csatlakozása tette. Ezáltal a városok egy része is a felkelők hatalmába került, és az unio trium nationum egész erejére szükség volt, hogy a lázadást elfojtsa. Az egyesült nemesi sereg legelőször a parasztok seregét támadta meg, és 1438. január 8-án Kolozsmonostornál szét is verte azt. A győzők kegyetlen bosszút álltak, az elfogottakat karóba húzták, és most már a városok ellen fordultak. Enyedet rövid ostrom után bevették, feldúlták, és az elfogottakat szintén karóba húzták. A legtovább Kolozsvár tartotta magát, és csak akkor tudták bevenni, amikor a szászok friss csapataival megerősödött táboruk.

Kolozsvár bevételével a lázadás minden vonalon le volt verve, és a válogatott kegyetlenségek által a népet megfélemlítették. A győzők február 8-án Tordán újra gyűlést tartottak, és megújították az

uniót¹⁶, hogy „a parasztok dühös lázadása ellen védelmet biztosítsanak”.

Odobescu, Slavici, Papiu és a román kutatók legnagyobb része úgy állítja be az 1437-i parasztlázadást, mintha az elnyomott román-ság fogott volna fegyvert a magyar urak ellen. Csakhogy az első kolozsmonostori békeokirat azt mutatja, hogy a felkelők vezetői nagyrészt magyar köznemesek voltak. Az 1437. július 6-i békealkudozásoknál Bíró László, Bíró Vince, Bana László, Nagy Antal, Tamás mester Székről, János Jakab mester fia, László Gábor fia, továbbá Vajdaházi Pál voltak a megbízottaik. A harmadik felkelésnél a városi polgárság is fegyvert fogott. 1437-ben tehát a nemesekkel szemben egy táborban találjuk Erdély összes elnyomott elemeit. Együtt harcolnak a román parasztsággal a magyar, székely és szász parasztok is, továbbá az abban a korban még nagyon kevés jogot élvező köznemesek és a városi polgárság. De azért a román nemzetiségi mozgalmak szempontjából is nagyon fontos ez a felkelés, mert következményei révén kiindulópontja lett a román-ság sérelmeinek. Különösen két jelenség érdemel ebből a szempontból figyelmet, a felkelés kezdete és az unio trium nationum.

A felkelés, amint láthattuk, Szlatinabánya – a mai Abrudbánya – vidékéről indult ki. Az itteni románság fogott legelőször fegyvert, és amikor ők kitörték az erdélyi Érchegységből, akkor lett a Maros völgyében is általánossá a felkelés. Ez a jelenség azért fontos, mert ötszáz éven keresztül ez a vidék, az erdélyi Érchegység déli része volt Erdély viharfészke. Eltekintve a kisebb jelentőségű lázongásoktól, innen indult ki 1784-ben a Horia-Cloșca-Crișan-féle felkelés, és ez volt 1848-ban is a román felkelés kiindulási pontja, pedig ezen a vidéken egyáltalán nem volt és nincs tere az úgynevezett nemzetiségi izgatásnak, ez a vidék Erdély legcsendesebb része, de a Balázsfalván és a Maros völgyében hangos elégedetlenség itt gyűjt legelőször. Ezzel a különös vidékkel éppen azért kell hogy behatóbban foglalkozzunk, mert mindeddig senki sem tette meg. Ez a viharfészek nemcsak a múltban, hanem jelenleg is kiváló figyelemre érdemes. Valósággal idegen test az ország testében, amely sem gazdaságilag, sem pedig kultúra tekintetében egyáltalán nincsen kapcsolatban még a legközelebbi környékével sem.

Ez a vidék elsősorban bányavidék. Északi része tele van hatalmas vasérctelepekkel, rézérc-előfordulásokkal, míg középső és déli részének hegyei aranyércekkel vannak tele. Ennek a vidéknek arany-

gazdagsága már a rómaiak idejében világhírű volt. Dácia meghódításának éppen az volt a célja, hogy az aranytermő vidéket elfoglalják. A gazdag vidék, amelyért az ókorban véres háborúkat vívtak, a középkorban tönkrement: nem tudtuk gazdaságilag meghódítani. A vidék magyar földesurai egyáltalán nem értettek a bányászathoz, legnagyobbbrészt az ország olyan vidékéről kerültek ide, ahol a híret sem hallották a bányászatnak. És míg a többi bányavidékek lakóit királyi szabadalmakkal támogatták, hogy ez az elsőrendű fontosságú őstermelési ág fellendüljön, addig az erdélyi Érchegységben a nép még jobban el volt nyomva, mint az Alföldön élők. Ahelyett, hogy a gazdaságilag és kulturális szempontból nagyon elmaradt népet támogatták volna és kedvezményekkel fejlesztették volna a bányászatot, amint az a többi bányavidéken történt, itt a kulturális és gazdasági elmaradottságon a nép lenyűgözése által akartak segíteni. Egyik-másik uralkodó néha gondolt ugyan az erdélyi Érchegységre, olykor, amikor a hadiköltségekre kellett pénz, de azután újra elfelejtették, és az erdélyi Érchegység mai napig is úttalan vadon maradt, Magyarország Transvaalja, de kihasználatlan Transvaalja. Ötszáz év óta a mai napig ez a vidék a legrútabb visszaélések, leggyalázatosabb panamák hazája, ahova nem ért el és ma sem ér el a kormányhatalom keze. És ezen a vidéken, ahol a leggazdagabb földön a legszegényebb nép él, természetesen állandó az elégedetlenség, és minden felkelésnek természetes központja alakult ki. Azon a vidéken, ahol egyik községből a másikba csak ösvények vezetnek, villámgyorsan terjedt minden lázadás, itt csaptak fel az első lángok, és itt ömlött az első vér. Pedig ez a vidék sohasem volt és ma sem színhelye az úgynevezett nemzetiségi izgatásnak.

A nemzetiségi mozgalmak szempontjából azért különösen érdekes az 1437-i felkelés, mert a nemzetiségi kérdést ez élezte ki legelőször. Mert mi történt 1437-ben? Erdély elnyomottai fegyvert fogtak elnyomóik ellen, mire az elnyomók megcsínálták az unio trium nationumot, amelyben részt vettek a magyarok, a székelyek és a szászok, csak a lakosság többségét alkotó románság volt kizárva. Ezáltal minden időkre a románság lett Erdélyben a demokratikus mozgalmak szerepvívője. És ezáltal született sok félreértés, és ennek kapcsán sikerült sok hazugság terjesztése.¹ Hogy milyen végzetesen nagy arányokban, azt az 1784-i és 1848-i román mozgalmak mutatták meg, amikor azzal gyengítették a demokratikus küzdelmet, hogy nemzetiséginek nevezték el.

„...csak természetes következmény, hogy ahol elnyomatás van és ahol a javításnak még a lehetősége is hiányzik, ott nyugalom sem uralkodhatik.”

*II. József Esterházy kancellárhoz,
1784. nov. 22-én.*

1773 tavaszán József trónörökös beutazta Erdélyt. Előtte gyors lábú paripákon udvari kurir járt a nagy királynő nyílt parancsával.¹ Mária Terézia meghagyta az erdélyi gubernátornak, hogy az összeroncsolt, szétszaggatott, kerékbe tört és felnyársalt jobbágyhullákat – amelyeket az életben maradottak okulására az útkereszteződéseknél közszemlére szoktak kitenni – takarítsák el. És a hullák el is tűntek a trónörökös útjából, helyüket térdeplő, reménykedő, kérvényeket szorongató jobbágyok lepték el.² A trónörökös szeretettel, érdeklődve és elborzadva hallgatta panaszait, és megismerte azokat az irtózatos sebeket, amelyek Közép-Európa természettől leggazdagabb országát sorvasztották. Megismerte a faji rabszolgaság legklasszikusabb földjét, ahol a lakosság túlnyomó többségét alkotó nemzetiség fogalma azonos volt az örökös szolgaság fogalmával.

1783-ban II. József mint uralkodó újra bejárta Erdélyt. Az állati sorban sínylődő erdélyi román jobbágyok lelkében bizalom ébredt a sorsuk iránt melegen érdeklődő uralkodóhoz, valósággal előzölötték az utakat amerre járt, és elhalmozták kérvényeikkel, panaszaikkal.³ Térdeplő románok töltötték meg nagyszebeni szállásának lépcsőzetét, a megbotozott jobbágyok véres ruhákkal tolongtak közelébe. Mindenkihez volt egy-egy jó szava, ígért, biztatott, és reményeket ébresztett. És amikor visszatért Bécsbe, még oda is felvándoroltak hozzá az erdélyi küldöttségek. Gyalog, ismeretlen nyelveket beszélő népek lakta országrészeken keresztül négyhetes utakat tettek az Abrud vidéki, zarándi és hunyadi parasztemberek, hogy elsírassák előtte keserves panaszait. II. József mindenkit meghallgatott, és igyekezett is segíteni a bajokon. Intézkedett, rendeleteket küldött Erdélybe, törvénytervezeteket dolgoztatott ki, és jóindulattal intette az erdélyi urakat: „hagyjanak fel mindenféle chicane-nal [visszaélés], bánjanak emberségesebben a pórnéppel”,

mert „...a már régen fennálló nyomorúságok megszüntetése nélkül lehetetlen még a legnagyobb erőhatalommal is biztos csendeséget várni, mivel a hadsereg tartásának célja nem az, hogy az alattvalók ellen fordíttassék”⁴. De az uralkodó minden igyekezete hiábavaló volt, az erdélyi urak vad, mohósága nem ismert határokat. A Bécsből hazaérkező parasztokat megfogatták, megbotoztatták, börtönbe záratták, az uralkodó intézkedéseit pedig kijátszották, sokszor pedig figyelmen kívül hagyták. A bebörtönzött románokat a porkolábok gyúnyosan bízatták: „majd segít rajtatok a császár, csak várjatok türelmesen”.

Sokáig vártak is türelemmel, de amikor betelt a mérték, amikor már minden igyekezet hiábavalónak bizonyult, az erdélyi románság fegyvert fogott, feldúlták, felégették a kastélyokat. A vérengzés kegyetlen volt, majdnem olyan kegyetlen, mint az okai. Ennek a felkelésnek az élére a nép bizalma Horiát – más néven Ursz Nicolaét – emelte, egy nótakedvelő egyszerű albáki parasztembert, aki maga is négyszer járt panasszal Bécsben a császárnál. A lázadás hatása alatt néhány napon belül minden rend felfordult Erdélyben, a régen sajgó sebek felszakadtak, és az összes ellentétek összetalálkoztak. A nemesség meghasonlott a hadvezetőséggel, a kormánnyal, saját tisztjeivel, majd német nyelvű könyörgő iratokat intézett a császárhoz, majd pedig fanatikus elkeseredettséggel kelt ki ellene. Ez a lázadás egyike a legsajátosabb forradalmaknak és indítóokait, jelentőségét és következményeit csak úgy tudjuk megérteni, hogyha figyelemmel kísérjük az erdélyi népmozgalmakat az unio trium nationum megalakulása óta.

Az 1437–1438-i lázadás leverése után az erdélyi urak két évtizeden keresztül egyebet sem tettek, mint kiváltságos helyzetüket erősítették meg – vagy pedig, hogy a hivatalos meghatározással éljünk – „védték az alkotmányt”. Hogy mily abszolút hatalommá fejlődött az unio trium nationum, azt legjobban az 1458-i gyűlés mutatta meg.⁵ Ezt a nevezetes gyűlést Medgyesen tartották a három nemzet képviselői a budai királyválasztó gyűlés hírére. Az egybegyűlt urak kijelentik, hogy elismerik Mátyást, de csak bizonyos feltételek mellett. Elsősorban természetesen a kiváltságok védelméről volt szó, de ezenkívül ugyancsak megnyírbálták a királyi hatalmat is. Amikor pedig látták, hogy Mátyás nem hajlandó hallatlan előjogaikat respektálni, összeesküvést szőttek ellene. Sőt 1467 augusztusában az unio trium nationum megbízottai megjelentek a kolozs-

monostori káptalan előtt, és kijelentették, hogy „...minekutána Mátyás Magyarországot a kiváltságok megsértésével nyomorba süllyeszti...”, fegyvert fognak ellene. Csakhogy Mátyás seregei élén jött Erdélybe, és a hadat üzenő jó urak vitézbb része megszökött, a többiek pedig siettek „udvarlására”.

Az erdélyi románság sorsa egyre tűrhetetlenebbé lett, és az urak vad zsarnoksága 1478-ban, majd 1487-ben lázadásra szorította őket.⁶ Mindkét felkelést könnyűszerrel elfojtották, és a rabszjakat egyre szorosabbra vonták. Sokkal súlyosabb következményei voltak a románság Dózsa-féle lázadásban való szereplésének. Xenopol⁷ így jellemzi ennek a lázadásnak a következményeit: „Ennek a forradalomnak szomorú eredménye volt a románokra nézve. Belekényszerítette a román nemességet a magyar nemesség soraiba, melyhez osztályérdekei által volt kötve. Ennek következtében idővel az összes román nemesek megmagyarosodtak, katolikusokká lettek, és elfelejtették román anyanyelvüket. Másrészt a közös nyomás, melyben a román és a magyar paraszt együtt élt, közelebb hozta őket egymáshoz, s így a magyar parasztság beolvadt a számosabb román parasztságba... Így hozzájárulván az osztályérdekhez a nemzeti gyűlölet is, a románok a legrövidebb idő alatt a legmegalázóbb szolgaságra jutottak. Nemzetüket olyannak nyilvánították, melynek mint ilyennek, nincs létjoga Erdély földjén, hanem csak tűrik a közérdekben.”⁸ A románokat megfosztották földbirtokuktól, és törvények által mondatott ki, hogy a román munkásnak napszámánál nem lehet egyéb vagyona. A románokat minden régebbi időben bírt nemzeti jogoktól megfosztották, valamint attól is, hogy részt vehessenek az országgyűlésen, s így az egész román népet rabszolgák csoportjává alacsonyították le, melynek nem lehetett egyéb rendeltetése, minthogy egész életében szolgálja az uralkodó nemzetek érdekeit. Ortodox egyházukat megvetették, papjaikat szolgákká alacsonyították... Egyszóval a románságnak mintnépnek egzisztenciáját semmisítették meg. Ezért Erdély története nem is foglalja magában a román népnek történetét, hanem csak az uralkodó nemzetekét. A románságot csak akkor említi a történelem, mikor lapjain a lázadások véres jeleneteit kénytelen megörökíteni.”

A magyar források túlnyomó része a Dózsa-féle lázadást a Tisza-Duna közötti magyar jobbágyok lázadásának mondja, ennek azonban ellentmond az a felhívás, amelyet 1514. július 16-án küldtek a szentlőrinci táborban összegyűlt nemesek Abaújba.⁹

„A Tiszán túl, a Maros folyótól Váradig és Debrecenig a nemeseket majdnem mind legyilkolták, és velünk is bizonyára ugyanazt teszik, ha az irgalmas Isten nem könyörül rajtunk, és azon véres ütközetben, melyet Pásztó mezőváros előtt velük küzdöttünk, a győzelmet nem engedi nekünk. Mi közel két hónap óta állunk fegyverben, és ahol értesülünk, hogy a gonosztevők gyülekeznek, azokat vagy visszaverjük, vagy szétűzzük, ugyanannyira, hogy a Duna-Tisza között fekvő tért Szegedtől a felső részekig már lecsendesültnek, és a pórságot lefegyverezettnek hittük. Azonban e héten szomorú és keserves híreket vettünk, hogy tudniillik a keresztes pórok két serege a Tiszán átlépett. . . Ugyanis azon tűzvész lángjai, amelyek eddig már felemésztették Bihar, Békés, Zaránd, Arad, Csanád, Temes megyék nemességeit, e héten Heves, Külső-Szolnok és Pest megyékben is kezdtek pusztítani.”

A forradalom utolsó jelenetei is Biharban és a Szilágyságban játszottak le, sőt a Székelyföldön még 1519-ben sem tudták végleg lecsendesíteni az elégedetleneket, a Bácskában pedig 1526-ban fogtak fegyvert Jovanu Țarului hívei.¹⁰

Az erdélyi urak nem elégedtek meg azzal, hogy a „paraszток dühének lecsendesítése végett” felégettek néhány falut, hanem a régi recipe szerint ezt az alkalmat is felhasználták előjogaik és birtokaik növelésére. Hogy céljukat milyen fondorlatok árán érték el, annak érdekes példáját mondja el Orbán Balázs.¹¹ A lázadó parasztság bevette és feldúlta a Thoroczkayak torockószentgyörgyi várát. A lázadás leverése után a vár ura megjelent a király előtt, bemutatta az állítólag a lázadók által széttépett adománylevele foszlányait, és új adománylevelet kért. Kapott is, mégpedig olyat, amelybe az ügyes kezű Thoroczkay belecsempészte Torockó városát is, amely azelőtt sohasem volt a családé. A város évtizedeken keresztül küzdött a jogtalanság ellen, de eredményt nem ért el. Ez természetes is volt azon a vidéken, ahol a vagyonbiztonság még ma is nagyon ingadozó lábakon áll.¹²

Az erdélyi románságnak a legszomorúbb korszaka kezdődött 1515-ben, a legsötétebb rabszolgaság korszaka, amely csak az erdélyi fejedelmek korában enyhült kissé.

A Báthoriak, Rákócziak és Bethlen Gábor sokat foglalkoztak azzal a tervvel, hogy a Habsburgok katolikus, abszolutisztikus jellegű nagyhatalmának ellensúlyozására egy szabadelvű protestáns kelet-európai birodalmat létesítsenek. Ezért különös figyelemmel

viselkedtek a keleti vallású románság iránt, és igyekeztek azt céljaiknak megnyerni. A vallásszabadságért folyó küzdelmekben tényleg ott találjuk a románságot is Bocskai hajdúi, Rákóczi kurucainak sorában. Sőt a reformáció is elterjedt a románság körében, és ebben az időben lett a román egyház nemzetivé. A liturgiában a szláv nyelv helyét a román nyelv foglalta el, a cirill betűket kiszorították a latin betűk, és megkezdődött a szellemi fellendülés korszaka. Erdély önállóságának elvesztésével azonban minden a régi kerékvágásba tért vissza. A reformáció ellensúlyozására megcsinálták a vallási uniót, és az óhitű románok templomait erővel foglalták el. Ezzel megindult a románság körében a vallási villongás¹³, és míg ez lefoglalta minden figyelmüket, a régi sebek is felújultak. Az erdélyi urak elvesztéséért azáltal kárpótolták magukat, hogy igyekeztek a föld népét mennél jobban kizsákmányolni, és ebben a törekvésükben sok időn keresztül támogatták őket az Erdélybe vezérelt osztrák katonaság és a kormányzósági hivatalok is. Ezt a szomorú korszakot leginkább egy egykori mondás jellemzi:

„Ungurii cu aprobata si compilata
L'o spanzurat pe tata.
Nemtii cu aufnam si protocol
M'o lasat cu c...gol.”

[Magyarok az approbatával és compilatával* felakasztották az apámat, a németek az Aufnahm-mal és Protokollal engem fosztottak ki mindenből.]

A forrongások korszaka újra kezdődött. 1718-ban a dobrai¹⁴ románok fogtak fegyvert, 1727-ben az Abrud vidékiek, 1730-ban pedig a Torockó vidékiek¹⁵ lázadtak fel kizsákmányoló uraik ellen. 1750-ben újra az Abrud vidéki¹⁶ románság lázongott. A forrongás általános volt Erdély románlakta vidékein. A békétlenség okait már Mária Terézia helyesen felismerte, amint 1777-ben Bruckenthalhoz¹⁷ intézett leirata bizonyítja. Ebben a leiratban a királyné hat pontba foglalja össze az erdélyi adminisztráció fő elveit. Ezek között különösen azt emeli ki, hogy az alattvalókkal nemzetiségi különbség nélkül jól kell bánni.

Hogy az uralkodónő elve mennyire érvényesült, annak elrettentő

* XVII. századi törvénygyűjtemények.

példáit láthatta II. József¹⁸ erdélyi utazásai közben, bár a császár csak a fő közlekedési vonalak mentén fekvő vidéket járta be, a hegyek között, az erdélyi Érchegységben és Zarándban nem volt, pedig, amint az eddigiekből is láthattuk, ez a vidék volt a visszaéléseknek és a rabszolgaságnak a legklasszikusabb földje. És még inkább azzá lett éppen II. József erdélyi utazásai következtében. Az urakat felingerelte a császárnak a föld népe iránti jóindulata, és vad hajsza indult meg a román pór nép ellen. A visszaéléseknek még vázlatos ismertetése is nagyon messze vezetne, és ezért meg kell elégednünk azzal, hogy a legjellemzőbbekből emelünk ki néhányat.

Arad megye keleti, hegyes részeiről már régebben szökdöstek a román jobbágyság a bánáti határőrvidékre. A vármegye 1783. február 12-én pört¹⁹ is indít 11 község renitens és szökésre készülő jobbágysága ellen. A pörirat szerint a 11 község jobbágysága erővel el akarta hagyni faluját, mert amióta uraik elvették földjük nagy részét, nem tudtak megélni. A megye minden lehetőt elkövetett, hogy ilyen esetekben megakadályozza a jobbágyság költözködését, de nagyon ritkán ért el sikereket. Az elkeseredett román jobbágyság az őserdőbe menekült, és szegénylegényekké lettek. A megyei urak a halálbüntetés és a kínzások alkalmazásának megengedését kérték az uralkodótól, hogy az egyre szaporodó kóbor csapatokat megrendszabályozzák.

Még keservesebbé lett a zarándi parasztság helyzete. Ebben a csendes zugban, ahol évtizedszámra nem fordult meg senki, akinek a jobbágyság panaszkodhattak volna, az urak egész különleges elbánásban részesítették a jobbágyságot. Minden jobbágytelek után (nem véve ki a negyedholdasokat sem) 2–14 forint adót szedtek. Nyáron hetente hat napig dolgozott a jobbágy, télen 4 napon keresztül. Névnapi, karácsonyi és húsvéti külön ajándékot követelt a földesúr. A nők után munkaváltságot fizettek, de ezenkívül kötelesek voltak évente bizonyos mennyiségű kendervásznat szőni és az uraság háztartásánál segédkezni. A jobbágyi terhek tulajdonképpen nem is voltak itt meghatározva. Ha a jobbágy két disznója volt, az egyiket elvette a földesúr, ugyanúgy tett a jobbágy kecskéivel, juhaival. Ezenkívül zsarolták más úton is a föld népét. Egyes földesurak a jobbágyságra sózták megromlott borukat, és akár kellett a bor a jobbágyoknak, akár nem, az árát irtózatlanul behajtották.²⁰ A boronák elé emberbarmokat fogtak²¹, és ha a végképp elsanyargatott pária felfordult, özvegyét és árváit ki-

verték a faluból. A pusztán maradt jobbágytelkeket egyre kisebb részekre darabolták fel és többeknek adták, de azért mindegyik külön az egész jobbágytelek után járó terheket viselte.

A vad mohóság azonban az Érchegységben, Abrudbánya, Zalatna vidékén, a fiskus birtokán ment a legmesszebbre. Már a Rákóczi-féle felkelés után súlyosabbá lettek a jobbágyterhek, de a hetvenes években egyenesen bámulatos gyorsasággal emelik az illetékeket. Rövid idő alatt tízszeresen emelik a pénzbeli járandóságokat, a legeltetési jogot megvonják, a jobbágyokat évente 13 183 öl fa vágására és fuvarozására, továbbá hallatlan közmunkák végzésére kényszerítik.²² És hogy az amúgy is nagy nyomorban sínylődő népet még jobban kizsákmányolják, megtiltották, hogy élelmiszer-szükségleteiket – mint azelőtt – olcsóbb áron Magyarországról szerezzék be, hanem kényszerítették a jobbágyságot, hogy a kincstári raktárakból vásároljanak jó drágán. De a legérzékenyebben az italmérési jog megvonása érintette a hegyvidéki lakosságot. A szegény népnek a pangó bányászaton kívül a szilvatermelés és pálinkaégetés volt a legfőbb jövedelmi forrása, és ezért ennek az elvesztése érintette a leg súlyosabban. És hogy ezt a csapást még jobban megérezzék, arról gondoskodtak az új bérlők, akik egyáltalán nem sokat teketóriáztak, hanem nyers erőszakkal zsarolták a népet. Még a misére küldött bort is lefoglalták²³, és mint csempészettet elkobozták. Még ott is megvonták a nép kimérési jogát, ahol erre egyáltalában nem volt joguk, és a népet fegyveres szolgálkkkal terrorizálták. Amikor a topánfalvai vásáron a fegyveres szolgálk visszaélésein végképp elvesztette a nép a türelmét, néhány hordó fenekét beütötték, és a bérlők embereit elkergették. A hatóságok teljes erejükkel siettek a bérlők védelmére, és néhány „lázadót” halálra, néhányat börtönbüntetésre, a többit pedig 50–100 botütésre ítélték.

Az Abrud vidéki jobbágyok előbb Nagyszebenbe mentek panaszra, de az igazukat kereső emberek ugyancsak rosszul jártak. A visszatérőket a zalatnai jószágkormányzó „tisztetetlen magavi-selet” miatt bebörtönöztette és megbotoztatta.

Az elnyomatás legkeservesebb idejében az erdélyi jobbágyság már csak az uralkodótól remélt segítséget. Erdélyi utazásai alatt II. József sokszor adta jelét a föld népe iránti rokonszenvének, és így természetes, hogy a minden oldalról üldözött és elnyomott román jobbágyok hozzá fordultak védelemért. Egész sor küldöttség vándorolt fel Bécsbe, az uralkodó írt is érdekükben az erdélyi kor-

mányhoz, és sürgette a panaszok igazságos megvizsgálását, de még ennek a közbenjárásnak sem volt eredménye, a hazatérőket üldözték, és a panaszok orvoslására nem is gondoltak. Ennek a páratlanul érdekes anarchiának közelebbi ismertetése messze vezetne, és ezért csak az 1783–1784. évi küldöttség dolgait vázolom részletebben.

1783 vége felé Horia albáki jobbágy ment Bécsbe, de az uralkodót nem találta székvárosában, éppen Rómában tartózkodott. Horia tavaszig maradt a császárvárosban, és ott valami úton-módon egy emberbaráti egyesület lett figyelmessé a szerencsétlen nép ügyére.²⁴ A kezére jártak Horiának, támogatták, útbaigazították, és közbenjártak érdekében. Tavaszkor hazajött az uralkodó, meghallgatta Horia panaszát, és ennek a kihallgatásnak már volt is látványos pozitív eredménye. 1784. április 13-án Horia levelet kapott az udvari kancelláriától²⁵, amelyben meghagyták az erdélyi kormányshoz, hogy a zalatna–abrudbányai jobbágyok pörös ügyeit vizsgálják meg, és addig is bocsássák szabadon a bebörtönözötteket. Az írással július elején Cloșca ment néhány társával Nagyszebenbe, mert Horia alaposan tartott attól, hogy bécsi útjáért rosszul jár, ha maga jelentkezik. A guberniumnál megnyugtatták Cloșcát, hogy 14 nap múlva minden rendben lesz, csak menjenek nyugodtan haza. Természetes, hogy a 14 nap alatt semmi sem történt, és Cloșcáék másodszor is megtették a 150 kilométeres utat. A gubernium most egy második határidőt tűzött ki, de az is eredmény nélkül múlt el. Amikor Cloșca harmadszor jelentkezett, elküldték Gládra az alsófehérmegyei alispánhoz, báró Kemény Simonhoz. A derék báró szintén két ízben hitegette Cloșcát, harmadszor pedig elkergette.

Az elkeseredett, kijátszott emberek előtt most már csak egy út volt szabad, az, hogy elhagyják szülőföldjüket és beálljanak határőröknek. Cloșca és társai el is mentek a károlyfejérvári hadbiztonsághoz jelentkezni. Az elkeseredettség elemi erővel viharzott végig a hegyek között, a népnek egyetlen reménye a határőrség volt, ezáltal akartak kiszabadulni uraik körmei közül. Ezrével jelentkeztek a károlyfejérvári összeíróbizottság előtt, és egész vidékek népe kérte, csatolják községeiket a határőrvidékhez. A jelentkezést természetesen rossz szemmel nézték a földesurak, és úgy vélték meggátolhatónak, hogy a jelentkezőket börtönbe vetették, és kegyetlen kínzásokkal akarták elvenni kedvüket a további jelentkezéstől.

Természetes, hogy ez az erdélyi urakra fölötte jellemző eljárás még jobban növelte a nép elkeseredését, és augusztusban már oly magas fokra emelkedett, hogy a románság új „kurucvilággal”²⁶ fenyegetőzött, hogyha uraik meggátolják őket a jelentkezésben.²⁷ Már csak egy szikra hiányzott ahhoz, hogy a forrongás nyílt forradalommal legyen, és ezt a szikrát csakhamar a zarándi alispán szolgáltatta is.

Október 28-án a brádi hetivásáron egy nyugtalan jobbágyember, Crișan Gyorgye, aki maga is szabadságolt katona volt, felbiztatta a népet, hogy jelentkezzenek együtt a károlyfejérvári hadbiztosságnál. Hogy a dolgot alaposan megbeszéljék, néhány százan a következő vasárnap, október 31-én a mesztákonai templomban gyűltek össze. Itt elhatározták, hogy együtt maradnak, és együtt mennek le Károlyfejérvárra, és tömegesen jelentkeznek a hadbiztosságnál. Kerülő úton indultak, mert féltek, hogy Brádon az urak visszatartják őket, és ezért csak november elsején este érkeztek a kis Kurety községbe, hol az éjszakát töltötték. Közben a zarándi alispán, Hollaki István természetesen értesült a parasztok útjáról, és két szolgabíró küldött utánok, hogy a parasztokat visszatérésre bírják, azután maga Aradra szökött. A két szolgabíró hajdúk és erdőőrök kíséretében éjszaka érkezett Kuretyre, tapintatlan, erőszakos fellépésükkel felingerelték a népet annyira, hogy azok megrohanták őket, a két szolgabíró agyonverték, kíséretüket pedig visszakergették. Ez a szerencsétlen eset adta meg a végső lökést a forradalmi mozgalomnak. A románok nem merték Kuretyről útjukat folytatni, féltek, hogy uraik hátramaradott családtagjaikon bosszulják meg a két szolgabíró halálát, és november másodikán, halottak napján visszafordultak, pusztítva, gyilkolva rontottak a közeli nemesi kúriákra. Rövid idő alatt lángokban állott az egész Érchegeység, és a felbőszült parasztság a Maros völgyébe rontott át.

A forradalom első idejének jellemzésére két jelenséget kell kiemelni. A fellázadt nép főképpen csak azoknak a nemeseknek kastélyait dúlta fel és azok családtagjaival kegyetlenkedett, akik fegyveresen állottak ellent a népnek. Igen sok helyen megelégedtek azzal, hogy a nemeseket elfogták, ortodox hitükre keresztelték, és szavukat vették, hogy jó románok lesznek. A nép nemes érzületei is gyakran megnyilatkoztak: Crișanról köztudomású, hogy kétnapi járóföldre gyalogolt csak azért, hogy báró Jósikát, aki évek előtt jó szívvel volt iránta, figyelmeztesse a közelgő veszedelemre. Ahol pedig a nép pusztított, gyújtogatott, gyilkolt és rabolt, ott főképpen

az illető falu népének dühe fordult a földesúr ellen, míg az idegen faluk felkelői legtöbbször békésen vonultak tovább.

A nemességet nem érte váratlanul a forradalom, de azért sokáig tehetetlenül állott a népharaggal szemben. Hogy ezt a végzetes tehetetlenséget megértsük, tudnunk kell, hogy az erdélyi nemesség nemcsak a császárral, hanem a gubernátorral és az erdélyi katonai főparancsnokkal is hadilábon állott. Báró Bruckenthal gubernátort mint új arisztokratát kinézték maguk közül, és egymás között „Bürök András uramnak” titulálták, Preiss Ferenc főhadtest-parancsnokra pedig azért haragudtak, mert katonáival nem nyomta el eléggé a pórnépet. Végre a gubernátor és a főhadtest-parancsnok is hadilábon állottak egymással, és ez a háborúság még a parasztlázadás hírére sem enyhült, sőt még újabb tápot nyert. Amikor a gubernátorhoz első jelentés érkezett a lázadásról, áttette azt a főhadtest-parancsnoksághoz azzal a felhívással, hogy a veszélyeztetett helyekre küldjenek elegendő katonaságot. A főhadtest-parancsnok másnap válaszolt az átiratra. Kijelentette, hogy a csapatokat ki fogja küldeni, de kéri a gubernátort, nevezze meg a veszélyeztetett helyeket, továbbá azokat a polgári főtisztviselőket, akik a kiküldendő katonaság elszállásoltatásáról és étellemezéséről gondoskodni fognak. Az utóbbi kérdésben burkolt gúny jelentkezik, mert a veszélyeztetett helyek egész tisztviselői kara megszökött. A Hunyad megyei főispán, báró Bornemissza János nem találta elég biztosnak a fellegrvár védte Dévát, hanem Nagyszebenbe szökött, ahová báró Kemény Simon alsófehérmegyei alispánnal egyszerre érkezett meg. Ugyancsak megszökött a hunyadi alispán is, és a veszélyeztetett helyeken teljessé lett az anarchia, a katonaság pedig passzívan viselkedett, mert a gubernátor és a főhadtest-parancsnok napokon keresztül leveleztek, bár a szebeni főtér két szemben levő házában laktak.

De megnehezítette a helyzetet az is, hogy sem a gubernátor, sem pedig a hadtestparancsnok nem mertek erőlesen fellépni. Nagyon jól tudták, hogy a császár meleg rokonszenvvel viselkedik az elnyomott erdélyi jobbágyság iránt, és ezért féltek a kezdeményezéstől. Inkább békés úton igyekeztek a népet lecsillapítani. Báró Rosenfeld András nagyszebeni főispán maga járta be megyéje forrongó vidékeit, és jó szóval megakadályozta a forrongás terjedését. A gubernátor és a főhadtest-parancsnok is küldtek ki békeköveteket, és a zavargásokat rövid időre meg is szüntették. Hogy a roppant elke-

seredettség dacára milyen mérsékelt volt a nép viselkedése, azt a legjobban bizonyítja az, hogy a kincstári épületeket, többek között az abrudbányai pénztárt nem bántották, és a békekövetek is bántatlanul járták be a hegység minden zugát.

De a végleges békéről szó sem lehetett, a helyzet sokkal betegbb volt, semhogy további vérontás nélkül szanálni lehetett volna. Előszörban a nemesség viselkedése akadályozta meg a békekötést: az urak ezúttal is ragaszkodtak régi elvükhöz: „a nemesség biztonságát csak fegyverében találhatja, amelytől ha megfosztatnék, vége volna a nemességnek”²⁸. A nemesség fegyvert fogott, és irtózatossággal torolta meg a felkelést. Amikor a Dévát megtámadó románságot visszaverték, összefogdostak egy csomó román férfit, nőt és gyermekeket, és rögtönítélő bíróság, jobban mondva, egy ad hoc bizottság elé állították őket. Minden törvényes forma mellőzésével több mint félszáz románt kegyetlenül kivégeztek, és hogy az ítéletnek legalább a törvényesség látszatát megadják, egy régen körözött Salis nevű gonosztevő cinkosai gyanánt ítélték el őket. Hogy milyen ürügyek alatt „ítélkezett” a nemesség, annak jellemzésére elegendő két példa. Murar Sándor zsiboti románt a bencenci csetepaté alkalmával útközben fogták el, és egy másíknak mindössze annyi bűne volt, hogy egy társától két citromot kapott, amelyet az állítólag egy kastély üvegházából lopott.²⁹ Hogy ilyen vérengzések a felkelők táborába kényszerítették még a csendben maradtakat is, az csak természetes.

Amikor ez az eset II. József tudomására jutott, ingerült hangon leckéztette meg a Hunyad megyeieket, de azok egyáltalán nem akarták belátni eljárásuk jogtalanságát, mert – amint mondták – „a bűnösöknek csak fejüket vették, bár azok sokkal különb ítéletet érdemeltek volna”. A kegyetlen bosszúszomjat még a fogságba esettekre is kiterjesztették, és rávall a későbbi Fatia Neagra vármegyéjére, hogy a rabokat bíráik zsarolták. Jankovits királyi biztos Hunyad megyéhez intézett átiratában hevesen ki is kel a gyalázatos üzelmek ellen. Felemlíti, hogy az általa kihallgatott rabok csak pénzért kaptak ivóvizet, akinek nem volt 8 garasa, az szomjan pusztult a börtönben. Természetes, hogy az ételt sem mérték a raboknak ingyen, és ezért csak kevesen kerültek bíráik elé. Egyetlen éjszaka hét rab pusztult éhen-szomjan a dévai börtönben.

Nagyon rosszul ismeri az erdélyi urak lélektanát, aki azt hiszi, hogy azok megelégedtek a bosszúval. Mint minden zavarosból,

úgy a szerencsétlen forradalomból is igyekeztek mennél több hasznot húzni. Az Arad megyei urak megelégedtek azzal, hogy megbottoztatták az egész falu népét, ahol valami forrongás nyomára jöttek, de Hunyadban Buda József földesúr kiállott az országútra, és kirabolta a békés román vándorembereket.³⁰

Nagyon érdekes az erdélyi kormányzéseknek 1785. január 21-én Csáky kolozsi főispánhoz intézett átirata is. Ebből kitűnik, hogy Kolozs megye egyes vidékein a nemesség csapatokat szervezett; a csapatok tagjai katonai ruhában, katonai jelvényekkel állották el az utakat, és a román utasokat feltartóztatták, bántalmazták és zsarolták. Pedig Kolozs megyében csend volt, csak a torockószentgyörgyi jobbágyok lázadtak fel, de ez még a békeidőben is gyakran előfordult. A visszaélések oly mértéket öltöttek, hogy végre a kormányzék is megmozdult, és egy burkolt fogalmazású rendeletet bocsájtott ki. Ennek a rendeletnek – amelyet II. József ein merkwürdiges Stücknek [figyelemre méltó darab] nevez – harmadik pontja figyelmezteti a megyei tisztviselőket, hogy a „...maguk területében és járásában, akár magánokból, akár közcélból utaznak, minden zsarolástól, pénzcsikarástól és a nép kizsebelésétől... tartózkodjanak”.

Ezek alapján megfesthetjük az 1784. évi román felkelés első felvonásának képét. A baromi sorban sínylődő, kijátszott román jobbágyok egyedül a császárnál találnak meghallgatást, de az erdélyi nemesség még II. Józsefnek is ellenszegül, amikor az az erdélyi románság érdekében szót emel. Parancsait nem veszik tekintetbe vagy kijátsszák, a panaszkodókat pedig megbotoztatják, vagy a legjobb esetben hitegetik. Amikor az elkeseredettség a legmagasabb fokra száll, egy gyáva és erőszakos alispán ügyetlen intézkedése forradalomba hajtja a felbőszített népet. A lázadók felgyújtják elszökődött uraik kastélyait, hátramaradott családtagjaikat lemészárolják. Ez az érem egyik oldala.

Az erdélyi gubernium tehetetlen, kanapé-pörökkel* van elfoglalva, a hadvezetőség nem látja célszerűnek a fegyveres közbelépést, hanem ehelyett néhány emberbarát támogatásával békeakciót kezd. Az akció a legszebb reményekkel kecsegtet, egyes vidékeken a lázadók le is teszik a fegyvert. És amikor a dolgok így állanak, akkor az erdélyi urak kiállanak az út szélére rabolni, a köztiszt-

* Jelentéktelen ügyek.

viselőik zsarolják, fosztogatják a még fel nem lázadt népet, a bírák, a törvények kereteit túllépve, bosszúból – a törvényesség látszatát keresve – tömeggyilkosságra vetemednek; a porkolábok pedig – szegényeknek csak a legsoványabb falat jutott – a rabokat zsarolják.

De a kép nem volna teljes, ha meg nem emlékeznénk a rövid fegyverszünet óriás levelezésének anyagáról. Minden érdekelttség, hatóság és magánosok valósággal gyártották a jelentéseket, a panaszokat, és elárasztották vele a hadtestparancsnokságot, a guberniumot, az udvari kancelláriát és az uralkodót. Különösen a Hunyad megyei nemességnek az uralkodóhoz intézett feliratai érdekesek. Ezeket két csoportba oszthatjuk már nyelvük szerint is, egy részüket németül, más részüket pedig latinul írták. A német nyelvű feliratok alázatosak, siralmasak. A gaz lázadók „...minket a legszomorúbb rabszolgaságra vetettek, és ebben a nyomorult helyzetben négy hétnél tovább kellett maradnunk minden segítség nélkül, parasztjaink és szolgálók kezei között”. A megszorult nemesség a fényes trón alacsony zsámolyára térdelve kéri a felséges úr kegyelmes támogatását, oltalmát. Ezeket olyankor írták, amikor a felkelők egy-egy csoportjukat megkergették, és néhány úriháza feldúltak. A latin nyelven írt felterjesztések követelőzőek, kihívó hangúak. Ezekben az uralkodót és a hadvezetőséget okolják a „gaz oláhok” merényletéért. De a kihívó hang nem zárja ki azt, hogy nemsokára ugyanazok a büszke urak meg ne kérjék a guberniumot, hogy a koldusbotra jutott zarándi nemeseket – nagyrészt nőket és gyermekeket –, akik alamizsna nélkül a tél folyamán elpusztulnának, kölcsönrel segítse. A gubernium – amely szintén megragadt minden alkalmat, hogy ujjat húzzon az urakkal – leiratban válaszolt. Szívesen és sürgősen kiutaltatja az ínségkölcsönt, hogyha a hunyadi urak jótállanak. Ez a válasz nagyon leverte az urakat, és a kegyelmes uralkodóhoz fordultak segítségért. II. József jótállás nélkül kiutaltatta a kölcsönt, de leiratában keményen megdorgálta Hunyad megye urait.

A huzavonának, az egymásnak homlokegyenest ellentmondó jelentéseknek természetesen az volt a következménye, hogy II. József nem látott világosan. Minden egyes leiratában keservesen panaszkodik, hogy csupa ellentmondó jelentést kap, és a dolgok lényegét nem tudja kihámozni. „Őn tudja – írja báró Bruckenthalnak –, hogy az erdélyi ügyek különösen szívemen fekszenek, és magam lemennék, hogy a dolgok mibenlétéről meggyőződjek,

hogyha fontos államügyek nem tartanának vissza...” Maga helyett gróf Jankovits királyi biztost küldi Erdélybe, és ennek a szívére köti, hogy elsősorban is a zavargás okait kutassa ki. De a királyi biztos nem boldogult. Az erdélyi nemesség féltette hatáskörét, és azok az urak, akik a vész első hírére fellegváraik oltalma alól Nagyszebenbe, Kolozsvárra és Aradra szöktek, most hevesen tiltakoztak az illetéktelen beavatkozás ellen. II. József végre maga rendelte el a fegyveres beavatkozást, amelyet egyrészt a külpolitikai viszonyok, másrészt a románság újabb fegyverkezése sürgetett. A katonaság bevonult az erdélyi Érchegységbe. Abba az Érchegységbe, amely emberemlékezet óta: a görögök mondáiban, a római uralom alatt, a magyar uralom első idejében Európa Kaliforniája volt, s amely ma is a leggazdagabb aranyvidéke Európának, de amelyet a síró nyomorúság koldustanyájává tett az erdélyi urak vad garázdálkodása.³¹ A román felkelők szembeszállottak a katonasággal, és rövid, de elkeseredett harc után a hóborította hegyek között vérbe fulladt a felkelés. A vezéreket elfogták. Crișan, aki a felkelés első idejében csak a visszaélések ellen harcolt, kihallgatása alkalmával büszkén állította, hogy az urak kipusztításáért fogott fegyvert. És miután bírái előtt elmondott mindent, börtönében önkézével vetett véget életének. Horia és Cloșca titoktartást fogadtak, és a két egyszerű parasztemberből kínzások által sem lehetett kivenni titkukat. Szótlanul, közönyösen feküdtek arra a lócára, amelynek végén ott forgott az eleven csontokat törő kerék. Cloșcán végrehajtották a rettenetes ítéletet, Horián azonban megkönyörültek, és a kerék negyedik forgása után kegyelemdöfést kapott. Évenként keresztlől felpanaszolták az erdélyi urak ezt a kegyelemdöfést. És a két ember összeroncsolt holtteste fölött a gyűlöletnek új lángjai gyulladtak.

Az erdélyi urak kegyetlen bosszúra áhítoztak, és amikor látták, hogy a császár erre nem hajlandó, a *Lacrymarum nostrum libellus*-ban [Könnyeink könyve] kérik a császárt, kergesse ki a ragadozó állatokhoz hasonló veszett oláhokat Bukovinába, és telepítsen le helyettük jó, munkabíró svábokat. Ez a kívánságuk is teljesítetlen maradt, ehelyett a császár igyekezett a hallatlan visszaéléseknek elejét venni, de sikert ugyancsak nem érhetett el. Hogy milyen nehéz viszonyokkal kellett hogy megküzdjön, annak jellemző példája a Bornemissza-eset. Báró Bornemissza János Hunyad megyei főispánt, akit a császár saját kezű levele (1785. dec. 19) így jellemez:

„der niemals die Geistesfähigkeit in ruhigen, noch weniger in jetzigen Zeiten . . . hat”, [nyugodt időkben soha nincs szellemi képességei birtokában, még kevésbé jelenleg], azt a jeles megyei vezért, aki a forrongás első hírére cserbenhagyta megyéjét, és Nagyszebenbe szökött – amikor pedig onnan a gubernátor visszaküldte, újra csak megszökött –, a császár elmozdította helyéről. A Hunyad megyeiek tiltakoztak kedvelt főispánjuk elmozdítása ellen, de amikor látták, hogy tiltakozásuk hiábavaló, kérték az uralkodót, nevezze ki a jeles exfőispánt a királyi táblához extra numerum – valóságos ülnökké. És II. József kénytelen volt engedni a kívánságnak.

És így járt II. József minden téren. Ernyedetlen türelemmel ismételteti az erdélyiekhez intézett leirataiban, hogy a pórnéppel jól kell bánni, mert a viszonyok tűrhetetlenek. „. . . a lázadás szelleme a földesurak által a jobbágyaik irányában gyakorolt sokféle nyomástól ered, kikre nézve az úrbérnek már régen megígért szabályozásához hozzáfogni mindeddig elmulasztották”, írja Esterházy kancellárhoz. „Az egész világ tudja, hogy tíz év óta az összes erdélyi jobbágyság, de különösen az oláhok folyton és kitartóan panaszkodnak; . . . hogy a boldogult császárnő rendeleteit állandóan megghiúsították, és csak természetes következmény, hogy ahol elnyomatás van és ahol a javításnak még a lehetősége is hiányzik, ott nyugalom sem uralkodhatik.” Így magyarázza meg II. József a Horia-lázadás kitörését. Egész lelkesedésével mélyed el a kérdés tanulmányozásában, és levelei valóságos szociológiai tanulmányok. De süket fülekre talál, mert nem veszi eléggé tekintetbe az erdélyi urak brutális osztályöngzését. „Amije van a parasztnak, az ura földjéből van” hangoztatták, és minden más szempontot figyelmen kívül hagyva, valóságos hisztérikus dühvel követelték a kegyetlen bosszút. Végre maga az uralkodó is elvesztette türelmét, és keserű gúnnyal válaszolt a felterjesztésekre. Belátta, hogy az erdélyi viszonyok még távolról sem érettek a nagy reformokra, belátta, hogy az évszázados bűnök, mulasztások helyrehozásához kevés egy emberöltő. Lassanként egészen abbahagyta a meddő küzdelmet. Amikor az udvari kancellária felterjesztést tett az erdélyi tanügy fejlesztése érdekében a „. . . ragadozó állatokhoz hasonló emberek állampolgárokká képzése” végett, II. József keserű gúnnyal jegyezte meg: „talán azon ragadozó állatok kiképzését illetőleg éppen olyan hasznos volna, ha az oláhok földesurai egy ideig iskolába járva, ott jobb elvekre tennének szert”.

És Erdélyben végleg elvadultak a viszonyok, a gyűlölködés egyre fokozódott. Az elnyomott románok kunyhóik rejtett zugában őrizték Horia, Cloșca és Crișan mezei virágokkal koszorúzott képeit, a kúriák poétái pedig gúnyolódó, gyűlölködő dalokat, epigrammokat gyártottak a három „gaz rablóról”. Csak néhány sornyt idézek ezekből, a nemesi kúriák lélektanának jellemzésére:

„Emberi formában fene vad neme gyilkos oláhiban
Actaeont harapó vén eb, urába kapó,
Egy hegyi patkánybul, farkas szoptatta mokánybul,
Róka király hitető szolgaj pártot ütő.
Érdeme búzlótt dög...”³²

Vagy:

„Tigris az orcáját, vad kan formálta ki száját,
A neve fessed alá, Klotska kegyetlen Oláh
Klotska hazug szajnak pükedelme, szölette nadalyak...”

És a gyűlölködést szították minden elképzelhető módon 1848-ig, amikor újabb, kegyetlenebb vérengzésben tört ki.

Térjünk vissza arra az eléggé nem hangsúlyozható tényre, hogy az erdélyi forrongásoknak az Érchegység a bölcsője, és a szakadatlan lázongások folyamán ez a mesés gazdagságú országrész egyre jobban elszegényedik. Az a vidék, amelynek aranygazdagságáért a római légiók vívtak nehéz harcokat, nyűggé lesz az ország nyakán. Miért?

Erdély a kiváltságok legklasszikusabb hazája, ahol nemcsak egyének és testületek, városok és területek lakossága élvezett privilégiumokat, hanem három nemzet és négy felekezet is. És a privilégiumok e hazájában egyedül a bányászat nem részesült privilégiumokban. Magyarországon a bányavárosok szabadalmi, a bányászok kiváltságai következtében virágzott fel a bányászat, de az arisztokratikus Erdélyben éppen a bányászokat, a zalatna-abrudbányazarándi románságot fosztották meg még emberi jogaiktól is. Ez a szűk látókörű politika mérgeztette el a románkérdést, és tette forradalmi földdé a bányavidéket. II. József nagyon jól ismerte ezt a kérdést, de teljesen tehetetlen volt az elvadult viszonyokkal szemben. Ezt a korát néhány századdal megelőző szellemóriást nem

értették meg a törpék országában, és ez az oka annak, hogy bár II. József Erdély sorsát különösen szívén viselte, egész Erdélyben egyetlen megbízható híve sem volt. Az ő levelezése az erdélyi gubernátorral és a megyékkel a legérdekesebb okmánytára a román nemzetiségi kérdés kialakulása történetének. Sajnos, ez a roppant becses anyag ma még nagyon szét van szórva, pedig a XVIII. század utolsó évtizedeinek történetére ezek vetik a legjellemzőbb fényt. Egyik oldalon a népbarát császárt látjuk, aki a nemességgel szemben lelkesen küzd az alattvalók emberi jogaiért, a népjólétért, a békéért, míg a másik oldalon a nemesség küzd fufanggal, hazudozásokkal előjogaiért.

1784-ben a románság kérdése még nem nemzetiségi kérdés, a románság még nem küzd nemzeti célokért, és csakúgy a magyar, mint a román történetírók múlt évtizedbeli romantikus irányzatának tudhatjuk be, hogy egyoldalról a magyar történetírók látnak nemzetiségi motívumokat az 1784. évi felkelésben, másrészt a román Densuseanu a drept istoricról [történeti jog] és a román nemzetiségi törekvésekről beszél. Mindebből csak annyi igaz, hogy a románság fogalma az Approbata és a Compilata idejében a rabszolgaság fogalmával volt azonos.

„Az oláh nemzet az hazában sem a Statusok közé nem számíttatott, sem vallásuk nem a recepta religiók [elfogadott vallások] közül való, mindazonáltal propter emolumentum patiáltatik [haszna miatt megtűretik].” „Az oláh nemzet propter bonum publicum admitáltatott [a közjó érdekében elfogadtatott] a hazában, mindazonáltal nem veszi eszébe állapotjának alacsony voltát.” „A földesúr az oláh papok fiait, ha nem papok, mint más jobbágyokat repetáltasák, sőt ha mint gyermekek, vagy nőtlen legények apjuk mellett találtnak, megfogattassanak.” „A privatus nemes ember is suspicióra [gyanú esetén] a paraszt embert megfogathassa.” (Approbata, P. I. Tit. VIII. art. 1. 3., Tit. X. art. 1. és P. III. Tit. XLVII. art. 3.)

Ha egyik-másik román kiváló tettei vagy szerencsés viszonyai következtében kiemelkedett a jobbágyi sorból, kénytelen volt nemzetiségét megtagadni és a bevett felekezetek egyikébe lépni. És ez magában véve is hozzájárult az erdélyi urak és a román jobbágyság közötti gyűlölködés emeléséhez. Mert ne feledjük, hogy Erdély románlakta vidékeinek nemessége túlnyomólag román eredetű volt, és ezt az eredetét, amely őseinek szolgaságára emlékeztetett, úgy akarta elfeledtetni, hogy minden erejével elnyomta a román job-

bágyaságot. És az agyonprivilegizált országban a kiváltságosok féltékenyen őrködtek afelett, hogy kiváltságaikat ne kelljen még újabb megosztás által gyengíteni. Ez a féltékenységi magyarázza meg azt, hogy Erdélyben még ma is azok a családok uralkodnak, akiknek ősei évszázadok előtt is elnyomták azt a népet, amelyből kikerültek. Az 1515-ben szomorú szerepet játszott Thoroczkayak birtokát dúlják fel 1784-ben, és a koalíciós korszakban ugyancsak ennek a családnak egyik tagja ismétli meg 1516-ban élt őse merész fogását. És szegénységi bizonyítványa az erdélyi viszonyoknak, hogy ugyanaz a törvénytelenység, amely 1516-ban sikerült, sikerül 1908-ban is. A Hunyad megyei főispáni székben 1784-ben annak a báró Bornemisszának az őse kompromittálta a főispáni szék tekintélyét, aki ugyanezt tette a koalíciós korszakban.

És hogyha mindezeket tekintetbe vesszük, úgy megértjük, hogy miért nem változott a románság és az erdélyi urak közötti viszony oly hosszú idő alatt. Csak annyi változást találunk ezen a téren, hogy a románság nemzeti öntudata felébredt, hogy néhány fajához hű maradt ember egy nagyon értékes faji kultúrát teremtett, és a nép gazdasági érzéke is fejlődött. De mindezek csak új szint adnak a küzdelemnek, amelynek a vezérmotívumai mindmáig alig változtak.

Az 1784-i román lázadás jellemzésére még egy fontos jelenséget le kell szegoznünk. „Preoti cu crucea'n frunte...” „papok a kereszttel az élen” éneklik az erdélyi románok. És tényleg, az egész mozgalomban mindenütt elől találjuk a papságot. De a szó legszorosabb értelmében mindenütt. A harcban és a lelkesítésben éppen úgy, mint a fajarulásban. Román papok segédkeztek a felkelők elnyomásánál, a vezérek elfogásánál, és amikor Horia és Cloșca kerékbe törése után a hatóság népünnepélyt rendezett Zalatnán, a vérdíj kiosztására a felvonulókat is román pap vezette, cu crucea'n frunte. Ennek a szomorú sajátosságnak nagyon kézenfekvő a magyarázata. A románság felfelé törekvő elemeit – mint nagyrészt ma is – az egyház abszorbeálta. Csakhogy az egyház már akkor sem volt elég gazdag ahhoz, hogy az egyre nagyobb tömeget táplálja. Ezért a román papság nagy része állandóan kettős politikát folytatott. Kacérkodott lefelé a népszerűségért, hogy azután annál sikeresebben kacérkodhasson felfelé puhább kenyérért.

Ez indítja meg a román intelligencia egy részének demoralizálását, amely egyik nagyon keserves tünete a román nemzetiségi kérdésnek.

(Az Érchegység románsága körében a hatóságok) „...oly tényekkel igazgatnak, amelyekkel a szerencsétlen 1784-i időszakaszt elő kívánják idézni.”

*Fosztó Menyhért alsófehérmegyei alispán jelentése 1844-ben.*¹

Horia és társainak kivégzése után a megrongált úri lakok újra benépesedtek, a vihar dúlta vidék nemessége visszatért birtokaira, és folytatta a nép kizsákmányolását ott, ahol a vérengzés előtt abbahagyta. Alig múlt el néhány hónap, és a románság körében újra olyan nagy volt az elkeseredettség, hogy egy katonai fogságból megszökött parasztember lázítására a Brad vidéki románság fegyverkezni kezdett.² Pedig a „példaadó” megtorlás ezen a vidéken volt a legkegyetlenebb, a zarándi nemesség minden eszköz felhasznált, hogy a népet megfélemlítse, de a bajok orvoslása eszébe sem jutott. 1790-ben Hunyad megye körrendeletben hívja fel a helyi hatóságokat, hogy a románság gyanús mozgulódását figyelemmel kísérjék.³ A feszültség, az izgatottság oly nagy volt, hogy 1800-ban néhány falusi szatócs meg parasztasszony szóbeszédére a Hunyad megyei nemesség felfegyverkezik, és Zarándba katonaság vonul be.⁴ És szerte a románlakta vidékeken hasonló volt a helyzet, az elnyomtatás változatlan erővel fokozódott, a nép pedig állandóan lázongott.

Sokkal fontosabb ennél, hogy vidékről vidékre a panaszok szó szerint ugyanazok voltak, mint a Horia-lázadás előtt. Felső nyomásra ugyan vizsgálat alá vették a panaszokat – és vizsgálati fogságba vették a panaszkodókat. Sőt egyes helyeken orvosolták is a sérelmeket – papiroson, amint azt az erdélyi főkormányshék bő levéltára igazolja. De ugyanez a levéltár bizonyítja azt is, hogy a rendszabályok papiroson maradtak. Rövid idő múlva a Horia-lázadás előtti panaszokhoz csatlakoztak a rendszabályozott vidékek lakóinak panaszai is, mert az urak az „új rendet” nem akceptálták.

Az elkeseredett küzdelem új szint nyert a bányavárosok és bányavidékek sérelmei által. A bányászok küldöttségei végigkoldulják az illetékes és kevésbé illetékes hatóságokat, hogy szabadalmaiknak érvényt szerezzenek. A törtönök megtelnek „szemtelen panaszkodókkal”; a korbács, a pálca, sőt a kard is újra

szerephez jutnak, de most még eredménytelenebb működésük, mint a Horia-lázadás előtt, a bányász nép panaszai nem szünetelnek. Állhatatosságukat nem konokságuk magyarázza, hanem az a szomorú tény, hogy a nehéz viszonyok következtében a bányavárosok, - a négy zarándi és az Érchegység bányavárosai - a tönk szélére jutottak. A földművelésre, állattenyésztésre alkalmatlan vidéken a bányászat volt a lakosság egyedüli foglalkozása, és ezért minden erejükből védekeztek a pusztulás ellen.

Az elszigetelt küzdelmek közül a legnagyobb figyelmet a móc vidék bányászainak pöre ébresztette, sőt csakhamar ez került a románság érdeklődésének központjába. A pört Bucsum község és környékének bányáslakossága 1830-ban indította a zalatnai kincstári uradalom igazgatósága ellen, amely az 1791-i egyezséget egyáltalán nem respektálta, hanem évről évre újabb terheket rótt a bányászokra. A Horia-lázadás előzményeinek példájára az uradalmi tisztek most is összejátszottak a korcsmabérlőkkel, és kegyetlenül büntették azokat, akik nem az uradalmi korcsmákba jártak. A bányászok beszerezték összes szabadalomleveleiket és bizalommal várták a bíróság döntését, biztosra vették, hogy a pört megnyerik. De a jószágigazgatóság - amint Jancsó Benedek mondja⁵ - „más véleményen volt”. Az utóbbi évek gyakorlatára és holmi magasabb érdekekre hivatkozott, amelyek előtt a bíróság meghajolt, és elutasította a bucsumiak panaszát. A panaszkodók fellebbeztek, de a zalatnai uradalom igazgatósága ezt nem vette tekintetbe, hanem katonai segítségért folyamodott, hogy a népet a terhek viselésére kényszerítse. 1837-ben tényleg katonaság szállotta meg a falvakat, végigsarcolták a községeket, végigverték az útjukba került parasztokat, és úgy „helyreállították a rendet”⁶, de csak nagyon rövid időre. A nép, mintha előre látta volna azt a reménytelen nyomort, amely a bányászat pusztulásával vár rá, minden követ megmozgatott, hogy jogait érvényesítse. 1840-ben már újra megbízottakat küldenek Nagyenyedre, hogy ügyvédre bízzák ügyüket. A jószágigazgatóság értesült a dologról, a megbízottakat elfogatta, és másfél évi börtönre vetette őket. A tehetősebb bányászok már elvesztették bizalmukat, és megvesztegették az uradalmi tiszteket, hogy a törvénytelen robot alól meneküljenek, de a szegényebbek folytatták a küzdelmet. Új megbízottakat küldtek Nagyenyedre, és a pör újra megindult.

Ebben az időben különös „lázító” jelent meg a Bucsum vidéki

románok között, egy intelligens, három nyelvet beszélő, írni-olvasni tudó magyar nő, Varga Katalin. Hét évig élt a bucsumiak között, és bekóborolta az Érchegység románlakta vidékeit, mindenfelé bátorította, útbaigazította a népet. Szereplését rejtélyessé teszi, hogy sem az uradalmi tisztek, sem a hatóságok nem mertek ellene komolyan fellépni, pedig Varga Katalin ugyancsak adott magáról életjelt. Egymás után szerkesztette a nép nevében a beadványokat, közel egy évtizeden keresztül szabadon mozgott a vidéken, az uradalmi tisztek is gyakran találkoztak vele az abrudbányai vásárokon, de bántani nem merték. Az udvari kancellária, a főkormány-szék egymás után írnak le, hogy Varga Katalint fogják el, és rendez-zék a Bucsum vidéki nép ügyeit, de a helyi hatóságok egyiket sem tették meg. Varga Katalin valóságos kis köztársaságot szervezett,⁷ nyíltan felhívta a népet, hogy tagadja meg az igazságtalan terhek viselését, szembeszállott a hatóságokkal, sok helyt maga kergette el a népnéző községi előljárókat, és újakat nevezett ki helyükbe. 1847-ig tartott ez a lehetetlen állapot, akkor Şaguna püspök lépett akcióba. Törbe csalta Varga Katalint, és átadta a hatóságnak.

Ilyen anarchia uralkodott egész Erdély románlakta vidékein, és a forrongás egyre terjedt. Már a megyei tisztek egy része is hirdette, hogy egy újabb lázadás alig kerülhető el, már az ő körükből is indultak ki félénk próbálkozások, de az árral szemben tehetetlenek voltak. Ne feledjük, hogy a tordai főispáni székben egy Thoroczky, a Hunyad megyei főispáni székben pedig a hírhedt „Fatia Neagra” ült, és az utóbbi még a megyei tisztikart is szolgáljaiból, cinkostársai-ból válogatta össze.⁸

A negyvenes években a helyi mozgalmakon kívül az általános politikai helyzet is nyugtalanította a kedélyeket, és ha a nemzetiségi harc kiélesedésének, sőt a szó szoros értelmében vett nemzetiségi kérdés kialakulásának körülményeit figyeljük, úgy annak magvát itt találjuk meg. Ezért röviden foglalkoznunk kell a többi magyar-oroszai nemzetiségi ügyével is.

Legelőször a leginkább magyarbarát tótok körében indul meg a folyamat. Kossuth hatalmi parancsszóval, mára-holnapra magyarosítani akart⁹ és a tótoknál akarta megkezdeni a munkát. Fegyvertársa, Zay Károly gróf, az evangélikus egyház és iskolák inspektora székfoglaló beszédében (1840. szeptember 10.) azt bizonygatta, hogy a tót nem is ember¹⁰, legyen magyarrá, hogy emberré lehessen. A tótok után az 1843-i országgyűlésen a horvátok ellen indul meg

a vad, türelmetlen nyelvharc, és végre sorra kerülnek a szerbek. A féktelen magyarosítási vágy felébreszti a nemzetiségi öntudatot, és a lángokat a magyar sajtó szítja. Ezen a téren a *Pesti Hírlap*, a magyar *Journal de débats* vezet, és rövid idő múlva versenytársat kap a *Reformban*, amely irtó hadjáratot kezd a „hazában dölyfösen felemelkedő néhány korcs nemzetiség” ellen. A vad harci láрма a románság körében is nyugtalanságot ébreszt, és ami eddig a kegyetlen elnyomatás közepén alig jutott eszükbe, síkiaszállanak a román nyelv védelméért.

De az általános elégedetlenséget fokozta az erdélyi országgyűlés magatartása is. Itt még szóba sem merték hozni azokat a szabadelvű eszméket, amelyeket a magyar országgyűlés már régen tárgyalt. Amikor Kolozsvár képviselője célozgatni mert az általános teherviselésre, pörbe akarták fogatni, mert a „drága privilegium” eltörlését szóba merte hozni.¹¹ Sehol egy reménysugár nem mutatkozott, a románság fájó irigykedéssel nézett az anyaország felé, ahol már ébredt a „a magyar szabadság”.

Ilyen volt a helyzet, amikor gyors egymásutánban eljutott Erdélybe a párizsi, a bécsi forradalom, a budapesti március 15. híre. A románság lázas érdeklődéssel figyelte az eseményeket, intelligenciájuk közelebb húzódott a magyar urakhoz, és ahol csak lehetett, együtt ünnepelt azokkal. A kolozsvári, budapesti, marosvásárhelyi és nagyváradi román jogászok magyar–román barátságról álmodoztak. De a magyar urak nem a legszívesebben vették ezt a „dörgölözést”, hanem igyekeztek mennél gyakrabban jelezni, hogy a szabadság csak a magyaroknak szól. A legbékésebb időben például egy román jogász temetésén tartott román búcsúztató annyira felizgatta a magyar jogászokat, hogy a nyílt sír körül parázs verekedést rendeztek.¹² A szabadság hajnala egyáltalán kissé különösen köszöntött be Erdélyben. A hatóságok kegyetlen szigorral elnyomtak minden mozgolódást, és éber figyelemmel őrködtek, nehogy az idők szele a románlakta hegyek közé hatoljon. A nép tájékozatlanul állott, nem tudta megérteni, hogy mi történik körülötte. A vezetők nem érintkezhetek szabadon a néppel, mert a hatóságok mindenütt összceszküvést, lázítást szimatoltak.

Ilyen körülmények között hívták össze a románság vezető emberei a balázsfalvi gyűlést, hogy a népet megnyugtassák, felvilágosítsák. A hatóságok betiltották a gyűlést, de annyi erélyük már nem volt, hogy annak megtartását tényleg meg is akadályozzák. A gyűlés

rendben folyt le, a szónokok felhívták a népet, várja be nyugodtan a kedvezőnek ígérkező változásokat, és addig is teljesítsék jobbágysági szolgálataikat. A kedélyek még elég nyugodtak voltak, és a gyűlés szónokai az együttes munkálkodásról, a magyar-román barátságról beszéltek. A jobb jövő reményeivel szemben elült a forradalmi láz, amely 1784 óta meggyűlt a nép lelkében. A gyűlés békésen oszlott fel, és május 15-ére újabb gyűlést hívtak össze.

A két balázsfalvi gyűlés közötti időben azonban jelentősen megváltozott a helyzet. Legelsősorban az unió körül keletkeztek félreértések. Az erdélyi magyar urak nyíltan hirdették, hogy az unió által az erdélyi magyarságot erősítik, és a többi erdélyi nemzetiséget a magyarságba olvasztják. A jobbágyszabadítás pedig egyre késett, és az erdélyi nemzetiségek gyanakodni kezdtek. A román jobbágyság is mozgolódott, a román falvakban egyre gyakoribbakká lettek a titkos népgyűlések, és a hatóságok úgy akarták megakadályozni, hogy a vezetőket elfogták. Mindezek más szintet adtak a május 15-i balázsfalvi román népgyűlésnek is. A románság itt már kívánságokkal lépett fel. Elsősorban azt kívánták, hogy az uniót megelőzőleg nyilvánítsák a negyedik nemzetnek, hogy szava legyen az unió tárgyalásánál. Kérték a román politikai foglyok szabadon bocsátását, a román nyelv jogait a közigazgatásban és az iskolákban, a birtokrendezést és az egyenlő teherviselést. Mint jellemző mellékkörülményt ki kell emelnünk, hogy a második balázsfalvi gyűlésen a zavarosban halászni szerető magyar urak is képviselve voltak, sőt Nopcsa László volt hunyadi főispán aktív szerepet is játszott. A május 15-i gyűlésen alakult meg a román pacifikáló komité.

Bár ez a balázsfalvi gyűlés is a legnagyobb rendben folyt le, és az elhangzott beszédek békés színezetűek voltak, a románság mozgolódása mégis felingerelte az erdélyi urakat, és az ellentétek egyre növekedtek. Legtöbb zavarra a nemzetőrség szervezése adott okot. A magyar nemzetőrség gróf Mikes Kelemen vezetése alatt szervezkedett, a szász nemzetőrség külön alakult meg Salmen Ferenc vezetése alatt, csak a románságnak nem volt nemzetőrsége. Hogy ez nemcsak elvben bántotta a románságot, hanem a gyakorlatban is megéreztek következményeit, az csakhamar kitűnt. Földesurak egyre gyakrabban használták fel a nemzetőrséget az úrbéri tartozásukat megtagadó jobbágyság ellen, és csakhamar arra is felhasználták a fegyveres hatalmat, hogy a népet még jobban zsarolhassák. A ma-

gyar nemzetőrök és a román parasztság között mindennaposak voltak az összeütközések. Például az abrudbányai nemzetőrség május 27-én alakult meg, és két nap múlva, május 29-én már kipróbálta fegyvereit a román vásárosokon. Ezek az összeütközések egyre jobban elmérgestették a helyzetet.

A forradalom előtti mozgalmak első részét az unió kimondása zárta be. „Unió vagy halál” volt a kolozsvári gyűlés jelszava, és vad terrorizmussal sikerült is az indítvány sorsát soron kívül eldönteni. Május 3-án fel is oszlott hivatalosan az erdélyi országgyűlés, de a rendek egy része együtt maradt, és tovább gyártották a törvényeket. A vagyoni cenzust állapították meg, felmentették a székely határőröket a fegyverviselés alól, de a román határőrökről megfélemedtek. Ennek a fiók országgyűlésnek szűk látókörű működése mindenfelé nyugtalanságot okozott, és végre József [helyesen: István] nádor írt le, hogy szüntessék be e törvénygyártást.

Az unió erőszakos kimondásával Erdélyben végleg elvadultak a viszonyok. Erdélyben a szabadságot „magyar szabadságnak” tekintették, és ki is akarták használni. Az újonnan alakuló nemzetőrséget a jobbágyok elnyomására használták fel, és az atrocitások sora megkezdődött. Mihálcfalván a gróf Esterházy család akarta fegyveresen megoldani egy rég húzódó birtokpörét, és katonaságot kért. A kivonuló székelyeket elkeseredett haraggal fogadta a felszabadulásra váró nép, és az összeütközésnek tizenkét halottja volt. Más helyeken a nemzetőrség felügyelete alatt végezték a jobbágyok a robotot még akkor is, amikor az anyaországban már rég felszabadultak a jobbágyok.

A magyar országgyűlés sem volt sok tekintettel az erdélyi viszonyokra és ez sokban hozzájárult az elkeseredettség fokozásához. Július 26-án a kincstári javakon eszközlendő magyar telepítésekről nyújtottak be törvényjavaslatot¹³ és ezzel megindult az a meddő és oly sok viszályt okozó akció, amelyet magyarosítás néven ismerünk. Csakhamar követte ezt az elemi oktatásról szóló törvényjavaslat, és az ekörül folyó vita meggyőzte a románokat arról, hogy a szabadságból nekik kisebb részt mérnek, mint ahogy remélték. És hogy ez a meggyőződés még erősebbé legyen, arról gondoskodtak az erdélyi hatóságok. Elfogatták a pacifikáló román komité tagjait, hajtóvadászatot rendeztek a nép vezetőire, és a rögtönítélő bíróságok akcióba léptek.

A románság még mindig passzívan nézte a dolgokat, amikor

Erdélyben már megindult a vérengzés. Az erdélyi urak nyerni akartak a jobbágyság felszabadításából is. Hogy mi volt az erdélyi urak mohó igyekezetének, erőszakoskodásának az oka, arra hamar rájövünk, hogyha tekintetbe vesszük az erdélyi nemesség helyzetét. Az erdélyi nemességnek nagyon kevés jó földbirtoka volt, gazdaságának alapját kiváltságai, tehermentessége és aránytalanul nagy számú jobbágyságai tették. A „rég jó világ” összeomlásakor hatalmuk és gazdaságuk pusztulásától féltek, és hogy azt továbbra is megtarthassák, a közhivatalokat szemelték ki maguknak. Éppen ezért idegenkedtek attól, hogy a románoknak hivatalképeséget adjanak, amit a szászok már 1848. június 9-én megadtak a szász földön élő románságnak. És hogy a románság aspirációit az anyaországban is kompromittálják, összeütközéseket provokáltak és lázítókat fogdos-tak. Céljuk elérésére a toborzás körül találtak leginkább alkalma-kat. Szenvedélyesen toboroztak a román falukban, és ahol a nép fázott a katonáskodástól, ott fegyveres erővel léptek fel. A leg-végzetesebb eredményekkel az aranyoslónai toborzás járt, ahova Thoroczky Miklós főispán székely huszárokkal, nemzetőrökkel és sorgyalogsággal ment toborozni. A katonaság összeütközött a néppel, és huszonhárom román jobbágyság maradt holtan a csatatéren. És hogy a népet annál biztosabban pacifikálhassa, a főispán a szomszéd községbe egy század székely huszárt szállásolt be, amíg a 4000 forint sarcot meg nem fizették. Az egykori tudósítások¹⁴ rettenetes visszaéléseket, gazságokat emlegettek a katonai beszállá-soltatással kapcsolatban, de miután a hivatalos vizsgálat mindeze-ket „megcáfolta”, magunk kell elképzeljük, hogy mi történhetett egy román faluban, ahova azt a székely katonaságot szállásolták be, amely a falu huszonhárom lakóját lőtte agyon. Hogy a beszállásol-tak nem feledkeztek meg az özvegyek erőszakos vigasztalásáról sem, az csak „katonadolog”. Ennek a vérengzésnek lett a követke-zménye, hogy az erdélyi katonai parancsnok megtiltotta a katoná-ságnak, hogy a civil hatóságok rendelkezésére álljon.

Ne feledjük, hogy mindez 1848-ban történt, amikor mindenfelé feloldódtak a bilincsek, amikor az anyaországban már felszabadul-tak a jobbágyságok. Az erdélyi urak rémuralommal ünnepelték meg a szabadság hajnalhasadtát: jobbágyságokat robotra kényszerítő nemzetőrökkel, rögtönítélő bírósággal, bebörtönzésekkel, botozás-sal és akasztófényekkel. Mintha az események teljesen elvakították volna őket, még akkor sem tudtak józanul gondolkodni, amikor

a románság minden türelmét elvesztve fegyverkezett, és a gyűlölet hajtotta őket akkor is, amikor az erdélyi katonai parancsnok alkudozni kezdett a románság vezetőivel. Valósággal az osztrákok karjaiba kergették a népet, és előidéztek a legrettenetesebb polgárháborút.

Az utolsó lökést báró Puchner erdélyi katonai parancsnok október 10-i rendelete adta meg; ebben felszólítja a románokat, hogy az erdélyi magyar nemzetörököt fegyverezzék le. Ha Erdély politikusai között ebben az időben egyetlen gondolkodni tudó ember lett volna, úgy ez a rettenetes fajháború nem tört volna ki. Erdély ebben az időben tele volt romániai politikai menekültekkel, és ezek minden erejükből arra törekedtek, hogy az erdélyi románságot a magyarsággal kibékítve, bázist nyerjenek hazájuk függetlenségének kivívásához. De az erdélyi urakat teljesen elvakította a gyűlölet. A polgárháború kitört, egyik oldalon a románok gyűjtötták fel a magyar urak otthonát, de azért ne higgyük, hogy a másik oldalon sokkal szelídebb eszközökkel folyt a harc. Berzenczey vezetése alatt a székelyek megrohanták, kirabolták és felgyűjtötták Szászrégent. Berzenczey szabad rablást engedélyezett embereinek.¹⁵ Az elvadult viszonyok teljesen felfordítottak Erdélyben minden rendet, a kalandorok egész légiója számítgatta, hogy mikor hova csatlakozzanak. A nép fékevesztett haraggal vetette magát urai kastélyaira, az urak az elfogott parasztokkal kegyetlenkedtek, a kalandorok minden oldalon zsákmányoltak.

Egyetlen ember őrizte meg hidegvérét, a felkelő románok vezére, Iancu Avram. Éles esztét, fennkölt gondolkodását és hozzáférhetetlen becsületességét az összes magyar források is elismerik¹⁶, de Iancu maga is gyenge volt a teljes felfordulás közepén. Népe tele volt vad elkeseredettséggel, az erdélyi urak pedig csak a románság lenyűgözése által vélték kivívni a „szabadságot”. Egy ideig Iancu minden igyekezete csak oda irányulhatott, hogy szervezte a románságot és igyekezett a kegyetlenkedéseket meggátolni.

Javult a helyzet, amikor Bem vette át az erdélyi magyar hadak vezetését. Bem szabadsághős volt a szó legvalódibb értelmében, aki azt hitte, hogy a magyar urak is csak a szabadságért küzdenek és nem tudott arról, hogy bizony a szabadsághoz a kiváltságok súlyos koloncát is kötötték. Bem megverte Erdélyben az ellenséget, és meghódította a népet is. Az erdélyi nemzetiségek megváltóként üdvözölték az emberi szabadság harcosát, aki proklamációjában jo-

got, szabadságot és amnesztiát ígért. Bem ismerte a román kérdést, mert a seregében harcoló lengyelek élénk összeköttetésben állottak a romániai emigránsokkal. Hogyha Bemnek szabad keze lett volna, úgy az erdélyi románok csakhamar abbahagyták volna a belháborút, hogy zászlói alatt küzdhessenek az osztrák és orosz seregek ellen. „Bem politikája – írja tábornoki főnöke, Czecz János¹⁷ – minden nemzetiséget amnesztiával megnyerni. . . De a sors másként akarta, és eszköznek a magyar kormány tagjait választotta. . . Ha valaki geniális tetteivel azon urak közepszerűségén felül emelkedett, irigykedtek reá, és azon törekedtek, hogy fondorlatokkal gyengítsék. Így volt Erdélyt illetőleg is. Kossuth, kormánybiztosa, Csányi által Bem amnesztiáját érvénytelennek nyilvánította, a hazaárulók büntetésére vérbíróságot állított fel, és azok javait lezároltatta.”

Kossuth március 18-án Cibakházáról írt Bemnek, hogy a kormány politikáját amnesztia ígérésével ne anticipálja, és Csányit küldte le Erdélybe kormánybiztosnak. Csányi kegyetlenkedéssel gondolta a románkérdést megoldhatni, és akasztatott, botoztatta a foglyokat, bár az országgyűlés már június elején eltiltotta a botbüntetést. Amíg Bem Dél-Magyarországon járt, addig Erdélyben újra életre kelt a rémuralom, és amikor visszatért, újra a régi felfordulást találta. Új kiáltványában ismét fenntartja a régebben ígért amnesztiát, és kérte Kossuthot, függessze fel a rögtönítélő bíráskodást. Hogy minden igyekezete sikertelen volt, az természetes. És ilyen viszonyok között képzeljük el a románság hangulatát. Bem bejön Erdélybe, megveri az ellenséget, pacifikál, szabadságot és amnesztiát ígér. Utána jön Csányi vérbírósággal. A románság tudja, hogy az országgyűlés eltörölte a botbüntetést, de látja, hogy Csányi azért ugyancsak alkalmazza. És a Bánátból visszatért Bem mindent újra akar kezdeni. . . Minden józanul gondolkodó ember előtt világos, hogy a románságnak volt oka nem bízni az ígéretekben.

És hogy ezt a bizalmat meg se teremthesse Bem, arról is gondoskodott a magyar kormány. Minden igyekezete oda irányult, hogy Bemet hermetice elzárja a román seregek központjától, az Érc-hegységtől, ahol Iancu seregei állottak fegyverben. Az Érc-hegység kapuját, Zarándot, Bemtől független sereg őrizte, és itt játszódtak le a forradalom legszomorúbb eseményei. Előbb kászon-impérfalvi Csutak Kálmán őrnagy parancsnoksága alatt állott a zarándi ma-

gyar sereg, és az a „szabadsághős” ugyancsak kihasználta előnyös helyzetét a gazdag bányavárosok szomszédságában. Parancsnoksága idejében a zarándi alispán nemzetőrök felhasználásával kényszerítette a román parasztokat robotra, és ez már magában véve a legjobban jellemzi az erdélyi állapotokat 1849 elején. Néhány kilométernyire a forradalom dúl, Bemék a Maros völgyében harcolnak életre-halálra, a láthatárt a felgyújtott kastélyok tüzének visszfénye festi vörösre, és a zarándi nemes nemzetőrökkel kényszeríti a felszabadított jobbágyságot a robotra. Nagyon sok olyan dolgot megértet ez a kis kép, amelynek magyarázatát különben hiába keresnők. De a jobbágynyúzó hős parancsnoksága nem sokáig tartott, csakhamar összeveszett a zarándi alispánnal holmi zsákmányon való osztozkodásnál¹⁸, és talán ennek volt a következménye, hogy a „kormánynak végre... szemet szúrt Csutak őrnagy tunyasága, és azonkívül is tudtul esett, hogy ezen jó urnak jobban tetszett Kőrösbányán, Boicán és Bradon a szegény lakosságot zsarolni, mint a nyílt mezőn működni”¹⁹, és elmozdította a zarándi sereg éléről. Helyét a nem kevésbé kiváló Hatvani Imre gerillavezető foglalta el, Madarász rendőrminiszter bizalmasa. Hatvanit már abban az időben meggyanúsították magyar részről azzal²⁰, hogy a bányavárosok aranykészleteit akarta megdézsmálni, és csak azért küldette le magát erre a veszélyes pontra. Az ő kiküldetésével egyidejűleg más fontos esemény is történt Zarándban. Kossuth hosszas ingadozás után újra fel akarta venni a béketárgyalást az „oláh fajjal”, amint következetesen nevezi Iancu népét, dacára annak, hogy a béketárgyalások első feltétele rendesen az volt, hogy az oláh név helyett a „román” használandó. Dragoş román nemzetiségű országgyűlési képviselőt küldte a román táborba, egyedül, bár a többi román származású képviselők is ajánlkoztak a veszedelmes útra. Kossuthnak megvolt a jó oka arra, hogy csak egy embert küldjön, amint azt a következmények csakhamar beigazolták.

Dragoş Mihályben találkozott Iancuékkal, és megkezdték a tárgyalást. A közelben azonban magyar seregek táboroztak, és Iancu bizalmatlankodott, fegyverszünetet kért a béketárgyalások tartamára. Dragoş jelentést tett Kossuthnak a tanácskozásról, és további felhatalmazást kért. Jelentését nagy örömmel fogadták Debrecenben, ahol Kossuth április 26-án értesítette a képviselőházat a románokkal folyó tárgyalások eredményéről. Ugyanezen a napon²¹ Dragoşnak is írt Kossuth, és bármilyen különösnek tet-

szik, újra amnesztiát ígért a megtérőknek. „Kijelentem önnek és felhatalmazom, hogy ezt jelen írásom előmutatásával mint eltökélt akaratomat akárkinek is tudtára adja... boldognak vallanám magamat, ha ezt (a polgárháborút) nem a kérlelhetetlen kard élével, hanem a becsületes béke olajágával lehetne megszüntetni. Értse meg ön e szóban a becsületes ember szavát...” Vagyis míg Bem győzelmének betetőzését az amnesztia megsemmisítésével akadályozta meg március 18-án, addig április 26-án már maga ígér amnesztiát. Egyetlen mentsége Bemmél szemben csak az lehetett, hogy ezt az ígéretét nem vette komolyan.

Sajnos, Dragoş komolyan vette, és május 3-án már Abrudbányán volt, és megkezdte a tanácskozásokat, május 5-ére pedig népgyűlést hívott össze Topánfalvára. Hogy a béketárgyalás milyen eredményesnek ígérkezett, azt legjobban bizonyítja, hogy a románok fegyvertelenül jöttek Topánfalvára. Dragoş felszólalt, bemutatta Kossuth leiratát, és az abban foglaltakat megmagyarázta a jelenlevőknek. A népgyűlés nagy örömmel, lelkesedéssel üdvözölte Dragoşt, elhatározták, hogy a fegyvert leteszik, és egy küldöttség fogja hódolatát kifejezni a debreceni kormány előtt. Dragoş visszatért Abrudbányára, ahol már magyar zászlók lengtek a házakon, és folytatta a tanácskozást Iancuékkal. A béke ügye már biztosítottnak látszott, a nép sok helyt le is tette a fegyvert, de az utolsó percben egy váratlan esemény mindent felfordított. A fegyverszünet dacára honvédség jelent meg Abrudbánya alatt. Iancu kérdőre vonta Dragoşt, aki maga sem értette a dolgot, de bízott Kossuth írásos ígéretében, és igyekezett Iancut is megnyugtatni. Iancu azonban gyanakodott, és visszament Topánfalvára, csak két alvezére volt oly vak, hogy még mindig bízott. Hogy mennyire igaza volt Iancunak, az csakhamar kitűnt, Hatvani bevonult seregével Abrudbányára.

Hatvani nem a saját szakállára fogott belé a vakmerő kalandba, hanem Kossuth tudtával és beleegyezésével. „Dragoşnak az ön futárja által beküldött jelentésére azt válaszoltam, hogy a lázadókkal semmiféle alkudozásba, sem az amnesztia magyarázásába nem ereszkedem”, „folytassa ön teljes eréllyel működését, semmi mellékkörülményt figyelemre nem méltatva”, írta Kossuth Hatvaninak.²² Vagyis a régi játék ismétlődött meg, de sokkal végzetesebb alakban. Hatvani bevonult gyűlevész hadával Abrudbányára, és megkezdte a „szabadságharcot”. Bevezetésül egy védtelen románt

szűrt le, a másikat pedig megláncoltatva őrizetbe vettette, azután megkezdte a pacifikálást, és azt folytatta rablással, gyujtogatással, akasztásokkal, míg csak Iancu össze nem szedte az embereit, és ki nem verte Abrudbányáról. Hatvani hátrahagyta ágyúit, magára hagyta a szerencsétlen abrudbányai magyarságot, és néhány emberével elmenekült. Dragoş áldozatául esett a nép dühének, Iancu nem tudta megmenteni, csak megsiratta, és az Érchegységben megindult a vérengzés.

A hadügyminisztérium maga nem játszott szerepet ennél a különös kalandnál, sőt egyenesen megtiltott minden támadást Abrudbánya ellen addig, amíg a béketárgyalások folynak²³, de Hatvani tudta, hogy Kossuth fedezi őt, és még a csúfos kudarc után sem hagyta abba a különös hadjáratot. Újra összeszedett néhány század katonaságot és önkéntest, és másodszor is bevonult Abrudbányára, de most még rosszabbul járt, mert alig néhányad magával bírt menekülni. A futás közben maga gyilkoltatta le az abrudbányai magyar menekülőket, nehogy meggátolják a menekülését. Hogy ilyen gyalázatoságok büntetlenül maradhattak, azt csak a debreceni országgyűlésen uralkodó fejetlenségnek tulajdoníthatjuk. Úgy látszik, Iancu mindezekről részletesen értesült a romániai emigránsok útján, és még Hatvani rablókálandjai után sem mondott le a békealkudozásokról. Belátta, hogy a polgárháborúban a románság minenképpen csak veszíthet, és égett a vágytól, hogy fegyvereivel Bem seregéhez csatlakozhasson. Az emigráns Bălcescu útján érintkezésbe lépett Kossuthtal, és emlékiratot is intézett hozzá a román kérdéssel. A békefeltételek roppant kedvezőek voltak a magyar kormányra nézve, Iancu alig kért annyit, amennyit később 1868-ban a nemzetiségi törvény papiroson megadott, és ezzel szemben a románság fegyveresen kelt volna Bem segítségére.

Ne feledjük, hogy júniusban már nagyon rosszul állott a forradalom ügye. Bălcescu egyik emigránstársaihoz intézett levelében megírja, hogy Debrecenben már azzal a gondolattal is foglalkoztak, hogy a magyarság föderációba lép a románokkal és szlávokkal, de a kormány még mindig tartózkodó volt, és azt hitte, hogy az engedmények adására az utolsó percben is ráér. Kossuth ahelyett, hogy egy tollvonással véget vetett volna a polgárháborúnak, a végleges döntést elhalasztotta addig, amíg a kormány Pestre teszi át a székhelyét. Az ellenzék több jóakarattal volt a román ügy iránt, de a terrorizmussal szemben nem léphettek fel, és a román kérdés

megoldása egyre késett. Pesten újra elhalasztották a végleges döntést. A magyar kormány a forradalom utolsó idejében egyre viszábasabb helyzetbe került. Demokratikus színben akart feltűnni, de a magyar szupremácia kedvéért arisztokratikussá és zsarnokká lett, és a két véglet között ingadozott aszerint, hogy milyenek voltak a kilátások. Végre a Szegedre költözött országgyűlés tárgyalás alá vette a román kérdést, és megalkotta azt a nemzetiségi törvényt, amely fél évvel előbb megmenthette volna az ügyet, és szabadságharccá alakította volna a polgárháborúval kapcsolatos forradalmat. Most azonban már késő volt, az ügy végleg elveszett... „Oka, mivel ez idő folytában félig titokban, félig nyíltan megszületett, fejlődött s felnőtt egy új eszme, a nemzetiségé s roppant hatalmát más fajoknál mi nem ismervén fel kellőleg, nem vevők az illő számításba. Nagyon jól ismerem²⁴ azon időszak titkos s nyilvános ármányait, jól tudom azt is, hogy az orosz sereg mi hatással volt a történeti kimenetelre; de bizony csak valljuk meg, az akkor véletlenül kiütni látszott, de régóta belsőleg forrongott nemzetiségi eszmének s mozgalomnak nagy fontosságát s messze horderejét nem fogtuk fel.” De még jobban jellemzi a magyar ügy szomorú kimenetelének okait a párizsi *Siècles* egyik cikke²⁵: „A magyarok szerencsétlen következetlenséggel, melyet nagyon drágán fizettek meg, megtagadták az erdélyi románoktól a jogegyenlőséget. Ők, akik a német faj politikai felsősége ellen lázadtak fel, nem akartak ismerni felsőséget, és nem tudták magukat rászánni, hogy egyenlőket ismerjenek.”

A világosi fegyverletétel után az erdélyi románságra is szomorú idők következtek. Bécs csak a vezetők részére tartogatott ajándékokat²⁶, a népről nem akart tudni, és amikor Iancu hivatkozott a népnek tett ígéretekre, kiutasították Bécsből. A régi, keservesen sablonos eset ismétlődött meg, a népre új bilincseket raktak, az árulók pedig jelentkeztek a jutalomkiosztásnál. Iancu hű maradt népéhez, és visszament Topánfalvára, hogy a mócok régi, évszázados pörét vezesse. És ebben rejlik az erdélyi román mozgalmak legvéresebb tragikumuma. Évszázados küzdelem, vérontás és szenvedés árán ez a nép még annyit sem tudott elérni, hogy néhány falu sérelmét orvosolják. 1852-ben, az arányosítás alkalmával, ezekben a falukban újra mozgolódott a nép, az osztrák hatóságok elfogatták Iancut, Gyulafehérváron bebörtönözték. Abba a börtönbe, ahol Horia és Cloșca várták rettenetes sorsukat, ahol Crișan fojtotta

meg magát, ahol Varga Katalin szenvedett éveken keresztül. És az osztrák börtönőr megtáncoltatta, megpofozta a szabadsághóst. Iancu megzavarodott elmével került ki a fogházból, és tilinkózva kóborolt azokon a vidékeken, ahol nemrég a népszabadságról álmodozott. . .

És a romok fölött, az elhibázott ügyek sírjánál feltámadt a romantika. Nemcsak a románoknál, hanem a magyar emigránsoknál is. Kossuth maga eleinte csak gyűlölettel viselkedett a román kérdéssel szemben, és még gróf Teleki Lászlóval is meghasonlott, mert az provinciális egzisztenciát akart adni a nemzetiségeknek. Az európai demokrata forradalmi bizottság luganói gyűlésén Kossuth gúnyos lenézéssel aposztrofálta a románokat, és ezért összeütközésbe is került nemcsak Mazzinivel, hanem az egész bizottsággal. Csakhamar azonban rájött arra, hogy a magyar emigránsokat – és elsősorban őt – a nyugati államokban éppen nem tekintik telivér forradalmároknak, a népszabadság harcosainak, és most maga is a demokrácia elve alapján kezdett foglalkozni a nemzetiségi kérdéssel. Egy nagyon különös tervezetet készített, és azt hitte, hogy ennek tetszetős kitételeivel meghódítja a közvéleményt. Ez a tervezet a legjobban jellemzi annak a kornak zavaros fogalmait a nemzetiségi kérdés terén. Megrajzolja a törvényhozás, a megye és a község szervezetét az általános szavazat jogi alapján, azután kijelenti, hogy a nemzetiségek igyekezzenek társulás által érvényesíteni befolyásukat. Választhatnak maguknak nemzeti főnököt – vajdát vagy hoszpodárt is –, de ehhez semmi köze sincs az államnak. Vagyis lényegében ugyanazt a szervezetet kínálja fel a nemzetiségeknek, mint az autonóm vallásfelekezeteknek. Csodálkozva látta azonban, hogy a nyugati közvélemény bizalmatlan vele szemben, és tervezetétől éppenséggel nincs elragadtatva.²⁷ Talán az efölött érzett elkeseredettség által magyarázhatjuk meg azt, hogy Kossuth nemsokára merész fordulattal a Duna-szövetség eszméjére tért át. Miután ezáltal már a romantika, a „mosolygó jövő” terére lépett, fölösleges tovább követnünk.²⁸ Az eddigiek magukban véve sokat, mindent megmagyaráznak.

De a romantika terére léptek az erdélyi románság vezetői is. Dákorománia és Gross-Österreich ábrándjai hódítottak tért. Ezek az álmok egy végleg elkeseredett, minden oldalról csalódott nép víziói, amelyeket még azok sem vettek túlságosan komolyan, akik leghangosabban hirdették. A román nemzetiségi kérdés a legkülön-

bőzőbb pártállású politikusok játéklabdája lett. Ezek a kérdések azonban kívül esnek ennek a cikknek keretén.

Az 1848–1849-i román felkelés az ötvenes évekig volt kihatással az erdélyi románságra nézve. Addig, amikor nagyon másodrangú vezetői kitüntetések, kegydíjakat kaptak, és amikor igazi vezetője, irányítója, Iancu Avram börtönbe került. És akkor a románság ott állott, ahol a felkelés előtt – eltekintve a jobbágyok felszabadulásától, amelyre nézve egyáltalán nem volt befolyással a felkelés. Az erdélyi románság legapróbb sérelmeit sem orvosolták, az új vezetők csak meddő küzdelmekbe vitték a népet. Iancu Avram nyomdokaiba senki sem lépett. Pedig tragikus sorsa dacára, ő jelölte meg legelőször az erdélyi románság vezetőinek az utat. Bátor, tisztességes harcos volt, aki folyton várta, kereste az alkalmat, hogy népével a magyarsághoz csatlakozva, azzal karöltve harcolhasson az ország összes népeinek szabadságáért. Hogy erre nem nyílt alkalma, az az idők mostohaságában, a nemzetiségi kérdés körül fellobogó vad szenvedélyekben leli magyarázatát. És ugyanaz a magyarázata annak is, hogy miért nem lépett, miért nem lép és nem léphet senki Iancu nyomdokaiba.

Abban a politikában, amelyet a románság vezetői azóta folytatnak, kétségkívül sok a romantikus hajlam, de ez nem az ő hibájuk. Rájuk nézve el van zárva a kapacitálás útja, mert a magyar pártok mereven elzárkóznak minden közeledés elől. A közvéleményt megmértelyezték a „hazaárulás” vádjával, és ma már alig lehet a bajon segíteni. Az aránylag legliberálisabban gondolkozó magyar politikus is fél a darázsfészekbe nyúlni, mert népszerűségét veszíti el. És a románság kénytelen külön szervezkedni, kultúráját állami segítség nélkül, sőt egyenesen az állam ellen fejleszteni, és még gazdasági térfoglalását is fajpolitikai alapon támadják meg. Mindezt azért, mert a félrevezetett közvélemény a románságot „hazaárulónak” tartja. Ezt a lehetetlen megállapítást többek között a románság 1848–1849-i viselkedésével bizonygatják.

Hogy ez alaptalan ferdtítés, az kitűnik a fentiekből.

Husadik Század. 1912. I. 60–70., 440–456., II. 708–720. 1.

I.

1. Joan Slavici: *Ardealul*, Bucuresti, 1893.; Papiu Ilarianu: *Istoria romanilor din Dacia superioara*, 1860.
2. *Geschichte des ungarischen Reiches*, II.
3. *Erdély történelme*, II. 1859.
4. *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*, I. 1896.
5. Teleki József: *Hunyadiak kora*, X. köt. 1. oklevél.
6. Kőváry László: *Erdély történelme*, II.
7. A. Xenopol: *Romanii si maghiarii*, II. Bucuresti, 1900.
8. Fejér: *Codex diplomaticus*, XI., III. 532. l.
9. Fejér: *Codex diplomaticus*, X., II. 719. l.
10. Uo. X., IV. 367. l.
11. Uo., X., II. 395. l.
12. Kőváry László: *Erdély történelme*, II.
13. Mai Abrudbánya.
14. Teleki József: *Hunyadiak kora*, X. köt.
15. Eredeti oklevél a nagyszebeni szász nemzeti levéltárban 79. szám alatt.
Közölve Szabó Károly: *Székely oklevéltár*, I. 134. l.
16. Eder: *Supplex libellus Valachorum*, 24–25. l. 1791.

II.

1. 1773. év július havában kelt 3872. szám, nyílt parancs.
2. *Archiv f. siebenb. Landeskunde*. Neue Folge. XVI. 450. l.
3. Volf A.: *Aus dem Hofleben Maria Theresias*, Wien, 1859.
4. II. József levele Bruckenthal kormányzóhoz.
5. Hunfalvy Pál: *Az oláhok története*. Budapest, 1894.
6. Trausch: *Dipl. Transilvanico Valachicum*.
7. Xenopol: *Istoria romanilor*.
8. Lásd *Approbata*: P. I. Tit. VIII. art. 1. és Tit. X. art. 1.
9. Frankl Vilmos: Adalék az 1514-ik évi pórlázadás történetéhez. *Századok*, 1872. VII.
10. *Monumenta Hung. hist. Scriptores*, III. 26. l.
11. Orbán Balázs: *A székelyföld*, V. köt. 202. l.
12. L.: Unokabátyám az államtitkár. *Renaissance*, 1910. 9. füzet.
13. Gróf Teleki Domokos: A két kaluger. *Budapesti Szemle*, 1863.
14. Hurmuzachi: *Fragmente*, II.
15. Trausch: *Dipl. Trans. Valach.*
16. Mike: *Hóravilág*.
17. Schuller: *Maria Theresia und Freiherr S. von Bruckenthal*. Hermannstadt, 1863.
18. *Archiv f. sieb. Landeskunde*, N. F. XVI. 450. l.

19. Márki Sándor: *A Hóra-lázadás magyarországi része*. Budapest, 1894.
20. Molnár szemorvos jelentése a hadvezetőséghez. A Bruckenthal múzeum levéltárában.
21. Gróf Teleki Domokos: *A Hóra-támadás története*. Pest, 1865.
22. Densuşianu: *Revolutiunea lui Horia in Transilvania si in Ungaria 1784-1785*. Bucuresti, 1884.
23. Szilágyi Ferenc: *Hóra világ Erdélyben*, Pest, 1871.
24. *Orientul interior*. L. Anton von Mailly: *Die Kreuzbrüder in Siebenbürgen*. Die Karpaten, 1908.
25. *Ex Consilio Cancellariae Regiae Hungar. Traunicae Aulicae*. No. 674. L. Densuşianu fent idézett munkájában.
26. Ne feledjük, hogy II. Rákóczi Ferenc zászlója alatt nagyon sok erdélyi román kuruc verekedett, és nagyon lelkesen, jól verekedtek.
27. Zeyk alispán levele gróf Teleki Károly kincstárnokhoz 1784. szeptember 24-én.
28. A kolozsi főispán átirata a főhadtest-parancsnoksághoz 1785. február 15-én.
29. Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. Budapest, 1899. II. köt. 58. l.
30. Gróf Teleki Domokos: *A Hóra-támadás története*.
31. „Muntii nostri aur porta, noi cersim din poartă in poartă” [Hegyeinkben arany terem, mi pedig koldulva járunk kapuról-kapura] énekli az Abrudvidéki nép.
32. *Új Magyar Múzeum*; 1856.

III.

1. 1844. május 18-án. Eredetiben az Országos Levéltárban. Erdélyi Főkörmányszék iratai, 4738-1844.
2. Kozma Pál: *Zarándmegye földirati, statisztikai és történeti leírása*. Kolozsvár, 1848. 104. l.
3. Densuşianu Nic.: *Revolutiunea lui Horia in Transilvania si in Ungaria*. Bukarest, 1884. 511. l.
4. Kozma Pál idézett munkája 105. oldalán. A rémhírek terjesztőit Kozma szerint legfelsőbb rendeletre „csak 25-25 korbács- vagy pálcaütés elszenvetésével felette kegyesen büntették meg”.
5. Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. Budapest, 1902. II. köt. 421. l. Érdekes, hogy a kérdést egészen más-képp látta Alsófehér vármegye akkori alispánja, mint Jancsó Benedek. A fent idézett jelentésében éles hangon kikel az uradalom tisztjeinek szemérmetlen visszaélései ellen.
6. Bálint S. Scurta descriere a unori evenimente intemperate în munţii pauseni ai Transilvaniei. *Transilvania*, 1876. 2. sz.
7. Bariţiu Georgie: *Parţi alese din istoria Transilvaniei pre doue sute de ani din urma*. Sibiu, 1889. I. § 105. III. § 457. Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez*. Budapest, 1880. *Gazeta Transilvaniei*, 1847. 5. sz. 18. l.
8. Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története*.

9. „Tudja mindenki, minő volt a franciák nyelve, minő volt irodalmuk XIV. Lajos előtt... Lajos szólott: *Legyen!* E szóra lehulltak, egyszerre hulltak le a nyelvet kötő bilincsek...” Nyelvünk ügye. *Pesti Hírlap*, 1841. 3. sz.
10. *Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn über die gesetzwidrigen Uebergriffe der Magyaren*. Leipzig, 1843.
11. Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez*. Budapest, 1880.
12. Barițiu Georgie: *Parți alese din istoria Transilvaniei...*
13. Papp Dénes: *A pesti magyar országgyűlés 1848-ban*.
14. *Siebenbürgisches Wochenblatt*, 1848. 75–76. sz.
15. Kőváry László: *Erdély története*, 1848–1849. Pest, 1861. 104. l.
16. Egyedül Kossuth Lajos kelt ki ellene, de tényeket ő sem tudott felemlíteni, csak gyalázkodott.
17. *Bem erdélyi hadjárata 1848–19-ben*. Pest, 1868. 120. l.
18. Csutak Kálmán: *Aradi fogságom alatt írt adatok az 1848–1849. évi szabadságharc, különösen az Erdély havasai ellen vezetett hadjáratról*. Pest, 1868.
19. Czecz János: *Bem erdélyi hadjárata 1848–1849-ben*; 147. l.
20. Szilágyi Sándor: *Magyar emléklapok 1848–49-ből*. Jókai Mór: *Esti Lapok*, 1849.
21. L.: *Közlöny*, 1849. 91. sz.
22. Sterca-Șuluțiu Josif: Jon Dragoș. *Transilvania*, 1898. No. 2–3.
23. L.: *Klapka emlékiratait*.
24. Szemere Bertalan levele a *Pesti Hirnök*ben, 1859.
25. 1857. december 29.
26. Vagyis a renegátnevelés példája Bécsből ered, és bár már akkor is csődöt mondott, még ma is hisznek ebben a „megoldási” módszerben.
27. Irányi és Chasson: *Histoire politique de la révolution de Hongrie 1848–1849*.
28. Csak úgy mellékesen jegyezzük meg, hogy Kossuth nemsokára újra az ellenkező végletbe csapott át, és egy zavaros kényszerszermagyarosítási tervet gondolt ki. L.: Hermann Ottó: *Kossuth és Erdély ügye*. Budapest, 1886.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÁLLAM-
BÖLCSELETE ÉS POLITIKÁJA¹

Jászi Oszkár a polgári radikális csoport vezető egyénisége, 1875-ben született. A Huszadik Század alapítója, 1906-tól szerkesztője. Kezdetől elnöke az 1914-ben létrehozott Országos Polgári Radikális Pártnak. Számos, tényekben gazdag, elemző könyv és tanulmány szerzője. A társadalmak fejlődése és szerkezete kutatásának általános módszertani problémái mellett sokat foglalkozott a századeleji magyar társadalom demokratikus átalakításának lehetséges módozataival. Legrészletesebben a nemzetiségi kérdést dolgozta fel (A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest, 1911). A Tanácsköztársaság idején emigrál, a Bécsi Magyar Újság szerkesztője, majd 1925-től az egyesült államokbeli Oberlinben a szociológia professzora. Itt írja másik legjelentősebb – magyarul máig nem publikált – könyvét a Habsburg-birodalom felbomlásáról (The Dissolution of the Habsburg Monarchy, Chicago, 1929). 1957-ben halt meg.*

Az itt következő tanulmány eredetileg a Társadalomtudományi Társaság előadássorozatára készült, amely társadalomtudományi szempontból ismertette „azoknak a férfiaknak a működését, akik előkészítői voltak a feudális Magyarországtól a modern Magyarország felé induló folyamatoknak” (Huszadik Század, 1914. II. 167. l.).

* Jászi nézeteiről általában vö.: Fukász György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900–1918.* Budapest, 1960. Szűcs László: *A magyarországi polgári radikalizmus kialakulásának történetéhez (Jászi Oszkár ideológiai fejlődése 1900–1906)* Századok, 1963. 6. 1205–1241. l.

Puszta kegyelet vagy a politikai propaganda érdekei mellett, mely **a jelen** törekvéseit a múlt elismert tekintélyeinek érveivel igyekszik körülbástyázni, vajon a minket megelőző nemzedékek reprezentatív gondolkodóival és vezető embereivel való foglalkozás biztat-e tiszta, tudományos eredményekkel is a kegyelet erkölcsi és a propaganda politikai hasznán túl? Mert bármily sokra becsüljük is azt az erkölcsi és politikai gazdagodásunkat, mellyel a jelenbe is mélyen benyúló rendkívüli egyéniségek életmunkájának felfrissítése jár, s bármennyire kényszerítve legyünk is e munka elvégzésére a velünk ellenkező irányok ama törekvése által, hogy a múlt értékeit a saját világnézetük érdekében monopolizálják (így épp Eötvös József szellemi hagyatékának felújítását a reakciós publicisztika egyik legbefolyásosabb irányítója, Concha Győző a közelmúltban épp azért ajánlotta, mivel erős fegyvereket vélt abban felfedezni a politikai jogok teljes egyenlősítésére és a szocializmus megvalósítására irányuló mozgalmak ellen², mégis egy merőben erkölcsi vagy politikai hatás előidézésére irányuló szándékból rendszerint hiányzik az az elmélyedés és pártatlanság, mely a tudományos kutatást jellemzi, és közel áll a veszély, hogy tendenciózusan csonkítjuk meg a múltat a jelen érdekében, s fejtegetéseinkben inkább fog vezetni a ma lelkesítése, mint a múlt megértése.

Márpedig egy ilyen lelki beállítás tudományosan káros és erkölcsileg értéktelen volna. Sőt meggyőződésem, hogy a kegyelet és a propaganda praktikus céljait is hívebben szolgálom, ha ez órában, mikor Eötvös József életmunkáját a Társadalomtudományi Társaságban felújítom, kizárólagosan tudományos szempontokat követve, azt keresem, hogy elméleti és gyakorlati erő kifejtései minő vezető gondolatok és érdekek körül alakultak ki, és rendszerének emez uralkodó érdekei és gondolatai minő viszonyban állnak a mai nemzedék célkitűzéseivel és eszközeivel? Mert még a legmerevebb antihisztorizmus és a legtúlzóbb pragmatizmus álláspontja mellett is nyilvánvaló, hogy a múlt egy része élően és alkotóan belenyúl a jelen munkájába is, s hogy legalább a múlt ezen részének ismerete nélkül pontos célkitűzés és eszköz kiválogatás lehetetlen. Márpedig az élő múlt megértésének egyik legtermékenyebb módja ama férfiak életmunkájának vizsgálata, kik a génusz érzékenységevel és tisztánlátásával élték át koruk fő eseményeit, sőt tetteikkel vagy gondolataikkal közvetlenül befolytak annak formálásába. Minden nagy egyéniség tanító és nevelő úgy a múlt megértésére, mint a jelen át-

élésére, mint a jövő irányítására. És annál nagyobb mértékben tanító és nevelő, minél inkább nem akarjuk mai érzéseinket, gondolatainkat és érdekeinket reá disputálni, hanem a lehető legnagyobb tárgyilagossággal igyekszünk megérteni korát és egyéniségét. Ez a tudományos előítélet-nélküliség egyszersmind a legszebb kegyelet és a legtermékenyebb politikai hatás is. Ez amellet egyedüli jogcímünk lehet arra, hogy rég porladó emberek életmunkájával foglalkozzunk. Hisz ezt a feladatot az ő saját kortársaik vagy az őket közvetlenül követők minden ponton jobban végezhatték el, mint mi: nagyobb közvetlenséggel, megértéssel, részvéttel, a részletek pontosabb tudásával, az összefüggések aprólékosabb ismeretével, a motívumok előbb Einfühlungjával [átérzésével]. A mi fölényünk velük szemben csak egyetlenegy: éppen a nagyobb – de még nem túl nagy – távolsággal a legalkalmasabb perspektívát nyertük meg a történelmi kép méltánylására. Érdekeink és érzelmeink a múlttal már nincsenek oly mértéken összeforrvá, hogy megzavarják ítéleteink nyugalmát, de még elég erősek arra, hogy az illető kor és egyéniség élő mozgását érezzük. Felettük többé nem akarunk emlékbeszédet mondani, de pusztá történetet sem akarunk írni. Azon a határmezsgyén állunk, ahol a történelmi perspektíva velük szemben a legjellemzőbb és a legbiztosabb. Koruk már múlt, de megértésére kulcsunk van a múlt abban a darabjában, mely még mindig él, s ami munkánkat is befolyásolja. Célunk velük szemben sem dicséret, sem gáncs, sem mentegetés, sem szolidáris felelősségek csökkentése vagy fokozása, sem vita afelett, hogy miben rejlik eredetiségük vagy kölcsönzésük: minket csak az érdekel, hogy mai munkánk, harcunk és törekvéseink szempontjából – Benedetto Croce szavai szerint – mi az, ami él, s mi az, ami meghalt az illető egyéniség oeuvre-jében?

I

Eötvös József annak a liberalizmusnak volt utolsó hulláma Magyarországon, melynek a szabadság klasszikus doktrínája – a fiziokraták és Adam Smith elmélete – még mindig eleven fejlődési érték, nem pedig a társadalmi reakció kendőző ideológiai rongya. Wilhelm v. Humboldt, Tocqueville, Mill és Spencer alakjai mellett ő az egyik legfényesebb tudású és készségű reprezentatív manja

[reprezentatív képviselője] annak az iránynak, melynek társadalmi bölcselete az egyéni szabadság gondolatán alapszik, s melyet éppúgy akar megoltalmazni az ancien régime újra feltűnő kísérteteivel, mint a kommunista államnak az „egyénséget tönkretévő” központosításával szemben. Magyarország átmenete a feudális kötöttségből a polgári szabadságba – melynek maga is egyik legnagyobb harcosa volt – még sokkal mélyebben és közvetlenebbül állt előtte, semhogy a verseny, az egyéni szabadság és a polgári jogegyenlőség nagy eredményeiről a fásult megszokottság vagy katzenjammeres kitomboltság azon érzelmeivel gondolkodhatott volna, mint a történelmi iskola ideológusai. Viszont Franciaország meg-megújuló forradalmi, a szocialista és kommunista törekvések előtérbe nyomulása, az ateliers nationaux [nemzeti műhelyek] meddő, de félelmetes kísérlete, a polgári rend véres konvulziói arra a meggyőződésre vezették, hogy valami elvileg rossz és tarthatatlan van a mai rendszerben, hogy valami alapvető ellentétnek kell lennie az egyéni szabadság és a szociális eszmék között. E két nagy történelmi átélés mellett korának egy harmadik tömegmozgalma is a legmélyebb hatást gyakorolta költőileg túlérzékeny lelkére: az az irány, melynek kialakulásában neki magának is vezető szerepe volt, s melynek rombolóerejét szerencsétlen hazája katasztrófájában a közvetlen veszedelem minden rázkódásával átszenvedte: a nemzeti eszme, mely látszólag a két előbbi munkáját keresztezve egészen új célok felé hajtotta trónok és államok fenyegetésével az európai emberiséget. Eötvös tisztán látta, hogy az egyéni szabadság, a társadalmi egyenlőség és a nemzetiség eszméje korának az a három alapvető áramlata, melyeknek további fejlődésétől függ egész civilizációnk sorsa. Ezen három eszme eredetének, összefüggéseinek és hatásainak vizsgálata egész életének fő problémája maradt. És mert valóban becsületes gondolkodó volt, akinek az elmélet nem szórakozás vagy a politikai akció előkelőségi díszje, hanem alapvető biológiai szükséglet intellektuális és erkölcsi egyensúlyának biztosítására: élete egész gyakorlati munkája társadalombölcseleti rendszeréből nyerte a vezető szempontot és a legfőbb irányítást. Rendet csinálni gondolataiban és törekvéseiben a kora domináns áramlatai által nyújtott tapasztalatok között egyrészt, másrészt ezek és személyiségének alapvető tendenciái között, melyek az egyéni szabadság, a teljes emberi harmónia és a humánus kultúra értékei felé szárnyaltak: vagyis a francia forradalom,

a nemzeti szabadságharcok és a kommunizmus egyre erősödő kísérleteinek alapeszméjét és fejlődési irányzatait megérteni, s azok ellenmondásainak belső egységét kihámozva gyógyaszt találni a polgári társadalom véres sebeire – a haladás és az egyéniség érdekeinek feláldozása nélkül –: ez volt Eötvös József elméleti és gyakorlati életének központi problémája, legnagyobb valósága, legszenvélyesebb törekvése. S minthogy életének ezen alapkérdéseire a választ ama nagy munkájában adta, melyet a XIX. század uralkodó eszméiről és azok befolyásáról az államra írt: ezen könyve adja meg a kulcsot egész életmunkája megértésére.

Mielőtt azonban ezen munka eredményeit fontolóra vennők, meg kell ismerkednünk Eötvös általános társadalomtudományi felfogásával. A történelmi materializmus hatása alatt ma divat Eötvöst mint „ideológust” lekicsinyelni, mint aki „eszmékből” akarja megmagyarázni a társadalom törvényszerűségét.* Aki így gondolkodik, az csak hallomásból ismeri Eötvöst, vagy pedig annak az iránynak értelmével nincs tisztában, melyet némi gúnnyal „ideológiának” szokás nevezni. Ideológiának voltaképp a hibás ideológiát tekintik azok, akik joggal helytelenítik a történelemnek egyes eszmékből való levezetését, hanem ehelyett magának az élő társadalomnak kutatását sürgetik a maga összefüggéseiben és törvényszerűségeiben. De nincs a társadalomnak olyan magyarázata – bármily egyoldalúan materiális, avagy reális legyen is; induljon bár ki a gazdasági erők kizárólagos hatásából, avagy a társadalmi szervezetek kényszerű kauzalitásából –, mely a társadalom fejlődésében az egyéni lélektan tényeit, az embernek a társadalmi mozgalmakban kitűzött céljait nélkülözhetné. Még a legortodoxabb történelmi materialista sem tagadja az eszmék létezését és realitását, csak azt állítja, hogy ezek az eszmék nem valami Világsszellem sugallatai, nem is az egyén önkényes okoskodásából eredő találmányok, hanem „a gazdasági viszonyok visszaverődése az emberek öntudatában”, hogy ennél fogva a társadalom fejlődésében jelentkező, többnyire zagyva, frázisokkal és jelszavakkal kevert eszméket óvatosan kell fogadni, s meg kell vizsgálni, hogy a társadalom és az

* Jászi történelmi materializmus-értelmezéséről I. Sándor Pál: *A magyar filozófia története*. Budapest, 1973. I. köt. 384–399. l.

egyéni lélek micsoda való szükségletei lappanganak mögötte. Vagy például azok, akik az „érdekből” vagy „élni akarásból” vezetik le a világtörténelmet az ismereteknek megfelelően, „a legkisebb ellenállás irányában” sem fogják tagadni, hogy ez az alapvető biológiai törekvés a különböző korszakokban különböző eszmékben nyer kifejezést, melyek tanulmányozása épp azért elengedhetetlen. Bárminő legyen is az eszmeképződés lélektana, nyilvánvaló, hogy a hibás ideológiák mellett kell egy helyes ideológiának lenni, mely a társadalmi történetet tényleg meghatározza. Így pl. ha a szabadság, egyenlőség, testvériség „ideológiája” zavarosan és tökéletlenül fejezi is ki a francia forradalom törekvéseit, ki tagadhatná, hogy pl. Rousseau vagy a fiziokraták megállapításaiban sok oly „eszme” volt, mely híven fejezte ki az adott társadalmi realitást és a fejlődés irányát. (Pl. törvény előtti egyenlőség, a gazdasági élet szabadsága, közteherviselés stb.)

De még azok az „ideológiák” is, melyek tényleg nem fedik a társadalmi valóságot, melyek a kritikus megfigyelő előtt merőben eszmebeli zászlóknak látszanak egészen másnemű törekvések leplezésére vagy eszményítésére: még ezek a gúnyos értelemben vett ideológiák is a legnagyobb jelentőséggel bírnak, s mint a kor szintetikus szimbólumai, a harc, a küzdelem és az erkölcsi erőmegfeszítés szempontjából oly motorikus erővel bírnak, amilyenre a pontos, valódi ideológiák nem képesek. És tényleg, minden nagy világtörténelmi korszakban azt találjuk, hogy az emberek konkrét, reális, a viszonyokban gyökerező törekvései erkölcsi és vallási képleteket vesznek fel, s győzelmi erejük hitbeli intenzitásuktól is függ. A történelmi materializmussal is úgy vagyunk, mint a szerelem biológiai magyarázatával. Bármennyire igaz is, hogy a szerelem a nemi kiválasztás eredménye, és lényegében a párosodásra tör, s bármennyire igaz is, hogy a társadalmi átalakulásokban az emberek elsősorban anyagi érdekeik jobb kielégítését keresik: másrészt éppoly kevésbé lehet vitás, hogy amaz erkölcsi, esztétikai és egyéb ideológiák nélkül, melyek a szerelem biológiai alapját besugározzák, a nagyobb, az értékesebb, a lendületesebb része elveszne ennek az érzelmenek, éppúgy, mint ahogy egy merőben gazdasági, erkölcsi és vallási ideológiáktól nem támogatott mozgalom sosem válhatik a kor alapvető törekvéssé.

Csak aki az ideológiáknak ezt a szerepét félreismeri, aki vakon bíz a váltakozó eszmékben mint a történelmi fejlődésnek végső

és alapvető indítékaiban, csak arra illik az „ideológus” jelző gúnyos alkalmazása. Márpedig Eötvös tisztában volt az eszmék általános szerepével, mindenesetre jobban tisztában volt, mint a legtöbben azok közül, kik ezt a támadást ellene intézik. Így mindenekelőtt magáról a társadalomtudomány lényegéről olyan világos és meglepően fejlett fogalmai vannak, melyek az eszmék zavaros és csapongó érvényesülését kizárják.

„Azon kérdés: mennyiben érdemli a politika a való tudomány nevét? merőben attól függ: lehetséges-e ismerni a törvényeket, melyek szerint az emberiség fejlődik? Az államtudomány minden tanának attól függ gyakorlati becse: mennyiben egyezők ama törvényekkel s azért az államtudománynak, ha kielégítő eredményre akar jutni, egészen azon utat kell követni, melyen minden inductív tudomány fejlődött, melyek közé tartozik az is, amely nem eszmékkel, hanem kézzel fogható tárggyal, tudniillik az emberi társadalommal foglalkozik. Először a jelenségek hosszú sorát kell ismernünk, s vizsgálnunk minden oldalról, azután azt kell kitudni: mely összefüggésben állanak egymással e jelenségek? Hogy elvonhassuk a törvényeket, melyeken azok alapszanak; s ha e tényeket ismerjük, és amennyiben ismerjük, csupán akkor és annyiban lehetséges tovább haladnunk és ismereteinket alkalmazni a gyakorlati életben. Fejlődésünk törvényeinek ismerete egészen azon viszonyban áll az államtudományokkal, melyben a tisztán tudományos és a gyakorlati célokra alkalmazott vegy- és természettan állanak egymással. Csak azoknak előbocsátása után üzhetjük ezeket haszonnal, s a gyakorlati eredmények az utóbbiak körében mindig azon előhaladásoktól függnék, melyek az előbbiek terén történtek.”³

De nemcsak a társadalmi fejlődés kauzalitását látja tisztán Eötvös, hanem abba a hibába sem esik, mint sok modern szociológus, aki a társadalmi tények kölcsönhatásával szemben elfeledi az egyén célkitűző, a viszonyokat módosító szerepét. Ellenkezőleg: az egyéni lélektan alapvető tendenciáit éppúgy figyelembe igyekszik venni, mint a társadalmi szerkezet átalakító hatását az egyénre. A legnagyobb eréllyel tiltakozik az állam öncélúsága ellen, s úgy elméletileg, mint gyakorlatilag az emberek érdekeinek a legmesszebb

menő hatást tulajdonítja az állam célja és átalakulásai meghatározásában, és egészen modern még ma is, mikor hangsúlyozza, hogy „éppen a tudományos műveltséggel nem bíró többséget kell egyedüli illetékesnek ismernünk az államcél kérdésének eldöntésében; legalább csak a többség nézetei bírnak e tárgyban gyakorlati fontossággal”⁴.

Sőt az állam öncélú vagy transzcendentális felfogásával szemben inkább az ellenkező végletbe esik, mikor benne az emberi technika eszközeivel azonos merő célszerűségi berendezést lát. Így mikor az állam hatáskörének túlzó kiterjesztése ellen küzd, ezt a jellemző érvet használja:

„A találmányok története az emberi szükségek történetírása, s miként az első kapát bizonyosan nem használták, míg az ember oly dologhoz nem fogott, melyhez tagjai és a földről felvett kövek nem voltak elégségesek, úgy bizonyára senki sem fogja vasfogóval, amit kezével könnyen megfoghat, oly teher fölemelésére, melyet maga elbír, senki sem fog hívni más embert segélyül, avagy száz embert foglalkoztatni azzal, amit tíz is elvégezhet.”⁵

Vagyis Eötvös a lex minimi elvének döntő jelentőséget tulajdonít az állami intézmények kialakulásában, s ezen felfogásának gyakorlati következményeit is levonja, mikor az állami beavatkozás korlátaul ezeket a vezérelveket állítja fel:

„1. Hogy az egyes soha sem célnak, hanem mindig csak eszköznek tekintí az államot, mely által bizonyos személyes céljait elérni törekszik, s annál fogva minden áldozatnak, melyet az állam fenntartása igényel, csak annyiban veti magát alá, amennyiben egyéni céljait csupán az állam által hiszi elérhetni.

2. Hogy senki sem nyúl céljai elérése végett távolabbi eszközökhöz, míg a közelebb fekvőket kielégítőknak találja, s hogy ennél fogva az egyes csak azon célok elérése végett folyamodik az államhoz, melyekről azt hiszi, hogy saját erejével vagy más eszközökkel, melyeket kevesebb áldozattal megszerezhet, például kisebb társulatok által, nem érheti el.”⁶

Aki ilyen racionalista elveket táplál az állam lényege, az egyén és az állam közötti viszony tekintetében, az bizonyára nem lehet valami, az élettől elszakadt s kedvenc elméletein nyargalászó ide-

ológus, hanem mélyen látó és erősen praktikus irányú gondolkodóval állunk szemben, aki előtt nem lehet idegen az államnak osztályuralkodó mechanizmusa sem. És tényleg, Fötvös munkája nem egy helyén oly világosan látja a társadalom osztály- és érdekharcainak döntő szerepét, mint napjaink szociológusai közül is csak igen kevesen. Habozás nélkül jelenti ki pl. úgy a múltat, mint a jövőre nézve, hogy az állam célja mindenkor az uralkodócsoporthoz érdekeinek kielégítése:

„Ahol abszolút hatalommal találkozunk – legyen az egy személyre, egy osztályra, vagy az összes polgárok többségére ruházva –, ott mindenütt az uralkodó vágyainak és szükségeinek kielégítése tekintetik az állam legfőbb céljának, s ha a francia törvényhozás többsége azon meggyőződésre jönne, hogy az egyéni tulajdon megszüntetése az egésznek javára lesz, az általánosan elismert elvek szerint éppen oly kevésbé fog hiányozni a törvényes eszközök e nézetek keresztülvitelére, mint XIV. Lajos idejében.”⁷

Éppoly tisztán látja az államcsínyek szerepét a történelemben, mikor a jog gyöngeségét hangsúlyozza az erőszakkal szemben:

„a kérdés: ki gyakorolhasson az államban egészen abszolút hatalmat? Soha nem a jog, hanem mindig a hatalom kérdése, s az államcsínyeknek (couá d'état) egész sorát mutathatja fel minden nép története, melyből megtanulhatjuk, miként egészen jogtalan cselekmények sem tartoznak a lehetetlenségek sorába, s az állam legfőbb szolgálója, éppen mivel mindenkinek szolgál, és így mindenkinek szüksége van rá: könnyen fölemelkedhetik mindenkinek urává”.⁸

Egyáltalán a társadalmi és az állami élet minden elméleti kérdésében Fötvös egy szigorúan kritikus álláspontot foglal el, melyet talán leginkább mint szociológiai nominalizmust* jellemezhetnénk. Gyakran hangsúlyozza, hogy ne engedjük magunkat absztrakt fogalmakkal (minő pl. a szuverenitás, az államhatalmak megosztása, a demokrácia, a nép stb.) félrevezetni, hanem mindig szigorúan vegyük fontolóra, hogy minő embercsoportok, minő érdekek s minő törekvések lappanganak e megállapítások mögött. Így pl.

* A nominalista felfogás szerint az általános fogalmak pusztán nevek; a valóságban csak az egyedi tulajdonságokkal bíró egyes dolgok léteznek.

nagy meggyőző erővel mutatja ki, hogy az államhatalmak megosztásának Montesquieu-féle tana nem valami absztrakt bölcselkedés eredménye – vagy ahol tényleg az, hát rossz is –, hanem szigorúan meghatározható történeti szükségletek megoldása. Éleselméjűen bizonyítja pl., hogy az államhatalmak puszta megosztása nem nyújt garanciát:

„Maga Montesquieu Velence példájára hivatkozott, hol a törvényhozás a nagy tanácsot, a végrehajtás a pregadikat s a bírói hatalom a negyvenes tanácsot illette, s az állam kényuralma még sem szelídült a hatalmak ezen megosztása által, ami M. nézete szerint is annak volt természetes következménye, hogy akik a különbözö hatalmakat gyakorolták, mind ugyanazon osztályhoz tartoztak.”⁹

Különben is ez az ideológusként gáncsolt gondolkodó a legélesebb bizalmatlansággal volt minden merőben „eszmebeli” magyarázattal szemben.

„Kevés bizalommal vagyok – úgymond – elméleti okok iránt a politikában. A legvilágosabb bizonyítás is a felől, hogy valami a közjóra nézve kívánatos, csak annyiban bír hatással, amennyiben minél több egyént meggyőzünk az iránt, hogy az nekik maguknak is hasznukra van; annál többet adok a tények kényszerítő hatására.”¹⁰

Az érdekek és az érdekek küzdelmének ezt a szerepét sűrűn alkalmazza a történelem magyarázatában. Így pl. lényegében tisztán és helyesen látja az abszolút királyi hatalom bukásának okait:

„A királyság története Európa minden nyugati államában is ezt igazolja. Hatalma akkor fejlett ki, midőn mint a polgári rend védője, mint az egyenlőség elvének képviselője tudta magát feltüntetni, s a királyság megtartá ezen hatalmát akkor is, miután az egyházat legyőzván, magát ezáltal legerősebb támaszától – a vallás szentesítésétől – megfosztotta, mindaddig amíg fennállása szükségesnek látszott azon érdekek oltalmára, melyek által naggyá lőn. Amint hatalmát a királyság egyre kijebb terjeszté, s az egyesek önállóságát végre azon körökben is veszélyezteté, hol azt előbb oltalmazta, mihelyt azon abszolút hatalommal, melyet fogalmilag neki tulajdonítottak, gyakorlatilag élni akart: emelkedésének korszaka lejárt, mert a feladat, melyet maga elé tűzött, ezen pillanattól lehetetlenné vált.”¹¹

Vagy ha nem is kimerítően és teljesen, de főbb vonásaiban helyesen értékeli a francia forradalom okait, mikor kijelenti:

„Csalódnak, kik ezen nagy eseményt ideológok művének tekintik. Nem eszmék, hanem nagyon is anyagi szenvedések és szükségek bírták rá a népet, hogy 1789-ben a régi állapot ellen feltámadjon. Az emberek nem tűrhették többé, hogy az államnak viszonyai s a nép millióinak ezektől feltételezett jóléte az uralkodó családi összeköttetéseitől és személyes hiúságától függjenek; biztosítani akarták magukat az emberek oly események ellen, minő a nantes-i edictum* visszavonása volt, ezen önkényes törvényváltoztatás, mert több százezer békés polgárt hazájából száműzött; beleuntak az emberek a despotismusba, melyet bármely parányi tisztviselő az állam nevében kényekedve szerint gyakorolhatott; mindenki eltűrhetetlennek találta azon állapotot, melyben csak egy „lettre de cachet” [pecsétetes levél] volt szükséges, hogy a közjó ürügye alatt szabadságától megfosztassék, s melyben a király részéről olykor szilárd törekvés mutatkozott a közterhek kisebbitésére – mit a forradalom kezdetében XVI. Lajos példája is mutat –, de az egyesnek nem volt módja arról meggyőződni: vajon elkövettetett-e minden, hogy a királyságnak e szándéka teljesüljön? Ezen bajok orvoslását várta a nép az új alkotmánytól. A forradalom millió meg millió híve nem eszméért, hanem állapota javításáért küzdött.”¹²

Hasonló rendkívüli éleslátást tanúsít nemegyszer úgy a múlt, mint a jelen alapvető irányzatainak megítélésében. Meglepő tisztán látja olykor az állam hódításos eredetét (mellyel szemben azonban helyes kritikai érzékkel elismeri a szerződéses elmélet jogosultságát, nem mint történelmi magyarázatot, hanem mint irányító célkitűzést és mértéket a jövőre nézve); ismételten hangsúlyozza a mai korban a nagy államok szükségességét, s kifejlődésük magyarázatában olykor oly közel jut a történelmi materializmus álláspontjához, hogy a különbség szinte fogalmazási kérdéssé válik¹³; egész horderejében fogja fel a főváros és a vidék közötti ellentét alkotmányjogi jelentőségét és a tér fontosságát az alkotmány fejlődésében; zseniális biz-

* IV. Henrik 1598-ban kiadott rendelete, amely a hugenottáknak engedélyezi a szabad vallásgyakorlatot.

tonságot tanúsít a középkori törzsszerkezet megértésében, valamint annak felismerésében, hogy e kor a nemzetiségi problémát nem ismerte; egészen pontosan mérlegeli a királyi hatalom népvédő szerepét és a nemesség uralmának gyökereit; észreveszi a reformáció hatását a fejedelmi abszolutizmus erősítésében; józan és egész modern szkepticizmust mutat a köztársaság értékelésében az egyeduralommal szemben s mint látni fogjuk, a modern szocializmusnak is képes gyökeréig hatolni, midőn nem borzongó érzelmeit, de a tények logikáját követi stb.

Mindezen elemzésekből, melyeket találomra ragadtam ki hatalmas gondolatvára köveiből a figyelmes olvasó könnyen észreveszi, hogy az a gondolkodó, aki a múlt és a jelen eseményeinek szövevényében gyakran ekkora mélyrelátással vág magának utat, nem lehet holmi írószoba-eszméken nyargalászó, a rossz világnak erkölcsi leckéket papoló, szűk templomtorony-tapasztalatait gőgösen általánosító dogmatikus professzor, hanem itt egy olyan író beszél, aki igen mélyre lát az élő emberek motívumaiba és átalakuló társadalmak törvényszerűségeibe. Így nemegyszer az alkotmány lényegét s az azt irányító reális erőket oly világosan elemzi, mely még ma is szokatlan az irodalomban. Pl. Lassalle mondhatta volna a következő megállapítást:

„A valódi hatalmak, melyek az államnak támaszul szolgálnak, önmaguktól keletkeznek, s minthogy minden valóságos hatalom, melyet az állam nem alkalmaz, mindig ellene fordul: a törvényhozó helyesen cselekszik, ha ezeket az állam épületébe beilleszti: de ily hatalmakat teremteni, vagy abba, amit a viszonyok s egy század eseményei tönkrejuttattak, új életet lehelni, erre a törvényhozás nem képes.”¹⁴

Éppily világosan látja a forradalmak alaptermészetét és az új rend létrejöttének legnagyobb nehézségeit.¹⁵

Társadalmi gondolkodásának ezt az élettől lüktető realitását még tisztábbá és erősebbé teszi rendszerének néhány más alapgondolata is. Így mélyen meg van győződve az emberi természet fundamentális tendenciáinak változatlanságáról, és egy ma is élő módszertani elvet szegez le ebben a tanításában:

„A tér, melyen az államtudomány tapasztalatait gyűjtheti, a történet; az eszköz, mely által a csalódásokat ki-kerülhetjük, azon meggyőződés, hogy bármi nagy legyen

a különbség, mely a múlt századokban előforduló egyes cselekvények és események között mutatkozik, az ember mégis mindig hasonló maradt magához, hogy bármily távolra haladott, mégis mindig azon egy módon ment előre.”¹⁶

És az emberi természet alapvető tendenciájaként nem habozik az egoizmust elismerni, anélkül, hogy elfeledné az altruizmus ama lendületét, mely nélkül sosem folytak le nagy világtörténelmi átalakulások. Az állam fennállásának okairól beszélve ezt tanítja:

„Ha fenn akar állani, úgy kell rendezve lennie, hogy az egyéni önzés számításának megfelelően: nem azért, mintha azt állítanám, miszerint az önzés minden emberi cselekmény egyedüli forrása; hanem mivel különösen oly lény ellenében, melyet nem lehet szeretni, mint az államot, mindenesetre a legközönségesebb s aminek tartósságot óhajtunk, annál nem kivételekre, hanem rendes viszonyokra kell számítanunk. Nagy veszély pillanataiban az egyes polgárok legnagyobb önfeláldozása mentette meg az egyes államokat: rendes viszonyok között minden államot az egyesek önzése tartja fenn, s a veszélyeket, melyek az államot fenyegetik, csak úgy kerülhetni el, ha a többség meggyőzhető afelől, miszerint önzésből kell kívánniok az állam fenntartását.”¹⁷

Az egyén lelki életének és a társadalmi kölcsönhatásoknak gondos mérlegelése Eötvöst szükségképp a klimatikus és faji történelem-magyarázatoknak éppolyan kérlelhetetlen ellenségévé teszi, mint amilyen elutasító azokkal az elméletekkel szemben, melyek az egyes nemzetek eltérő sorsát különleges néplélek felvételével magyarázzák. Amit pl. a népek „képességei” ellen felhoz, az oly bölcs és átgondolt, hogy még ma is okulására szolgálhatna a szociológia nem egy felekezetének:

„De hogyan magyarázhatjuk ki ebből, hogy ugyanazon nép különböző mértékben haladt elő különböző időkben; mint fejthetjük meg azon körülményt, mely szerint ugyanazon nép, mely bizonyos körülmények közt századokig tespedésben volt, a legélénkebb előmenetelt tette, mihelyt az érintett viszonyok változtak; mint fejthetjük meg mindenek felett azon tagadhatatlan tényt, hogy a történetek folyama alatt nem mindig egy és ugyanazon nép ment a

többiek előtt, hanem hogy felváltva különböző népeket találunk a polgáriasodás élén? hogyan érthetnők meg mindezt, ha fel nem vennők, hogy bizonyos képességeken kívül, melyeket mindenesetre sok népnél meg kell engednünk, még különös viszonyok is szükségesek a haladásra, melyek azon képességeket működésre indítják? Innen következik, hogy ha feltesszük a népek különböző képességét, abból legfeljebb azon eredményt kell vonnunk, hogy bizonyos népiségek kevesebb tehetséggel bírnak a haladásra mint mások, anélkül hogy ezáltal meg lenne fejtve azon nagy különbség, melyet a haladás gyorsaságára nézve különböző időkben tapasztalunk.”¹⁸

Mindezeknél azonban élesebb világításba helyezzük Eötvös rendszerének életgazdagságát, kritikus racionalizmusával párosult történelmi érzékét, ha a fejlődésre vonatkozó gondolatait s elsősorban haladási elméletét vesszük szemügyre. Bár a haladási tételt egy nagyon érdekes és finom vallási meggondolásra alapítja¹⁹, mégis teljesen pozitív ismérvek szerint kívánja elbírálni az emberi haladás kérdését:

„Nézetem szerint – úgymond – három ismertető jelről ítélni meg különböző korszakok műveltségét; úgymint:

1. azon hatalom mennyiségéről, mellyel az ember az anyagi világ erői fölött bír;

2. arról, hogy a műveltség bizonyos foka mennyire általános az emberek között;

3. hogy mennyiben ismerik el és tartják tiszteletben az emberi méltóságot.

Minél nagyobb az ember hatalma a fizikai világ fölött, minél többen emelkedtek műveltségre, minél inkább tiszteletben tartják az emberi méltóságot: annál nagyobb a műveltség előhaladása.”²⁰

Ezzel a technikai, intellektuális és morális mértékkel a kezében Eötvös egy merész és lendületes kísérletet tesz a különböző korok haladási mérlegének megállapítására, és széles perspektívájú világtörténelmi átnézetét annak a férfias optimizmusnak szellemével végzi be, mely egyes múltó visszaesések dacára hisz a polgáriasodás biztos előrehaladásában, és az ígéret földjét nem a múltba, de a jövőbe helyezi. A haladás tényének megállapítása azonban egymaga Eötvöst nem elégti ki, hanem annak törvényeit is keresi, mert csak

ezen törvények ismerete alapján lehet az állam feladatát a haladás előmozdítására – mert Eötvös minden individualizmusa dacára sem kételkedik abban, hogy igenis, ez az államnak fő feladata – meghatározni. A haladásnak Eötvös szerint három alapvető törvénye van:

1. Minden haladás különböző egyéniségek érintkezésétől függ.
2. A haladás irányát mindig az uralkodó eszmék határozzák meg.
3. A haladás mértéke a szükségektől függ.

Az első törvény a népek és egyesek érintkezésében látja a haladásra ingerlő termékeny eszmék melegágát.

„Mint a vándormadarak – úgymond – magukkal viszik némely növény magvait, s azon szigeten, ahol rövid pihenést tartanak, idegen vegetáció csíráit szórják el: úgy viték át egyesek gyakran egyik nép eszméit más népekhez, s mély jelentősége van a mondának, mely szerint az ó-világ minden nagy törvényhozója és gondolkodója utazásban töltötte élete nagy részét.”²¹

Hasonló jelentőséget tulajdonít Eötvös a népek érintkezésének is: „Amit egyeseknél látunk, ugyanazt találjuk egész népeknél. Egy népiség sem fejlődhetik, bármilyen tehetségekkel legyen megáldva, magasabb műveltségre, míg elkülönözve áll, s a már műveltebb nép is hátramarad, sőt visszasüllyed a polgáriasodás pályáján, mihelyt gyérebbek lettek, vagy éppen megszűntek érintkezései másokkal.”²²

Ezt a törvényt Eötvös néhány szép történelmi példával igazolja, s gondolatmenete még ma is nemcsak meggyőző és életképes, de épp az újabb szociológiai kutatásokban számos alátámasztást talál, úgy a békés, mint a háborús érintkezés tényeiből.

A második törvény nincs a szükséges világossággal megformulázva, s félő, hogy itt Eötvös nagyobb szerepet tulajdonít a vallásos és erkölcsi eszméknek, mint a tudományos és technikai ismereteknek, bár erőteljesen hangsúlyozza a szabad vizsgálódás fontosságát a haladás szempontjából.

A harmadik törvény nem kevésbé bizonytalan. Bár a népek gyakori érintkezéséből eredő új meg új szükségleteket tekinti a haladás fő mozgatókerekekének, másrészt azt tanítja, hogy „az eszmék idézik lassanként elő azon szükségeket, melyek szorosabb értelemben nem állati ösztöneink kielégítésére vonatkoznak”. Úgy a szükségletek, mint az eszmék lényegének behatóbb elemzését nélkülözzük.

A haladás ezen egész koncepciójából is nyilvánvaló, hogy Eötvös eszmetana semmi rokonságban sincs azzal az iránnyal, melyet rossz értelemben „ideológiának” szokás nevezni, sőt hogy ő ellenkezőleg a vezető eszméket az egyéni lélektannal és a társadalmi fejlődéssel szoros összeköttetésbe igyekszik hozni, de az eszmék keletkezése és szerepe tekintetében nem volt képes valami egységes álláspontra jutni sem az egyéni lélektan valamely alapvető tendenciájában, sem a társadalmi történetiség valamelyik sorozatában. Innen van, hogy az uralkodó eszmék mibenlétét sehol pontosan meghatározni nem képes, bár ő maga óv a pontatlan ideológiai elemzés káros hatásától, kijelentve, hogy

„Midőn senki sem tudja tisztán kifejezni véleményét, mindnyájan egy szóban egyeznek meg, mely alatt mindenki azt értheti, amit akar; s ezért abból, hogy a nép bizonyos szavakért mint »egyenlőség«, »szabadság« és »testvériség« látszik lelkesülni, éppen nem lehet eszméire, vágyaira és törekvéseire következtetést vonni... Sőt inkább különös vizsgálat alá kell azokat vennünk; mi már magában is nehéz ugyan, de még nehezebb a mi napjainkban.”²³

Ezt az elemzést ugyan nem egy konkrét problémánál fényesen hajtja végre, de anélkül, hogy megnyugtató elméleti általánosításig volna képes eljutni. Így különböző, de sohasem kimerítő meghatározásokat hallunk az uralkodó eszmékről. Pl. inkább az eszméknek a társadalommal való általános összefüggésükre gondol, ha ezt mondja:

„Minden korszak uralkodó eszméi azon fogalmakból erednek, melyekből kiindult, a viszonyokból, melyeken átment, az érintkezésekből, melyekbe különböző népek, mint különböző eszmék képviselői, egymással jöttek, végre az emberi gondolkodás azon örök törvényeiből, melyeknek egész népek uralkodó eszméinek fejlődési rendje is alá van vetve.

Innen következik, hogy valamely kornak uralkodó eszméi sohasem változhatnak meg rögtön, s hogy tehát a haladás irányának rögtöni megváltozása is lehetetlen, miután mindig az uralkodó eszmék határozzák azt meg.”²⁴

Ellenben a puszta szimbolisztikus köntös lebeg előtte, ha így szól: „Minden államnak szüksége van egy eszmére, mely anyagi erőit összetartja, mely közös cél felé készíti. Akár valamely nagy egyéniség melletti lelkesedés, vagy azon hűség, mellyel az állam lakói uralkodóházukhoz viseltetnek, meg lévén győződve, hogy a jog, melynél fogva ama ház a trónt bírja, csak koronája azon fának, melyen az egyesnek minden joga fejlődött; akár a nemzetiség érzése, melynek állása az állam fennállásától függ, vagy hosszas emlékezők ereje tartsa egybe az állam összes lakóit: annyi bizonyos, hogy ilyen mindent átható eszme kapcsolata nélkül egy állam sem állhat fenn soha, közszellem, hazafiság nélkül egy sem lehet hatalmas. Mens agitat meum [A szellem mozgatja az anyagot].”²⁵

Vagy az eszméknek a kor haladási irányával való összefüggését emeli ki ezekben a szavakban:

„Minden eszme csak akkor s azon alakban válik egyes korszakokban uralkodóvá, melyben azt az általános haladás érdeke megkívánja s hogy a hatalmat, melyet az valamelyik korszakban gyakorol, mindenik elveszti, ha oly alakban állíttatik fel, mely által az általános iránnyal, melyet civilizációnk haladásában követ, ellenkezésbe jön.”²⁶

Ezekből és sok más e tárgyra vonatkozó nyilatkozataiból nyilvánvaló, hogy Eötvös az uralkodó eszméket a társadalom és az egyéni gondolkodás termékének tartja, azoknak a haladás irányával való összefüggését hangsúlyozza, összefonódottságukat vallási és erkölcsi érzelmekkel kiemeli, viszonylagos függetlenségüket az egyesek akaratával és a hatalom önkényével szemben elismeri: de az eszmék keletkezése és fejlődése folyamatának pontosabb elemzését hiába keressük nála, éppoly kevésbé a lelki, mint a társadalmi oldalon.

Az uralkodó eszmék lényege és szerepe ezáltal homályban marad, és alapvető fogalmai elemzésében való pontatlansága – érzelmi elfogultsága mellett – fő oka Eötvös tévedéseinek ama nagy probléma megfejtése körül, melyet élete munkájával tűzött ki.

Eötvös a szabadságot, az egyenlőséget és a nemzetiséget a XIX. század uralkodó eszméinek tartja, de fogalmi körüknek és a társadalomban való érvényesülésüknek beható elemzése arra a meggyőződésre viszi, hogy ezek az eszmék részben egymással ellentétben állanak, részben pedig a nemzetiség követelményeinek megvalósítása ellentétben áll korunk amaz alapvető szükségletével, mely a nagy államok fennmaradását kívánja meg.

Lássuk, miben áll az eszméknek ez az ellentéte egymás között és a nemzetiség elvének a modern államalakulatokkal való összeütközése. Abban elsősorban, hogy az európai emberiség a szabadság eszméjét az egyenlőség eszméjének egyre teljesebben feláldozza. A királyi abszolutizmus romjain egy új, még elnyomóbb abszolutizmus jön létre: a többségi akarat abszolutizmusa. Az egyesnek nincs már oly joga, nincs már oly működési tere, melybe ez az új és a réginel még ézerszer nyomasztóbb zsarnok be nem tola-kodnék. Az egyént a nép szuverenitásának gondolata annyira elkápráztatja, hogy észre sem veszi az új szolgaságot, melybe jutott.

„Igaz, neki joga van a választási működésben részt venni s ő az év bizonyos napjaiban, midőn e jogot gyakorolja, azon mindenható erő részecskéjének tarthatja magát, melynek feltétlenül van alá vetve. Neki is van egy órája, midőn urat játszhatik; de helyzete ilyenkor csak olyan, mint az ókor rabszolgáié, kik a saturnáliák napjaira szabadon bocsáttattak, kik egy pár óra hosszáig még az uralkodás gyönyörében részesültek, s kik ekkor Krétában megfenyíthették még az urakat is, de a boldogság néhány rövid perce múlva a kegyetlen elnyomatás állapotába hanyatlottak vissza.”²⁷

Körülbelül ugyanabban az évben, mint Herbert Spencer, de nyilván az angol gondolkodó ismerete nélkül s tőle teljesen függetlenül, a magyar államfilozófus is egybehordta az államzsarnokság egész bűnlistáját az egyén rovására. Valójában szerinte a helyzet az, hogy a többségi uralom az egyes szabadságát teljesen feláldozza a népszuverenitás fantomjának, melyet pedig a valóságban nem a többség gyakorol, hanem egy-egy oligarchia vagy oly zsarnok, aki a főváros államcsínye folytán kerül a hatalom birtokába. Mindezt a végletekig hajtott egyenlőségi elv okozza, mert:

„A népuralom mindenhatósága nem pusztá szójárás. Mivel a nép mindenütt jelen van, a legkisebbre mint a legnagyobbakra egyaránt kiterjesztheti hatalmát, s mivel demokráciában az állam hatalma éppen azok által gyakoroltatik, kik egyszersmind a közvéleményt képezik, e hatalom oly államokban még az erkölcsi korlátoktól is szabad. Minden ellenállás a jogtalan hatalom ellen, mely egyes zsarnok ellenében erény gyanánt magasztaltatik, itt úgy tűnik fel, mint bűn; oly cselekmények, minőket abszolút monarchiában a közvélemény megbélyegez: barátok elleni árulás, a vér legszentebb kötelékeinek megsértése, midőn az uralkodó java forog fenn, a legnagyobb önlealázás a hatalmas úr előtt, ki bennünket eltiporhat – az abszolút nép uralma alatt mint erények mutattak fel; hogyné gyakorolhatnék tehát a nép kezében az abszolút hatalom nagyobb kiterjedésben, s hogyné szoríttatnék általa az egyesnek szabadsága még szűkebb korlátok közé, mint az a királyság alatt lehetséges volt.”²⁸

A francia forradalmak váltakozó államcsínyjei Eötvös előtt mint a népuralom szükségyszerű velejárói tűnnek fel, és sóhajtvá gondol a boldog Angliára, hol az egyenlőséget korlátok között tartja a szabadság gondolata. De a doktrínás egyenlőségi tan, Rousseau átkos elméletének à outrance [a végsőig] keresztülvitele a nemzeti-ség eszméjével is összeütközik, hisz ez az elv összeférhetetlen a többség abszolutizmusával:

„Vagy el kell ismerni a többség korlátlan felségjogát, s akkor mindenik többség – éppen a nemzeti törekvések idejében – hatalmát a kisebbségben levő nemzetiségek elnyomására fogja fordítani mindaddig, míg az állam fogalma a nemzetiség fogalmával eggyé vált: vagy pedig a többség korlátlan felségjoga nem ismertetik el és külön mindenik nemzetiség számára bizonyos elidegeníthetetlen jogok állapíttatnak meg, melyek a felség jogkörén kívül esnek, s azon pillanatban, midőn ez történik, az egyenlőség és szabadság elve is, a szokásos értelemben már nem alkalmazható.”²⁹

Az eszmék emez összeütközése által okozott zavart még fokozza a nemzetiségi elv túlzott érvényesítése, mely minden apró-cseprő nemzetiség számára külön állami létet vindikálva, avagy a külön

államok alatt élő egyazon nemzetiség tagjait egyetlen közös államban akarván egyesíteni: a legtöbb fennálló államalakulatot veszélybe sodor.

De ezektől a súlyos összeütközésektől el is tekintve, különösen az egyenlőség eszméjének további érvényesülése látszik civilizációnk sorsára végzetesnek. A népszuverenitás tana szükségképpen magával hozza, hogy a többség akaratának semmiféle korlátja nincs az egyénnel szemben. A többség mindent megtehet, amit a nép javára, a nép érdekében elhatároz. A jogi és politikai egyenlőség gondolata szükségképp elvezet a gazdasági egyenlőség gondolatára is, mivel nyilvánvaló, hogy a vagyonbeli nagy különbség a politikai egyenlőséget illuzórikussá teszi. Innen a szocialista és kommunista tanok egyre növekedő hatalma, mert azok a francia forradalom egyenes következményei. És itt Eötvös meglepő éleselméjűséggel mutatja ki, hogy aki egyszer a nép szuverenitásának tanát elfogadja, annak semmiféle elvi kifogása nem lehet a magántulajdon elkobzása ellen: „Lehetetlen – úgymond – a kommunizmust elvben megtámadni anélkül, hogy egyszersmind az államintézmények alapelveit meg ne ingassuk, melyeket fenn akarunk tartani, s az államnak elvégre nem marad a veszélyes tanok ellenében egyéb óvszere, mint az anyagi erő.”³⁰

De nemcsak a mai polgárosodásunk alapelvei, hanem maga a történelmi haladás útja is a kommunizmus felé tör. Hogyan legyen képes egy oly társadalom útját állni a tulajdon elleni támadásoknak, mely maga is a tulajdon megtagadásából született meg? És nincs szocialista, aki kérlelhetetlenebb logikával tárná fel a helyzetet, mint ahogyan Eötvös teszi:

„Franciaországban nemcsak minden politikai, hanem a birtokjogok nagy része is a forradalomban veszi eredetét. A középosztályok újra visszafoglalák Franciaországot azoknak utódaitól, kik az újabb történelem teóriája szerint egykor őket megrabolták és Franciaország mostani jólétét azáltal alapíták meg, hogy oly spoliatiót [fosztogatás] merészeltek véghezvinni, minőre a római polgárháborúk óta nincs példa a történetben. Részemről nem tagadom ez események üdvös következményeit Franciaország fejlődésére, s azon körülmény sem ismeretlen előttem, miképp az új birtok, mely e spoliatio alapján keletkezett, a törvények által van szentesítve; de úgy

hiszem, senki sem fogja tagadni, hogy a birtoknak az ily tömeges átruházása éppen nem volt alkalmas a birtokjog szentségének eszméjét erősíteni, s hogy oly országban, hol 60 év előtt ezrektől elvették a tulajdont, s hol a törvényhozás később, midőn a veszteségért egy milliárd kárpótlást ajánlott meg, e kisajátítást jogtalanságnak ismerte el, sokkal kevésbé kell tiszteletben állani a tulajdonjognak, mint másutt. Hol a birtokos osztályok spoliatioja s a tulajdonnak több kézbe új felosztása nagyobb anyagi fejlődésre vezetett, igen könnyen rájön az ember a gondolatra, hogy e kísérletet talán hasonló sikerrel még egyszer meg kellene kezdeni. A francia forradalom elvileg elismerte a tulajdonjogot; s így azok között, kiket a tulajdon elleneinek tartunk, sokan vannak, kik azt szívesen a társadalom alapjául ismernék, csak hogy a birtok szerintük egy kissé másképp volna felosztandó. A francia forradalom példája ily vágyaknál mindig biztosító előzményül fog szolgálni.”³¹

A társadalom alapelveinek és a tényleges helyzetnek ellenmondása olyan kifejezett és kiélesedett, hogy vagy a magántulajdont kell feláldoznunk, vagy az uralkodó eszmék mai sodrát kell feltartóztatnunk és más mederbe szorítanunk. A polgári szabadság – melynek alapja a birtokjog, mert ez a különböző tehetségek eltérő érvényesülésének elismerése – és a társadalmi egyenlőség elvének az az alapvető összeütközése okozza azt az egyre súlyosbodó válságot, mellyel társadalmunk küzd, s mely Franciaországot már ma minduntalan a polgárháborúk veszedelmével fenyegeti. És ez természetes is, mert míg ez az ellentmondás orvosolva nincs, a mai birtokjog védelme végeredményben csak az erőszakon alapulhat. És ez a kényszerhelyzet az államcsínyek kiapadhatatlan forrása:

„A merész, ki uralom után vágyik, mindig vagy a birtokos osztályokra, melyek félelmükben áldozatul vetik politikai jogaikat birtokuk biztosításáért, vagy ezek elleneire bizton számíthat. Az államcsínyek (Coup d'état) örökös nesze Franciaországban, mely oly könnyen hitelre talál, legjobban bizonyítja: mily közel a veszély, mely Damocles kardjaként függ a szabadság felett.”³²

De nemcsak társadalmunk elvi alapjai vannak feldúlva, hanem a végletekig vitt centralizáció is megfelelő ellensúly hiányában

könnyen az ún. népfelség kezéből valamelyik diktátor martaléka lehet, legyen az akár a tulajdon védője, mint a III. Napóleon esetében, akár a szociális forradalom jövődjő Constantinja. Ez egy hosszú fejlődési sor kikerülhetetlen dialektikája lesz:

„Mióta a római birodalom romjain új államok alakultak, a jelenkorig nem változott a fejlődés iránya. Mindig és mindenütt ugyanazon törekvés: egészen abszolúttá tenni az államot. Minden haladás a művelődés pályáján csak e törekvés céljához vitt közelebb s azon nagy események, melyek minden más tekintetben átalakíták a viszonyokat, ez egyre nézve csak ugyanazon irányban vezették tovább az európai emberiséget. A XVI. század reformációja s a XVIII-nak forradalma csak tovább folytatták a királyság munkáját. Amaz, midőn az egyházat aláveté az államnak, s ez midőn a népre ruházta át az állam hatalmát: csak azon akadályokat rombolák le, melyek az állam korlátlan hatalmának még útjában állottak, míg elvégre oda jutottunk, hogy az élet minden viszonya közül, az egy birtokjogon kívül, semmi sem maradt, amire nézve az egyén szabadsága az állam mindenhatóságának nem volna korlátlanul alávetve. Az egyéni szabadság ez utolsó bástyáját is fenyegetve látjuk.”³³

Sőt nemcsak fenyegetve van, hanem az egyenlőség végletekbe hajtott eszméje már törvényileg is aláaknáztá. A kisajátítás elve és gyakorlata egy olyan eszközt adott az államhatalom kezébe, melynek bárdja bármely pillanatban a magántulajdon fejére eshetik. Eötvös sokkal becsületesebb és következetesebb gondolkodó, sem hogy ettől a konklúziótól visszariadna:

„Erősen meg vagyok győződve, hogy mindazon okokat, melyek a közlekedési eszközök kisajátítása mellett felhozatnak, következetesen lehet alkalmazni a földbirtok kisajátítására is, és kik ez okokat egyszer elfogadták, azoknak a birtokjogot elvileg itt sem lehet védniök. Ne higyjük azonban, hogy az egyedüli, sőt legnagyobb veszély, mely korunkban a személyes tulajdont fenyegeti, az ellene intézett egyenes megtámadásokban rejlik. Az állam jelen intézményei ma sokkal biztosabb eszközt nyújtanak az egyéni birtokjognak megsemmisítésére.”³⁴

Éz az eszköz az adózás. Minden erőszakos forradalom nélkül, egyedül az adózás törvényes keretei között is véget lehet vetni a mai birtokrendnek. Elegendő ehhez ama sokat hangoztatott alapelv elfogadása, hogy

„nem csupán a birtok mennyisége szerint kell kiszabni az egyesnek részvétét a közterhekben, hanem hogy a gazdagabbnak többel kell azokhoz járulnia, mint a szegényeknek: nem valószínű, sőt nem bizonyos-e, hogy ezen irányt a demokrácia uralma alatt még nagyobb következetességgel folytatandjuk és a birtokososztályok által már elismert alapelvek továbbfejlesztése által oly állapotnak megyünk eléje, midőn egyetlen birtokos sem fogja kétségbevonni Lamartine állítását, miszerint a valódi kommunizmust az adóban kell keresni”³⁵.

A mai közállapotok és a kor vezető eszméinek mai iránya mellett minden tényező a kommunizmus felé halad, mely csak még fokozottabb központosításhoz és ezzel együtt minden eddiginél nyomasztóbb despotizmushoz vezethet:

„A lényeg, mire nézve a kommunizmus minden követője egyetért, abban áll, miszerint az állam céljául a teljes egyenlőséget, s eszközül e célra az egyén feltétlen alárendelését az államnak tekintik. S miután az egyén teljes alávetése az állam hatalmának csak úgy lehetséges, ha az államot korlátlan hatalommal ruházzuk fel és mivel az általános egyenlőség elvét akkor lehet leginkább megközelíteni, ha az alól csupán egy személy van kivéve, következik: hogy a despotizmus nemcsak ellentétben nincs a kommunizmus elveivel, sőt szükséges eredménye ennek, s oly forma, melynek elvei annak leginkább megfelelnek.”³⁶

Ezen a ponton állapodunk meg egy pillanatra, mert innen tanulságos betekintés nyílik nemcsak Eötvös rendszerébe, hanem az elméletek keletkezésének titkos rugóiba is. Íme egy széles látókörű állambölcse, egy érzelmeiktől átítatott költői kedély, ki vérbeli szeretettel éli át a kultúra minden értékét, egy logikus és következetes gondolkodó, aki Bacon módszertani elvének, a tapasztalatnak kizárólagos voltára esküszik: egyszerre minden bizonyítás, elemzés, történelmi egybevetés nélkül dogmaként fogadja el, hogy az egyéni tulajdon nélkül elpusztulna egész európai kultúránk, s inkább kész ő

– az uralkodó eszmék kikerülhetetlenségének és ellenállhatatlan erejének tanítója – több évszázados fejlődést tévedésnek minősíteni, semhogy a magántulajdon intézményét a legcsekélyebb kritika tárgyává tenné, dacára annak, hogy tisztán látja, minő üdvös volt már egyszer a régi birtokrendnek radikális megváltoztatása! És ami ennél még csodálatosabb: neki, a természettudományi módszer lelkes pártosának eszébe sem jut magát azt a gazdasági rendet megvizsgálni, melyből az uralkodó eszmék összeütközése előállt; eszébe sem jut a szegénység és a gazdagság harcainak okát kutatni; eszébe sem jut felvetni azt a kérdést, hogy mik a jövedelemelosztás törvényei, s nincsenek-e talán ezen a téren rendellenességek?; eszébe sem jut nyomozni, vajon – akár az általa nélkülözhetetlennek vélt magántulajdon kereteiben – nem létesíthető-e a jövedelem és a vagyon elosztásának egy igazságosabb rendje, hogy pl. miként volna kiküszöbölhető a szabadság sérelme nélkül a munka nélküli jövedelem?

Nem, ő ilyen problémákra egy pillanatig sem gondol – és ez legjobban mutatja, hogy az uralkodó eszméknek szigorúbb tudományos megalapozottsága hiányzik nála –, hanem inkább hajlandó feltételezni, hogy több évszázad fejlődése valami tévedésnek esett áldozatává:

„A tévedés vagy magukban az eszmékben, vagy ezen eszmék alkalmazásában rejlik.

Vagy azt kell feltennünk, hogy a keresztény polgárosodás hamis eszmékből indulva ki, oly célok után fárad, melyeket elérni nem lehet:

vagy pedig azt, hogy az összes tudomány és államművészet félreértvén az uralkodó eszméket, nagy feladatának megoldását tévúton kísértette meg.”³⁷

Eötvös az utóbbi alternatívát választja, és azt tételezi fel, hogy állambölcselek és zurnaliszták a kor uralkodó eszméit félreértve, azokat helytelen irányba terelték. Ugyanis a nép egészen mást ért az uralkodó eszmék alatt, mint azt a tartalmat, melyet az eszmék fejlődése a helytelen elméletek nyomása alatt vett.

„Azon értelemben, amint a nép a szabadság, egyenlőség és nemzetiség fogalmait valósítani törekszik:

a szabadság oly állapot, melyben az ember saját tehetőségeinek, s amennyire ezek engedik, a természetnek korlátlan ura;

az egyenlőség csupán eszköz, hogy mindenki a szabadság élvezetéhez juthasson;

a nemzetiség pedig az egyéni szabadság elvének alkalmazása egész népekre.”³⁸

Az uralkodó eszméknek ez az őseredeti fogalmazása ama tévedés áldozatául esett. Hogy hogyan, erre nézve Eötvös a következő groteszk elméletet állítja fel:

„Azon perctől fogva azonban, melyben az államra tudományos elméletek elhatározó befolyást kezdtek gyakorolni, elszakadt az egyesítő kapocs, mely azelőtt az államot az összes társadalmi renddel összeköté s miután (mint azt munkám folytán már kifejtém) az állam intézményeinek rendezésénél az ókor fogalmai szolgáltak alapul: az államnak a kereszténység fogalmain alapuló társadalmi renddel szükségképp hasonló ellentétbe kell jönnie, mint aminő az ókori és a keresztény polgáriasodás alapelvei között létezik.”³⁹

Ez más szavakkal azt jelenti, hogy egy csomó politikus zszurnaliszta és egyéb ideológ ókori eszmékkel fertőzte meg keresztény civilizációnkat, s az uralkodó eszmék népies tartalmát Róma cazarisztikus szellemével mételyezte meg.

Hogyan képzei ezt Eötvös? Egyszerűen úgy, hogy az egyenlőség elvén nyugvó centralizáló állam gondolatát ókori elvnek tekinti, míg a szabadság és a nemzetiség gondolatát a keresztény kultúra termékeinek tartja. Minthogy pedig a politikai egyenlőség gondolata szerint ellentétbe került a szabadság és a nemzetiség eszméjével: nyilvánvaló, hogy napjaink krízise semmi egyéb, mint az ókori és a középkori civilizáció ellentéte. Nem beszélve most itt arról, ha vajon csakugyan létezik-e emez eszmék között amaz ellentét, melyből Eötvös kiindul – erről később lesz szó –, az újabb kutatások fényében nyilvánvaló, hogy Eötvös összes történetbölcseleti tételei tarthatatlanok. Helyesebben: csupán annyi igaz, hogy Róma dolgozta ki a világtörténelemben a centralizált cazarizmus leg-tökéletesebb példáját, de történelmi beállítása összes többi pontjai tévesek. Így

1. nem áll, hogy az általános választójogon, népképviseleten és miniszteri felelősségen alapuló modern parlamenti demokrácia, a gyülekezési, egyesülési és sajtószabadság egyre fokozódó biztosításával a római cazarizmussal azonos, avagy csak rokon képlet volna;

2. nem áll, hogy az egyéni szabadság és az emberi méltóság eszméjét a kereszténység hozta volna, ellenkezőleg a kereszténység vette azt át a görög-római filozófiából;

3. nem áll, hogy az önkormányzat egy speciálisan középkori intézmény volna, hisz a görög-római kolóniák az önkormányzati életnek egy igen fejlett rendszerét élvezték;

4. nem áll, hogy a középkort az ókorral szemben az egyéni szabadság magasabb foka jellemezte volna; ellenkezőleg, a középkor a feudális urak anarchiája és a végsőig legyengült központi hatalom mellett a széles néprétegekre nézve az emberi méltóság és egyéni szabadság teljes megtagadását jelenti; a röghöz kötött jobbagság és az osztályok szerint váltakozó vérdíjak rendszere óriási visszaesés a jus naturae [természetjog] egyenlősítő és felszabadító tendenciáival szemben, melyeket a császárság végső századai az emberi jogok minden terén mutatnak;

5. nem áll, hogy a nemzetiség elve keresztény vagy középkori elv volna; ellenkezőleg, maga Eötvös mutatja ki, hogy a nemzeti eszme egyidős a polgári államok kialakulásával, melyek épp az egyházi és területi partikularizmusok romjain, a feudális intézmények kiküszöbölése árán születtek meg.

Az Eötvös által kovácsolt történelmi antagonizmusa az uralkodó eszméknek tehát nem állja ki a bírálatot. Mit tartsunk most már e fogalmak belső, logikai ellentmondásáról, melybe állítólag hibás formulázásuk folytán kerültek volt? Mint láttuk, Eötvös a baj okát a politikai egyenlőség doktrínér túlzásában látja, mely a korlátlan többségi akarat népszuverenitása folytán az egyéni szabadság és a nemzetiségi elv teljes elnyomásához vezet. Az új zsarnok jogosítva érzi magát az egyén összes ügyeibe belenyúlni, nincs olyan életviszony, mely elvileg ki volna zárva a népfelség rendelkezése alól. Ez pedig, Eötvös szerint, tűrhetetlen állapot, mert az ember általa legfőbb kincsét, a szabadságot veszti el. Ugyanis nem lehet vitás, hogy a szabadság eszméje fontosságban és jelentőségben, melyet életünkre gyakorol, megelőzi úgy az egyenlőség, mint a nemzetiség eszméjét:

„A szabadság utáni vágy minden emberrel veleszületett. Amint csak tehetségeinek és tulajdonainak önálló használata által érezheti magát boldognak, s boldogságának mértéke erejének és önállóságának arányától függ: úgy minden megszorítás, bármely tehetségeit illetőleg, szenved-

dés forrása ránézve és csak annyiban elviselhető, amennyiben a megszorításért, melyet egy tekintetben szenved, annál nagyobb szabadságot nyer kárpótlásul másfelől.”⁴⁰

Eötvös e tekintetben tiszta, helyes és következetes álláspontot foglal el, s meg van róla győződve, hogy még a legszélsőbb kommunisták előtt is a szabadság eszméje lebeg megvalósítandó ideálul, míg az egyenlőség csak út ezen cél felé:

„a proletárság is csak azért lelkesül az egyenlőség elve mellett, mivel egyedüli eszköznék tartja a szabadság elérésére s hogy a nép ezen osztályától is mindig távol volt a gondolat, hogy a szabadságot az egyenlőségnek feláldozza.”⁴¹

Hogy a nemzetiség eszméjével is így van, azt nem látja Eötvös teljes tisztasággal, de habozásában inkább kelleténél lebecsüli, semmint túlbecsüli a nemzetiségi elvet. Haladási elméletének is helyes és mélyreható kiinduláspontjai hajlamossá teszik őt a szabadságnak mint alapvető indítóerőnek méltánylására:

„Az oly államintézmények, melyek az egyéniségek megsemmisítésén munkálnak, vagy a különböző egyéniségek érintkezéseit akadályozni törekszenek, nemcsak nem adhatnak megnyugvást, sőt fenn sem állhatnak hosszas ideig, miután az ilyen intézmények ellen irányzott minden törekvést tulajdonképp csak olyannak tekinthetni, mely által az ember rendeltetése akadályait igyekszik elhárítani, s mely azért elvégre mindig szükségkép célhoz vezet.”⁴²

Azt is tisztán látja Eötvös, hogy a társadalmi állapot bonyolódása, sőt az állami hatalom fejlődése nem szükségképp vezet az egyén szabadságának csökkenésére, mivel a szabadság nem valami absztrakta jogi konstrukció, hanem az emberi egyéniség összes tulajdonságainak minél harmonikusabb kifejtése és a természet felett gyakorolt minél tökéletesebb uralom. Így tehát mindig egyenes aránynak kell lennie az állami hatáskör kiterjesztése és ama javak között, melyeket érte az ember cserébe kap, máskülönben szabadsága lesz veszélyeztetve. (Mindebben Eötvös olyan pontosságot és tisztánlátást tanúsít, hogy ijesztőnek mondható az a visszaesés, melyet állítólagos követőinél e téren találunk.) A szabadság minden megszorítása így az öröm és a fájdalom mérlege szerint bírálendő el: kap-e érte cserébe újabb és értékesebb szabadságokat? Eötvös maga formulázni is próbál erre nézve egy mértéket, mondván:

„I. Hogy az egyes nehezebben mond le egyéni szabadságáról, ha annak használata olyas jóra vonatkozik, ami előtte magasabb, vagy hozzá közelebb áll, s eszerint mindenk előtt azon dolgokra nézve akarja magát szabadnak érezni, melyek napi életével és erkölcsi meggyőződéseivel állanak összefüggésben.

II. Hogy az egyén az állam fennállásának kész ugyan feláldozni szabadsága egy részét, de csak mennyiben ez áldozat szükséges voltáról meg van győződve, s az állam őt kárpótolhatja mindazért, amiről lemondott.”⁴³

A második tétel kétségtelenül helyes, de az első pontatlan: Eötvös nem veszi észre, hogy szabadságunk abban a mértékben csökken, melyben legalapvetőbb szükségleteinek kielégítését szorítják össze vagy akadályozzák meg. És mert lelki életünk legmélyebb rugóit olykor félreismeri, ez tévedéseinek leggyakoribb oka, és ez vezet néha egészen légben lógó ideológiai okoskodásokra. Így a nemzeti-ségi mozgalom rugóit nemegyszer egészen hamis rétegekben keresi (uralom, valami az arisztokratikus családi elvvel rokon tünemény). De helyesebb elemzéseiben is csak a féligazságot találja meg, mondván:

„A nemzetiségi mozgalomnak való alapja azon kegyelet, mellyel minden jobb ember elődeinek emlékéhez, s a tőlük öröklött nyelvhez ragaszkodik: azon természetes ösztön, mely arra késztet, hogy egyéni szabadságunkhoz ragaszkodjunk, s ne nyugodjunk meg helyzetünkben, míg azt, főkép abban, mihez szívünk köt, elismerve nem látjuk: s ha ezen érzések most erősebbekké váltak, s a legújabb időben más fontos érdekeket háttérbe szorítanak, ennek oka hazánk különböző népeinek emelkedő műveltségében kereshető, mely által saját nemzetiségüknek tisztább öntudatához jutottak; de éppen azért ne higgye senki, hogy e mozgalom azáltal háríttatik el, ha a gyűlölet, melyre magukat némelyek a vita között bizonyos nemzetiség iránt elragadtatták vagy egyes szóvivőknek nagyravágása kielégítettett.”⁴⁴

Bármily jelentőségesek legyenek is ezek a szempontok, melyekhez még más helyütt a népszuverenitás gondolatát sorozza, legmélyrehatóbb gyökereit mégis feledi, azt ti., hogy a nemzetiségi törekvések a lelegevenebben belevágnak az emberek egyéni szabadságába,

mert a nemzeti, az anyanyelvükön űzött iskola, bíraskodás, köz-
igazgatás hiánya, az alkotmányból való kizártság, az idegen fajú
bürokratikus vagy osztályuralom napról napra legalapvetőbb élet-
szükségleteikben károsítja meg az emberek millióit, és azt teszi le-
hetetlenné, amit Eötvös épp haladási politikája két alapeszméjévé
tett: a külön egyéniségek kifejlésének lehetőségét és ezen egyénisé-
gek szabad érintkezését. És ezen világos átlátás hiánya tette oly
habozókká Eötvös nemzetiségi prognózisait, s tette hajlamossá
arra, hogy a nemzetiségi kérdés megoldását mindenekfelett a tör-
ténelmi jog alapján, vagyis kora államszerkezeteinek fenntartásával
keresse. Holott ha a nemzetiségi mozgalom fő okait tisztán látta
volna, világos lett volna előtte, hogy a nemzetiségi elv állambontó
lesz mindenütt, ahol egy nemzetiségi tömeg szabadságigényeit a
fennálló államkeretek között kielégíteni nem képes és elegendő ha-
talommal bír egy kedvezőbb államkapcsolat létesítésére. Ebből az
is következik, hogy a nemzetiségi elv nem áll ellentétben a nagy ál-
lamiságra való törekvés általános irányzatával: az önálló államiság
utáni vágy mindenütt utópia marad, ahol azt jelentéktelen néptör-
melékek követelik, ellenben ahol megvalósult, ott rendszerint ép-
pen nagyobb, de mindenesetre együttműködésre képesebb állam-
testek megalakítására tör.

Most már csak az a kérdés, hogy a politikai egyenlőség elve való-
ban ellentétes volna-e azzal a szabadságfogalommal, melyet mint
boldogságtörekvést Eötvös oly helyesen és annyi mélységgel rend-
szere középpontjába állít. Mert ha tényleg úgy volna, nem lehetne
kétségünk ez iránt, hogy a politikai egyenlőség ideológiája előbb-
utóbb össze fog törni a szabadságvágy életbe vágó realitásán. Eöt-
vös tényleg ezt hitte, mikor a következő problémát állította fel a
többségi akarat abszolutizmusa ellen az egyén védelmére.

„A kérdés tehát: vajjon szerezhetni-e az egyéni szabadság
számára Nyugat-Európa államaiban több biztosítékot,
mint jelenleg van, s mely úton és módon? csak oda
megy ki:

növelheti-e az egyén befolyását az állam vezetésére?
vagy csökkentheti-e az állam hatalmát, melyet az egyén-
nek minden viszonyára gyakorol?”⁴⁵

Ha e kérdésre választ akarunk adni, mindenekelőtt nem lehet vitás,
hogy Eötvös szinte látnoki szemekkel ismerte fel több mint egy fél-
századdal ezelőtt a végletekbe vitt centralizációnak, a szervezetlen,

merőben formai parlamentarizmusnak, a bürokrácia tehetetlen és felelősségtelen rendszerének várható súlyos következményeit. Amit e probléma körül mond, az még ma is nem egy részében eleven igazság, és a francia közéletnek egyik legégetőbb feladatává vált, melynek megoldását minden gondolkodó politikus egyre hevesebben sürgeti a konzervatív szárnytól a legszélsőbb szindikalista táborig. Nem lehet az sem kétséges, hogy a túlhajtott központosításban, meg a műveletlen és szervezetlen többségi uralomban igenis nagymértékben megvan a veszély az egyéni szabadságnak jogtalan, vagyis olyan korlátozására, mely a nemzet nagy többségére nézve szabadsága megnyirbálását jelenti új szabadságok nyerése nélkül. Nem lehet tagadni, hogy ez a rendszer kiépítés és korrektúra nélkül a legterhesebb osztály- és klikkuralomhoz vezetett a múltban és a jelenben, s oda vezethet a jövőben is, sőt a diktátorságba torkolló államcsínyek veszélyét is állandóan magában hordja. Teljesen igaza van tehát Eötvösnek, mikor az egyéni szabadság újabb garanciáit keresi, s akkor is mélyrelátó marad, mikor észreveszi, hogy ezen garanciákhoz csak két út vezet:

1. az egyén befolyásának növelése az állam vezetésére;
2. az állam hatalmának csökkentése az egyénnel szemben.

Eötvös végzetes tévedése csak abban áll, hogy az első út követését a limine [eleve] visszautasítja. Ennek oka kétségtelenül a politikai egyenlőségi jogokkal szemben való bizalmatlansága és a kommunizmustól való féltelme. Pedig ha a szabadság fogalmát legmélyebb lélektani és biológiai gyökeréig átgondolta volna, nagy szellemével és humánus lelkével szükségképp átlátta volna, hogy a mai társadalmi rend bizonytalanságának és véres konvulzióinak legmélyebb oka, hogy ez a munka nélküli jövedelemre van alapítva, s ezen természeténél fogva a legtöbb ember szabadságtörekvésével kiegyenlíthetetlen ellentétben áll. Ellenben a politikai egyenlőség tana, mely nem jelent tényleges egyenlőséget, hanem csupán mindenki számára ugyanazokat a lehetőségeket az alkotmány módosítása és végrehajtásának ellenőrzése körül – bárminő nyugtalanító eredményekre vezessen is olykor, ha műveletlen és szervezetlen tömegekben először érvényesül –, az egyedüli eszköz olyan társadalmi berendezés keresztülvitelére, mely csakugyan a haladás, az Eötvös-féle értelemben felfogott haladás legfőbb szervévé akarja tenni az államot. Ez az, amit az ő aggódó lelke, mely egyaránt visszaborzad a diktatúra és a kommunizmus abszolutizmusától, nem tud és nem

akar észrevenni. Épp ezért különben oly penetráns szemei e kérdések körül szerfelett ingadozókká, nemegyszer káprázókká, sőt olykor szofizmába burkoltakká válnak (pl. mikor a politikai klubok eltiltása érdekében beszél), s szinte érezzük rajtuk a félelem homályos pápaszemét. De nem szabad gondolni, hogy Eötvös e probléma körül egyenesen reakcióssá válik. Ehhez ő túl európai és a szabadságot csakugyan őszintén akaró. Épp azért reakciós publicistáink tévednek, ha azt hiszik, hogy Eötvöst az általános választójog ellen lehet kijátszani. Eötvös csak bizalmatlan vele szemben, mint a parlamentarizmussal szemben általában, de visszaborzad a reakciós rendszabályoktól. Így a censzust javaslókkal szemben gúnyosan mondja:

„Hisz ha elismerjük, hogy az általános szavazat jogot census által korlátozni azért szükséges, mert alkotmányaink a szegényebb osztályok elnyomására szervezvék, s így csak ezeknek kizáratása által tarthatnak fenn: nem a census, hanem éppen az általános választási jog szükségét bizonyítjuk be.”⁴⁶

Vagy még ma is egészen aktuális és gúnya napjaink hipokrizisét sújtó, mikor a politikai képesség tana ellen ekként érvel:

„Ezen kifejezés »politikai képesség«, melyet annyiszor hall az ember, midőn a censzusról szólnak, szintén e beszédcasfrangokhoz tartozik. Ha azon osztályok politikai képtelenségét akarják bebizonyítani, melyek a census által a választásjogból kiszorítottak, akkor a politikai képesség fogalma alatt mindazon tulajdonok értetnek, melyek az állam valóságos igazgatásához megkívántatnak, s ezeknek hiányát a szegényebb osztályoknál nem nehéz bebizonyítani. De akit előítéletek nem vakítottak el, az el fogja ismerni, hogy újabb államaink szerkezete mellett, a képesség ezen magasabb foka a többet adózóknál sem tállatlik fel s hogy épp ily fonák dolog volna a birtokban látni ezen képesség garanciáját, mintha a bizonyos hivatalok elérésére szükséges közvizsgálat oly törvény által pótolatnék ki, mely szerint a hivatalra vágyó csak azt tartoznék bebizonyítani, hogy bír némi előlegesen megállapított jövedelemmel.”⁴⁷

Nem, Eötvös teljesen tisztában van a választójog ideális céljával: „A cél pedig, melyet minden választási törvény által elérni akarunk, kettős.

Eszközt keresünk benne, mely által szabadságát az egyes a hatalom önkénye ellen oltalmazhassa;

s biztosítékot arra, hogy az állam ügyei, a többség érdekében, s az egésznek javára kezeltessenek.”⁴⁸

Csak azt nem látja át, hogy aki egyszer ezt az alapelvet felállította, az kikerülhetetlenül a lehető legteljesebb politikai egyenlőséghez jut el, ha következetes marad.

A diktátorságtól és a kommunizmustól való félelme mellett e téren való bizonytalanságát egy ismeretbeli hiánya is fokozta: közgazdasági dolgokban gyöngé az érzéke és fogyatékos a tudása. Egy oly írótól, aki feltételezte, hogy majd „a nagybirtok, tőke és ipar érdekeit még erélyesebben képviselik a kisebb birtokosok, tőkepénzesek és iparosok, mint akik magasabb társadalmi állásuknál, s csekély számuknál fogva személyes hasznuk után nem járhatnak oly minden tekintet nélkül”⁴⁹, igazán nem várhatjuk, hogy a modern parlamentarizmus bonyolult érdektusait, a gazdasági monopóliumok rendszerét és azok ellenszereit kellőleg méltányolni képes lett volna.

Nem lehet kétséges, hogy az egyenlőség eszméjét és várható következményeit Eötvös legkevésbé értette meg mindazon problémák között, melyeket megvizsgált, s ez irányú tanításai ma már végleg megdőntötteknek tekinthetők, épp ama bíró ítélete alapján, akit maga is egyedül illetékesnek fogadott el a politikai elméletek megbírálásában: a társadalmi fejlődés tapasztalatát. Nem lehet ugyanis vitás, hogy a nagy munkáját követő félszázad Eötvös idevágó nézeteit szinte egytől egyig keresztülhúzta, hogy a politikai egyenlőség eszméje párhuzamosan haladt az egyéni szabadság öntudatának fejlődésével, mégpedig nemcsak az „állhatatlan, doktrinér Franciaországban”, hanem az általa annyira csodált Angliában is, s hogy nemcsak az általános választójog, hanem az arányos képviselőlet, a nők választójoga (Eötvös egyik érve az általános választójog ellen), a referendum és a felsőház hatalma megtörésének gondolata is óriási lépéseket tett előre úgy a népek törvénykönyveiben, mint az egyesek öntudatában.

Annál szerencsésebbek és maradandóbbak Eötvös ama vizsgálatai, melyekben az egyéni szabadság védelmének második útjáról: az állam hatalmának megszorításáról szól. Az önkormányzat lényegéről, feladatáról és eredményeiről szóló fejtegetései ma is élő igazságokat tartalmaznak, melyeket jórészt igazol az újabb fejlőd-

dés. Munkájának ez a része úgy történelmileg, mint logikailag irodalmunknak egyik legjelesebb alkotása. A szabadságok által nem ellensúlyozott centralizáció pusztító hatását éppúgy felismeri az ókorban, mint napjai történetében:

„Aki a II. és IV. században nyomozza az ó-világ műveltségét: Galliában, Görögországban, Kis-Ázsiában, Afrikában, Egyiptomban kell azt keresnie, s mindenütt több nyomára talál, mint Itáliában, hol minden élet a mindenható államhatalom nyomása alatt tengett, s a büszke Róma márványpalotáival és szennyével, mintegy szörnyeteg ott a kisajtott itáliai népek véres maradványai közt az egyetlen, amin még az élet némi nyoma fennmarad.”⁵⁰

Ugyanaz a kór jelentkezett a francia történelem annyi lapján:

„Az országnak, miután fővárosát bevették, nem vala többé semmi eszköze ellenszegülni az idegenek határozatának. Paris pris, Napoléon n'a qu'à souscrire son abdication – qui a Paris, a la France.”⁵¹ [Párizst elvesztvén Napóleon nem tehet mást, mint hogy aláírja lemondását, mivel akié Párizs, azé Franciaország.]

De a túlzott központosítás nemcsak az állam létét veszélyezteti, hanem aláás minden igazi állampolgári erényt, minden valóságos szabadságot, minden mélyebb érdeklődést a köz iránt, minden kezdeményezési kedvet, minden komoly ellenőrzést. A központosítás veszedelmével szemben pedig az egyedüli orvosság csak az önkormányzat gondolata lehet:

„Az egyetlen védezköz tehát korunkban az állam mindenhatósága ellen ugyanaz, mely századokon át szolgált oltalmul mindenféle korlátlan uralom ellen; tudniillik: hogy a községnek, tartománynak s általában az államban levő szervezetnek, melyek az egyént az állammal egybefűzik, bizonyos kört adjanak önálló tevékenységre, s ezáltal az államhatalomnak gyakorlatilag szilárd határokat vessenek.”⁵²

Különösen az erőteljes, szabad és független községi élet alapja minden igazi szabadságnak:

„Az államon minden irányban átvonuló községi élet azon meder, melyben azon szükség érzetének, hogy magunknak fontosságot és a közügyre befolyást szerezhessünk, szabad folyást engedhetünk, az állam veszélyezése nélkül; ez azon

csatorna-rendszer, melyben a demokrácia fenyegető árja csöndesen eloszlik, míg éppen a szilárd alapon rendezett községekben elég töltésre is találunk, melyben lassanként meg kell törni a demokrácia hatalmának, még mikor az egész államot kormányozza is.”⁵³

Ez a mondat azért is érdekes, mert mutatja, hogy a demagógiától való félelem Eötvösnél oly erős volt, hogy a demokrácia ellen keres védelmet abban az intézményben, mely mindenütt épp a demokrácia legfőbb nevelőintézete lett – természetesen csak akkor, ha a gyűlölt politikai egyenlőség láza az oligarchikus nemesi köztársaságokból valódi self-governmentet [önkormányzatot] csinált: oly fejlődés, melynek Magyarországon – mint látni fogják – éppen Eötvös volt a fővezére a vármegyék elleni nagyszerű harcában.

Eme fejtegetései során különben Eötvös érdekes kísérletet tesz a központosítás és az önkormányzat határterületének elvi elválasztására, s szabályként hirdeti, hogy

„oly államokban, ahol korlátlan egyeduralmat akarnak megalapítani, a központosítást törvényül kell tekinteni, melytől csak kénytelenségből kelljen eltérni; míg szabad államokban éppen a decentralizáció [az önkormányzás] a szabály, melytől csak oly mértékben térhetni el, amennyiben az nagyobb veszélyek kikerülése végett multhatlanul szükséges.”⁵⁴

Az önkormányzat korrolláriumaként [szükségszerű velejárójaként] Eötvös nagy súlyt helyez az egyes osztályok és foglalkozási ágak szabad szervezésére is: oly követelmény, mely épp napjainkban mint a jövő egyik legfontosabb szabadságmozgalma jelentkezik.

A szabadság garanciáit kutató éles elméjű vizsgálatai közben azonban Eötvös megfélemedezik egy olyan tényről, amely pedig épp abban a francia történelemben vezérszerepet játszott, mely mintegy az ő szociológiai laboratóriuma volt. Az államcsínyek történetében minden új coup d'état a hadseregre vagy annak egy részére támaszkodott, s kivétel nélkül annak bracchiális [karhatalmi] erején nyugodott az új rend. Ebből a tényből világos, hogy az egyéni szabadság és az igazi többségi akarat mindaddig veszélyeztetve van, míg a haderő engedelmes és gépies eszköze – zsold és kitüntetés fejében – a mindenkori diktátor akaratának. A valódi szabadság, és ami ezzel egyet jelent, az igazi demokráciának egyik legalapvetőbb problémája ez: miként lehetne a fegyveres erőt olyképp szervezni,

hogy ez mindig a valódi népakarat érvényesülésének szerve legyen? Nem lehet csodálni, hogy Eötvöstől ez a probléma még idegen volt (pedig épp az ő fő kérdése marad megoldása hiányában válasz nélkül), hisz még napjainkban is csak igen kevesen vetik fel, és elintéztetnek hiszik a gazdasági forradalom bizonytalan ideológiájával.

Az egyéni szabadság alapvető fontosságának tanítása és a haladási elmélet helyes kiindulási pontjai mellett az önkormányzati és egyesülési törekvések horderejének felismerése Eötvös állambölcseletének legragyogóbb része, mely méltán sorakozik ahhoz az érdeméhez, hogy a nemzetiségi kérdés számos alapvető tünetét helyesen fogta fel, és a faji reakció őrjöngései közepette is azokat nagyban és egészben pontosan könyvelte el a kor uralkodó eszméi mérlegében.

III

Ezek azok az alapvető társadalombölcészeti eszmék, melyek Eötvös gondolkozását vezették. De ezek felismerésével még nem oldottuk meg a kitűzött feladatot. Még hátravan, hogy szemügyre vegyük Eötvös gyakorlati politikáját is, azt, hogy szociológiai meglátásait hogyan törekedett a magyar politika konkrét problémáira alkalmazni. Abból, amit bevezetésül mondtunk, következik, hogy ami bennünket kizárólag érdekel, itt is csak az, hogy helyesen vagy helytelenül ismerte fel Eötvös a magyar helyzetet, és alkalmas, vagy alkalmatlan eszközöket ajánlott-e erkölcsi szívóssággal, vagy minő politikai élan, vagy minő szuggesztív és propagandisztikus eréllyel volt képes politikai terveinek érvényt szerezni. Egy fél évszázad leforgása után ma már meddő vagy hiábavaló dolognak tartanánk azon elmélkedni, hogy meg volt-e benne vagy nem a kellő erély a klerikális reakció leküzdésére, vagy a forradalmi katasztrófa következményeit minő lelki bátorsággal viselte? Ezek és hasonló kérdések csak a történetírókat érdeklik, aki az egyéni felelősségeket állapítja meg. Miránk csak az a fontos, hogy Eötvös politikai meglátásaiból nyerhetünk-e még útmutatást ma is a magyar dolgok irányítására?

Eötvös gyakorlati politikai koncepciói főleg három térre vonatkoznak: a tanügyi, az államszervezési és a nemzetiségi politikára. Vegyük ezekre vonatkozó törekvéseit külön-külön szemügyre.

1. Közoktatási politikájának alapgondolata az volt, hogy az egyesek kiművelésén fordul meg a jövő.

A szabadságnak és egyenlőségnek a biztosítékait a műveltség általánosságában és egyenlőségében keresi.

Közüoktatási politikájának sarkalatos programpontjai voltak, hogy az állam: 1. minden polgárát kényszerítheti gyermeke neveltetésére; 2. az iskolatartás költségeit közadókól szedheti be; 3. a közoktatást minden vonálon irányíthatja és ellenőrizheti. Vagyis az iskolakötelezettség, az oktatás ingyenessége és azon elv alapján áll, hogy mindenki, állam, község, egyház, társulatok és egyesek, mind-mind állíthatnak és tarthatnak iskolát, ha a törvényes kikötéseknek megfelelnek.

A népnevelés tengelyévé a községi közös iskolákat akarta tenni. Az 1868: XXXVIII. tc. a községeket kötelezi arra, hogy ahol egyáltalában nincsen vagy pedig elégtelen népiskola van, ott a község tartozik iskolát állítani, s ennek költségei fejében 5%-ig emelkedhető külön községi iskolaadót vethet ki polgáira. Ha a község erejét meghaladná az iskolatartás költsége, akkor az állam köteles iskolát állítani. A községi iskolák mellett Eötvös messzemenőleg respektálta a felekezetek jogait is. Egész felfogásából látható, hogy az önkormányzati elvnek akart lehető tág teret nyitni a tanügyi politikában is. Az állam itt is – irányító és felügyeleti jogának teljes épségben tartása mellett – csak akkor és ott avatkozzék be, amikor és ahol a társadalom saját erőforrásaiból képtelen a cél elérésére szükséges eszközöket előteremteni. A következmények megmutatták, hogy Eötvös politikája csődöt mondott: a feudális vármegye által pórázon tartott községek lehetőleg elodázták iskolafelállítási kötelezettségüket, míg a túl hatalmas egyház egyre inkább klerikális monopóliumot teremtett a közoktatásban. Eötvös tévedése nem az önkormányzati elv helytelensége volt, hanem az, hogy az önkormányzat az egyéni és politikai szabadság megfelelő foka nélkül, egy-egy osztály kizárólagos gazdasági és közjogi egyeduralma mellett nem lehet a szabad erő kifejtés, az önálló egyéniségek zavartalan érintkezésének eszköze, hanem csak a már meglevő elnyomás és monopolhelyzet kiélesítése. Ha az egyház egy szabad, saját erőforrásaiból működő szervezet volna; a község pedig valóban a független önkormányzat megvalósítása, akkor az önkormányzati alapelven nyugvó közoktatásra bátran rábízhatnánk a jövő nemzedék nevelését. Ellenben amíg az egyház mai gazdasági és közjogi túltengésében valóságos állam az államban; amíg a község a birtokos nemesség és a banktőke uralmi szervezete; amíg az állam fő szervei

is eme klerikális és feudális oligarchiának csaknem kizárólagos rendelkezése alatt állanak, mint ma: addig ebben a politikai és erkölcsi miliőben az „önkormányzat” az igazinak csak torzképe lehet, mint ahogy maga Eötvös egy más téren – mindjárt látni fogjuk – tisztán felismerte. Csak természetes, hogy ez a rendszer egyre inkább mérgezett gyümölcsöket termelt, s a reakciós utódok kezében alkalmas eszköznek bizonyult állami pénzen a klerikális iskolaügyet kiépíteni – a szegény egyházak gyámolítására. Persze Eötvös – a hatalmi és gazdasági erők hibás mérlegelése folytán – ezt a következő kezmenyt nem várhatta. Ellenkezőleg, valódi szabad szellemben törekedett az önkormányzati nevelésügyet élő tartalommal megtölteni. Ezért szervezi a községi iskolaszékeket, a járási iskolatanácsokat és a népnevelési egyesületeket. Sajnos, a magyar társadalom osztályuralmi és a kultúra által még feltöretlen földje alkalmatlannak bizonyult e másutt dús termést ígérő magvak megérlelésére. Pedig Eötvös igazán gondos kertész módra őrködött fölöttük. Egyik alkotása, a *Néptanítók Lapja* – mely utána évtizedeken át az állami kortesszervezet egyik orgánuma volt – akkor csakugyan modern pedagógiai eszmékkel foglalkozott, és nyolc nyelven jelent meg, mert ő – mint részletesen látni fogjuk – a nemzetiségek egyenjogúsításának eszméjét komolyan vette. Éppígy kizárólag tanügyi és kulturális szempontokat érvényesített a tanügyi személyzet kiválogatásában, s bizonyára nem hitte volna el, hogy lesz még idő Magyarországon, mikor a tanítókat teljesen bele fogják szorítani akarni a vármegyei kortesszervezetbe a főispánok kinevezési joga által.

2. Sokkal szerencsésebb és gyümölcsözőbb volt Eötvös állam-szervezési politikája, mely a parlamentáris népképviselőlet alapjaihoz, a felelős kormányhoz és a központosított modern államhoz vezetett el. Eötvösnek ezt a propagandáját szokás centralista politikának nevezni, és sokan nagy következetlenséget látnak benne, hogy ő, az önkormányzati eszme fanatikus harcosa, az állami központosítás érdekében a megyei önállóság ellen dolgozott. Aki így gondolkodik, teljesen félreismeri Eötvös intencióit, aki nem a vármegyei önkormányzat ellen harcolt, hanem amaz ötvenkét „kis királyság” – mint Széchenyi mondotta –, nemesi respublika ellen, melyeknek jogi bizonytalansága, adminisztratív anarchizmusa, megmerevedett és korrupt osztályuralma, meddő sérelmi politikája, a haladástól való gögös elzártsága, képtelen nemesi adórendszere és

földesúri bíráskodása azt eredményezte, hogy a magyar állam pusztai jogi absztrakcióvá vált, melynek nem volt sem gazdasági, sem közigazgatási ereje. Ezt a történelmi anakronizmust akarta ő – a nyugati fejlődés szellemében – a népképviselettel és felelős kormányral helyettesíteni, nem a vármegyei önkormányzat megszüntetésére, hanem korszerűvé és életképessé tételére. Ebben a törekvésében Kossuthnal (aki szinte még az utolsó percben ellene beszélt az Eötvös által követelt kormányfelelősségnek, „mivel a felelősség ott van már Ulászló törvényeiben”!) és társaival szemben valóban a kor uralkodó eszméit képviselte, és így az egész vonalon diadalt aratott.

Nagyszerű hadjáratát a vármegyei anarchia, nepotizmus, népnéyzás, tudatlanság és korrupció ellen ma sem lehet borzongás és megindultság nélkül olvasni, annyira aktuálisak és igazak még ma is megállapításai és elemzései.

Eötvösnek ezek a fejtegetései azért is érdekesek, mert bizonyítják, hogy az adott viszonyok kényszere alatt teljes mértékben elismerte a politikai egyenlőség fontosságát, a politikai jogokért való küzdelem reális mozgatóerőit, szóval azokat a nagy társadalmi szükségleteket, melyekről később államfilozófiájában a francia lidérc súlya alatt oly tökéletesen megfeledkezett.

Hazája középkori béklyói ellen harcolva tisztán látja azt az igazságot, melyet a burzsoá láncok elleni küzdelemben később nem akar észrevenni, hogy az alkotmány egyik fő hibája ez:

„miután minden alkotmányos jogok élvezete csak a haza lakóinak egy huszadára szoríttatik, alkotmányos jogaink megtámadás idejében csak az összes nemzet egy huszadának védelmére számíthatnak”.

„És ugyan lehet-e bámulni, ha haladásunk ily viszonyok között lassú, sőt bizonyos tekintetben lehetetlennek mutatkozik? Miután a nemzet tizenkilenc huszada az alkotmányon kívül áll, s a legnagyobb abszolutizmus alatt élő nemzetektől csak annyiban különbözik, amennyiben a magyar nép nemcsak a magyar királytól függ, hanem a magyar korona ötszázezer tagjának önkénye alatt áll: csodálatos-e, ha az alkotmányos élet külső formáit igen, de áldásait nem ismerjük? ha törvényhozásunk a haladásra napról napra alkalmatlanabb eszköznek mutatkozik, s oly országban, hol rendezett közigazgatás éppen

nincs, az ipar, kereskedelem és művészet nagy előlépéseket nem tehet? mondom, lehet-e bámulnunk mindezen, s nem kell-e megvallani, miként sokkal csodálatraméltóbb volna, ha alkotmányunk jelen szerkezete mellett a bajoktól mentek volnának.”⁵⁵

Azt is tisztán látta, hogy a nem nemesek hivataalképességének kimondása az alkotmány radikális átalakítása nélkül milyen félrendszabály volt:

„a nemtelenek hivataalképességének kimondása addig, míg a választási jog kizárólag nemesek kezében marad, csak kevés eredményt szülhet”⁵⁶.

A külföldi tapasztalatok súlyát is helyesen értékeli, mikor így szól: „Nézzük példaként Angliát. Senki nem fogja tagadni, hogy az osztály, mely az országban a gabonatörvények fenntartását kívánta, a műveltségnek hasonlíthatatlanul magasabb fokán áll, mint nemességünk; s ha most feltesszük, hogy ezeken kívül senki Angliában törvényhozási befolyással nem bír, ezek pedig nemcsak választás, hanem utasítások által gyakorolják törvényhozási befolyásukat: vajjon hiszi-e valaki, hogy a gabonatörvényekben változások történhetnének?”⁵⁷

A probléma egyéb részeiben is hasonló éleslátást tanúsít. Akkor is, mint ma, a vármegyei oligarchia uralmát a külföldi önkormányzatok példájával akarták igazolni. De Eötvös mereven visszautasítja ezt az analógiát:

„A hazai municípiumokra a külföldi irodalom nem alkalmazható, mert megyei szervezetünk a fogalmak tökéletes összezavarása nélkül municipális rendszernek nem nevezethetjük, s miként azon közigazgatási forma, melyet megyéinkben találunk, nemcsak a francia centralizációnak, hanem minden alkotmányos rendnek, minden nemzeti egységnek ellentétét képezi.”⁵⁸

Vagy:

„gúny nélkül selfgovernment-nek [önkormányzat] alig nevezethetjük”.⁵⁹

Hisz:

„Az adó egész terhe hazánkban csak nemtelen polgártársaink vállain fekszik, s megyéink midőn adóról szólnak, a selfgovernment-nek azon igen rendkívüli nemét gyakorol-

ják, mely szerint valakioly tárgyakról rendelkezik, mikhez semmi köze.”⁶⁰

Sőt a magyar megye nem is nemesség, hanem egyes előkelő nemek és családok uralma. A magyar önkormányzat lényege ez:

„minden nemes, amennyiben elég vagyonos, hogy sokszor a legnagyobb mezei munka idején egy hetet a megye főhelyén tölthessen, szabad választási joggal bír; a többiek pedig, ha másvalakinek költségein behozattak, szavazatukat a többet ígérőnek eladhatják”⁶¹.

Éppoly kevésbé hatott Eötvösre a municipalistáknak az az érve, hogy a vármegye az alkotmány fő biztosítója. Maró gúnnyal feleli: „... alkotmányunk egyedüli biztosítását oly intézményben keresni, mely a nemzet tizenkilenc huszada előtt annyira népszerűtlen, legalább is nem ildomos”⁶².

Általában Eötvösnek idevonatkozó nézetei még ma is annyira élők és meggyőzőek, hogy a magyar demokrácia egyik fő forrásművének fogja tekinteni a *Reformot*, ha egyszer a nemesi vármegye lerombolásához és a népies önkormányzat kiépítéséhez csakugyan hozzálát.

3. Nem kevésbé bölcsek és átgondoltak voltak Eötvös gyakorlati nemzetiségi politikájának vezérgondolatai. Ma is annyira élők és aktuálisak, hogy a hozzájuk való visszatérés nélkül előbb-utóbb zátonyra kerül a magyar államiság hajója. Eötvös ragyogó világossággal hirdeti, hogy

„ha az ország egységének nevében oly követeléseket állítunk fel, melyek az egyes nemzetiségeket kifejlődésükben akadályozzák; ha elfeledjük, hogy az emberek a legnagyobb igazságtalanságot könnyebben tűrik el, mint olyan állapotot, mely nekik naponként kisebb, de szüntelen alkalmatlanságot okoz, s hogy ezért vexatorius [zaklató] közigazgatás a legnagyobb despotiánál több ellenszenvet idéz elő; ha a befolyást, melyet ezen eszme jelenleg milliók kedélyére gyakorol, ignorálva, vagy azon meggyőződésből indulva ki, hogy az az állam egységével meg nem fér, alkotmányos viszonyainkat a nemzetiségi érzésekkel ellentétben rendezzük el: ezen érzések mint eddig, úgy ezentúl is veszélyekkel fenyegetik jövőnket. De épp oly bizonyos az is, hogy azon arányban, melyben a nemzetiségi igényeket kielégítve bebizonyítottuk, hogy államunk fennállása az egyes nemzetiségeket nem veszélyezteti, sőt szabad ki-

fejlődésüknek legerősebb biztosítéka: az, mi veszélyesnek látszott, jövőnk zálogává válik, s azon nehézségek, melyekkel küzdünk, állami létünk ellenségei ellen fognak fordulni, s azoknak legyőzése nekik bizonyosan semmivel sem lesz könnyebb, mint nekünk volt.”⁶³

Azt is oly meggyőző erővel hirdeti, mint ma is csak kevesen, hogy a nemzetiségi kérdést az erőszak politikája mérgezi meg, ellenben a szabadság és önkormányzat politikája kiegyenlíti az ellentéteket:

„Meg vagyok győződve, hogy nemzetiségi mozgalmaink hazánk jövőjére csak akkor válhatnak veszélyesekké, ha erőszakos kompresszió által veszélyesekké tétetnek, mely a vizet, gőzt, sőt a levegőt is romboló hatalmakká változtatja; hiszem, hogy hazánk, dacára nemzetiségi különbségeinek, épp oly erős állammá alakulhat, minővé hasonló viszonyok között Belgium fejlődött; de hogy országunk legalább addig, míg a jelen nemzetiségi mozgalmak tartanak, a porosz vagy francia értelemben vett centralizált állammá nem alakulhat: az előttem már azért is világos, mert az adminisztrációnak ezen formája alatt a nemzetiségeknek legmérsékeltebb követelései sem elégtételt nem kaphatnak ki.”⁶⁴

Ezt az igazságot gyakran és egyre nyomatékosabban hangsúlyozza: „úgy Amerika és Svájc állása az újabb korban a legvilágosabban bizonyítja, mely hatása van az önkormányzás elve alkalmazásának e tekintetben. A nemzetiség elve melletti általános izgatottság közepette nyugodtan voltak ezen országok, csupán azért, mivel azon árnak, mely különben annyira pusztító hatással van, elég tért adtak, hogy kiterjeszkedhessék, s nem igyekeztek egy mederbe vezetni az ellenkező irányt követő vizeket.”⁶⁵

Látnoki szemekkel óv az erőszakos magyarosító politikától, és grandiózus vonásokban előre megrajzolja annak a nemzetiségi politikának csődjét, melyet tényleg Eötvös halála óta az új életre kelt magyar feudalizmus már egy-két évtizede folytat:

„Tegyük fel, hogy mindaz eléretett, mit e nézet legtúlzóbb pártolói kívánatosnak tartanak. Törvényhozás, melynek többsége az ország közügyeinek elhatárolásában korlátlan hatalommal bír; közigazgatás, mely a legszigorúbb centralizáció elvei szerint rendeztetett, s hogy e törvényhozás

majoritása a magyar nemzetiség szupremáciája mellett buzog, s a közigazgatás mindazon hatalmat, melyet a leg-tökéletesebb adminisztracionális gépezet kezébe ad, ezen érdekekben használja fel, s vajjon mit értünk el? Elérhetjük, hogy a nemzetiségek szabad mozgását a községben s megyékben megakadályozván, elnémítjuk a hangokat, melyek most némelyeket annyi félelemmel töltenek el; elérhetjük, hogy az összes nevelést a kormány kezében központosítva, azt saját nyelvünk terjesztésére eszközül használhatjuk; de azt, hogy az országban létező különböző nemzetiségek egyéniségüknek öntudatát elveszítsék, hogy saját nemzetiségükért ne lelkesüljenek: azt ezen úton éppen úgy nem fogjuk elérni, mint mások, kik azt a magyar nemzetiség irányában ugyanezen eszközökkel megkísérelték, s az eredmény, melyre számolhatunk csak abban áll, hogy e mozgalom, melyet közéletünk felszínéről leszorítánk, annál mélyebben gyakorolja hatását, s azon ellentét, mely most a magyar nyelv ellen létezik, a magyar állam, a haza egysége elleni ellentétté változnék által.”⁶⁶

Mindez azóta szóról szóra bekövetkezett, és „megmagyarosított” nemzetiségeink idegenebbül, sőt ellenségesebbül állanak a magyar állammal szemben, mint valaha. Eötvös a forradalom keserű tapasztalatai után valószínűleg érezte ennek a veszélynek közelségét, mert nemzetiségi politikájának rendszerét oly, még nála is szokatlan ünnepélyességgel ajánlja Falk Miksa figyelmébe, hogy azt túlzás és ellentmondás nélkül mint politikai végrendeletét lehet tekinteni. Annak hangsúlyozása után, hogy a nemzetiségi kérdésről írt könyve húszévi gondolkodás eredménye, s hogy az „minden mellékgondolat nélkül tiszta meggyőződését fejezi ki”, így folytatja:

„Szeretném, ha a bírálóiban főfigyelem fordíthatnák a könyv befejezésére s pedig azért, mert mit itt mondok ki, politikai meggyőződésem nyilvánítása; a gondolat, hogy a magyar nemzetiség csak úgy tarthatja fenn magát, ha az a nyugati civilizáció zászlóját hordja Európa ezen részében s egyediségét azon eszmék szolgálatában tünteti ki, melyekért a művelt világ többi részei küzdenek: e gondolat volt huszonöt év óta vezérfonala összes politikai tevékenységemnek s az fog maradni ezentúl is. Valamint a

nemzetiség kérdésében, úgy minden kérdésnél azon párton álltam s fogok állni mindig, mely a szabadságért küzd s úgy vagyok meggyőződve, hogy midőn azt teszem, egyzersmind a speciálisan magyar érdeket mozdítom elé; ha ezen nézet hibás, akkor elhibázott egész tevékenységem is. Vannak, kik mindent kizárólag a magyar szempontból tekintenek, s kiket korunk haladása csak annyiban érdekel, amennyiben nemzetünk állására befolyást gyakorolhat; én saját jövőnket az egésznek jövőjétől külön gondolni nem tudom. Mások csak a magyar nemzet egyéniségéért aggódnak, én meg azért, hogy e nemzeti egyéniség magához méltó helyet foglaljon el.”⁶⁷

Ki tagadhatná, hogy a magyar politika azóta letért erről az útról, s hogy nem a nyugati civilizáció zászlaját hordjuk, hanem azzal legfeljebb takargatjuk ázsiai sebeinket, a nemzetiségi egyenjogosítást kommunikézzük kifelé, és a faji elnyomást gyakoroljuk befelé. Hiába váltak be olyan fényesen Eötvös prognózisai a zsidók emancipációja kérdésében: lényegileg azonos nemzetiségi politikáját még az általa megváltott zsidóság sem követi, hanem engedelmes eszköze lett ő is a mai faji és osztályuralomnak.

IV

Nem volna teljes ez a kép, ha néhány szóval nem emlékeznénk meg arról a politikai és publicisztikai ellenhatásról, melyet Eötvös reformeszméi keltettek, s mely érdekes analógiákat nyújt a jelenre nézve. Így a régi állapotok védelmezői már akkor külföldieskedő doktrínérnek kiáltottak ki mindenkit, aki megmerevedett uralmi köreiket zavarni merte. Eötvös már a saját testén tapasztalhatta ki ezen irány önző türelmetlenségét, s nemcsak a saját, de a mi ügyünket is védi ezekben a perzselően élő szavakban:

„Igaz; de nem vagyunk-e mi a kelet népe, Európa s Amerika minden népfajától egészen különböző, mely institúcióiban már nemzeti géniuszánál fogva sem követheti? Rendes dolog! mindenben, mit magunk körül látunk, követni akarjuk a nyugatot, nekünk ugyanazon szabadság s egyenlőség kell, mi hasonló sajtószabadságot, hasonló ipart és kereskedést, hasonló közlekedési eszközöket kívánunk;

törvényszékeinknél be akarjuk hozni az esküdszékeket, törvényhozásunkban a népképviselőket; ha valaki azt állítaná, hogy mindezen dolgok, mint a nyugati művelődés eredményei nemzeti géniuszunkkal össze nem férnek; sértve éreznők magunkat; csak ha azon eszközökre figyelmeztetünk, melyek által más népek kifejlődésük ezen fokára értek: akkor jut eszünkbe keleti származásunk, akkor állunk elő nagy okunkkal: hogy megyei szervezeteinkkel fel nem hagyhatunk, s pedig azért nem, mert keleti géniuszunkból fejlődött. Mintha bizony egész alkotmányunkban csak a legkisebb részlet volna, melyet nem nyugati szomszédainktól vettünk át?! Ha a külföld utánzása nevetséges, miért nem jutott ez akkor eszünkbe, mikor eltökélve magunkat a haladásra, minden egyes indítványnál a külföld példáját tűztük ki magunknak? én legalább az eredetiség igen furcsa nemét látom abban, ha valaki ugyanazon cél felé törekedve, mint mások, azáltal akarja kitüntetni magát, hogy e cél elérésére a járt út helyett egy még meg nem kísértett, sőt minden valószínűség szerint járhatatlan ösvényt választ magának.”⁶⁸

Azóta a helyzet csak annyiban változott, hogy ma már a bevált külföldi példák követése elvének helyességét is kétségbe vonják, sőt a már átültetett szabad intézményeket is visszacsínálni törek-szenek.

Egy másik gyakori vád, mely Eötvös munkáját zavarta, háborította, érzékeny lelkét irritálta, szintén ugyanaz volt, melyet napjainkban is szokás a progresszív törekvések emberei ellen intézni. Ma azt mondják, hogy a nyugati eszmék hirdetői naiv, doktrínér könyvmolyok – ha már nem nevezik őket zavarosban halászó demagógoknak –, akkor úgy sajnálták le Eötvöst, mint a realitásokhoz nem értő poétát. És Eötvös újra a mi ügyünket is védi, mikor így válaszol a vádat emelő gróf Dessewffy Emilnek:

„Míg én regényeket írtam, ugyan mint tett az igen tisztelt vezér úr? Gazdaságán kívül haszonbérbe vevé egy nagy alföldi község korcsmajogát. Kétségtelenül éppen oly tiszteletreméltó kereset, mint bármi más, sőt megengedem, sokkal szebb és hasznosabb a regényírásnál, de nem ez a kérdés. A kérdés e helyen csak az lehet: a korcsmajog kibérlése annyira jobb előkészület-e politikus pályához,

hogy ki körülé fáradozott, már ezáltal kiszámíthatatlan fel-sőbbsséggel bírna afelett, ki költészettel foglalatoskodott? E kérdés megfajtése nehezebb, mint méltóságos vezér úr gondolná. Ha álokoskodással akarnék élni, mondhatnám, hogy ily haszonbérlethez szinte nem kis mértéke szükséges a költői tehetségnek, miután a haszonbérlet csak annyiban vállalhat magára tetemesebb évenkénti fizetést, mennyi-ben jóslói lelkével azon száz meg százezer meszely bort és fity pálinkát előre látja, melyet korcsmaiban meg fognak inni, mi által nemcsak költő, de valódi vátesszé emelkedik; de én nem akarok ily okoskodással élni, sőt miután a ve-zér úr a költői tehetséget, mint látszik, nagy hibának tartja, kétségkívül kedves udvariasság gyanánt, bevallom, hogy őt egészen prózai embernek tartom. Azonban mit bizonyít ez? Azt-e, hogy már ezáltal politikai kapacitássá vált? Vagy hogy haszonbérletői tapasztalatánál fogva több képességgel bír azoknál, kik költészettel foglalkoztak? Olyan állítás, melyről csak tapasztalásból ítélnünk; s a költő, ki politikával foglalkozik, hivatkozhatik erészen előzményekre. Machiavelli – kit talán méltóságos vezér úr sem számítand az érzelgős politikusok közé – költe-ményeket és vígjátékokat írt, Richelieu szomorújátékok készítésével fáradozott, Nagy Frigyes költőnek tartá ma-gát, Canning nem egészen velőtlen politikusnak tartatik csinos versei mellett is, úgy szinte az egész utolsó Whig minisztérium sem, mely majdnem kizárólag költőkből állott s azért nem rosszul kormányozá Angliát, míg több-sége tartott. Többeket említeni e helyen fölösleges. És vajon fog-e a tisztelt vezér úr ennyi példát felhozni azok közül, kik valaha a világ bármely országában korcsma árendálással foglalkoztak, s később nagy státusférfiakká váltanak? . . . ”⁶⁹

Azóta is egyre tart a harc a magyar közéletben a költők és a szesz-bérletők, a gondolkodók és az árendások között. Csakhogy azóta a regálebérletők forradalma az egész vonalon diadalmaskodott, s a parcellázó, bankdirektor és fiskális politikusok országában meg-vetett, egyedülálló és hiteltvesztett az, aki a politikai kérdéseket nem a klubok és az előszobák, hanem a történet, a lélektan és a szociológia szempontjából tekinti. Épp azért, ha talán egyéb másra

nem is, de arra bizonyára jó volt az Eötvös József életmunkájának felfrissítése, hogy a műveltebb közönség átlássa: mennyivel tisztábban, mélyebben látta korát és a jövő irányát ez a magányos és álmodozó költő-doktrínér, mint a legtöbben azok közül, kik akkor és ma Magyarországon virágzó üzleteket csináltak.

Huszdik Század 1913. II. 313–349.

JEGYZETEK

1. Szerző előadta a Társadalomtudományi Társaság szeptember hó 27. ülésén.
2. *Báró Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika.* Budapest, 1908.
3. *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra.* Pest, 1871. II. köt. 566. l.
4. I. m. II. köt. 126. l.
5. I. m. II. köt. 118. l.
6. I. m. II. köt. 95. l.
7. I. m. I. köt. 423. l.
8. I. m. I. köt. 451. l.
9. I. m. II. köt. 180. l.
10. I. m. II. köt. 671. l.
11. I. m. I. köt. 409. l.
12. I. m. I. köt. 201. l.
13. „Valódi államokkal csak a polgáriasodás fensőbb fokán találkozunk. E jelenség oka azon befolyásban fekszik, melyet a polgáriasodás haladása az emberi szükségek szaporítására gyakorol, miután ugyanis aszerint, amint az egyesek szükségai növekednek, azoknak kielégítésére is számos erő közrehatását, s tehát nagyobb községek fönnállását igényli: a polgáriasodás magasabb foka mindig nagyobb testületek alakulását is vonja maga után.” (I. m. II. köt. 489. l.)
14. I. m. I. köt. 306. l.
15. „A forradalom nehézségei valósággal csak első eredményei után kezdődnek, s mindig két dologtól függ végső diadala: 1. ha az államhatalomtól, melyet meglepve, pillanatra legyőztek, azon lehetőséget is elvették, hogy magát összeszedvén, újra kezdhesse a harcot;
2. ha azok, kik az államhatalmat kiszorították, tudják magukat kormányképen rendezni, s a rendezett államhatalom szükségének megfelelnék”. (I. m. II. 338. l.)
16. I. m. I. 31. l.
17. I. m. II. 114. l.
18. I. m. II. 624. l.

19. „Nem ismerek istentelenebb állítást annál, mely szerint a mindenható önmagának és az angyaloknak mintegy időtöltésül hozta e világra az embert, hogy kegyetlen örömet találja azon nyugtalan törekvésben, amint bizonyos körben forog, s azon tehetetlen erőlködésekben, amint a porból kiemelkedni törekszik, hogy fájdalmas eséssel megint visszasüllyedjen abba. Aki isten jó és igazságos voltában hisz, a haladást sem vonja kétségbe; mert amint nem tehetjük föl ama jóságánál fogva, hogy a jobb utáni vágy, melyet az emberben feltalálunk, nem egyéb csalódásnál, melyet isten olta az emberi természetbe, hogy azon kevés boldogságot, mit e földön találhat vala, megmérgezze; oly kevéssé fér össze igazságos voltával, hogy elveszetteknek tartsuk éppen a legjobbak iparkodásait, kik az emberiség előhaladása érdekében minden időben fáradoztak. Oly nézet ez, mely világos ellentétben áll a kereszténységgel; mert az ígért mennyei boldogságra csak annyiban teheti magát az ember méltóvá, amennyiben e földön fölemeli magát”. (I. m. II. 578. l.)

20. I. m. II. 580. l.

21. I. m. II. 609. l.

22. I. m. II. 608. l.

23. I. m. II. 36. l.

24. I. m. II. 649. l.

25. I. m. II. 660. l.

26. *A nemzetiségi kérdés.* Révai kiadás, 7. l.

27. I. m. I. 227. l.

28. I. m. I. 411. l.

29. I. m. I. 99. l.

30. I. m. I. 437. l.

31. I. m. I. 420. l.

32. I. m. I. 459. l.

33. I. m. I. 433. l.

34. I. m. I. 428. l.

35. I. m. I. 432. l.

36. I. m. I. 447. l.

37. I. m. I. 18. l.

38. I. m. II. 70. l.

39. I. m. I. 515. l.

40. I. m. II. 65. l.

41. I. m. II. 48. l.

42. I. m. II. 635. l.

43. I. m. II. 371. l.

44. *A nemzetiségi kérdés, i. m. 73. l.*

45. I. m. II. 247. l.

46. I. m. I. 355. l.

47. I. m. I. 356. l.

48. I. m. I. 366. l.

49. I. m. II. 218. l.

50. I. m. II. 418. l.

51. I. m. II. 360. l.

52. I. m. II. 431. l.

53. I. m. II. 444. l.

54. I. m. II. 259. l.

55. *Reform* Lipcse, 1846. 15. l.

56. Ui. 8. l.

57. Ui. 127. l.

58. I. m. 28. l.

59. I. m. 30. l.

60. I. m. 49. l.

61. I. m. 64. l.

62. I. m. 84. l.

63. *A nemzetiségi kérdés, i. m.* 107. l.

64. I. m. 51. l.

65. I. m. 135. l.

66. I. m. 104. l.

67. I. m. 282. l.

68. *Reform*, i. m. 190, 191. l.

69. Csengeri Antal: *Magyar szónokok és statusférfiak*. Pest, 1851. 225 l.

BÍRÁLATOK, VITAK

Andrássy Gyula és a Huszadik Század, illetve a Társadalomtudományi Társaság viszonya Andrássy munkája, A magyar állam fönnmaradásának és alkotmányos szabadságának okai első kötetének megjelenésekor még harmonikus. Andrássy a Társadalomtudományi Társaság elnöke Pulszky Ágost 1901 szeptemberében bekövetkező halálától 1906 nyaráig, lemondásáig. A magyar nagyhatalmi nacionalizmus egyik legnagyobb formátumú képviselőjének könyve azt a korában elterjedt felfogást tükrözi, hogy a magyar nemzet érdekei legjobban egy döntően magyar irányítás alatt levő Habsburg-birodalomban érvényesíthetők. A közölt kritikák jelzik – bár Radó igen fontos problémát vet fel, amikor erőteljesen hangsúlyozza, hogy a nemzet belső fejlődése korántsem volt harmonikus, és a középosztály uralma Magyarországon legfeljebb csak a jövő reménye lehet –, hogy a Huszadik Században ekkor még nem jelentkezik a folyóiratra később jellemző éles szembenállás a hagyományos nemzetközpontú történelemfelfogással.

A közölt kritikákon kívül Szabó Ervin is foglalkozott Andrássy Gyula könyvével. A Huszadik Század 1903/I. számában megjelent, az 1902. év munkásmozgalmáról szóló tanulmányának bevezetőjében Radó írásával vitázva hangsúlyozza, hogy a liberális középosztály uralma már nem jöhet létre Magyarországon. „Minálunk is, mint mindenütt, a negyedik rend törekvései dominálnak a gazdasági, társadalmi, politikai harcokban” (Huszadik Század, 1903. I. 71. l.).

Niamessny Mihály 1875-ben született Temesvárott, 1899-ben szerez ügyvédi oklevelet. 1900-ban Temes vármegye tiszti ügyésze lesz. 1910-ben nemzeti munkapárti programmal országgyűlési képviselővé választják. A háború után elismert budapesti ügyvéd.

Radó Sámuel 1857-ben született Petrőcön, Bács-Bodrog megyében. Jogot végez, a bécsi törvényszéken gyakornok, egyidejűleg a Neuer Wiener Tagesblatt munkatársa, majd párizsi tudósítója. 1887-től a Pester Lloyd munkatársa, 1898–1918-ig a Magyar Távirati Iroda igazgatója. 1919 júniusában halt meg Budapesten.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA A MAGYAR NEMZETI POLITIKÁRÓL*

A magyar nemzeti politika egyik legérdemesebb harcosa, gróf Andrássy Gyula vette kezébe újból a tollat, melyet már többször sikerrel forgatott, hogy a történelem modern módszerével kutassa a magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okait.

Minden munkára – ha még annyira a tudomány magaslatán áll is – szerzője reá kell hogy nyomja egyénisége bélyegét, és e tétel fokozott mérvben áll akkor, midőn a gyakorlati politika embere zárkózik el dolgozósobájába, és íróasztala mellett akarja megállapítani nemzete politikai létének föltételeit, s ezzel azon legfőbb irányelveket is, melyeket minden hazafinak a közpályán szem előtt kell tartania. Nehéz feladat, mert mindig felvetődik azon kérdés, nem kíséri-e el a pártember a tudóst dolgozósobájába, és az eredmények, melyeket igazságokként állapít meg, nem akarnak-e utólagos igazolásai lenni a közpályán folytatott harcoknak?

Ezen gyanú Andrássy Gyula grófot nem érheti. Miután kivette részét a Wekerle-kabinet óriási küzdelmeiből, ő is áldozata lett azon törekvés hajótörésének, mely abban kulminált, Magyarországot liberális politikai tartalommal, modern parlamenti formák között kormányozni. A nagy kabinet bukása óta ritkán jelent meg rokonszenves alakja a küzdőtéren. Ma a parlamenti traccsok korszakában már semmiben sem volt közvetlen része. Föltehetjük tehát, hogy elfogulhatatlanul dolgozott.

A magyar nemzeti állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okait Andrássy könyve a honalapítástól egészen a

* Gróf Andrássy Gyula: *A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai*. Budapest, 1901. I. köt. 445 l. A munka II. kötete 1905-ben, a III. 1911-ben jelent meg.

mohácsi vészig, vagyis a Habsburgok trónra lépéséig kutatja. Mint már mondtuk, teljesen modern eszközökkel dolgozik: nem törekszik arra, hogy részletes történelmet írjon, hanem csakis a magyar történelem nagy, a kutatás által kétségteleneknek megállapított eredményeit tekinti. Ezen eredményeknél állapítja meg az ok és okozat viszonyát: az egykori európai történelem a hatalmak erőviszonya, az uralkodók egyénisége, a kor művelődése, a népáramlatok és a pszichológiának, de mondjuk röviden: lehetőleg minden tényezőnek figyelembevételével, amely csak egy nemzet politikai sorsának alakulására befolyással lehetett.

És mondjuk meg rögtön, Andrassy a magyar nemzet fennmaradásának kulcsát már megtalálja ott, hol talán nemigen szoktuk volt keresni: az Árpádok korában. Minden nemzetnek az európai államok erőtusájában megvan a maga, a politikai természettörvények által kijelölt szerepe. Magyarországnak ilyenül a germán és szláv világ közötti válaszfal emelése jutott.

De missziója egyúttal az is, hogy a nyugatnak politikai és kultúraáramlatait a kelet felé vigye. Ezen szerepét azonban csak úgy töltheti be, ha bent erős és csak erejének megfelelőleg terjeszkedik ki, annyi területet foglalván csak el, amennyi felett tényleg uralkodni képes, szóval ha hódításokra nem törekszik. Viszont azonban nem szabad visszariadnia olyan vállalkozásoktól sem, melyek a nemzet hatalmi szférájának természetes kiegészítését célozzák. Ezen természetes, nemzeti politikát azonban csak az Árpádok követték. A vegyes házakból származott nagy uralkodók már a hódítók politikáját űzték, és ezzel vétettek a magyar nemzeti állam létének tétele ellen.

A magyar állam fennmaradásának második okaként e munka az alkotmány alakulását tünteti fel. A belviszonyok egészséges volta egy a nemzet egyetemes érdekeit kielégítő alkotmányban tükröződik vissza. Az alkotmány tünteti fel azt, vajon megvan-e az egyes osztályok dinamikai erőmérkőzésének az államrendben a maga helyes statikai eredménye. Midőn Andrassy ezeket kutatja, nem akar absztrakt elveket à tout prix [mindenáron] érvényesíteni. Kimondja ugyan azt, hogy az evolúció törvénye a jogoknak mentől szélesebb alapra való kiterjesztését követeli, azonban kijelenti, hogy ennek korrektívumát az állam fennmaradása mint irányadó szempont képezi. Ezért helyes, hogy az Árpádok korában a fő hatalom súlypontja a királynál van, majd az Anjouk korában, de különösen

Zsigmond idejében a főnemesekekhez kerül, I. Ulászló alatt pedig döntő szerepre a köznemesség tesz szert, Mátyás pedig végre a maga királyi hatalmának öregbítésével helyes egyensúlyt teremt a köznemesség és oligarchia között. Akármelyik tényezőnél van is a hatalom, a leglényegesebb az, hogy ne bírjon a despotia jellegével, a többi tényezők kezében pedig ne fajuljon osztályuralommá, hanem a vezető elemnél mindig meg kell lennie a köz egyetemes érdekei szem előtt tartásának.

Miként alakulnak ilyképpen a viszonyok, azt nyomról nyomra szemlélhetjük Andrassy könyvében, részletesen, színesen, mindig az európai fejlődés, különösen pedig a számos rokon vonást feltűnítő angol fejlődés méltatásával.

Mátyás halálával felbomlik a régi rend, felszabadulnak azon erők, melyek oly áldásosan ellensúlyozták egymást.

A főnemesség és köznemesség között kitör a harc a hatalomért, és a törvényhozás majd az egyik, majd a másik győzelmének eredményeit kodifikálja. Egyik osztály sem mutat többé hivatottságot a nemzet vezetésére, egyiknek soraiból sem emelkedik ki akár egy hivatott államférfiú, akár pedig hadvezér, a királyi hatalom pedig végleg elgyengült.

Így éri a nemzetet a mohácsi katasztrófa.

Beöthy Ákos nemrég megjelent könyvében a mohácsi vész egyik legsúlyosabb következményeként azt tünteti fel, hogy a nemzet nem választott többé kebeléből dinasztia, hanem a Habsburgokat ültette trónra.

Andrassy nem polemizál e tanítással, hanem önkéntelenül szembeötlő a cáfolat. A mohácsi vész összetöri a magyar államot. Nem képes már fent vázolt feladatának kelet és nyugat között megfelelni; fennmaradása nem európai szükségesség többé. De nem is tud fennmaradni akkor, midőn elgyengült szervezetét kelet felől a török áradat, nyugat felől pedig a Habsburgok dinasztikus politikája támadja meg. A legésszerűbb megoldás, hogy akkor a hatalmas nyugati szomszédra támaszkodik, és avval választ közös uralkodót. A magyar nemzet feladatát nyugat és kelet között a Habsburgok veszik át és meg kell oldaniok egész birodalmukkal.

Itt végződik Andrassy Gyula könyve, de nem itt végződhetik elmélkedésünk. El kell mondanunk, hogy a Habsburgok nem fogták fel feladatukat történelmi igazság alapján, hanem az Andrassy könyvében lefektetett igazság csak századok után jutott érvényre.

Miután Magyarország koronája a Habsburgok fejére került, évszázadokon át hódító politikát űztek, nem figyeltek arra, van-e elég erejük arra, e hódításukat megtartani, a kelet helyett Olaszország és a német birodalom foglalta le figyelmüket.

Ki ne tudná most, hogy e politika csak mintegy három évtizede kapott más irányt, és vezette az Osztrák–Magyar Monarchiát azon sikerekhez, melyek a berlini szerződés és a német szövetség megkötésében érték el tetőpontjukat, és századok hibáit jóvá téve fogadtatta el a Habsburgokkal azt a politikát, melyet egykor az Árpádok követtek.

És ezen eredmények figyelembevételénél melyik magyar ember ne gondolna hálás szívvel ama tüneményszerű államférfiúra, akiben könyvünk szerzője édesatyját tisztelhetette.

Husztadik Század, 1901., II. 64–66. l.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA
ÉS A LIBERALIZMUS

A magyar közjog elmélete sokat köszön a gyakorlati politikusok irodalmi munkásságának. A közjogi fejtegetéseknek nagy hasznukra válnak bizonyos tulajdonságok, melyek inkább a közügyekben való közvetlen részvétel által, mint a tudós dolgozószobájában sajátíthatók el. Az éles elmét az ítélkezésben és felfogásban sokszor megtéveszti a szigorú következetesség és az absztrakt logikai okfejtés, mert nem minden történelmi problémát lehet ám csupán következetes logika által megfejteni. A közjog történeti fejlődésének magyarázata éppoly kevésbé alapszik a nyers hatalom előtt való feltétlen meghajláson, mint a történeti joghoz való vak ragaszkodáson. A parlamenti élet a legjobb iskola, hogy a tudományosan képzett ember e két irány között a helyes utat megtalálja.

Ezt látjuk gróf Andrássy Gyulának *A magyar állam főnmérvényének és alkotmányos szabadságának okai* című munkájában is. E munka legbecsesebb kvalitásait éppen a szerző parlamenti iskolázottságának köszöni. Felfogása minden ízében arra vall, hogy az ügyek vezetésében felelősséggel járó része volt, és ennél fogva sohasem lesz a porlepte jogi absztrakciónak rabja. Parlamenti működésének nyomát különösen akkor látjuk, amidőn az Árpád-kor törvényalkotásának okait kutatja és azokat a társadalmi állapotokból magyarázza. Átható éleslátással vizsgálja a fejlődésnek egyes stádiumait, amelyekben a társadalmi hatalom formális joggá válik, és viszont a tételes jog kellő erő kifejtés nélkül elsatnyult és veszendőbe megy. Akit a természet nem áldott meg azzal az isteni adománnyal, hogy úgyszólván az erőforrásoknak titkos bugyogását is meghallja, aki a történetíró alkotó képzeletével nem tudja a kútforrást és okmányokon keresztül a népet a szemléltetőleg maga elé varázsolni, az a közjogban nem lát egyebet, mint a törvények és rendeletek egymásnak ellentmondó halmazát. Andrássy az Árpád-

korra nézve valóban úttörő munkát végzett. Némelykor bámulatos éles elmével mutatja ki az összefüggést mai állapotaink és az Árpád-kor közjogi fejlődése között, és kimutatja, mennyi származott át reánk a hajdankor politikai örökségéből. Nemzeti királyaink korszaka, amelyet nagyrészt még mindig csak krónikás előadásban ismerünk, megszűnt most már a hős csatározásoknak és trónviszályoknak regényes elbeszélése lenni, és erről az oldalról nézve a dolgot, Andrássy munkájának ezt a találó címet lehetne adni: Bevezetés a magyar történet tanulmányába.

Andrássy valósággal teleszívta magát az Árpád-kor politikailégtörével. Az események annyira hevítik képzeletét, hogy például II. Endre, IV. Béla politikájáról oly közvetlen realizmussal beszél, mintha egykorú publicista volna. Ez a munka igazán standard work [munka], nemcsak viszonylagosan tekintve hazai irodalmunkat, hanem olyan értelemben is, hogy Andrássy munkáját méltán lehet Bryce, Dicey, Sorel, Ernest Lavisse remekei mellé állítani. Ha sikerülne ezt a művet németre vagy angolra átültetni, a magyar alkotmányosságnak ismerete nagy tért hódítana, és közjogi fejlődésünk tanulmánya a tudományos Európában arra a polcra jutna, amely tartalmánál és politikai kihatásánál fogva méltán megilleti.

A múltra vonatkozó fejtegetések mellett különös érdeklődéssel bírnak azok a részletek is, amelyekben a szerző egy alkalmas történeti kiindulóponton áttér a modern politikára. A X. fejezetben például kifejti, hogy az arisztokrácia uralmát nem lehet mindig oligarchiának bélyegezni. A főnemességnek politikai vezérsége bizonyos korszakban vagyoni és szellemi fölényben gyökerezik. Ha a harmadik rend az újabb korban az arisztokrácia uralmát megszüntette, azt intellektuális és gazdasági fellendülésének köszönheti. Azután így folytatja:

„Ma a középosztály vezetését fogadja el a legszívesebben a társadalom. Az arisztokrácia kiszorult kiváltságos állásából; ahol azonban nem vérzett el a természetes és elmaradhatatlan fejlődés ellen folytatott meddő küzdelmében, ahol megóvta a kapcsolatot a nemzet szellemével: ott hagyományainál, becsvágyának állami irányánál, valamint az öröklött vagyonon alapuló függetlenségénél fogva fokozott kötelesség teljesítésében, a közügynek szentelt tevékenységében még mindig igen szép és különleges hivatása van, de csak az esetben, ha elfogadja az új helyzetet, és a többi vezető elemhez csatlakozik.”

Andrássynak ezt a felfogását a mai korra vonatkozólag nem vallhatjuk helyesnek. Ez a nézet megállta volna helyét a hatvanas években. De azóta nagyot fordult a világ. Nagy tévedésben leledzik az, aki a társadalmi állapotainkat és különösen az arisztokrácia és a középosztály között való viszonyt ilyen színben nézi. A hatvanas évekig az arisztokrácia Európa-szerte abban látta hivatását, hogy a politika porondján a közszabadságok gyakorlásának és a középosztály részvételének az állam vezetésében bizonyos megszorító magyarázatot adott. Ebben csúcsosodott ki az úgynevezett konzervatív program. A helyzet jellege az volt, hogy a demokratikus eszmék diadalmaskodtak, és a konzervatívok legfőbb célja az volt, hogy a harmadik rend győzelmét megállítsák, elveinek következetes és radikális megvalósítását tőlük telhetőleg meggátolják.

A hatvanas évek vége felé beállott azonban a válság. A mozgatóerő a gazdasági élet tudományos elemzése lett. Az új enciklopedisták, akiknek elődjei veszélybe döntötték az ancien régime-t, a szocializmus apostolai, Louis Blanc, Marx, Lassalle felütötték fejüket. A gazdasági tudomány boncolgatta a burzsoá hatalom alapját, a vagyonosodást, a tőkét, és ezt az erőtenyezőt ugyanolyan színben tüntette fel, mint hajdan a demokrata írók a nemesi kiváltságokat. A XIX. század írói ugyanolyan epés és izgató hangon írnak a gyáros kizsákmányolásáról, mint a XVIII. század írói az úri rend robot- és dézsmaköveteléseiről.

A tömegek ellenszenve, amely a múlt korszakban a nemesi osztályt sújtotta, most „a nép verejtékén hízott tőkés és gyáros” ellen fordult. Nagy hévvel vitatják, vajon a feudalizmus hozott-e annyi nyomort a népre, mint az industrializmus korszaka a közszabadságról és népszuverenitásról vallott végzetes elveivel.

A konzervatívok és a konzervatív irodalom ügyesen kiaknázták a közszellemnek ezt az áramlatát. Nagy propagandát csináltak ama program mellett, hogy a szabadelvűség kedvenc eszméi, az állam korlátolt hivatása (úgynevezett *Nachtwächterstaat* [éjjeliőr-állam]), a királyságnak csupán ornamentális rendeltetése az államban, a szabad verseny, az egyén korlátlan fejlődése, mint nem örök elvek, hanem tévtanok a burzsoázia érdekében, hogy féktelen uralomvágyának és kapzsiságának szellemi talapzatául szolgáljanak. Rövid idő alatt mindazok az elvek, amelyek száz év előtt az elméket lelkesítették, melyek az európai forradalom csírait képezték, lejárták magukat, és hitelük megिंगott.

A nemzetgazdaságban hatalmas iskola fejlődött, amely Adam Smith ellen fordult, amely az úgynevezett manchesteri iskola elveinek hadat üzent, a szabad kereskedelem és az iparszabadság ellen állást foglalt, a közvetítő kereskedelmet, a tőzsdét, az állam-adósságok rendszerét, szóval a meggazdagodás minden polgári kútforrását kiátkozta, és veszedelmesnek bélyegezte.

Az áramlat most éppen megfordított irányban haladt, mint a hatvanas évek előtt, amidőn a kormányok csak nagy nehezen tudtak a nép liberális követeléseinek ellenállni. Most azok a pártok gyarapodtak leginkább, amelyek a szabad verseny helyett az egyes mesterségeknek képesítéshez kötését, az államnak az egyháztól való szétválasztása helyett az állam keresztény alapjának elismerését vették fel programjukba, továbbá a királyságnak korlátolt hatalma helyett a szociális királyságot kívánták, amely a tömegeket a burzsoázia túlkapásai ellen védelmezi.

Amidőn itt ennek a mélyreható szellemi, erkölcsi és társadalmi áramlatnak főbb vonásait jeleztük, kimutattuk egyszersmind, hogy milyen tévedés a XIX. század vége felé a középosztály uralmáról és eszméinek vezető erejéről beszélni.

A harmadik rendnek nemcsak politikai hatalma hanyatlott, hanem vonzerejüket és tekintélyüket veszítették eszméi is, köztük olyanok, amelyeket az emberiség nemrég még üdvöztető tanoknak hitt, s amelyek a nagy emancipációnak legerősebb mozgatói voltak.

A harmadik rend vert had benyomását teszi, amely fölött a negyedik rend a nemességtől támogatva teljes diadalt aratott.

Mint minden hanyatló pártnál, nagyon sokan, és pedig éppen azok, akik a középosztály természetes vezérei volnának: a hatalmas burzsoák, a demokrata eredetű iparbárok a reakciós eszmék leghevesebb szószólói, az antiliberalis mozgalom legtevékenyebb eszközei.

Ámde nem szabad ezt a hatalmas áramlatot a burzsoá korlátolt érdekszempontjából megítélni, amely az ő eszméi ellen irányuló mozgalmat egyenesen reakciónak bélyegzi, és azt hiszi, hogy most már a világ vége közeledik.

A harmadik rend uralma, amely a francia forradalomtól körülbelül hatvan éven át tartotta magát anyagi hatalmával és eszméivel, nagy lépés volt az emberiség haladásában és az egyén jogainak elismerésében.

A programja ugyan azt hirdette, hogy az egész emberiséget

szabadítja fel, de tényleg ismét csak egy töredéknek, habár számra nézve nagyon jelentékeny töredéknek vált javára. A szabadság mindennapi gyakorlatában arra a tapasztalatra jutottak, hogy az egyéni szabadság csak bizonyos anyagi alapon lehetséges, hogy az emberi jogoknak elismerése bizonyos gazdasági törvények hatása következtében olyan nyomorba dönti az egyént, amelyhez képest a jobbnak földhöz ragadtsága és örökös lekötöttsége valóságos paradicsomi állapot volt. Az emberi jogok deklarációjának szerzői 1789-ben ezt nem sejtették, a szabadság korszakának ezt a visszás fejlődését nem láthatták előre, de rövid idővel 1848 után ez a tapasztalat közkeletűvé vált, 1870-ben pedig már érezteti hatását a tömegre, és a nép széles rétegeivel megutáltatja a szabadságot és mindent, ami a szabadsággal összefügg.

Nem véletlen tehát, hogy a szabadság eszméi, amelyek a tömegek nyomorát nem apasztották, népszerűtlenné váltak, és az a rend, amely ezt a tant mint üdvözítőt hirdette, tekintélyben és hatalomban süllyedt.

Nem lehet kételkedni benne, hogy a specifikus szabadelvű eszméknek hanyatlása végre olyan fejlődéssel fog végződni, amely az egyén szabadságát csak gazdagabb tartalommal juttatja diadalra. De a mostani stádiumban nem lehet azt az állítást megkockáztatni, hogy a középosztály és azok az eszmék, amelyek által uralomra jutott, a kor vezető eszméi volnának. Ellenkezőleg, minden politikai elv, amely a középosztály sajátos alkotása, vagy egészen lejárt a magát, vagy legalábbis gyanússá vált.

A negyedik rend új eszméi, amennyiben pozitívak és nem tisztán negációra szorítkoznak, még csak vajúdóféltben vannak, és a helyzetet nem kevésbé gabalyította össze az, hogy átmenetileg az elavultságuknál fogva megbukott liberális eszmék helyett nem a szocialista elvek uralma, hanem az egészen a történelem kriptájából kiásott retrográd irányzatok, a céh, az osztályok örökségi joga, az osztálykiváltság és osztályvédelem foglalt tért.

Az itt vázolt európai fejlődés hazánkban sajátos, sok tekintetben eltérő jelleget mutat. Nyugaton az elkopott liberalizmus ellen való küzdelem a proletariátus fejlődése következtében tört ki. Hozzánk azonban ez az irány csupán az eszmék terjeszkedési törvényénél fogva származott át, nem a mi talajunkon termett. Nálunk nincs az a miliő, amelyből azok az eszmék kicsírázhattak volna, és ennél fogva csak fattyúhajtásaikkal találkozunk. Nálunk hiányzik a

hatalmas burzsoázia, amely az állami ügyekben való részvételre érvényesíthette volna igényeit, és hiányzik a szervezett proletariátus, amelynek követelései a jövő fejlődésnek mozgatóerői, és a társadalmi mozgalomnak lökést adnak. Magyarország arisztokratikus állam abban az értelemben, hogy a történeti nagybirtok és latifundiumok tulajdonosai és azoknak többnyire a középnemességből származó klientelája az egyetlen hatalmas társadalmi tényező, amellyel a kormányhatalom kezelőjének, ha alacsony sorból származott is, feltétlenül számolnia kell. Nincs állam Európában, amelyben az erőviszony a főnemesség és a többi osztály között olyan kedvezőtlen volna, mint Magyarországon, és a fent jellemzett legmodernebb mozgalom is még inkább az arisztokrácia javára billentette a hatalmi mérleget. Az angol arisztokrácia versenyezhet talán történelmi nimbusz és vagyon dolgában a magyar főnemességgel, de hatalmát egyensúlyban tartja egy befolyásos, munkában megedzett középosztály, amelynek a birtokos dzsentrí csak egyik, de nem legjelentősebb alkatrésze. Az angol latifundiumok gazdasági rossz következményeit a proletariátusra nézve majdnem tökéletesen ellensúlyozza az, hogy a munkaerő a gyáripárban és a garmatokon bőséges elhelyezést talál. A helyzetet reánk nézve nemcsak a földbirtok kedvezőtlen megoszlása, hanem az arisztokráciának más osztály szervezkedése által nem korlátolt hatalma teszi súlyossá.

Bármennyire meghajlunk is az illusztris szerző tekintélye előtt, ebben a tekintetben felfogásának ellent kellett mondanunk, különösen azért, mert ez a felfogás, fájdalom, nagyon elterjedt, és nem tarthatjuk közömbösnek, hogy ezt a szerintünk téves nézetet egy kiváló autoritás szentesíti. Nálunk a középosztály uralmáról beszélni veszedelmes önámítás, és teljesen helytelen dolog a helyzetet úgy föltüntetni, mintha az arisztokráciának becsvágya lehetne a középosztály vezetését elfogadni. Az arisztokrácia kiszorult ugyan törvény által nyert kiváltságos helyzetéből, de tényleges hatalmát majdnem csorbíthatatlanul megtartotta, és az erőviszony a középosztállyal és a parasztsággal szemben kevésbé változott Csák Máté ideje óta, habár némelykor – hogy újabb kori példát ne idézzünk – az alacsony sorból származott Werbőczy vagy Martinuzzi viseli is a kancellári és nádori hivatalt. Kétségtelen, hogy a közvetlen jövő a nemzetet az elé a komoly probléma elé fogja állítani, vajon a nemzet a társadalmi erők kedvezőtlen megoszlása mellett

felveheti-e a versenyt más nemzetekkel, vajon egy tömeges kívándorlás által elernyesztett, nagy anyagi erőforrások nélkül szűkülő, terjedelmes latifundiumok által szorongatott földművelő nemzet tudja-e alkotmányos szabadságát és általában helyét a világban tartani.

Husadik Század, 1902. II. 399-405. 1.

OSZTÁLYHARCOK A XIX. SZÁZADBAN*

Somló Bódog 1873-ban, Pozsonyban született. Kolozsvárott, Lipcsében, Heidelbergben tanult jogot. Kolozsvári egyetemi magántanár, nagyváradi jogakadémiai tanár, majd 1905–1918-ig Kolozsvárott egyetemi tanár. Első nagyobb feltűnést keltő műve az Állami beavatkozás és individualizmus, amely 1903-ban jelent meg. Az első években vezető szerepet játszott a Huszadik Század szerkesztésében és a Társadalomtudományi Társaságban. 1903-ban A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról című tanulmányában kifejtett „haza- és vallásellenes” nézeteiért jobboldalról élesen támadták. Ez a támadás azonban – sajátos módon – inkább a progresszió erőinek egymásra találásához járult hozzá. Az 1906-ban megalakult Társadalomtudományok Szabadiskolája első elnöke.

A polgári jogbölcsélet egyik legjelentősebb magyarországi képviselője. 1907 után fokozatosan visszavonult a politikai és tudományos közéletből. 1920-ban öngyilkos lett.**

Wolfner összefüggő képet akar nyújtani az elmúlt század szociális mozgalmairól, amely e harcok természetét és jelentőségét igazi mivoltukban állítja elénk: „Elfogulatlan, lehetőleg világos, minden tendenciától ment tájékoztatás” – ennyi és nem több a könyvecske célja.

Ezt a célját igen derekasan el is éri. Sok ismeretre valló, igen jó áttekintést nyújt; megismerjük belőle a múlt század szereplő osztályait, érdekeiket, az érdekeknek hol szembehelyezkedését, hol egymásba fonódását; megmagyarázza az ebben a küzdelemben fel-

* Wolfner Pál: *Osztályharcok a XIX. században*. Budapest, 1905. 136. l.

** Vö.: Litván György: Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. *Valóság*, 1973/8.

hangzó jelszavak értelmét, annak eltolódását, a jelszavak devalválódását. Beszéde tiszta és világos, előadása friss és keresetlen. Wolfner éles szemmel látja meg a gyakran hasonló jelszavak mögött rejtőző eltérő törekvéseket és viszont a látszólag eltérő formában nyilvánuló egyező törekvéseket, és igen jól világít bele a történelmi adatok káoszába.

Valamivel azonban még többet is ad, mint amennyit ígér: az osztályharcoknak néhány oldalra terjedő elméleti jellemzését. És ez a ráadás az, amivel Wolfner könyvében nem értünk egyet.

Wolfner alapjában véve helyesnek találja Marx és Engels osztályharc-elméletét, amelynek alapjára helyezkedik. Igaznak találja, hogy mindenféle állami vagy társadalmi szervezetben tényleg találunk uralkodó és elnyomott osztályokat.

„A tévedés – Wolfner szerint – csak akkor kezdődik, amikor a szocialisták osztályharc-elmélete mindebben természetellenességet lát, amelyet csak ravasz és tendenciózus elnyomatással lehet megmagyarázni. Ha levonjuk tanításaik végső konzekvenciáit, a történelemben mindenütt egy-egy különösen ravasz, különösen agyafúrt csoportot találunk, amely erőszakkal vagy furfanggal bizonyos eszközöket kerít a hatalmába, és ezekkel a többieket azután lenyűgözve tartja. Az egész történelmi fejlődés ezek szerint tulajdonképpen mostanáig helytelen és igazságtalan volt, és ennek megfelelőleg mindent egészen újból kellene kezdeni, hogy az emberiség igazságos és méltányos helyzetbe jusson.”

Ezt a helytelenséget szerzőnk azután oda korrigálja, hogy: „Valójában azonban a mi felfogásunk szerint osztályharcok ugyan mindig voltak, de nem azért, mert egy természetellenes helyzet ebben a formában élesedett ki, hanem ellenkezőleg, mert a természetes történelmi fejlődés ebben a formában ment és megy végbe.”

Tudvalevő, hogy semmilyen szociológiai irányzat nem tartózkodott jobban a szociális jelenségek etikai értékelésétől, mint Marx és Engels iskolája. Ők szigorú értelemben véve keresik a társadalom természettörvényeit. Igazságosság, gonoszság az ő történelmi felfogásukban nem játszik szerepet. Szigorú gazdasági törvények következménye minden. Az^o osztályharcot is csak mint az eddigi gazdálkodás egyik következményét tüntetik fel. Ha tehát Wolfner természetes fejlődést lát az osztályharcban, akkor csak ugyanazt mondja, amit Marx, és így az ő korrekciója legfeljebb némely

vezércikkekkel vagy népszónokokkal szemben lehet helyénvaló, de a szocialista osztályharc-elmélettel szemben egyáltalában nem.

A marxista szocializmus jelentőségét Wolfner egyébként egy másik vonatkozásban is félreismeri. Ő úgy szereti feltüntetni ezt az osztálymozgalmat, mint egyszerűen csak egyet ama sok közül, amelyekkel a történelmi fejlődés rendén találkozunk. Őneki elég, hogy a mai proletárok osztályharca ugyanazokból a lélektani motívumokból fakad, mint a múltban lefolyt osztályharcok. A mai proletárok is helyzetükön akarnak javítani, és ezt akarták elődeik is. Ezért mondja Wolfner, „hogy a polgári osztály harca és a munkásosztály harca talán mennyiségileg különbözik egymástól, de minőségileg ugyanaz marad”. Hát van egy rendkívül fontos, egy óriási horderejű különbség a marxista szocializmus osztályharca és minden más osztályharc között, amely a történelemben eddigelé lezajlott. Ez a különbség a következő: A marxista szocializmus felállította az osztályharc-elméletét, megállapította az osztályok keletkezésének okait, és tudja, hogy a gazdálkodás eddigi módja mellett az osztályharc, a kizsákmányolás és az elnyomtatás kikerülhetetlen következmények. Ennek a természettörvénynek az ismeretében a marxista szocializmus nemcsak a mai elnyomottak sorsának javításáért küzd, hanem minden jövődöbeli kizsákmányolásnak is elejét akarja venni, egy oly gazdasági rendszerért küzd, amely mellett ne képzödhessenek újból uralkodók és elnyomottak. Szóval a mai szocializmus olyan osztályharc, amely már tanult az osztályharcok elméletéből.

Azt hisszük, ennek a szempontnak figyelmen kívül hagyása erős nyomokat hagy Wolfner könyvén. Így súlyt helyez arra, hogy a mai szocializmus kizárólag az ipari munkások szocializmusa, és hogy ezek érdekei nem szolidárisak a parasztosztály érdekeivel. Eduard Davidra hivatkozik*, aki kimutatta, hogy a mezőgazdaság technikája a kisüzem megszerzését igényli munkásszempontból, míg az ipar technikája éppen a kisüzemek teljes kiküszöbölését igényli ugyanazon szempontból.

Csakhogy ebből kifolyólag érdekellentétről még egyáltalában nincsen szó. Ezt David könyve sem állítja. „Es bedeutet nur, dass die Konzentration der Produktionsbetriebe gar nicht das

* Vö.: Eduard David: *Szocializmus és mezőgazdaság*. Budapest, 1909. I-II. köt.

oberste Gesetz der modernen Wirtschaft ist – miként ezt Marx hitte – sondern die Produktion für den Markt gemäss den Ansprüchen der höchsten Wirtschaftlichkeit. Für diese ist es aber gleichgültig ob sie durch Konzentration der Produktionsbetriebe oder durch intensiven Betrieb in Verbindung mit kostensparender Organisation des Absatzes etc. erreicht wird.” [Csak arról van szó, hogy nem a termelőüzemek koncentrációja a modern gazdaság legfontosabb törvényszerűsége, hanem a lehető leggazdaságosabb piacra termelés. Ebből a szempontból pedig mindegy, hogy ezt a termelőüzemek koncentrációjával vagy az intenzívebb termeléshez kapcsolódó gazdaságos értékesítéssel stb. érik el.] Mindössze erről van szó. Feltéve, hogy Davidnak igaza van, konstatáljuk, hogy ez az igazság az „ipari” szocializmus egyik pártemberétől származik, aki többedmagával az „ipari” szocializmus pártprogramját a tudomány ez újabb tételének megfelelően reformálni akarja. Az erre vonatkozó vita csak tudományos ténykérdés, de nem érdekkérdés. Ez a tény tehát nem bizonyítja, „hogy a különböző elnyomott osztályok szolidaritása igen kétséges”, és „hogy a XIX. század szocializmusa csak a proletariátus egy bizonyos részét képviseli” – miként ezt Wolfner állítja.

Végül még arra nézve kell ellenészrevételt tennünk, amit Wolfner az ortodox marxisták és a revizionisták viszonyáról mond. Wolfner a marxistákat utópistáknak nevezi, akik a fennálló keretekről egyáltalában nem vesznek tudomást, míg a revizionisták, nevezetesen Németországban a bernsteinisták, a fennálló kereteken belül valósítják meg céljaikat. Ez a szembeállítás nem helyes. A marxista szocializmus nem utópia – akármit mondhatunk róla, csak éppen ezt nem. Egy oly tudományos számításokon alapuló politikai irány ez, mint aminő még nem volt előtte a történelemben. Minuciózus gondnal veszi számításba a bekövetkező gazdasági változásokat, és ezekre építi fel a követendő magatartást. Ezekben a számításokban lehetnek tévedések, és ennyiben a marxista politika lehet helytelen – ezt vitatni nem volna itt helyénvaló –, de utópizmusnak Marx rendszerét nem nevezhetjük.

Viszont a Bernstein-féle irányzatot és egyáltalában a revizionista szocializmust nem jól jellemzi Wolfner, ha azt mondja róla, hogy az a fennálló kereteken belül valósítja meg céljait, mert céljai éppen úgy kívül esnek a fennálló kereteken, mint a marxizmuséi – csak taktikájuk különbözik a marxisták taktikájától. Az egyik fél egyál-

talában nem törődik apróbb, útközben elérhető előnyökkel, hanem folyvást csak a végcélra tör, a másik fél úgy tartja, hogy könnyebb ezt a végcélra elérni, ha minden útközben elérhető előny kivívásával megerősíti pozícióját.

Bővebben foglalkoztunk Wolfner e néhány tételével, amelyeket téveseknek vélünk, noha a könyv súlypontja nem ezeken fekszik, de úgy hisszük, nagyon sokan lesznek a polgári osztály tagjai közül, akik Wolfner könyvéből tanulják meg, hogy mi a szocializmus, ezért az ő tételei legalábbis annyi figyelmet igényelnek, mint egy kizárólag tudósokhoz szóló akadémikus értekezései.

Huszedik Század, 1905. I. 542-545. I.

NÉPÜNK EZERÉVES GYÖTRELMÉINEK
TÖRTÉNETE*

*Acsády Ignácot igen nagyra becsülték a polgári radikálisok, mivel egyik fő kifogásuk – ahogy ezt az alábbi írásból is láthatjuk – az volt a magyar történeti irodalom ellen, hogy az a nép, a dolgozó osztályok történetével nem foglalkozik. Acsády kiterjedt gazdaság- és társadalomtörténeti munkássága a dolgozó osztályok életének is számos mozzanatát tárta fel. Az elsődleges forrásokat többnyire nem használó, már feltárt anyag alapján dolgozó radikálisoknak valóságos kincseshánya volt. A magyar jobbágyság története (amelynek utolsó korrektúráit különben a beteg Acsády helyett unokaöccse, Szende Pál javította). Adatai a tudományos szintű érvelés lehetőségét nyújtották az idegen hódítókkal egységesen szemben álló nemzet illúziójának szétrombolásához, segítségükkel meggyőzőbben bizonyíthatták, hogy az ősi magyar alkotmány a rendi érdekek képviselője. Nagyra értékelték Acsádyban az osztályok harcának, a feudális kizsákmányolás tényének felismerését, azt, hogy felfigyelt a termelés, a gazdálkodás történetformáló szerepére.***

Rácz Gyula 1874-ben született Hódmezővásárhelyen. Kolozsvárott szerzett bölcsészdoktori oklevelet, 1909-től 1915-ig a Fővárosi Könyvtár munkatársa, később a Statisztikai Hivatal titkára. A radikális csoport közgazdasági specialistája, főleg az agrárkérdéssel foglalkozott. 1907-ben a Szociáldemokrata Párt kongresszusára Dániel Arnolddal és Szabó Ervinnel olyan agrárprogramot dolgoz ki, amely a szocializálandó nagybirtokok kisbérletként való kiosztását veti fel. Ez a program azonban nem került a kongresszus elé. Jelentős munkája a Magyarország gazdasági és szociális állapota a XX. század első évtizedében c. terjedelmes tanulmány (Huszadik

* Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története*. Budapest, 1906. 551 l.

** Gunst Péter: *Acsády Ignác történetírása*. Budapest, 1961.

Század, 1908. II. 439–492. I.), amely a folyóirat francia nyelven is kiadott, az országban uralkodó állapotokat leleplező számában jelent meg. A Társadalomtudományi Társaság egyik alapítója. 1948-ban halt meg.*

A magyar történetirodalom az utolsó évtizedben nagy termékenységet tanúsított. Egymás után jelentek meg különféle történelmi munkák, melyek Magyarország egész történelmét foglalták össze, mint a Szilágyi-féle 10 kötetes vállalat, a Varga Ottó, a Szalay-Baróti, Acsády Ignác kisebb-nagyobb történelmi műve**; nagy számmal jelentek meg ezeken kívül egyes kortörténelmi monográfiák, életrajzok, tanulmányok. De mindannyi között hasztalanul keresünk olyan feldolgozást, amely Magyarország lakossága egyetemének történetét mondaná el. Mindannyi abba a hibába esik, hogy több-kevesebb részletességgel csupán a nemesi és egyházi rendek történetét, azok küzdelmeit az uralkodóval s a külföldi ellenséggel írják meg, de nem szólnak – vagy csak igen keveset – a magyar dolgozó nép küzdelmeinek, törekvéseinek s egész élete folyásának történetéről (itt csak Acsády monográfiái s történelmi művei s Márki Sándornak a Dózsa lázadás története*** tesznek kivételt. Annál nagyobb szükségét érezték tehát azok, akik nem osztályrészesei és nem feltétlen bámulói a magyar rendi alkotmánynak, oly összefoglaló történelmi munkának, amely a történelmi adatok teljes ismeretével s azok higgadt mérlegelésével hű képet adna a rendi alkotmány kiváltságaiból kirekesztett magyar munkásnép élete folyásáról a lefolyt ezer éven át. Az egyes európai országok néptörténelmeinek s egész munkaszervezetük történetének olvasása, megismerése után, a történelmi materializmus felfogását valló ifjabb nemzedékben csak erősödött a vágy és növekedett a szükségérzet olyan magyar történelmi munka után, amely végre a modern történelmi kutatás módszerével írja meg a magyar gazdasági, politikai, társadalmi,

* Vö.: Kóhalmi Béla: Rácz Gyula. *Huszedik Század*, 1948. 6. 150. I.; Farkas Dezső: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900–1914*. Budapest, 1974.

** *A magyar nemzet története* (Szerkesztette: Szilágyi Sándor). Budapest, 1895–1898. Szalay József-Baróti Lajos: *A magyar nemzet története*. Budapest, 1896–1898. 1–4. köt.; Varga Ottó: *Magyarország története*. Budapest, 1895.

*** Márki Sándor: *Dózsa György és forradalma*. Budapest, 1883.

kulturális és állami élet legfontosabb szervének: a magyar munkaszervezetnek hiteles és elfogulatlan történetét.

Azért volt olyan nagy örömünk, s azért olvastuk oly mohósággal *A magyar jobbágyság történetét*, mely ez év nyarán jelent meg Acsády Ignác tollából, mert azt véltük, hogy végre megkaptuk Magyarország történelmének rég óhajtott, régóta várt modern feldolgozását. A várakozás azonban sajnos nem vált be. Acsády Ignác, habár sok érzékkel, sok szeretettel s gazdag tudással írta meg népünk történelmét, a magyar munkaszervezet kialakulásának, fejlődési fázisainak nyomozása közben nem a történelmi materializmus módszerével dolgozott. A régi elbeszélő krónikás módszert követi inkább, és így nem is bírálható a jobbágyság története materialista szempontból. Acsády módszere nem egyéb, mint az, hogy végigkíséri a rendi magyar alkotmánynak, a rendi országgyűlésnek, a nemesi vármegyei közigazgatásnak s bíraskodásnak a jobbágyságra vonatkozó törvényeit, ismerteti ezeket a törvényeket, anélkül, hogy organikusan összekapcsolná az egyes korok egész gazdasági rendszerének megrajzolásával.

Vagyis más szóval: *A magyar jobbágyság története* nem ad teljes képet a magyar gazdasági rendszer fejlődéséről, nem ismerjük meg belőle, milyen kvalitású s kvantitativ mekkora gazdasági szükségletei voltak a magyar államnak tízszázados élete folyamán; nem tudjuk megállapítani, hogy a sokféle gazdasági és általános nemzeti szükségletek kielégítésére bírta-e államunk a jobbágyságrendszerben a kellő, a megfelelő termelő-szervezetet; és hogy a szükségletnél többet-e vagy kevesebbet, és mi módon produkált ez a munkaszervezet? Itt-ott, főleg a XV-XVIII. században kitér ezekre is, de ez csak kitérés, és nem az egész munkán szervesen végigvonuló fő szempont, nem rendszer ez. Ez az egyik fő hibája.

A másik az, hogy mellőzi a külföldi munkaszervezetekkel való összehasonlítását a magyar munkaszervezeteknek. Egyik hiba sem Acsády tudásán múlt, inkább, úgy véljük, kényelemszereteten. Mikor például könyve elején megállapítja, hogy a magyarok átvették a rómaiak kipróbált munkaszervezetének itt talált maradványát, s bővítették, alakították azt a nyugati német, olasz, frank és keleti szláv szomszédos államokban látottakkal: önként azt várja az olvasó, hogy legalább nagy vonásokban megismerteti szerzőnk azokat. Szükséges lett volna ez már csak azért is, hogy a magyar munkaszervezetnek későbbi fejlődését és hanyatlását azokkal öss-

szévetve, annál feltűnőbben láthassuk. Továbbá, mikor az egyház-javítással együtt jelentkező nyugat-európai parasztmozgalmakra hivatkozva szól a magyar parasztfelkelésekről, keresve-keressük azokat az okokat és kapcsolatokat, amelyek révén a magyar és külföldi parasztmozgalmak összefüggése megérthető. E pozitív és reális kapcsolatok részletes kimutatása helyett a XIV. században uralkodó dögvésszel operál, amely gazdaságilag káros volt a nép számának megapasztása miatt, azonfelül „az emberek, kik védtelesen, tehetetlenül álltak szemben a csapással, isten büntetését látták, s kétségbeesésükben lázongani kezdtek a hatóságok, a hatalmasok, a gazdagok ellen, kiket azzal vádoltak, hogy kiforgatták az isteni világrendet, megrontották a szegény ember sorsát, s isten most azért küldte e csapást a világra, hogy megbüntesse visszaéléseiket. Az ilyen szociálpolitikai ábrándokat élesztették a középkorban nagyon elterjedt és sokféle alakban jelentkező jóslások, látomások, melyek írásba foglalva terjedtek a műveltek közt, s behatoltak a tömegek mélyébe. 1358-ban Franciaországban hatalmas parasztforradalom támadt. Majd 1360 után a vész lassankint megszűnt, s a régi állami s társadalmi rend visszaállt ugyan, de a sokesztendei izgalom és romlás erkölcsi és gazdasági tekintetben egyaránt éreztette gyászos hatásait. A középkori büszke államegyház épülete kisebb-nagyobb mértékben repedezni kezdett, s irodalomban, művészetben, az emberi gondolkodásban új eszmék merültek fel, melyek a történelmi fejlődés folyamán új utakra terelték az emberiséget. . . Általában az összes parasztfelkeléseknek, egy előkelő német író szerint »tulajdonképpen eszményi betétje, vivő- és hajtóereje a szabadság s egyenlőség volt«, de ez a kereszténység talajából fakadt, mely az emberiséget egy emberpártól származónak mondja, s mint ez az emberpár, akképpen összes leszármazói is szabadok, s egy részük csak a történelmi fejlődés folyamán fosztott meg istenadta szabadságától.”

Egy századnak sok országra kiterjedő s a munkásnépet Európaszerte forradalomba vezető munkásmozgalmait, melynek eredménye 1381-ben Angliában a jobbágyság megszüntetése volt: érdemes történetírónk megmagyarázni vél ilyen vallásos, vizionális, babonás áramlatokkal, ahelyett, hogy leszállana a XIV. század gazdasági rendszerének dús kincseket kínáló mélyeibe, megismertetné az illető század gazdasági intézményeit, megismertetné a munkaszervezetet, a század szükségletét s termelését, szembeállítaná az

uralkodó s államhatalmat bíró rendiség és az elnyomott munkásnép gazdasági szükségleteinek mértékét s a kielégítés lehetőségét, s így végül gazdasági okaira vezetné vissza a munkástömegeknek Európa-szerte egyidőben észlelhető vallási és gazdasági forradalmait.

Hasonló hibába esik a XV. század nemzetközi parasztforradalmának s hitújítási mozgalmainak előadásánál. Egyszer eszmei hatásoknak tulajdonítja a parasztság megmozdulását, máskor külföldi példákra s a külföldi parasztság köréből beszivárgó törekvésekre hivatkozik; majd a későbbi eseményeknél már tisztán látja és kizárólag gazdasági okokból vezeti le az eseményeket. Szóval az érdemes könyvnek minden részén nem vonul végig egységes szempont, egységes felfogás. És ennek oka abban keresendő, hogy nincs a munka tárgyalásában s a feldolgozásában egységes, következetes, mondjuk, organikus rendszere. Például nem vezeti vissza a XV. és XVI. század hitújító s általános reformtörekvéseit az akkori gazdasági rendszernek, a termelési módok, a termelés megoszlásának fizikai erővel érvényesülő gazdasági törvényeire mint végső okra. Nem mutathatja ki mindezt azért, mert elhibázta kiindulásánál a dolgát. Nem akarta a magyar feudalizmus természetrajzát megírni, amely lényegileg azonos az európai nemzetközi feudalizmussal. Csupán magyar szokás szerinti „oknyomozó történelmet” kontemplált. Ha feladatául tűzi ki érdemes szerzőnk, hogy röviden megírja a feudalizmus fizikáját, ismerteti a rendiséget mint gazdasági, állampolitikai, társadalmi rendszert, s ebből tér rá a magyar rendiség, osztályállam s munkaszervezet természetrajzának megalkotására: úgy kevesebb adattal jóval értékesebb dolgozatot nyertünk volna. Mert tisztán állana előttünk a feudális osztályállam, a gazdálkodó feudális arisztokrata római katolikus egyház s a világi birtokarisztokrácia és a velük szemben álló munkaszervezet egész rendszere, világosan állna előttünk az egész organizmus természete és miként való működése. A roppant sok adat nem rontaná meg az áttekintést; módunkban volna így, a környezetből kiemelkedve, mintegy magaslatról szemlélni az egész erdőt s a benne levő sok fát is. Hogy ez nem kivihetetlen munka, arra külföldön látunk példákat. És ha valaki ezt meg tudta volna Magyarországon csinálni, úgy az Acsády Ignác lett volna, akinek három évtizedes szorgalmas munkássága, nagy tudása, modern felfogása felöleli az egész történeti anyagot, hisz tíz évszázados történelmünk forrásait

nála alaposabban nem ismeri magyar történetíró, és amellett elcsúsztatotta a modern történettudománynak módszerét, jól ismeri a történelmi materializmus rendszerét s annak eszközeit a történelmi kutatásban. És ha mégsem koncentrált mindezt *A magyar jobbagyság történetében*, azt mélyen sajnáljuk. Nem akarjuk azonban előbbi kifogásainkkal csökkenteni Acsády munkájának nagy értékét.

Sőt nincs okunk rá, hogy nyíltan be ne valljuk, hogy a jobbagyság történetét az utolsó tíz év történetirodalma legbecesebb, legkíválóbb művének és legnagyobb értékű dolgozatának tartjuk.

Nagyobb dicséret nem illetheti, mint ha azt mondjuk, hogy Acsády utolsó munkájának adatait el kell olvasnia és ismerni kell minden valamire való modern gondolkodású politikusnak, írónak, szociológusnak és értelmesebb munkásnak.

Acsády munkájában a rideg tárgyilagossággal összehordott adattömeg; Acsády bátor és férfiasan őszinte véleménymondása; a magyar rendi alkotmányról adott éles ítélete; a magyar birtokarisztokráciák, egyházi és világi főurak könyörtelen önzésének, mint minden cselekedetük indítóokának bemutatása; az a népiért és nemzetpusztító politika, melyet a „hazafias” magyar főpapság és nemesség harmincnál több generáción át csinált, és amelyet végre Acsády történeti objektivitással és hihetetlenül sok és sokféle adattal bemutat: hivatva van arra, hogy új s a valóságnak jobban megfelelő véleményt váltson ki a magyar intelligenciából és dolgozó magyar osztályokból a magyar nemzet történelmére vonatkozólag. Acsády munkája a magyar uralkodó nemesség „önzetlen hazafiságáról és sokszázados szabadságküzdelseiről, nemzetegyesítő, népfel nemelő törekvéseiről” összehordott sok történeti hazugságot kérelhetetlenül tör össze. Rideg tárgyilagossággal állítja össze kibúvárolt adatait; a feldolgozás művészetére, a stil lendületességére ügyet sem vet, sőt láthatóan óvakodik a jobbagyságon elkövetett embertelenségek, önkényeskedések felháborítóbb, kirívóbb példáinak idézésétől; a szüntelen és kegyetlen botozásokról, a jobbagyok vad kegyetlenségű kínzásairól az egész munkában egy példát idéz, pedig a megyei statutumokból, periratokból tudjuk, hogy azok állandó gyakorlatban, napirenden voltak: mégis, mindezek ellenére, vehemensebb, impetuózusabb [szenv edélyesebb] agitatórius munkát a magyar rendiség ellen rég nem olvashattunk.

A magyar dolgozó és elnyomott, baromi szolgaságba, állati

nyomorúságba süllyesztett, állandóan féktelen vadsággal és kegyetlenséggel kínzott nép gyötrelmeinek élő bizonyítéka ez a könyv. Egyszersmind évezredes bizonyítéka a magyar katolikus papság és főúri nagybirtokosság alacsony lelkiületének, minden emberies érzést, humánus méltányosságot nélkülöző gondolkodásának, hihetetlenül kegyetlen és állati fokú önzésének; gazdasági, politikai, morális lelkiismeretlenségének!

Szinte elejétől végig egy lázító, egy kétségbeesett segélykiáltása, panaszkodása ez a könyv annak a magyar népnek, amely erőfeszítéseivel, vérehullásával ezt az országot megszerezte, megvédte, megtartotta; mely verejtékével, munkájával és nélkülözéseivel az államszervezést lehetővé tette és az államot fenntartotta; amely az államszükségeit, a dologtalan hazai és római papságot, a here arisztokráciát és nemességet táplálta. Ez a nép ingyen dolgozott az államnak, egyháznak, vármegyének, községnek, földesúrnak; rendes adót fizetett pénzben, terményben államnak, egyháznak, vármegyének, községnek, földesúrnak, amint azt mindenik kénye-kedve szerint kivetette a szerencsétlen népre; rendkívüli „ajándékokat” s rendkívüli adókat fizetett mindenkinek; vére hullásával védte hazáját, melyre a földesurak kapzsisága, önzése, pártossága hozta a külső ellenséget legtöbb alkalommal; elvették a jobbágnak utolsó falatját is, ha a földesúri önkény és kapzsiság úgy kívánta. És mindezek jutalmául elnyomták. Úr és paraszt úgy álltak szemben egymással, mint a paraszt ökreivel szemben. Baromi sorsba süllyesztették; a birtokarisztokrácia mint osztály nem is vette emberszámba a jobbágyot, hanem úgy tekintette azt, mint többi barmát, akit vett vagy eladott; kicserélt, elajándékozott; elrabolt, vagy elűzött; megcsónkított, megkínzott, megcsúfolt, pellengérre állított, börtönre vetett, legyilkolt: úri kénye-tetszése és embertelen vadsága szerint. Akadt néha egy-egy kivétel, egy-egy „jó földesúr is”, de a „szabály a lelketlen, vad, önző és zsaroló földesúr volt”. Fajképe – írja Acsády (270. 1.) – a földesuraságnak nem a jó, hanem a kegyetlen földesúr volt, aki úgy beszélt és bánt jobbágyaival, mint Kapy Zsigmond, ki 1620. aug. 11-én kelt levelében tisztjének utasításokat küldvén az aratásra, a többek közt ezt mondja: „És ezeket egynéhányszor olvassátok el a szófogadatlan, koszosfejű jobbágyok előtt, hogy ezen pecsétes levelemben hagyom és parancsolom, hogy elhagyván a régi goromba, vakmerő, oktalan, paraszt-szófogadatlan, ostoba emberi természet ellen való megrögzött gonosz természetö-

ket, fejek vesztése alatt [!] szavatokat fogadják mindenben, valamit én szómmal nekik parancsolok." . . . „És ha ki ez ellen szólna csak egy szót is, avagy nem akarná cselekedni, tehát a többivel együtt mindjárt megkötözzétek és ide felküldjétek.” Ez a hang a földesuraság természetes hangja. „E tekintetben nem nyilvánul különbség a földesúri hatalomban, akár a király, akár a pap vagy egyházi, akár világi úr személyében összpontosult.” Az akkori aratási mozgalmakat tehát, kéz-, orrcsonkítással, tömlöccel, kínzással, veretéssel, fejvesztéssel büntették maguk a földesurak vagy székeik. Ma ezt a fegyelemtartást a magyar királyi belügyminisztérium nevében végzi, mannlicherrel s börtönnel a csendőrség, szolgabíróság, nem oly kegyetlen, de éppoly lelketlen alakban.

Mikor Apafi Mihály erdélyi fejedelem már megsokallotta azt, hogy a földesurak, különösen az egyházi birtokosok, apátok, püspökök oly kegyetlenül zsákmányolták a népet, midőn a földesuraság hihetetlen sokféle címen követelt adót, munkát, szolgálatot a jobbágytól, sőt rávetemedett igen gyakran arra, hogy mindenféle ürüggyel büntetéseket rótt ki a jobbágyra, és „mivel a legtöbb büntetést pénzen meg lehetett váltani s a büntetéspénzeket, bírságokat egészen tetszése szerint állapította meg az úr és a töméntelen bírságon, mint igen bő és változatos jövedelmi forráson, osztozott az úr tisztjeivel, ispánjaival”, a fejedelem megsokallván a zsarolás, rossz bánásmód és az éhenhalás elől tömegesen Moldvába, Oláhvajdaságba menekülő székelyek kivándorlását, könnyíteni akart jobbágyainak anyagi helyzetén. Utasításul adta tehát balázsfalvi bírájának:

„Ha jobbágyaink közül valamelyik bírságot érdemelne is, ne vegyen mindjárt pénzt rajta, hanem megveresse; ha az sem fog, megtömlöcözze; harmadszor pedig pénzbeli bírságot vegyen rajtok” (299. 1.).

A jobbágyai sorsán könyörülő jó földesúr is a tömlöcözést, verést, mi úgyis gyakorlatban volt, könnyítésnek tartotta. De ha akadt is jó földesúr: a nagy uradalmak birtokosai nem laktak állandóan jobbágyaik közt, s évek teltek el, míg egyik-másik távolabbi uradalmát meglátogatta. A jobbágnak tehát nem volt része ura jószágából, mert „a gazdatisztek egész tömegére kellett jószágai kezelését bíznia, kiknek hasztalan küldte a legnemesebb szellemű utasításokat. A tiszték kevésbé a földesúr, mint inkább a saját érdeküket nézték, sokan meg egyszerűen pénzen vásárolták meg állásu-

kat, s a vételárt busásan igyekeztek a szegénységtől visszakapni.” Thököly Imre 1684-ben azt írja a bírákról s ispánokról: „jóságbeli ispánjaink is, kik tisztöket nagy summa pénzen szokták megvenni, észrevehető nagy gonoszságot visznek végbe jobbágyainkon, mert hogy a tőlök nekünk adott summa (mellyel tisztét vásárolták) kitel-jék”, csalták-lopták, zaklatták a szegénységet. Hasztalan írta a földesúr, hogy az udvarbíró ne tegyen ispáni állásba vagy más hiva-talba „nadálytermészetű” embert, ki a parasztságot kiszipolyozza. Az ispánok és a falusi bírák örökösen visszaéltek hatalmukkal, és lelkiismeretlenül zaklatták, zsarolták a népet. „A falusi bíró – mondja egy hivatalos vizsgálat alkalmával (1667) Zemplén vár-megye egy emberséges táblabírája – egyik legnagyobb csapás a népre” s a „városi, falusi torkos, borozó bírák” üzelmeit néha fel-lebbvalóik is megsokallták. Ilyen emberanyaggal szemben azonban keveset használt a földesúr jóakarata, s a nép ellene panaszkodni legfeljebb titokban mert. „Olyan semmirevalók, rosszak, tudatla-nok, irgalmatlanok – mondja egy panaszlevél (269. l.) –, hogy né-melyik disznópásztornak is rossz lenne.” És az ilyen emberektől függött a jobbágy népnek nem csupán gazdasági létele, hanem egész családi élete, mert ő határozta meg, mikor házasodjék, kit vegyen el, s ha özvegy lett, nála maradjanak-e gyermekei vagy nem? „Ha látná az officialis, hogy valamely legény házasságának idejét nem-csak elérte, hanem ugyan el is mulatta, hogy azért az olyanok ne csak a rossz életben ne éljenek, hanem hogy istenes házasság által terjedjenek, reá kell erőltetni: ha könnyű intéssel nem fogadna, a tömlöcből is termináltatni kell róla, hogy házasságát nem ha-lasztja” (299. l.).

Érdek, önkény és elbizakodottság sugallta a földesurak rendsze-rének minden intézkedését, törvényét. Annyira mentek ebben, hogy nem elégedtek meg azzal, hogy az úr hozta a törvényeket a job-bágyra, úr hajtotta végre; peres ügyeiben ő volt a peres fél, vádló, bíró és a saját ítélete végrehajtója, hanem még törvényileg is kierő-szakolta, hogy a vármegyei, falusi, városi s más bíróságok elé ke-rülő ügyeiben is a pörnyerést biztosítsa magának. Az országgyűlé-sen törvényben mondták ki, hogy pörös ügyben a jobbágynak földesurával szemben igaza nem lehet. Mert a nemes emberre tűr-hetetlenül sértő az az egyszerű tény is, hogy pörvesztes legyen jobbá-gyával szemben. Ez 1635-ben a 17. tc.-ben mondatott ki azért, hogy megtörténik, miszerint az úr és jobbágy közti pörben a szolgabíró

és esküdtársra a paraszt javára dönt, s ítéletét a vármegye végrehajtja. A rendek szerint azonban a nemes emberhez méltatlan, hogy jobbágya győztesen kerüljön ki a pörből, azért bizonyos megállapodásokat hoz az említett törvénycikk erre nézve (233. l.).

Ilyen emberek és intézmények közt még a legemberségesebb földesúr jóigyekeazete is megghiúsult volna. Különben csupán a saját munkásainak sorsát enyhíthette, a birtokán kívül élő tömegeket pedig nem. Példája sohasem juthatott általános követésre, mert bármi jók is egyesek, maga az osztályuralom nem ismer kíméletet. „Amit a jó földesúr alkot, azt utódja bármikor megsemmisítheti, az nem jogszabály, hanem merő jótékonyság, mely a személyes kegyelem, úgyszólván a könyöradomány színvonalán mozog, s így igazi szociális értékűvé nem válhat. Bármilyen reformnak köztörvényen kell nyugodnia, hogy hatékony és állandó legyen. Sőt abban az időben ez sem volt elég, hisz hozatott reformtörvény bőségesen, de a végrehajtásához szükséges sajátos közegek és szervezetek híján nem került valósulásra. Ennek folytán a jog és a valóság közt áthidalhatatlan örvény tátongott, s a törvény ellenére minden faluban, minden uradalomban külön, de mindenütt önkényesen folyt az úrbér megállapítása és behajtása. Akadt ugyan jó földesúr, de maga a földesúri hatalom az önkény fájának gyümölcse maradt, s minden kímélet elvileg ellenkezett természetével. Ellenkezett ősidőktől fogva.

De századokon át a korona és közegei megakadályozták elfajulását, megoltalmazták a munkásnépet a túlságos kiaknázás ellen.

Ellenben az állam földarabolása és a koronának a közügyek iránti érzéketlensége korában a földesúri hatalom egész meztelenségében föltárhatta igazi farkas természetét” (269. l.).

A földesúri hatalomnak ez a ragadozó s kegyetlen természete legjobban megnyilvánult a jobbágyság megadóztatása terén. A nemes-ség a legkétségbeesettebb féltékenységgel védte mindenkor a maga adómentességét s kiváltságait a közterhekkel szemben. Mikor az állam szükségletei, kiadásai, a közigazgatás, a hadsereg, a haborúk, belső zavarok, a hivatalnokság szaporodása s más hasonló okok folytán növekedtek; ha az egyházi fényűzés s a pápai hatalom politikai céljai számára való adakozás – a pápa hihetetlen magas összegeket kapott Magyarország népének véres-verejtékes filléreiből – növelésére szükség volt; ha a földesúrnak valami rendkívüli

szükséglete támadt: mindazt a jobbágyra rótták ki, s rajta hajtotta be, irgalmat nem ismerve.

A törvényes keretek, melyekbe az uralkodó rendiség a jobbágyság intézményét szorította, a lehető legkedvezőtlenebbek voltak. És még súlyosbította őket az örökös zűrzavar, háborúskodás, versengés a trónért, külső háborúk, parasztlázadások s ezeknek irgalmatlan vérbe fojtása, majd a törökök befészkelődése, kik másfél száza-
don folytatták szünes-szüntelen a rombolás művét. Velük egyide-
jűleg a német zsoldosok valóságos istencsapása voltak arra a vi-
dékre, ahol éltek, ahol végigvonultak. Az örökös háború mind-
azokat a tényezőket, melyeket a munkásnép tartott el – az államot,
a vármegyét, az egyházat, a földesurat – egyaránt fokozott mérték-
ben igénybe vette, s mindegyiket nagyobb követelések emelésére
kényszerítette a munkástömegekkel szemben, melyek elsősorban
fedezték mindnyájok szükségleteit. Így az az állapot következett be,
hogy ugyanakkor, mikor a köznép pusztult, száma és jóléte állan-
dóan csökkent, a reá háruló sokféle teher nőttön-nőtt s egyre újak-
kal szaporodott.

Elsősorban az állam követelt pénzben, robotban és termények-
ben egyre többet a szegénységtől. A munkásnép a X–XII. század-
ban rendszeresen nem volt köteles katonáskodni, ez a nemesek
kötelessége volt, kik éppen ezért kapták fizetés gyanánt földjeiket.
Amin azonban a feudális rendiség kialakult, a rendek mind ke-
vésbé teljesítették kötelezettségeiket, mindjobban áthárították a
honvédelem kötelezettségét a jobbágyságra, míg a nemesség meg-
maradt kiváltságos, közterheket nem viselő, uralkodó földbirtokos
osztálynak. A különféle állandó és irreguláris hadseregei az egyes
uralkodóknak, a szabad hajdúság, armalista, birtoktalan nemesek
stb. mind a jobbágynépből kerültek ki. Egyes nagyobb háborúk
esetén kötelezték a jobbágyság tetemes részét is a katonai szolgál-
latra. És kötelezték az egész dolgozó osztályt a katonai adók ál-
landó fizetésére. Ezek az állami hadiadók eleinte rendkívüli adókul
szerepeltek, így a Róbert Károly portaadója, mely azonban állan-
dóvá lett hamarosan, majd pedig megpótolva a „kivételes” rovás-
vagy kapuadóval, sok századon át nyomta a szegénységet. Ezen
adók összege is folytonosan emelkedett az idők folyamán. Tetézte
a nép bajait az, hogy habár a telek szolgált az állami adók kulcsául,
a telek fogalma nem volt országszerte egységesen megállapítva, a
telekhez tartozó szántóföld és rét terjedelme egyenlőtlen volt s a leg-

szembeszökőbb eltéréseket mutatta, ami súlyos igazságtalansággal járt az adózó népre. De ahol a határ rendes telkekre volt is felosztva, a földesurak ott is a legfurfangosabban kijátszották az állami adókötelezettséget. Az 1572-i országgyűlésen például a király említette azt a gyakori esetet, hogy a földesúr elszedi jobbágyaitól a rendes telket, s helyette a saját földjéből ad három-négy holdat, bér fejében azonban tetszése szerint a termésnek negyed-ötödrészét veszi meg rajtuk. Teszi pedig ezt azért, hogy elmondhassa, az illető jobbágnak nem lévén saját telke, nem köteles az államnak kapuadót fizetni. Máskor névleg szabadossá teszi a földesúr jobbágját, hogy ne adózzék az államnak, az állami adót azonban a földesúr behajtotta a maga számára a jobbágyon. A visszaélésnek az is gyakori módja volt, hogy sok jobbágyot fél- vagy negyedelkekre költöztették át, de ott is annyit szolgáltatott velük, mint az egészelke-
sekkel, de az állami adót csak a negyed-, féltelek után fizette. Más-
kor ismét az újonnan épülő házakra 12 évi adómentességet eszköz-
ölt ki az állami adó alól a földesúr, de a valóságban az állami adót
is behajtja magának. Az ilyesféle fogásokkal megrövidített s örö-
kös harcok közt hányódó állam kénytelen volt újabb adókat kita-
lálni, s az adózás alól mentes legszegényebb emberekre, a zsellé-
rekre is adót vetni idővel. A portaadó, rovasadó idővel mind kisebb-
kisebb telek után rovatott ki. Az egyenes adókon kívül fogyasztási
adókat rótt ki az állam borra, sörre, pálinkára, húsrá már a XVII.
században, melyet, ahol lehetett, bérbe adtak, másutt hatósági ke-
zelésben maradt, de mindkét esetben rettenetes zsarolások eszköze
volt. „Egyebekben – írja az egykorú krónikás – mindenféle adót
eszelték ki: előfogatot, contributiót, auctiót, repartitiót, accissát,
árendát s más egyebet, úgyhogy sokan inkább otthagyták földjei-
ket, s tömegesen tódultak külföldre, török területre” (259. l.).

„Továbbá terményadók, a katonai beszállásolások óriási költ-
ségei, a katonatisztek szüntelen zsarolásai, a behajtásnak hihetet-
lenül embertelen módja, az exekució kíméletlensége, mely néha télvíz
idején egész falvak népét az erdőkbe vagy más búvóhelyekre való
menekülésre kényszerítette s hónapokra lehetetlenné tette a jobbá-
gyoknak rendes foglalkozásuk űzését.” Mindazokon kívül követelt
még az állam robotot, ingyenmunkát is a jobbágyságtól a várak épi-
tésénél, utak, vizek szabályozásánál. Idővel ezen ingyenmunkák pénz-
zel való megváltását is kötelezővé tette, ami ismét új adót jelentett.

Az állam mellett mint közhatóság a XVI. században adóztató fél-

ként lépett fel a jobbágysággal szemben: a vármegye. Már előbb a falusi, községi bírák fenntartása sok terhet rótt a szegénységre. Most a vármegye is szertelenül megnőtt szükségleteit a földesúri hatalom alatt levő jobbágysággal fedeztette, s legkülönbözőbb címeken állandóan és igen nagy mértékben aknáztatta ki pénzét és verejtékét. Pénzadókat, terményadókat szedett a szegénységtől, azonfelül vége-hossza nem volt az ingyenes közmunkáknak, robotnak az útépítésnél, hidaknál, vízszabályozó munkálatoknál. Különösen terhes volt a töméntelen fuvarozás, mely roppantul lekötötte a jobbágyságot, mert a sokféle katonai szükségleten kívül ő tartozott szállítani a megye területén sőt a török seregnek s a rabok tömegeit egyik faluból a másikba. Ez az ingyenfuvar sokszor úgy elfoglalta a parasztot, hogy sokszor az úr dolgára ideje sem maradt (261–262. l.).

Az államnak s a vármegyének teljesített pénzadó, véradó, terményadó s ingyenmunka teljesítése után követelte a maga országrészt a jobbágyságtól, terményéből, munkájából az egyház is, a néptömegek lelki nyomorúságának, lelki elsatnyulásának ez a kiapadhatatlan kútforrása. Fizette a jobbágyság a tizedet ingó és ingatlan vagyonából, terményéből, munkájából a papnak. Utolsó falatjának „tizedét”, mely sokszor háromtizedre is rúgott, elvitte az egyház, s ahol a háborús időkben nem tudta behajtani, ott bérbe adta az államnak, vármegyének, melyek „félelmet s kedvezést” nem ismervé vették meg a jobbágyságtól. A tizeden kívül megvolt minden községnek a maga „kultuszkiadása”. A reformáció után a protestáns községek tartoztak teljesíteni az egyházi adókat továbbra is a katolikus egyháznak, s azonfelül fenntartották iszonyatos üldözések közepette saját egyházukat, papjaikat, iskoláikat. Milyen rendkívüli erőfeszítéseket kellett tenniük ily helyeken a szerencsétlen munkástömegeknek, ahol sarcolta őket állam, vármegye, katolikus egyház, protestáns egyház, német zsoldos, török zsoldos, magyar zsoldos és még a „nadálytermészeti” földesúr ispánjaival: arról megható példákat találunk Acsády könyvében.

Mert az állami, egyházi, vármegyei adók csak mellékes terhek voltak, a jobbágyság tulajdonképpeni fő terhe úrbéri kötelezettségei voltak, vagyis az a pénzben, terményben, ingyenmunkában, ajándékban teljesített szolgálat, mellyel a jobbágyság annak a nemesúrnak tartozott, kinek telkén lakott, s kinek földjét haszonélvezet fejében művelte. A XIII. század óta, mióta a nemesség zárt renddé alaku-

lása törvényes és intézményes befejezést nyert, túlnyomó nagy része egyszerű kisbirtokos volt, úgynevezett egytelkes nemes, aki földjét jobbágyságok nélkül művelte családjával s még néhány cseléddel és szegény zsellérrel. Ez a kisbirtokos nemesség a jobbágyságkérdésben érdekelve nem volt, s a nemzeti királyok ezeknek segítségével tartották fenn a szabad költözködés elvét és rendszerét annyira, amennyire az a földesúri önkény s kijátszás ellen fenntartható volt. A XV–XVI. században azonban ez a réteg annyira elszegényedett, hogy a nagybirtokos uraktól függő helyzetbe került, sőt gyakran volt kénytelen vállalni a nagybirtokosnál gazdatiszti állást, vagy pedig zsoldos katonává csapott föl. Jobbágyságai csak a közép- és nagybirtokos nemeseknek voltak. Ezek a tulajdonjog fenntartása mellett haszonélvezetre adták át földjeiket jobbágyságaiknak, s a földért követelt szolgáltatásokat eleinte a „szokásjog” alapján, később írásba foglalt szerződések, majd országgyűléseken hozott törvények alapján határozták meg. Szabatosan országos törvényekkel állapították meg a jobbágyság más földesúrhoz való elköltöztetési jogát és szabadságát is. Megszabták részletesen az úrbér maximumát pénzben, terményben, munkában. „A törvényeket azonban senki se vette figyelembe, azok a papíron maradtak, ellenben az úrbéri terhek minden megállapítás ellenére mindinkább a szertelenség jellegét öltötték, amint a munkástömegek költöztetési szabadsága, ez a sok vérrel, sok élettal megszentelt joga is semmivé, fikcióvá lett.” Az úrbéri terhek megállapítása a földesúr teljhatalmától függött, szerződését úgy változtatta meg, a jobbágyság terheit úgy emelte, változtatta, szaporította, amint szükségletei, tetszése, szeszélye kívánta. „Az úrbér adatik usque ad beneplacitum nostrum” [tetszésünk szerint]. És hasztalanul voltak országos törvények, de nem volt bíróság, mely előtt a földesúr adta urbariumban meghatározott terhek ellen a szegénység igazságot szerezhetett volna. Ellenben a földesúr a maga rendőri és közigazgatási büntetőhatalmával, falubíráival és úriszékével, a vármegyével mindig kényszeríthette a jobbágyságot az új követelések teljesítésére. „A jobbágyságok mindennemű szolgáltatást, valamire a tisztek rendelik, tartoznak végezni, mindenféle kézi- és ígasmunkára kötelesek; munkája foglalkozása nélkül toties-quoties [annyiszor, ahányszor], amint a tisztszemélyek parancsolják; valamint a tisztek rendelik őket, az ő tehetségek szerint tartoznak mindenféle szolgáltatást praestálni.” A teljes önkény és földesúri féktelen uralom zsarnoksága volt hát

az úrbéri viszonyban a jobbágy irányítója, szabályozója. A jobbágy tartozott fizetni urának rendes kilencedet mindenből, a XIII. századig terményben, később pénzürtékben; tartozott mindenféle terményéből, amit egy vidék termelt, ajándékot adni, s tartozott földesurának földjén, házánál ingyen dolgozni, annak szántani, vetni, aratni, szénát kaszálni, gyűjteni, behordani, fát vágni, az erdőből befuvarozni, a földesurat utain lóval, szekérrel szállítani, kísérni. Azonfelül tyúkot, ludat, tyúkmonyot, vajat, tojást, gyömulcsöt, tejet, zöldséget adni, mikor szükséges s amennyi kívántatik, írja egyik gróf Eszterházy. Az állami ellenőrzés hiánya, a földesúri hatalom önkénykedése következtében a földesúr jogosult volt arra, hogy a jobbágy mindenféle keresetét, jövedelmét, vagyonát, munkáját, hasznát megdézsmálja, tőle mindenért valami díjat, bért s szolgálatot vegyen. „Így az említettekén kívül méz, vaj, túró, sajt, kása, dara, tatárka vagy krupa, zab, káposzta, köles, mindenféle zöldség, friss- és aszúgyümölcs, borsó, kenyér, kalács, fehércipó, viasz, faggyú, oldalas-szalonna, háj, borjú, tehén, őz, nyúl, császármadár, malac, bárány, kappan, csirke, fürj, hal, csík, szarvas, nyersbőr, rókabőr, farkasbőr s más bőr, disznó, juh, komló, kendermag, kender, és len, fa, széna, lóistráng, patyolat, karmazsin-csizma, szőnyeg, paplan, törökgyolcs, vászon, zsindely, szurokdoboz, lámpába való fenyőfa, pokróc, heveder s más képzelhető iparcikket, terményt tartozott a jobbágy urának beszolgáltatni, különféle ünnepnapok, névnapok idején” (274. l.).

Valóban igaza volt Dózsának, midőn így szólt jobbágyzászlóaljához: „Amit a ti munkáttal és fáradságtokkal megművelt föld terem, amit marhátokkal szántotok, az a nemesség zsákmánya lesz. Nekik művelitek a földet, nekik ültetitek a szőlőt, nekik tenyészítitek a nyájat és a gulyát, nektek meg szolgaság és inség marad. Ha az úr építkezik, ha házasodik, ha leányát férjhez adja, ha vendégeskedik, ha fia születik vagy meghalt, ha a maga dolgában a királyi udvarba utazik, ha követségbe jár, ha törvényt hoz a ti elnyomásokra, veletek fizetteti meg. Uratok nem tesz semmit a ti károtok nélkül. Ünnepe gyász tinéktek, s fényűzése is a ti pénzeteket emészt fel” (184. l.).

A sokféle terhen kívül a földesúr még korlátlanul robotoltatta, úgyhogy „istentiszteletre is csak akkor járhat a jobbágy, ha az úrdolgától lehet”. Az úrbéres szolgálat megelőzte még az isteniszolgálatot is, amint a paraszt csak baromszámba ment, mert a földesúr,

ha hasznosnak ítélte, eladta, jobbágyát, zsellérét – telekkel vagy anélkül – elzálogosította, más földesúrral elcsereberélte, mint marhájával tette. Családja életéről, gyermekei neveléséről, házasságáról ő határozott, s a jobbágy legény köteles volt akkor nősülni, mikor a földesúr vagy tisztje parancsolta. . . A magva szakadt jobbágnak „ha atyafiai nincsenek, testamentum nélkül meghalván, marhája, jószágá minket, földesurakat illessen”, mondja egy 1584. évi urbarium. A korlátatlanságnak e kábító légkörében megromlott, eltűnt minden emberi, erkölcsi és jogérzet (266–267. l.). A paraszt élete pokol volt. És ezerszámra inkább választották a halált, vagy kívándoroltak, áttértek Mohamed hitére, hogysem tűrjék a magyar uraik s egyházaik zsarnokságát s lelketlen kegyetlenkedéseit.

Magának a töröknek megesett a szíve a királyi területek jobbágyságán. „E szegény rajáhknak – írta 1631-ben a budai basa gróf Esterházy Miklós nádornak –, mint egy nyáj juh, mely kétfelé is adja tejét, két [török és magyar] sereget kell kitartaniok. Ti őket annyira elnyomjátok, hogy nemcsak a két sereget, de még magokat sem tarthatják fenn” (247. l.). Ezzel szemben a török hódoltság területén virágzott a magyar munkásság ipara, földművelése.

Azonban az nemcsak a török hódítás idején volt így, hanem ugyanilyen kizsákmányolt s elnyomott volt a jobbágyság mindig. Megerősítik hazai történelmi bizonyítékainkat azok a külföldiek, kik hazánkat a XI. századtól kezdve a keresztes háborúkkal vagy később beutazzák. Bárha a nyugati államokban is százalmas volt a jobbágy sorsa, de az országunkban járt külföldiek mindig felháborodva említik, milyen szörnyű rabságban görnyed a parasztság. Csakugyan nem volt sérelem, melyért orvoslást találhatott, s még abban az esetben is, ha a király kelt pártjára, ha panaszaí föltétlen igazolást nyertek, sem bírta jogát elismertetni. A dölgos népnek ezen elnyomottságában keresendő oka Magyarország állandó szegénységének és állami önállósága bukásának. Ebben találták azt meg a külföldiek is. Így Leszczyński Szaniszló lengyel király (1740) a magyarok példájára figyelmeztette a szilaj s lelketlen lengyel nemességet, hogy a mágyár állam önállósága a tömegek sorsával a legszorosabb kapcsolatban állt, és hogy a magyar munkásnép rabláncra fűzését, helotalizálását nyomon követte az állami önállóságnak bukása s a magyar állam feldarabolása (285. l.). Egy másik külföldi följegyzéseiben magasztalva említi Magyarország „talajának kimeríthetetlen gazdagságát, vadban és halban való bőséget,

marhái sokaságát, a kenyér, hús, bor kitűnő minőségét, az élet olcsóságát. Sehol sem éltem olyan jól s oly olcsón, mint Magyarországon, amely egykor paradicsom volt, de még most is – 1579-ben – egész Európát élelmezhetné, ha a tömegek oly elnyomott állapotban nem sínylődnének.” „Külföldön – írja egy másik – az emberek több gondot fordítanak barmaikra, mint a magyar paraszt önmagára; házaik nyomorúságosak [ma, 1906-ban is azok, mint 74 000 tüdővésztes halálozás mutatja], ruhájok főleg állati bőrből készül.” Egy angol 1599-ben szintén nagy dicsérettel szól az ország természeti gazdagságáról s a termények kiváló minőségéről, de feltűnik neki is a nép testi-lelki nyomorúsága. A paraszt – panaszkodik – nem távozhatik földesura telkéről, nem szabad gyermekeit kiházasítani az úr engedélye nélkül, tudományos vagy iparos pályára nevelnie, úgy hogy „e nyomorult nép a valóságos rabszolgaság állapotában él”. A XVII. század második felében a Tisza vidékén járó másik külföldi utas szintén leírja a munkásrétegek nyomorúságos külsejét, szolgai állapotát. Württembergben egy disznóolat is csinosabban, szilárdabban szokás építeni, mint a tiszai vármegyékben a lakóházakat. Az ország egész külsejéből kirítt a nép rabszolgasága, hihetetlen szegénysége, baromi állapota (286. l.).

A dolgozó, hazát fenntartó, magyar faját, magyar nyelvét megőrző, hazáját védő földművelő nép rettenetes elnyomottságáról és a dologtalan, kiváltságos, hazapusztító birtokarisztokrácia kialakulásának, uralmának történetéből ilyen szomorú tényeket találunk Acsády bátor és nagy értékű könyvében. Valóságos lázító, az uralkodó magyar történelmi fölfogást megdőntő, előítélet-romboló könyv ez. Ezer esztendő megdőbbentő, iszonyatos eseményeivel bizonyítja be kérelhetetlenül s immár le nem tagadható, meg nem cáfolható bizonyossággal, hogy a magyar birtokarisztokrácia összes kollektív cselekvésének rugója, ezer éven át minden pillanatban: alacsony önzése és önérdekének, hasznának állandó fenntartása volt. Sem a földesúri katolikus egyházban, sem a jobbágytartó közép- s főnemesi rendekben az emberies érzés, a műveltség, a józanabb belátása annak, hogy egy kevésbé elnyomott s kizsákmányolt jobbágyi tömeg többet keresvén, urának is magasabb fokú jólétet teremthetne, sem az államhatalom nem tudták a jobbágyságot megmenteni ezer éven át a földesurak s főpapok le nem írható baromi rabszolgaságától, minden emberi érzést, becsületet meg-

csúfoló s a vadállat kegyetlenkedését is felülmúló rendszerétől és e rendszer gyötrelmeitől.

Minden kétséget kizárólag beigazolta Acsády munkája, hogy hazugság az, mintha a magyar alkotmány lényege a szabadság volna. A magyar alkotmány nem foglalta magában az ország egész lakosságát, nem ölelte magában fel az államot fenntartó és védelmező, dolgozó osztályokat, sőt éppen a dolgozó és államfenntartó, országot védő rétegeket kizárta magából. Ezek a dolgozó rétegek viseltek minden, a (szószoros értelmében vett mindenféle) állami, egyházi, iskoláztatási, vármegyei, közigazgatási, útépitési, vízszabályozási, társadalmi, hadügyi közterheket, a tényleges katonaszkodás súlyát és kockázatát; kitartották a dologtalan, henye, főúri, egyházi s köznemesi osztályokat. A dolgozó osztály valóságban törvényen kívül állt, kiszolgáltatva a feudális rendiség irgalmat nem ismerő, szánsálmát, kegyelmet nem gyakorló rendjének. Mert ez a dologtalan rend hozta a törvényeket, csinálta az ősi alkotmányt, és ő maga, a nemesi rendiség tagjai hajtották is végre törvényeiket a dolgozó jobbágyságon.

Az ősi magyar alkotmány a rendi érdekek alkotmánya, a nemesi rendek osztályérdekeinek közjogi szervezése, s arra való, hogy az állami közigazgatási, egyházi intézményeket a kiváltságos nemesi rendek uralmának biztosítására s a dolgozó jobbágyság rabszolgaságának örökössé tételére a maga eszközeül megszerezhesse.

A rendi alkotmányból kizárva maradt az egyetemes állami érdek; kizárva volt a nemzet dolgozó s országot fenntartó tömegeinek nemcsak politikai részvétele, de gazdasági érdeke is, emberi védelme is.

A papság és nemesség számtalanszor nyíltan bevallotta ezt országgyűléseken, Werbőczy pedig jogi elvvé sűrítette a magyar rendiségnek a magyar alkotmány jelentőségéről s értékéről való nézetét. A nemesi osztály felfogása szerint a magyar alkotmány lényege a nemesség kiváltságában, vagyis abban áll, hogy a nemesség semmi közterhet ne viseljen, a nemesség a hazát ne védje, melynek kötelezettségével földbirtokát nyerte fizetésül; a főpapság védelmi és iskolafenntartó, műveltségterjesztő kötelezettségeit magáról lerázhassa, a megtagadott védelmi kötelességek lehetővé tételére az államnak adót ne fizessen, mert a nemesi felfogás szerint a kiváltságos rendeknek országos célokra való adózása a nemesség szolgaságával volna egyértelmű, s mit sem érne az az alkotmány, ha a nemességnek adózni kellene.

A nemesi alkotmány minden törvénye ezer esztendőn át azt szolgálta, hogy a nemesség vagyont, hatalmat, politikai jogokat, társadalmi s kulturális kiváltságokat teljesen s kizárólag magának szerezzen meg, s magának biztosítsa azok örökös birtokát, vagyis minden kiváltság az övé legyen, semmi teher nélkül; viszont minden állami, egyházi, társadalom-fenntartási, védelmi közteher s az urak, papok eltartása a jogtalan, védtelen munkástömegekre háruljon.

A „nemzeti” szabadság, a „nemzeti egység” s nemzeti függetlenség és nemzeti nagyság jelszavaival küzdő nemesi osztályok megfellebbeztek mindig a múlt évezreden át az igazi nemzet összes életbe vágó érdekeiről, a dolgozó tömegek védelméről.

A nemesség figyelme, erőfeszítése, tevékenysége egyetlenegy pontra irányult: a maga önző érdekeinek s kiváltságainak fenntartására, növelésére.

Azzal éppen nem törődött, hogy rideg önzésével egyenesen a „nemzetfenntartó” osztály döntötte sírba Magyarország önállóságát; a nemesi rendnek e féktelen kapzsisága vetette alá az osztrák uralkodóháznak s a török foglalásnak országunkat. A nemesi rend néppusztítása tette lehetetlenné s akadályozta meg napjainkban is a magyar állam önállóságának, önrendelkezési jogának visszatérését. A „nemzetfenntartó” uralkodó nemesség, főpapság az egyetemes nemzeti érdekekről mindig megfellebbezett szándékosan, s a nemzeti élet fő ágait kiszolgáltatva minden lelkiismeret-furdalás nélkül az ország beolvasztására törekvő idegen uralkodóknak, hogy korlátlanul, a nemzet hozzájárulása nélkül intézkedhessenek bennük, és ez természetesnek látszott a nemesség előtt, mert hiszen a nemzeti érdek védelmét nem a pozitív alkotó tevékenységben s a nemzet erejének fejlesztésében, hanem a rendi alkotmány változtatlan fönntartásában tudta elgondolni. Így van ez a XX. században is, a közérdeket feláldozza a rendi érdeknek, mert az állami, társadalmi hatalom az ő kezében van. Miként Horvát István *Naplójában* kifejezte: „a mi nagyjainknak nincsen állandó és fenekes karakterök, szolgálai félelemmel teljes szívök [a császárral szemben] a hazafiúi lelket elnyomja bennök a haszon- és jószágkeresés”. A nemzeti szabadság védelme a nemesség részéről éppen nem igaz, mert ők csupán a saját elnyomási és kizsákmányolási rendi kiváltságaikat őrizték, csupán azért küzdöttek mindig, és az állami önállóság, állami egység fennállását éppen ők segítették megdönteni és idegen hatalmak kezére juttatni.

Hasonlóképpen színhazugság az, mintha államunk magyar nemzeti jellegét a nemesség tartotta volna fel. Ellenkezőleg, ha a nemesség után kellett volna megítélni Magyarországot, úgy tekinthették volna ezt bárminek, csak magyarnak nem. A főpapságot, főnemességet elidegenítette a magyar nemzettől az udvar s az idegen műveltség; a nem magyar vidékeken lakó köznemességet az oda betelepített idegen paraszt. A nemesség tömege csak oly vármegyékben marad meg magyarnak, melynek lakossága vagy kizárólag magyar, vagy magyarral vegyes; vagyis a nemességet tartotta meg magyarnak a magyar nép! Mert a műveltségben elmaradt és középkori tudatlanságban élő, a vármegyéjéből ki nem mozduló, könyvet nem olvasó magyar nemesség mindenütt megszűnt magyarul beszélni, ahol magyar paraszt nem volt. Magyar paraszt pedig igen sok helyén az országnak nem volt. A nemzeti érzületet elfojtotta a rendi felfogás és rendi érdek. A magyar nemes nagyobb szolidaritásban érezte magát a betelepített szerb, oláh, tót, horvát, német nemessel, mint a magyar paraszttal.

A magyar földesurak gyűlöltek a magyar jobbágyot, mert önérzetesebb volt; mert ragaszkodott jogaihoz, szabadságához, mit a költözködési szabadsággal igyekezett magának biztosítani; mert önállóbb volt, s nehezebben tűrte a földesúri önkényt, kegyetlenséget, zsarnokságot, mint az itt talált s később betelepített idegen földművelő nép. S mivel gyűlöltek a magyar parasztot: ezer esztendőn át irtották is; eladták, elűzték, földönfutóvá tették, kivándorlásra kényszerítették, vagy tömegesen mészárolták le őket, s helyükbe engedelmesebb, alázasabb, türelmesebb tótokat, ruténokat, oroszokat, oláhokat telepítettek birtokaikra. Ez idegeneknek s a németeknek kedvezményeket biztosítottak eleinte, hogy minél nagyobb számban becsalogassák őket. Kivették őket a földesúri hatalom, a súlyos állami és egyházi adók alól, az állami adónak felét fizették, a dézsmát pedig a saját püspökeiknek, mely adóügyi kiváltságaik nagyban akadályozta nemzeti és társadalmi beolvadásukat. A király még a XVI. században is, mikor a magyar paraszt-ság már teljesen elnyomva, rabszolgaságba verve gyötrődött, panaszolja: „hogyan járja, hogy míg az ország igazi birtokosai, a magyarok, illetőleg a magyar jobbágyok súlyos adóval járulnak a közterhekhez, az idegenből bevándorlottak többé-kevésbé adómentesek legyenek” (256. l.). A földesurakkal azonban nem bírt a király sem, annál inkább, mert a jobbágyintézmény csupán a

magyar földön, a vármegyei területen honosodott meg az első ötszáz évben, s itt éppen a színmagyar lakosságot pusztította a földesúri önkény s jobbágyi elnyomás folytonosan.

Mert a magyar katolikus egyház és birtokarisztokrácia tudatosan irtotta, öldökölte, elűzte az országból a magyar parasztságot. Valóságos csodaszámba megy, hogy a csekély számú magyarságból a feudális urak ezeréves pusztítása, öldöklése után van még magyar nép. Ugyanis a honfoglaló magyarság az itt talált s később behozott vagy bevándorolt idegen munkásnépet megmagyarosította teljesen. Az egész országot, Erdélyt és a Felvidéket, mint Horvát-Szlavón-országok területét a XI–XII. században már színmagyar jobbágy-nép lakta. Az önérzetes és szabadsága emlékeit, szabadsága törvény-biztosítékait féltékenyen őriző jobbágyokat azonban az egyházi és világi földesurak meg akarák fosztani költözködési szabadságuktól, s törvényileg is röghöz akarták őket kötni, hogy így egy-egy erősebb király hatalma vagy igazságosabb bíró ítélete se szabadíthassa ki őket a zsaroló földesúri önkény alól. A magyar jobbágyság azonban ellenállt. A földesurak úgy segítettek magukon, hogy a szabad magyar munkásokat rabszolgáknak nyilvánították, s külföldre ezrivel eladták. I. László és Kálmán király a XII. század elején már törvénnyel volt kénytelen védeni a magyarságot a külföldi eladástól, annyira pusztította az a dolgos népet. Kálmán e nevezetes törvénye így hangzik: „Magyar nemzetbeli szolgát, vagy akárkit, aki Magyarországon született, ha idegen nemzetbeli is, vagy szolgáló leányt, kivéve a más tartományokból hozott, más nyelven beszélőket, senki el ne adjon külföldre” (60. l.). Ezt a törvényt néhányszor megújították. Mikor pedig a rabszolga-kereskedés külföldön alábbhagyott, s az elégedetlenkedő magyar jobbágyokat földesura elűzni sem tudta, erősebb eszközökhöz nyúlt.

Az elnyomatást, éheztetést, a vadállati kínzásokat ugyanis a magyar jobbágyság századokon át tűrte, s pörrel akarta igazát megnyerni, bajait orvosolni. Igazságot azonban nem találhatott sehol. Mert az úrbéri szerződéseket akkoriban az egyetlen írástudó papok, plébánosok előtt kötötték, s a pap írta meg, őrizte is meg. A plébános azonban a földesúr kegyuraságától függött, a szerződéseket tehát kétértelműen vagy hamisan, a jobbágy-nép kárára fogalmazta meg. Mikor pörre került a dolog, a szerződések legtöbbször elő sem kerültek, mert a hiteles helyekről a papok elsikkasztották; vagy ha megvolt is az okmány, éppen ellenük bizonyított. Mikor

két századon át meggyőződött a jobbágyság róla, hogy az állam és a vármegyei hatalom a földesúri érdekek szolgálatával azonosította magát, s hogy a parasztnak igaza nem lehet: az önsegély, a forradalom fegyveréhez nyúlt. Több se kellett a földesuraknak. A levert parasztokat a legkegyetlenebb kínzásokkal irtották ki tömegesen. Így irtották ki az 1437-i jobbágýfelkelés után a „jó magyar jobbágýság nagy részét Erdélyben s helyére oláhságot telepítettek, míg az életben maradt rész a földesurak önkénye alatt görnyedt s ezzel megindult Erdély oláhosodásának, valamint nemesség-elszegényedésének folyamata” (153. l.). Az V. László, Hunyadiak, Ulászló s II. Lajos idején megszámlálhatatlan lázongó magyar jobbágýot gyilkoltak le magyar uraik. Csak a Dózsa-lázadásban legyilkolt magyar jobbágýok számát 70 000-re teszik. Az 1515-i rabszolgatörvények után pedig a földesúri önkénynek nem volt korlátja. Segített neki a török dúlás-rombolás, mely éppen a Duna-Tisza közí, Tisza vidéki, Dráván túli s dunántúli tiszta magyar népet pusztította állandóan, s vitte rabszójira fűzve ázsiai rabszolgavásárait. Erdélyből a szabad székelýséget tömegesen űzte ki a földesúri önkény az oláh vajdaságba. A XVI-XVIII. században olyan arányt vett a Török- s Lengyelországba való kivándorlása a magyarságnak a túrhetetlen földesúri elnyomás miatt, hogy többször hoztak törvényt a „szökött jobbágý” ellen, s folytonosan kérték a rendek a királyt, hatna a külföldi uralkodókra, hogy a magyar jobbágýokat be ne fogadják. Egész vármegýék, nagyobb vidékek lettek néptelenné az Alföldön, és sülyledtek vissza ősvadon állapotba. Tetézte ezt a gyilkos gazdasági, állami politikát az egymást érő dögvészek sokasága, mely a XV-XVIII. században egy-egy nagy területen emberek, állatok felét, harmadát pusztította el.

A magyar földesúri érdek s az őt szolgáló magyar állami politika azonban lényegileg a XX. században is azonos a XI. század politikájával. Akkor eladták a földmíves parasztot külföldi rabszolgának, vagy elűzték. Ma földönfutóvá teszik, s új hon keresésére kényszerítik. Állandó ezer esztendő s gyakorlata ez nálunk annak a földesúri osztálynak, mely a haza fenntartásában, a nemzeti termelésben, a nemzeti vagyon gyarapításában, a nemzeti kultúra megteremtésében ma sem vesz aktíve részt. Ma is csak a dolgozó nép munkájából éli dőzsölő, henye életét; ma sem produktív, csupán fogyasztó osztály ez.

A dolgos rétegek munkájából elősködő osztály volt harminchárom generáció életén át. Nemcsak hazátlan volt, de a hazának, a magyar nemzetnek, a magyar kultúrának, a magyar népnek nyílt ellensége, pusztítója, önállóságunk elárulója volt a múltban. Ma is ugyanaz. Ennek az osztálynak képviselő-testülete nevében mondotta Rubinek Gyula 1906. október 13-án: „Mindenütt, ahol a munkásmozgalmak jelentkeztek, a veszedelem imminens [küszöbön álló]. Eddig a munkások még csak szerződtek, s tehát a törvény erejével s a hatalom eszközeivel lehetett őket, ahol kellett, a kötelességeik teljesítésére szorítani. Most már azonban vonakodnak a szerződéstől. E helyzetben a gazdatársadalomnak sürgősen szervezkednie és cselekednie kell. Ha a magyar munkások nem szerződnek, külföldi behozataláról kell gondoskodni, és importálni a mezőgazdasági munkásokat Oroszországból és Galíciából. A magyar gazdáknak ezen a nyomon kell haladniok, s amennyiben a jövő olyannak ígérkezik, hogy az állami munkástartalék nem lesz elég, társadalmi úton is kell a szükségletnek megfelelő munkástartalék szervezéséről gondoskodniok.”

Magyarországból, tudjuk, az utolsó tizedben egymilliót meghaladó nép vándorolt ki.* A magyar területek népe megdőbbszent tömegekben mozdul meg s vándorol ki Romániába, Amerikába a nehéz megélhetési viszonyok miatt. De hogy az a 3970 ezer holdon felüli nagybirtokos, ki az ország termőterületének harmadát bírja, ne károsodjék, s ne legyen kénytelen feladni földjét a népnek: idegen munkások behozatalára használja az állam erejét. Állami birtokon szervezett, állami sztrájktrörök mellé behozott orosz, lengyel munkások! Ilyen a magyar „nemzetfenntartó”, „szabadságért küzdő” birtokarisztokrácia szociálgazdasági politikája.

Vagyis a „hazafiság” mindig olyan „dicső erény”, illetőleg fejőstehén volt, mely bőven tejelt, bő hasznat hajtott hangoztatóinak. Ha hasznát nem biztosíthatta, nemzetközi szövetségre lépett hazája legnagyobb ellenségeivel is.

A magyar nemzeti állam egységét, magyar faji jellegét, állami önállóságát, a magyar kultúra kifejlődését ezer éven át a magyar katolikus papság és birtokarisztokrácia döntötte meg, s ez volt Magyarország haladásának, nagyságának legádázabb ellensége; ez ma már kétségtelen!

* Itt az 1896–1906 közötti időszakról van szó.

Magyarországon ma is a kiváltságos birtokarisztokrácia és katólikus főpapság bírja az államhatalmat, a vagyont, a nemzeti termelés túlnyomó részét. Ezért alávetett rabja és prédája Magyarország egy idegen állam, Ausztria kizsákmányoló gazdasági politikájának; ezért van elnyomva vagyoniilag, politikailag, társadalmilag a magyar nép; ezért oly elmaradott kultúráilag az ország, és ezért pusztul oly megdöbbentően az ország dolgozó, termelő néptömege; ezért oly züllött az egész nemzeti élet, ezért oly dezoláltak a nemzet erői, s dezorganizált a munkaszervezet s társadalmi élet.

Magyarország legnagyobb ellensége a kiváltságos, dologtalan osztály. Éppen ezért a haladás és a milliók szabadságának, Magyarország önállósága visszavívásának, függetlensége megszerzésének útja a dologtalan osztályok kiváltságos uralmának összetört roncsain visz és vihet csak előre!

Huszadik Század, 1906. II. 367–385. 1.

MARX, ENGELS ÉS MAGYARORSZÁG*

Leopold Lajos 1879-ben, Szekszárdon született. Jogász, de ideje nagy részét Szekszárd közelében bérelt birtokán tölti. A kritika megjelenése idején már a szocialista mozgalmak elismert szakértője, de foglalkozott a mezőgazdasági munkásság politikai magatartásával és a vallás társadalmi szerepével is (Az olasz szocializmus, Budapest, 1903. klny. a Huszadik Századból, Vallás és agrárszocializmus, Budapest, 1905). Birtokán többször vendégül látta Adyt, Jászit és Szabó Ervint. 1912-ben megjelent A presztizs című szociológiai munkájával – amelyet több idegen nyelvre lefordítottak – nemzetközi tudományos elismerést szerzett. 1948-ban, Veszprém megyében halt meg.

I

Szabó Ervin három kötetre tervezte Marx és Engels válogatott művei magyar kiadását. Az első kötet immár előttünk van. Magában foglalja a *Kommunista Kiáltványt*, III. Napóleon államcsínyét és a tudományos szocializmus két alapvetőjének szellemes, bár néha műkedvelő tallózásait a múlt századderék forradalmi körül. Az első helyen említett két munka – a *Kommunista Kiáltvány* és III. Napóleon – sokkal ismertebbek, semhogy bővebb méltatásra szorulnának. Nevezetesen a *Kommunista Kiáltványt* ma már barát és ellenfél a szocializmus standard workjének, a proletár-osztályharc első gyökeres végiggondolásának ítéli. Magában véve e mű tömör szellemessége, pompás felépítése, mindenre kiterő és mégis egységes

* Marx és Engels válogatott művei. Szerkesztette, bevezetésekkel és jegyzetekkel kísérte és a fordítást átnézte Szabó Ervin. Budapest, 1905. I. köt. 400 l. Vö.: Marx és Engels Magyarországról. Budapest, 1974.; és Glatz Ferenc kritikáját a kiadványról. Népszabadság, 1974. szeptember 8. Melléklet, 5. l.

menete irodalmunk jelentős gazdagodásává avatja első élvezhető fordítását. Csak most fog igazán vérévé válni a magyar olvasónak, amikor nyelvtisztaság és csiszolt stílus teszik lehetővé áthasonulását. Nem egy helyütt idejemúlta tartalmilag, adataira és következtetéseire a tudományos megállapítás és az élet nem egy pontban rácafoltt már, mégis e mű az *Anti-Dühring* mellett a marxista történelemfelfogás legvilágosabb, legélesebb és legjobban körül-sáncolt kifejtése. A forradalomtörténeti cikkelyekről alant bővebben szólnunk. Ami kívülük a kötetben van, Garami Ernő nemes hangú életírásától Szabó Ervin mindig mély jegyzetes kommentálásáig, a magyar munkásosztály értelmes, tagolt beszédének kezdetét jelenti; minden sűrű ív egy-egy rámutatás: ezt akarjuk, így akarjuk, ezért akarjuk. Bennük, általuk szakadnak el az utolsó kötelék-foszlányok, melyek a magyar marxizmust a vásári demagógiához, a féltudás ötletszerűségéhez s az újságíró felszínességéhez fűzték. A magyar marxizmusnak ez a legelső könyve. Újságai, röpiratai, kompendiumai voltak eddig is: könyve mind maiglan ez az egy van. Az ily kicsinynek látszó változások nagy folyamatok felszínre jutott részesei lehetnek. Tarde megállapítása kezd a mi munkásosztályunkban is valóra válni: a tömeg közönséggé fejlődik.

Ami e könyvben szembeszökő, s amiről szerkesztője is megérzi, hogy igazolásra szorul: Marx és Engels forradalomtörténeti cikkeinek felvétele. Legelőször a mélyen megbántott szlávok vették észre Marx és Engels járatlanságát a cári birodalom s a Balkán viszonyainak megítélésében. Idők múlása utóbb minden oldalról kívájtja és elmosta a *Rheinische Zeitung* vezércikkés elméleteit. Ragyogó rátalálások mellett viruló dilettantizmus okvetetlenkedik bennük, s a megakadt, finom levezetések deus ex machinaként kerekíti ki egy-egy üres általánosság. S ami még ennél is jobban lehangol: a tárgyilagosság hiánya. Nincs az a tanítványi szeretet, amely kibékíthetne – teszem – a Kossuth és Klapka fejezet mérgezett nyilaival, bántó ridegségével, mely főleg a Klapkáról szóló részben válik ki érdesen. Mentül inkább feltesszük, hogy a támadások tárgyi igazságai érinthetetlenek, annál kevésbé tudjuk megérteni, azok a tárgyi igazságok miért nem tudnak méltóságosabban megjelenni. Tiszta, férfias rezignációval Vorübergehennek [felülemelkedés] nevezi egy német bölcs azt a fékező lélekelemet, amelyet hiába keresünk Marx e sorai közt. Szinte tolakszik elénk, amit sírjáig gyűlölt, kemény nyakú ellenfele, Bakunyin ír egy levelében (mintegy megjelölve

saját egyéniségének visszáját): „egészséges, okos, erős csak az lehet, aki éltett ahhoz, hogy saját én-jét elfeledje”.

Bárha így e ponton a mester egyéniségének pillanatnyi értékcsökkenését vagyunk kénytelenek szemtől-szembe látni, csak helyeselni tudjuk Szabó Ervin álláspontját, hogy gyűjteményében Marx és Engels forradalmi publicisztikáját is bemutatja. A szocializmus nem dolgozik szentekkel és prófétákkal. Voi si ète troppo ricchi! [túl gazdagok vagytok!] mondta bánatosan Pionono a magyar bíborosoknak, midőn húzódoztak a csalhatatlanság dogmájától. A marxizmus is túlságosan gazdag ahhoz, hogy infallibilitásra szoruljon. A mégoly kimagasló egyest is társadalmi folyamatok alanyi exponensének tekinti.

De van két tevőleges igazolás is. Először: Marx és Engels „pán-európai” értesültsége lehetett mégoly hiányos, egy-egy ma is metszően időszerű megfigyelés, egy-egy gondos elemzés itt is, ott is megragad, reánk magyarokra vonatkozó ítéletük pedig bennünket mindenképp mélyen érdekel. Tanúság az ő ítéletük amaz egyetemes rokonszenv mellett, mely a jobbagyfelszabadító Magyarország harcát fél századdal ezelőtt kísérte. Még az európai közvéleménynek íme legkülönlegesebb részeiben is.

Másfelől: egyenesen hálásak lehetünk a forradalmi fejezetek közléséért, mert ezzel adódott alkalom arra, hogy bevezetések alakjában egy kiforrott, mély és sugárzó értelem megteremtse a magyar materialista történetírás első fejezeteit.

II

Mint ifjúkori szerelmének emlékeit az öregedő asszony, úgy forghatja a mai magyar szabadelvűség az ötvenes évek emigrációjának levéltárát. A mi országunknak szóló titkolt vallomások, a mi jövőnket hívó tüzes esküvések, sok elsárgult levél, sok fonnyadt babérág a forradalmak összevissza hányt archívumában. Arról a félmúltról beszélnek, midőn a magyar faj életösztöne egybeesett az európai demokrácia fejlődésvonalával. Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy vetélkedés folyt – persze főként a türelmes papíron és gyors röptű szavakban –, melyik mód és alkalom tudja legerősebben magához csatolni a magyar ügyet. Kedves, sőt értékes volt az Garibaldinak és Louis Napoléonnak, Czartoryskinek és Bakunyinnak, Engelsnek

és Karl Vogtnak, Palmerstonnak és Mazzininek. Sőt egyikük-másikuk hitt is benne. Jelesül Bakunyin, „Egy muszka ember”, ahogy Marczali úr nevezi népszerűen a nemzetiségről szóló könyvecskéjének szocialista-anarchista fejezetében.*

Húsz évig dolgozott értünk a szabadság babonája kedvéért Bakunyin Mihály, ez a különös rajongó, a mesterséges társadalmi alakulatok fanatikus gyűlölője, aki egykoron nagy álmaiba bele-szótta, amit utóbb Delcassé és Ugron malom alatti fondorlatokkal igyekeztek valóra váltani. Részletesebben akarunk lelkének e hullá-máról szólni, mert némi világosságot derít Marxék magyarbarát-ságára is. A prágai kongresszus után Bakunyin, Palackýtól differen-ciálódva, ki akarja békíteni a szláv demokratákat a függetlenségre törő magyarokkal. A tragikus végű Teleki László meglepetten köze-ledik hozzá, és szeme közé néz szomorú, de gyermekien tiszta tekin-tetével. Aztán megadja a jelt, hogy a hazai szlávokról azontúl tompítottabban írjanak. Az évek peregnek sebesen, de Bakunyin még hű hozzánk. Osztrák és német bírái előtt, Drezdában és Ol-mützben, ahol bilincsbe verik, és a börtön falához vasalják, újra meg újra kijelenti: „Elveimet ismerik, sohasem titkoltam, fenn-szóval kimondtam, akarom... minden mesterségesen egybetákolt ország elpusztítását, elsősorban az osztrák császárság feldúlását” (1860. december 8-i levele Irkutszkból, Herzenhez). Száműzetéséből Ázsián át Amerikába szökve 1861. október 15-én San Franciscó-ból: „Az osztrák monarchia elpusztítása, teljes elpusztítása lesz utolsó szavam.” 1862-ből írja róla Herzen: „Kevés szabad pillana-tában íróasztalához rohan, és írni kezd öt-tíz-tizenöt levelet Belg-rádba, Moldovába, Besszarábiába és Aradra.” 1864 telén már Pulszky Ferencék firenzei szalonjában kavargja a teát, és mikor a Klapka-felkelés tervére Pulszky reménytelenül csóválja érdekes fe-jét, elszomorodik, hogy utóbb finom mondatokat rakjon össze Schopenhauerről...

Az időtt sokan szerették ilyfajta hűséggel a mi népünket. Orosz forradalmárok régi leveleiben olvasunk arról a Muravjev Amur-szki nevű álmodóról, aki komoly államférfiú létére parasztdiktatúrát kívánt Pétervárra, hogy az felszabadítsa a balkáni szlávokat, a lengyeleket és a magyarokat.

Amit a szláv demokrácia e nálunk kevésbé méltatott, platonikus

* *A nemzetiség történetbölcseleti szempontból.* Budapest, 1905.

rokonszenvéről leszögezni akarunk: a rokonszenv eredete. A német hegemonia a szlávság fölött: ez Bakunyiné szemében szabadságbonájuk egyetlen számba vehető ellensége Közép-Európában. Aki a német uralmat nyögi, a szláváságnak, ha nem barátja, legalább érdek-társa. Ezért kell a magyarokat belefoglalni a szláv demokráciába.

Ezzel szemben Marxék álláspontja, melyet Engels a Szabó által kiadott cikkben világosan kifejt, a következő: Vannak forradalmi és vannak ellenforradalmi fajok. Előbbiekhez tartoznak a nagy nyugati népek mellett a németek és magyarok, kik egyedül képviselték országaikban a haladást a történelem századain keresztül. Utóbbiakhoz sorolandók a nemzetiségek elzüllött törmelékei Ausztriában, Magyarországon s a Balkánon. Se múltjuk, se jövőjük. A történelem nem jegyzett fel róluk érdemeket a műveltségbeli haladás körül. Nem ők védték meg nyugatot kelet barbárai ellen, de mindenkor, mint 1848-ban is, nyugat zsarnokait szolgálták, hogy eltíporják kelet szabadságát. E népecskék történelmi feladata csak az lehet, hogy eltűnjenek.¹ A magyarokat ennek siettetésére kell Nyugat-Európa demokráciájának támogatnia.

Így került bele a magyar ügy, mint tertius gaudens [nevető harmadik] úgy a német, mint az orosz forradalom rokonérzésébe. Mondanunk sem kell, hogy mindkét okfejtés téves általánosítás. Ami Marxékat illeti: érthető a csömör, melyet a nemzetiségi kérdés, hogy úgy mondjuk, szabad kereskedelmi megoldása iránt éreztek. Valósággal a haladottabb kultúra egészséges jogát hangsúlyozták az alacsony fejlettséggel szemközt. Tévedésük ott kezdődik, midőn sivár ideológiával, sekély race-elméncséggel [fajelmélet] Európa fajtaíit, mint osztályának növendékeit a tanító, forradalmiakra és ellenforradalmiakra osztályozták. Ilyen differenciálódás a valóságban nincs és sohasem volt. Bizonyos külső körülmények s a kollektív idegzeti fejlettségnek bizonyos foka az államélet fejlődését előretolhatja vagy hátráltathatja. De immanensen forradalomellenes nemzetiség fogalma a legsötétebb praemarxizmus. Tévedésük ott folytatódik, amikor nem látják meg, hogy nyugat tömegeinek jelesebb minősége kelet tömegeinek nagyobb mennyiségével egyensúlyozódik.

Mindezeknél minket jobban zavar a gyökerében társadalomtudományi munkafelosztás megbontása, Marxék és az oroszok között. Az oroszok forradalmi elméletei (remekbe foglalva Lavrov leveleiben) alapjában véve a fejlődés éles pszichológiai hangsúlyozásai, míg a marxizmus a fejlődés éppoly éles materiális hangsú-

lyozója. Ha tisztán, klasszikusan kapjuk a kettőt, a tézis és antitézis összeforrhat magasabb szintézisbe: integrális forradalomtan, a társadalmi pszichofizika egy neme jegecesedhetik ki. Marx és Engels társadalomlélektani eltévelyedése megbontja a munkafelosztást. Egy időben megérezte Marx, hogy itt kontár volt. Ekkor oroszul kezdett tanulni.

III

A könyv forradalomtörténeti felének érdekesebb, igazabb eleme Szabó Ervin javára esik. A néhai zólyomi alispán, Grünwald Béla vezeti tollát a régi Magyarország gondosan elföldelt adalékai közt. Idestova tizenöt éve lesz, hogy Grünwald Bélát, Apponyi hívét, a magyar közélet megörlöttjét, a „régí” és az „új” Magyarország ragyogó irányú történetíróját a párizsi Morgue-ban agnoszkálták. Elgondoljuk: mivé fejlődhetett volna történetírásunk, ha Grünwaldnak iskolája támad? Mivé fejlődhetett volna egy Apponyi Albert, ha nemcsak vezére marad, hanem tanítványává alázkodik e junkerből fejlődött szellemes átlátónak, ez objektív kételkedőnek, e tört szívű megsejtőnek? Ha Grünwaldnak iskolája támad, megtörténhetik-e, hogy a tízkötetes nagy Szilágyi-féle millenniumi magyar történelem 7000 oldalából 2 1/2 (mondd: két és fél) oldal jut az 1514-i pórlázadásnak? Egy akadémiai rendes tag mérlegeléséből és tollából 2 1/2 oldal annak a pórlázadásnak, mely történelmünk egyik legnagyobb eseménye, nemzetünk felének egyetlen sajátos emléke, századokra kiható osztályharc világgraszoló csatavesztése, 2 1/2 oldal oly munkában, mely egyetlenegy századunk ötvösművészetéről 43 oldalt ír? A magyar történetírásnak, úgy tetszik, kiváltsága mindmáig, hogy ilyképp egészítse ki Kálmán király ígését: „a boszorkányokról pediglen, akik még mindig a világon vannak, ne tétessék említés”.

Szabó Ervin tolla nem szolgatoll. Egyelőre lehet: az Akadémiába sem vezet, s adalékai nem szűrődnek át vezércikkekké. Az osztályharcok csatazaját kihallja ő minden vitam et sanguinemből [életünket és vérünket]*, és az egész vonalon feldaraboltnak látja a nemzeti akaratot, megosztottnak a nemzet érdekeltségét. A ma-

* E felkiáltással fogadtak hűséget a magyar rendek 1741-ben Mária Teréziának.

gyar forradalom ideológiáját méri fel és találja könnyűnek. „Nem a magyar forradalom lekicsinylésének a vágya tör ki belőlünk – mondja –. Ha van a magyar nemzet történetében esemény, amelyre büszkeséggel tekinthet vissza: bizonyára a forradalom az: s ha egy nemzet múltja feljogosít következtetésekre a jövőre vonatkozólag: a forradalom nagyszerű harcaiból merítjük a reményt a jövőre. De a magyar forradalomnak azon megvilágítása, amelybe a hivatalos történetírás helyezte, a magyar forradalom azon hagyományai, amelyeket a hivatalos közvélemény szít – sem a harc dicsőségét nem osztják el az érdemek szerint, sem oly megismeréseket nem nyújtanak, amelyeket haszonnal értékesíthetnénk, a jövő fejlődésnek útját munkálván.” „A magyar forradalmat csak úgy érthetjük meg, ha annak tekintjük, ami valóban volt: a középne-mességnek a nagybirtokos osztály ellen folytatott osztályharca be-fejező fázisának.” Szögesen ellentétbe állítja módszerét bizonyos írók és irodalomtörténészek „bornírt önteltségével”, akik „egy írói akadémia alapításában nagy szociális fordulás sarkkövét látják és láttatják”. Eredményeinek veleje ez: minden társadalmi történés osztályharcok mozzanata, a társadalmi fejlődésben a legjobban követhető vezérfonal a mindenkori anyagi osztálydetermináltság, e szabályok egyetemesen érvényesek, azokat a magyar történelem-ből sem lehet elsikkasztani, s szabadságharcunk regés csillámai sem vethetik homályba. Ez jelöli ki útját, amint végigszánt – par-lagföld magányos szántója – a XVIII. század meghasonlásainak anyagi bázisán, s megkapó elemzőképeséggel választja le a fel-építményt, kimutatva kezdetleges lazaságát, valahányszor az alap süppedékes. Egy-egy metsző megjegyzéssel vág bele a negyvenes évek Kárpáthy Zoltánjainak osztályromantikájába, és bátor és hű pillantása mindig megkeresi és a [sic!] csöndes Magyarországot messze-messze a színfalak mögött. Kivált Kossuthot nálunk szo-katlan élességgel támadja, de mindig becsületes tárgyilagossággal és magas szempontokból. Megszorítja a negyvennyolcadiki tör-vényhozás érdemeinek határát, kiszűri a szükségképpen deformá-lódott nyugati ideológiát, mely elfáradt, mire ideért, vagy lerítt a tőle idegen fejlődési fokról. Kimutatja, mely tömérdek része volt a tömegmozgalomnak a 48-as parlament határozataiban, hogyan formálta ottan-ottan a tömeglélek a parlament lelkét, mint szob-rász az anyagot, és hogy mily kevéssel beérték volna, ha csak tőlük függ, a demokrácia országgyűlési opportunistái. . .

Mindezt előkelően, túlzás és ízléstelenség, póz és szőrszálhasogatás nélkül, komoly és lendületes szavakban, tömör és szabatos irállyal mondja el. Szerényen sorakoznak súlyos mondatai, mintha nem is jelentenék egy új történelmi iskola kezdetét Magyarországon. Hogy a kérdés mindazáltal előttünk nem látszik oly egyszerűen exponálhatónak, mint ahogy ezt Szabó teszi, nem titkolhatjuk. Bárha az ő történelmi materializmusa a legnemesebb értelemben vett némely engedményt tesz a kollektív lélektannak, történeti magyarázatai mögött úgy érezzük, még mindig maradnak asszimilálatlan elemek. Hogy történhetett, hogy a magyar fő- és középnemesség osztályharcában – bárha, mint Szabó kimutatta, helyenkint zúgolódva – mégiscsak egy harmadik: a parasztosztály vezetett vérrel, áldozattal, vakhittel? Miért, hogy annak az osztályharcnak vezéreit parasztságunk foglalta legendákba, s hogy különösen Kossuth presztízse nem a középnemességnél, hanem a fajmagyar parasztság közt még mindig eleven és törhetetlen? Hogyan, mily folyamatok révén megy végbe ez a misztikus rabul ejtés? Honnan szakadt le a köd, mely televényeinket megüli, honnan szüremlik át rajta a rejtelmes csillogás, mely elkábít, és szolgálkat és katonákat és könnyeket nevel idegen isteneknek?

Huszdik Század, 1907. I. 151–156. l.

JEGYZET

1. Ez az erőszakolt megállapítás a német demokrácia csökönyös hagyománya. Rodbertus-Jagetzow írja: „Remélem, megérem még az időt, midőn az oszmán örökség német kézre jut és német katonák és munkászászlóaljak sorakoznak a Boszporusz mentén.” Lassalle sem ismerte el a szlávok egyéb jogát, mint hogy olvadjanak be a kultúr-nemzetekbe. (*Briefe von F. Lassalle an K. Rodbertus-Jagetzow*. Berlin, 1878. 56–57.) Még az orosz–török háború idején is aggódva kérdi Liebknecht röpirata: Soll Europa kosakisch werden? (vö. *Bakunin's Briefwechsel*. Stuttgart, 1895. CIII.)

AZ ÚGYNEVEZETT „REFORMORSZÁGGYŰLÉS”*

Az itt következő kritika is fényt vet a radikálisok és a korabeli magyar polgári történetírás – amelynek egyik legtekintélyesebb képviselője az itt kritizált Marczali Henrik – viszonyára. Harkányi nagy elismeréssel ír Marczali anyaggyűjtő munkájáról, de igen kritikusan kíséri végig Marczali gondolatmenetét. Helyteleníti, hogy a tudós szerző nem emeli ki kellőképpen a II. József halála utáni nemzeti ellenállás nemesi jellegét. Munkájából úgy látszik, hogy szerinte az egész nemzet – osztály és vallási különbségekre való tekintet nélkül – állt szemben az uralkodóval. Nem látja Marczali Harkányi szerint – és ebben is teljesen igaza van – azt a nyilvánvaló tényt, hogy a nemesség elsősorban anyagi érdekeit védve szállt szembe a központi hatalom intézkedéseivel. A kritikus érvekhez azonban Harkányi többnyire Marczali könyvéből meríti a tényanyagot, bár a parasztság kizsákmányoltságáról és a polgárság helyzetéről máshonnan is hoz adatokat. Marczaliéhoz mérhető forrásismerettel nem rendelkezik, az osztályellentéteket a történelmi fejlődés rugóinak tekintő modern történetiszemlélete alapján már ismert, feltárt tényeket értelmez újra. Ez a hozzáállás – a szemléleti újdonság, többek közt a marxizmus alaptéziseinek helyes interpretálása, ugyanakkor a kutatás felületessége vagy hiánya – általában jellemző a radikális gondolkodók történeti írásaira. Számos egyoldalú, kevésbé árnyalt megállapításuknak ez fő forrása. Adott esetben például a primer források elemzése a parasztság magatartásáról feltételezhetően árnyaltabb képet adhatott volna. A radikálisok gyorsan és teljes mértékben akartak leszámolni a hagyományos, nemzeti jogokat és sérelmeket előtérbe helyező történetírással. Mindezeknek a megállapítása természetesen nem lehet utókor elmarasztalás, csak a tények leszögezése: a radikálisok történeti tárgyú írásaikat is a korabeli társadalmi viszonyok átalakításáért

* Marczali Henrik: *Az 1790–91-ediki országgyűlés*. Budapest, 1907. I–II. köt. VII, 393, 382 l.

Jolytatott harc fegyvereként kívánták felhasználni és ez árnyalt elemzések helyett az alapkérdések világos feltevését és megválaszolását tette szükségessé.

Egyének és nemzetek jellemét válságos helyzetben ismerjük meg legjobban. Ily szempontból tanulságos az 1790–1792-ig terjedő időszak, melynek középpontjába történetíróink az úgynevezett reformországgyűlést helyezik. Amint látszik, e nézetet osztja Marczali is, mivel szerinte az 1790/1. diétát „de Gerando Ágostonnak 1858-ban megjelent műve óta méltán tartották az új Magyarország kiinduló pontjának”¹. (V). E pont közelebbi megfigyelés után több alpontra bomlik: 1. József visszavonja alkotmányellenes rendeleteit. 2. A nemzeti ellenállás sikerrel működik. 3. A karok és rendek győztes hadvezérekhez méltó szigorral állapítják meg az új király koronázási hitlevelét. 4. II. Lipót ezt nem fogadja el. 5. A karok és rendek teljes vereséget szenvednek. Az egész folyamat tehát nagyjában a telihold ama változásaihoz hasonlít, melyek a vándorok lámpájának megfogyásához, ideiglenes kialvásához vezetnek. Az egész idő alatt a Luna mendax [hazug hold] C betűt mutat: azt hazudja, hogy ő tulajdonképpen nem fogy, hanem növekedik. Hasonlóképp hirdették és hirdetik azt, hogy a kialvó „reformországgyűlés” erőben, hatásban nem gyengült, hanem erősbödött. Quod est demonstrandum, mit különben még igazolnunk kell. Lássuk tehát Marczalival az eseményeket, és nézzük egyúttal, hogy kiváló írónk mennyire teljesíti a történetíró három alapvető kötelességét: az események pontos leírását; a történés okainak és következéseinek kiderítését.

II. József halálos ágyán összes intézkedéseit – úrbéri, türelmi és plébániákra vonatkozó rendeletei kivételével – visszavonta. E kétségtelen tényt Marczali helyesen állapítja meg. A megokolás ellenben kétféle és ellentmondó. Egyik helyen azt állítja, hogy a kalapos király: „mintegy bocsánatot kér élete művéért, elismervén a nemzeti akarat győzelmét a császári akarat fölött” (I. 3). Vagy negyven oldallal tovább ezt olvassuk: „Nem is a szorosan vett magyar viszonyok, hanem az európai bonyodalmak, a porosz állásfoglalás és ezzel szemben a monarchia belső megrendülése kényszerítette Józsefet arra, hogy maga döntse meg rendszerét” (I. 41). E két ellentétes nézet közül az utóbbit fogadjuk el: „Ha a tisztí névtárt

József idejéből átlapozzuk, ugyanazon családok tagjait találjuk hivatalban, melyek ősi idők óta mostanáig a megyékben befolyással bírnak, csak kivételesen akadunk egy-egy nem nemes alispánra (Manigay Sárosban, Hajnóczy Szerémben); csehekre éppen nem szorult a császár, hivatalnokai a magyarokból is kitaláltak². E felfogással egyezik meg az egykorú, mikor arra hivatkozik, hogy a császárnak rendeleteit nem kellett erőszakkal érvényesítenie.³

Csak a szerencsétlen török háborúk és a nemzetközi bonyodalom hatása alatt tört elő és kért eget az elégedetlenség, melynek felvirágzását a József halálát követő interregnum nagyban elősegítette.

II. A császár elhunytá után elhatalmasodó nemzeti ellenállást Marczali valóban egyaránt nagy tudással és szorgalommal gyűjtött adatokkal írja le. Történelmünk eddig teljesen homályos lapjára vet fényt. Megismerkedünk 1. Pest megye határozatával, mely „arra enged következtetni, hogy a szép szavak mögött itt is a régi állapot teljes visszaállításának szándéka lappangott” (I. 12). A vezető megye még a polgárok öltözetét is szabályozza (I. 45). „Másutt a nemzeti ruha nagy történelmi ünnepek méltó díszé. Nálunk... tiltakozás a modern eszmék és különösen azok főeszköze – a munka ellen. A ruha és annak kultusza jobban kifejezi az akkori úri Magyarország gondolkodását, érzését, ezer röpiratnál és »polgári« eskünél. A feudalizmus visszaállításának volt ez a külső jele” (I. 357). E helyes megállapítást a többi megyei határozat szintén igazolja. Nógrád még Mária Terézia újításait is sokallja (I. 13). Zemplén kívánságának, „hogy úgy mondjuk, csak nemesi tartalma van” (I. 20). Vas megye követelése: „legalább 1780-at állítsák vissza megszorítás nélkül... Ha pedig visszaáll az 1780, restrikcio nélkül, nemcsak a paraszt válik ismét jogtalanná, hanem a protestáns is” (I. 26). Abaúj és Torna megye „a jobbágyság sorsának javításáról nem akar tudni” (I. 18). E kiváló megye Werbőczire hivatkozva országgyűlési rendelkezés híján még a kínvallatást eltörlő császári rendeletet sem fogadja el.⁴ – Még sok virágot mutathatnék abból az ékes koszorúból, melybe Marczali a megye bűneit gyűjti, de a felsorolt néhány példa is kellően igazolja a szerző nézetét, mely szerint „a mozgalom... lényegében konzervatív volt, a nemesség minden kiváltsága megerősítésére irányuló” (I. 88). A maradiságon felül további indítók az, hogy a katolikus egyház javára újra meg akarták fosztani a protestánsokat a II. Józseftől nyert szabadsá-

goktól (I. 324). Ezt is fenntartás nélkül elhihetjük oly korról, melyben Baróti Szabó Dávid kiváló költőnk így érvel: miként az úr „kellemetlen eszközökkel” visszahozhatja megszökött szolgáját, úgy a protestánsokat is jogosan visszakényszeríthetjük az egyház kebelébe. A nemzeti ellenállás festésénél tehát a tények nagyon pontos leírásával és az események közvetlen okának helyes megállapításával találkozunk. Csak egy lépést kellene még szerzőnek tenni, hogy miként fél századdal ezelőtt Horváth, ő is meglássa az egész felbuzdulás gazdasági rugóját: „Nem annyira a fenyegetett nemzetiség, mint a megsértett önhaszon és hiúság volt indító oka” a nemesség eljárásának.⁵ E helyett a mi írónk a mozgalmat mindekelőtt néhány szó „mágikus hatásának” tulajdonítja (I. 109., 110). Épp az utolsó időben láttuk, mily mértékben vesztegetik meg a köztudatba átment jelszavak és azok érzelmi együtthatói a tömegeket. Nem tagadjuk tehát az ideológiák hatását, csak másodrendűnek tartjuk azt, és helytelenítjük, ha maga a történetíró felül a „szavak mágikus hatásának”: Marczali konstitúcióról, a nemzet felségéről beszél (I. 110–111), és nem szívleli meg Martinovicsék oly találó megjegyzését: „Az Arisztokrati Ország igazgatásának modgya alatt az Országnek Méltóságok Rendei... tsak az önnön magok, nem pedig az egész Nemzetnek keresik boldogulását... ki lészen közületek az ollyas... ki azt merhesse mondani, hogy ezen Privilegyiumok, s Hazánknak törvénnyei mostani időben a mi igaz boldogulásunkat előre mozdíthatnák?”⁶ Bizony nem alkotmány és népfelség, hanem kiváltság kellett a nemességnek! Alighanem téved Marczali akkor is, mikor harmadik csodának a magyar szabadságot teszi meg, „melynél magasztosabb fogalmat alig képzelhetünk” (I. 7). A következő lapon pedig azt olvassuk, hogy e magasztos fogalomnak vagy jelszónak „1790 elején volt komoly tartalma is és pedig két irányban. Először is: jelentette a nemesi kiváltság teljes visszaállítását – – –”. Azaz a kiváltságos rendnek kellett – de ezt már nem szerző mondja – ösiség, regale, dézsma, robot, mentesség adó, vám és katonáskodás alól; kellett úriszék; kellett előjog, mely szerint megyei tisztviselő⁷, bíró⁸ és országgyűlési küldött⁹ csak birtokos nemes lehetett. Kérdés, hogy az ilyen szabadság magasztos fogalom-e? Az pedig már valóban megdöbbenő, hogy Marczali a következőket írja: „a legőszintébb, a legbecsületesebb, legtartalmasabb jelszó: a hazafiság. Ebben Magyarországon mióta a magyar nemzet elfoglalta, sohasem volt hiány” (I. 112).

A főurak harca II. Endrével; a megadóztatott nemesség „nemzeti ellentállása” és nagy összeesküvése Mátyás ellen; II. Ulászló kora; a mohácsi ütközet, melyhez a királynak hitelbe kellett Bécsből ágyút és lőport vennie; a kuruc felkelés árulói és a muszkavezetők 1848-ban; az adománylevelek egész légioja, mely árulást árulásra halmoz és örökít meg... ily és ehhez hasonló számos tény láttára valóban túlzás, ha valaki a nemességgel és főnemességgel való összefüggésben hazafiságról beszél, melyben sohasem volt hiány!!! Kiváló történetírónk e nagy eltévelyedése oly siralmas, hogy Kőlcsey tréfás, de nagyon találó meghatározásával kell ellensúlyoznunk: „Uraim, drága kollega uraim, mi a patriotizmus? Felelet: opposíció! És mi az opposíció? Felelet: tagadása annak, mit az udvar állít és a perszonális! De ha az udvar történetből igazat állítana? Felelet: azt meg nem engedjük. Az öreg Balog – Isten nyugtassa – 29 nap vitatott valamit tűzzel és vassal, s ha a perszonális végre megadta magát, s a harmincadik nap a tárgyat elfogadá: az öreg felpattant s tüstént az ellenkezőbe rohant által.”¹⁰ Az ilyen hazafiság az elme gyarlóságából fakad; a másik elterjedt alaknak kútfeje az önzés: A nemesség hazaárulót lát mindenkinben, aki kiváltságait a legcsekélyebb mértékben korlátozni akarja. Az uralkodó osztály ismét az egoizmus ama fokára hágott, melyet Mária Terézia idejében Kollár állított pellengérre.¹¹ E nézet igazolására Marczalinál is találunk kellő adatokat: A megyék előbb az ellenség előtt álló katonák lázítását kísérlik meg; később pedig sehogy vagy alig védik a félrevezetett szegény embereket (II. 86., 110). Némely politikusokat a porosz készpénzzel veszteget meg (I. 256., II. 4., 148), mások a nemzeti ellenállás megerősítésére (előjogaik védelmére) alkudoznak a monarchia ellenségeivel (I. 262). Az első kísérletet Berzeviczy János 1788-ban tette. „Őt a földmérés, a nemesi adómentesség veszélye készítette e lépésre” (I. 242). A külfölddel való cimboraság még az országgyűlés folyamán is tartott (II. 141). Mindezt szerző nagyon kíméletesen, minden hangsúly és feltűnést kerülve mondja el. Modora hasonlít némely újságoknak ama mentegető, csillapító hangjához, melyen előkelő emberek öngyilkosságának okairól beszélnek. A porossal való tárgyalásban pláne semmi gáncsolnivalót nem lát. Ha eszébe jutna, hogy ugyanaz a nemesség pár évvel később Ferenc kényuralma alatt I. Napóleon segítségét nem fogadta el, úgy fel kellene vetnie a kérdést: miért volt II. Frigyes Vilmos támogatása kívánatos, és miért nem óhajtották a franciákét? Erre

csak egy lehetséges feleletet találok: a nagy forradalom császára, mint egyéb nemzeteknek, úgy a magyaroknak is teljes szabadságot, tehát a nép felemelését és a középkori hűbériség megszüntetését ígérte. Ily szabadság pedig egyáltalában nem volt kedves ama oligarchiának, melyet épp II. József szabadelvű újításai vittek a porosz segítség kérésére. Ez jellemzi a szóban forgó kor uralkodó osztályainak hazaszeretetét!

A jelszavak értékelésénél mindezekre való tekintettel nem oszthatjuk Marczali nézetét. Ellenben helyesnek és tanulságosnak ítéljük azt, mit a nemzeti ellenállás eredményeiről mond. Látjuk, hogy a megyei tisztújításoknál azok nyernek hivatalt és hatalmat, kik a forrongást szították. Az önérdek és önzés diadalmaskodik az országban. Az ellenséget a honárulás vádjával teszik el láb alól. Mint száz évvel később, úgy e korban is akadt főispán, ki nem kapott ételt, szállást... (I. 128–131) A megriadt kormány is tett némely engedményeket, melyek újabb fényt vetnek a nemzeti ellenállás okaira. Így: „az iskolakényszer... megszűnt... A nemesek nem fizetnek ezentúl vámot... összeírás ezentúl csak portális lehet. A hús limitációja ismét megkezdődik. Az úriszék ismét megkezdí működését... a József által kibocsátott igen szabadelvű cselédszabályzat is érvénytelenné válik... A városok is visszanyerik előbbi berendezésüket, sőt azon előjogaikat is, melyeket a vallás dolgában gyakoroltak. Ez volt talán a legnagyobb engedmény, melyet a kormány a katolikus reakciónak tett... a magyar kormányshékek... a tolarenciát törvénytelennek nyilvánítják... Légrövidebben végeznek a közgazdaság ügyével. A vámrendszer, valamennyi sérelem között a legnagyobb, megmaradhat. Hisz megvolt már Mária Terézia korában is!” (I. 119–122)

Végső elemzésben tehát azt mondhatjuk, hogy Marczali nagyon jól írja le a nemzeti ellenállás lefolyását; okát egyrészt helyesen állapítja meg a nemesség maradiságában, mely az önzéssel egyenlő értelmű, de másrészt a jelszavak értelmezésénél túlságos elnéző. A harc következményeit ismét jól és pontosan tárja fel.

III. Ezek után az a kérdés merül fel, vajon mi tette a mozgalmat eredményessé? Magyarország 7 008 574 lakosa között kb. 325 894 tartozott a kiváltságos rendhez.¹² A nép nagy tömegeinek támogatása nélkül tehát a nemzeti, helyesebben nemesi ellenállás belső súlya igen kicsiny lévén, másutt kell a rejtély kulcsát keresni. A nemzet ereje csak akkor jöhet számításba, ha az egész nép állást

foglal. Ezt tételezi fel Marczali: „alig lehet kétségünk afelől, hogy nemcsak a polgárság, hanem még a pórosztály jelentékeny része is rokonszenvezett a mozgalommal. . . igazán nem osztálynak, hanem valóban a magyar nemzetnek általános mozgalmával állunk szemben” (I. 114). Később azt olvassuk, hogy a nemesség csak „akarja megnyerni a parasztot” (I. 266), és „a parasztok dekretumá”-val is megismerkedünk (I. 230–234), melyben Szabolcs, Bihar, Zemplén jobbágysai kifejezetten a legélesebb szavakkal a nemesség ellen és a király mellett foglalnak állást. E tényt helyesen magyarázza szerző, mikor azt mondja, hogy „az akkori alkotmány mégis csak arra nézve vonzó, kit jótéteményeiben részesít: a főpapra és földesúrra nézve. A katonát, polgárt, parasztot, de még az alsópapságot is inkább eltaszítja” (II. 179). Ezekre való tekintettel mégis kérdéses, „vajon a magyar nemzetnek általános mozgalmával állunk-e szemben”?

A felelet igen nehéz, mivel a szegény, nyomorult adózó nép emlékiratok szerkesztésével nemigen foglalkozott. Így csak az egykorúak nézetére és a helyzetből vont következtetésekre szorulunk. Az első forrás keveset ad, mivel a régi írók többnyire éppoly kevéssé foglalkoznak a paraszttal, mint Marczali.¹³ Néhány kivételből mégis azt következtethetjük, hogy az úr és szolga közti viszony egyáltalában nem kifogástalan. A leghivatottabb megfigyelő szerint: „Minden fellebbvalója, sőt mindenki iránt, aki nem sorsosa, vele született bizalmatlanságot tanúsít a paraszt.”¹⁴ Mások panaszából szintén arra következtethetünk, hogy a jobbágyság helyzetének embertelen voltát már a kortársak észrevették.¹⁵ És valóban, az adózó nép állapotának futólagos szemlélése is valószínűtlenné teszi a Marczalitól föltételezett összhangot:

Magyarországon körülbelül 1 298 816 felnőtt férfi¹⁶ családjával együtt a legnagyobb nyomorban élt. A nemes úr tulajdonosa a földnek, melynek használásáért a jobbágyság terményadóval (kilenced), készpénzzel (ház, pálinkafőzés, boltnyitás után) és munkával fizet.¹⁷ A robot az év 365 napjából 315-öt kötött le a földesúr számára.¹⁸ E terhek elviselhetetlen nyomasztó voltát kútfőink majdnem egyhangúlag kiemelik.¹⁹ Ezenkívül a katonatartás²⁰ (deperditák) és egyházi adó is nyomta a pórnép vállát, mely mindeme terhek behajtásánál kíméltre, sőt igazságosságra sem számíthatott, mivel az ura és közte felmerült jogi vitákban bíróként maga a földesúr döntött²¹, kit a törvény még büntetőjogi hatalommal is felruházott.²²

Ily gazdasági és jogi viszonyok között nem csodálkozhatunk, ha azt olvassuk, hogy a jobbágy lakása éppoly szép, mint a baromól²³, ruhája igen hézagos²⁴; étele pusztán kenyér, kása, szalonna, fokhagyma²⁵, a gyakori éhínség idejében pedig tatorjángyökér²⁶, „valami kákának gyökere”²⁷, lóhús kenyér nélkül²⁸, vagy pedig lopott makk.²⁹ E nem éppen kiváló eledelokkal táplált testnek nyáron éjfél után 2 órától, télen 5 órától estig munkában kellett állnia.³⁰ Ily elnagyolt és egyáltalában nem részletes kép láttára is csodálnunk kellene, ha a jobbágy szeretné zsarnok urát. És tényleg a paraszt-lázadásoknak egész a XIX. század derekáig elnyúló szakadatlan láncolata amellett szól, hogy a pórosztály jelentékeny része nem rokonszenvezett a nemes urak „alkotmányharcával”. A kákán, tatorjángyökéren, lóhúson, makkon élő nyomorult adózó aligha lelkesedett a szent korona eszméjéért. . . .

Valószínűleg ugyanez állt a polgárra, kit a nemes úr megvetett³¹, foglalkozását tisztességtelennek (*occupatio inhonesta*) nevezte³², belőle mindenféle adót préselt.³³ Ennek ellenére csak ritkán találkozunk a harmadik rend méltó panaszaival; de csak azért, mivel a polgár nem jutott szóhoz. Sok városban a nemesség tömörült³⁴; mindegyikökből a tanácsot élethossziglan nemesekből állították össze, és nemesek képviselték a szabad királyi városokat a diétán³⁵, hol különben is a *Tripartitum* kiforgatásával és ravasz prókátorfogással az összes városoknak csak egy szavazatot engedélyeztek.³⁶ Mindeme gátló körülmények ellenére is megnyilatkozott néha a polgárság felháborodása. A nemességtől nem várhatott méltányosságot, tehát közvetlenül a királyhoz fordult kérvényével, melyben kimondja: „vagy feltétlenül és egyedül Felséged apai védelme alá helyezkednek, és kizárólag Felségedtől, törvényes királyuktól és jogalkotójuktól várják mindama jog fenntartását és engedélyezését, melyek minden civilizált országban a polgári osztályt megilletik”, vagy pedig azt kéri, hogy az országgyűlésen lehessen szavuk.³⁷ Ez tehát kétségtelenül a főhatalomtól való segélykérés az oligarchiával szemben.

Mindezek után Marczalinak a nemzeti ellenállásra vonatkozó ama megállapítása, mely szerint: „igazán nem osztálynak, nem is egyes nemzetiségnek, hanem valóban a magyar nemzetnek általános mozgalmával állunk szemben”, alighanem téves. A talán még fennforgó, különösen a nemzetiségek magatartására vonatkozó kételyeket eloszlatja az országgyűlés története.

IV. A nemesség terveit az országgyűlési utasítások világítják meg: Pest megye nézete szerint: „Püspök, apát, de még egyszerű javadalmas is csak gyökeres magyar nemes lehessen” (I. 186). „Kamarai és más tisztségre csak magyar nemes nevezhető ki” (I. 191). „Harmincad-vám-rév stb. hivatalokban a főigazgatás magyar nemesei kezében legyen; kisebb hivatalok a szabad királyi városok polgárainak jussanak... A postaigazgató az 1715: 22. tc. szerint magyar nemes legyen... A bányakamarák főtisztviselői nemesei legyenek... Minthogy ez (a *Tripartitum* I. 9) minden nemest, akár donációs, akár armalista, felold az adó alól, eltörlendő az 1723: 6. tc., mely az utóbbiakat megadóztatja... Minden nemes és indigena csak magyar ruhában járjon, a nők is... A nemességet 'infamia' büntetése alatt önkéntes adományra még felszólítani sem szabad, nemhogy kényszeríteni” (I. 192–193). A Mária Terézia-féle urbárium törvénytelen, tehát eltörlését és új kidolgozását követelik (I. 200). Íme ez volt „az akkori birtokos nemesség mérsékeltebb és meggondoltabb részének politikai és társadalmi felfogása” (I. 202), kétségtelen igaz tehát, hogy a nemesség „az államot lehető dúsan eltartó és ellátó intézetnek tekinti” (I. 139).

Ezek után szerzőnk, ki valóban javíthatatlan optimista, azt kérdi: „Miben áll tehát a haladás az előbbi korokhoz képest? Kétségtelenül abban, hogy most már nemcsak a nemesség eddigi uralkodó felekezetét, a katolikust, hanem vele együtt az eddig viaskodott protestánsot is elismerik teljes jogú polgárnak” (I. 203–204). Vegyük tehát elő Marczali művének II. kötetét, és nézzük ebből az elismerést gyakorlatban: A karok és rendek nem egyeznek meg abban, hogy a protestánsok jogainak biztosítása belejő-e vagy sem a hitlevélbe? Mindkét fél külön tervezetet készít. „A nagy nemzeti kérdésben periratokat váltanak” (II. 226). A katolikusok azt követelik, hogy a vallásukat elhagyó nemesei többé hivatalt ne viselhessenek; a nemtelenek valláscseréje pedig egyszerűen tilos. Vegyes házasságoknál, ha katolikus az apa, úgy hitét összes gyermekei követik, ellenkező esetben a vallás a nem szerint igazodik. A törvénnyel ellenkező megállapodás csak akkor érvényes, ha a katolikus házastárs javára állítják ki stb. (II. 231–232). A dunai kerületek, melyekben a katolikus elemé a többség, követeléseikkel még sokkal kevésbé figyelnek a Marczali-féle haladásra: „Katholikus ünnepek megtartása a protestánsokra megbotránkozás elkerülése céljából kötelező.” Templom építéséhez vegyes bizottság és a

megye engedélye kell. A katolikus pap járhat protestáns beteghez és rabhoz, sőt jogában áll ezeket „teljes szelídséggel oktatni”. A protestáns könyvek nyomtatását ellenőrzi a cenzúra. Vegyes házasságokból származó gyermekek kivétel nélkül a római katolikus hitben nevelendők. Római katolikus áttérése tilos stb. stb. (II. 253–254). Ennyi követelés szelíd lelkű írónkat is felháborítja. A tervet így jellemzi: „Csupa horog és csapda. A keresztény szeretet csak annyiban nyilatkozik meg, amennyiben gondoskodik arról, hogy az ügyvédeknek legyen munkájuk elég, századokra” (II. 258). A nagy haza- és testvéri szeretet eredménye persze az, hogy a két felekezet sehogy sem egyezett meg, hanem kénytelenségből a koronázatlan, tehát – horrendi dictu! [kimondani is szörnyű] – még nem is alkotmányos királyra bízta a döntést. Ez mérsékelt és méltányos volt. A kalocsai érseket persze sem a körülmény, sem az előzetes megállapodás nem gátolja abban, hogy „felemelt és lelkes hangon az egész klerus nevében” ne mondjon ellent. Megindultak a királyllyal való alkudozások; mikor ezek sem vezettek célhoz, az új törvényt az ellentmondással együtt cikkelyezték be. A keserves vita hatását legjobban Széchenyi Ferenc szavai jellemzik: „Búmba hallgatok, mert hazámon már nem segíthetek. Ha nőtlen volnék, itt hagynám ezt az országot, amely csak annyiban különböző Spanyolországnak inkuizíciójához, hogy ott csak magányos embereket ölhet a papság és itten az egész országot áldozza opíniókért és perszonális ambíciókért fel.”

A papság vétőjének olvasásakor okvetlenül a lengyel országgyűlésre kell gondolnunk, melynek képét a magyar törvényhozó testület egyéb rokon vonásai még jobban kidomborítják. A polgárokat nálunk sem tűrték, még hallgató minőségben sem; ellenben a cenzúra hasznos intézményét a KK. és RR. szintén alkalmazták. Erről Marczali is megemlékezik, úgy en passant [futólag] (I. 341), bár más helyen ezt mondja: „a felsőtábla cenzort akar kirendelni a jegyzések (diarium) számára, mibe a karok nem egyeznek” (I. 381). Ebből azonban nem következtethetünk elhamarkodottan a rendek szabadelvűségére. A *Magyar Kurir* szerint: „azt írhatjuk, hogy maga az Ország gyűlésre és a 2. Táblának fejei a Kurirnak Rostát [cenzúrárt] rendeltetnek”³⁸. A tiszai kerületek hitlevéltervezete pedig így határozza meg a „sajtószabadságot”: „Isten, vallás, király, az ország fensége és joga ellen való zabolátlan írások, valamint szemérmetlen könyvek kivételével: korlátlan sajtószabadság uralkod-

jék Magyarországon; a cenzorokat pedig ne a király, hanem az ország nevezze ki...”

Az irodalom mellett a nyelvkérdésnél is megnyilatkozik a határtalan önzés, mely tisztára hatalmi szempontból mérlegeli a dolgokat. Nagyon helyesen sejteti Marczali, hogy a magyar nyelvben járatosabb protestánsok a latin műveltségű papsággal azért civakodtak a nyelv felett, mert e döntéstől függött, mely párt emberei lesznek alkalmasabbak a hivatalok betöltésére (II. 248). Íme ebben lelem fel az annyira magasztalt nyelvkérdésnek valódi gyökerét! Ha mindezen felül még az országgyűlés tárgyalási rendjének hiányára, a nagymérvű fegyelmezetlenségre (I. 363) gondolunk, úgy megokolt a szerző kijelentése: „Valóban nem kellett Krakkóba menni, hogy lengyel országgyűlést lásson az ember” (I. 364). E hazafiatlan meg a jobb nézet között való átmenetet jelez a következő megjegyzés: „Fegyelmezetlenek még, de azért ez nem lengyel diéta” (II. 2). Végre teljes dicséretet ama vélemény érdemel, mely szerint a magyar országgyűléshez „fogható akkor is, később is kevés volt Európában... komolyságban, tagjai nagy részének erkölcsi és szellemi kultúráját nézve, a magyar diéta bármelyikkel felvette a versenyt” (II. 295). Szerző néha így játssza végig az ellentmondások egész skáláját! Végül pedig hibáját azzal tetézi, hogy a magyar rendi országgyűlést állandóan a francia polgári forradalom gyűléseihez hasonlítja. Ez nagy baj, mivel így a tájékozatlan olvasóban, bár akaratlanul, azt a hitet keltheti, hogy a két nemzet műveltsége, szelleme és törvényhozása között valami rokonság létezett. Lám Townsont nem köti a hazafiság, és ő nyíltan meg is mondja: „Magyarország politikai intézményei sokkal maradibbak, mint Európa többi népeie.”³⁹ Nem döntök elhamarkodottan az angol mellett, hanem arra kérem a hazafias és hazafiatlan nézet között ingadozó olvasót, tekintse meg a tiszai kerületek diplomatervezetét: „Hangadó a tiszai kerület, »a diéta lelke, az államférfiak iskolája«, az ragadja magával a többi” (II. 4., hasonlóan II. 28. lap). Marczali nézeteivel megegyezik az egykorúé⁴⁰; épp ezért kár, hogy az országgyűlés részletes történetében (Marczali műve 775 lapra terjed) e kiváló államférfiúi munka szó szerint való szövegét nem leljük sehol. A hiány pótlására közlök néhány szemelvényt, melyből a nyájas olvasó megítélheti a magyar és francia országgyűlés között levő rokonság fokát: A király „különben kivétel nélkül minden néven nevezendő világi államhivatalt a dikaszteriumban, megyében,

kamaránál, bányákban, harmincadoknál, só- és postahivataloknál csak bennszülött nemes magyarokkal töltsön be, kikhez az erdélyiekén kívül a horvátok, dalmátok és szlavónok is számítandók. Ugyanez áll ama állami hivatalokra, melyeknek polgárokkal való betöltését az ország törvényei megengedik; ezeknél csak olyanok alkalmazandók, kik az országban vagy pedig annak koronatartományában születtek és birtokosok. Most pedig minden külföldi, sőt bennszülött is, aki nem nemes s ezért a polgári rendhez tartozik, ha olyan hivatalokat vagy tisztségeket visel, azokból még az országgyűlés folyama alatt elmozdítandó.” „A király minden más provinciájának kizárásával Magyarországon székeljen; tanácsadó minőségében csak született és birtokos nemeseket alkalmazzon, csak ezeket küldje követül idegen udvarokhoz.” „A nemések az armalistákkal együtt örökre minden adófizetéstől mentesek... és a földnek megadóztatásáról soha még csak szó sem essék.” „A birtokok, amelyek bármi úton a szent koronára háramlanak, kizárólag az ország érdemes fiainak, még pedig a rendek előterjesztése és a megyék ajánlása alapján, ingyenesen vagy a közkincstár javára történő közönséges becslés szerint legalább is mérsékelt áron adományozandók.”

Könnyen érthető, hogy e követelések hallatára a király inkább külső ellenségeivel egyezkedett. Megkötötte a porossal a reichenbachi konvenciót*, Temesvárra pedig metropolita-választó nemzeti kongresszusra hívta a szerbeket.** Mikor Lipót így megszabadult az európai háború veszélyétől, és a rakoncátlankodó nemések ellen a nemzetiségeket játszotta ki: egyszerre kiderült, mily kis hatalma és bátorsága volt az uralkodó osztálynak. Megkezdődött ama csúfos visszavonulás, mely az előbbi berzenkedésnek méltó párja. „Azt a hosszas idő alatt kidolgozott diplomát, melyet az országnak 53 deputátusi Bécsbe felvittek, Lipót király abszolúte nem akceptálta s nem is szubszkribál egyebet, hanem vagy a Mária Teréziáét, vagy a VI. Károlyét kevés változtatással. Ezen az ország elrémülvén, a három hónapig készült diploma helyett 3 nap alatt mást készített.”⁴¹ Ekkor már a vitéz rendek kérésére fanyalodtak. Némely

* Az 1790. VII. 25-én kötött egyezményben Ausztria kijelenti, hogy a status quo alapján békét köt a törökökkel (Szisztovói béke, 1791. VIII. 21.), Poroszország pedig lemond Ausztriával szembeni követeléseiről.

** A temesvári szerb nemzeti kongresszus 1790. szeptember 1-én nyílt meg.

esetben a király tényleg enged is „kegyelemből”, de másoknál az alkudozás eredménytelen. Végre is a kurucok teljesen leszerelnek.

Kisebb mértékben hasonló a most leírt, kevésbé épületes eljárás-hoz az, mellyel legalább a nádori eskümintába szerettek volna némely „alkotmánybiztosítékot” bevinni. Ez sem sikerült. A két-éves nemzeti ellenállás azzal végződött, hogy a korona követelései teljesülnek, az alázatos rendek pedig Sándor herceget választották nádorrá. Ez volt első, a Habsburgok családjából való nádorunk.

A koronázás leírásával Marczali befejezi könyvét. Az események tanulságát nem vonja le. Mi is egyszerűen összegezzük a két év történetét az előadottak alapján: Európa politikai viszonyainak nyomása alatt II. József visszavonta rendeleteit. Kényszerhelyzetben levő utóda alatt vígan folyt a nemzeti ellenállás, melynek általában jellemző sajátossága a maradiság felé való buzgó törekvés minden téren és irányban, különösen a katolikus nemesség előjogainak megerősítése. A karok és rendek vallásos civakodásával elfecsérelt időt II. Lipót a porosz béke megkötésére és a temesvári kongresszus összehívására használta fel. A magára maradt, egymás közt meghasonlott kiváltságosak a jobbágyság és polgárság támogatása híján, kénytelenségből behódoltak. Így játszotta el a nemesség önző rövidlátása és szűkkeblűsége a korszerű újítások kivívására igen alkalmas időt. Ez az úgynevezett reformországgyűlés története.

Marczali az eseményeket pontosan, nagy részletességgel írja le. Adatgyűjteménye és tudása tiszteletre méltó; de az események megokolásánál és jellemzésénél nézetem szerint itt-ott ingadozó, néha magamagának ellentmondó. Kissé remegő keze már nem rajzolja oly mesteri biztonsággal e kor képét, mint – teszem fel – annak idején II. Józsefét. Iránya, talán a felhalmozott igen sok adat nyomása alatt, a krónikásé felé hajlik: Aki nagyon sokat látott és tapasztalt, az ítéletében határozatlan, sőt néha félénk is; szívesebben fordítja érdeklődését az események, mintsem azok okainak kiderítése felé. Az adatok halmaza egyoldalúan köti le a figyelmet. Mikszáth kiváló cikkében⁴² erre vezeti vissza a színes leírások, élethű összefoglalások hiányát. Nézetem szerint az előadottakon kívül még az is kizárja a jellemzési erőt, hogy Marczali az egész nemzetet egységes testnek nézi. Egyáltalában nem számol az osztályokra való rétegezettséggel. Megpróbálkozik a kor embereinek leírásával (I. 320–324), de jobbágy, polgár, nemes, főúr, pap helyett csak magyarokat lát. Természetes, hogy ily szögből nézve

nem talál egységes, az egész nemzetet átölelő jellemvonásokat, mert – ilyenek nincsenek.⁴³ Emberek helyett az utókor képzetében élő hamis elveket látja el ködszerű testtel, és ezt rajzolja azután le.

Mindeme hiány kidomborítására törekedtem, ellenben sok kiválóságot alig említettem. Nagyon érdemes történetírónk művéről fenntartás és kímélet nélkül mondtam véleményyt. Persze ez nem gátolja azt, hogy nagy tisztelettel hajoljak meg fölényes tudása, rendkívüli szorgalma előtt. Saját, bár még nagyon hézagosságot kutatásaim is meggyőztek amaz óriási nehézségekről, melyekkel küzdenie kellett. Céлом az 1790/1-i országgyűlés jövőendő olvasóinak figyelmeztetése volt. Vajha minél többen forgatnák, de kritikával e művet, melyet befejezésül egy mondatban így jellemezhetnék: olyan, mint a biblia; igen sok bölcsességet, tévedést és itt-ott a szó enyhe értelmében vett apokrifokat is tartalmaz.

Huszadik Század, 1908. II. 190–200. 1.

JEGYZET

1. Azárójelbetett számok mindenütt Marczali Henrik: *Az 1790–91-ediki országgyűlés* (Budapest, 1907. I–II. köt. VII., 393, 382. l.) c. művére vonatkoznak.
2. Pulszky Ferenc: *Martinovics és társai*. Budapest, 1882. 16. l.; Marczali: *Magyarország története II. József korában*. Budapest, I–II. 1884. c. művében sok nevet fel is sorol.
3. Babel: *Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn*, 1790. 43–44. l.
4. Itt megjegyezhetné volna Marczali, hogy a *Tripartitum*ra való hivatkozás csak szemérmetlen fiskálisfogás volt, mert még e mű sem foglal állást a tortúra mellett: „Item fures, latrones, homicidas, incendiarios, et alios ejuscemodi publicos malefactores, juxta eorum demerita, servatis de jure in hac parte servandis, castigare, punireque possunt: mutilare vero neminem”. *Trip. Part. III. Tit. 20*.
5. Horváth Mihály *Kisebbségi történelmi munkái*, I–IV. Pest, 1868. III. köt. 429–430 l.
6. Beszéd. – A Magyar Ország Gyűlésiben egybe-gyűlt méltóságos és tekintetes Nemes rendekhez 1790-dik Esztendőben tartattatott. Most Deák-nyelvből Magyarra fordítottatott. 1791 (A Beszéd szerzője Martinovics apát, a Jegyzetké Laczkovics.) 28., 80. l.
7. Moccsáry Lajos: *A régi magyar nemes*. Észrevételek Grünwald Béla *A régi Magyarország* c. munkájára. Budapest, 1889. 163. l.; Fraknói Vilmos: *Martinovics és társainak összeesküvése*. Második kiadás. Budapest, 1884. 108 l.

8. Frank Ignác: *A közigazság törvénye Magyarhonban*. Budán, 1845–1846. I. köt. 125 l.
9. Schwartner Martin Prof.: *Statistik des Königreichs Ungarn*. Ein Versuch. Pest, 1798. 475. l.
10. Kölcsey Ferenc: *Minden munkái*. Második, bővített kiadás Toldy Ferenc által. VI–VIII. köt. Törvényszéki és politikai beszédek. Pest, 1861. VII. köt. 51. l.
11. „Omnia commoda regni potentiores sibi vindicant, omnia incommoda vero, contra jus aequum, contra sanctissimas regni leges, ad infelices et miseros colonos ablegant.” *De origin. potestatis circa sacra apostol. rerum Ungariae libellus sing.* Vindobonae, 1764. 150. l.
12. Schwartner, i. m. 153. l.
13. Már Csaplovics is azt panasolja: „Nicht vermissen wir gelehrte Abhandlungen über die Abstammung, nicht Schilderungen der Schicksale der Völker, aber alle Geschichtsschreiber glaubten bisher sich nur um die Könige und um die Kriege herumdrehen zu müssen. Das Volk selbst, seine intellektuellen Fortschritte oder Rückschritte, seine Denkart, seine Gebräuche und Sitten – alles dies blieb aus der Geschichte der Völker immer ausgeschlossen.” *Gemälde von Ungarn*, I–II. Pesth, 1824. I. köt. 9–10. l.
14. Gaal Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Budapest, 1902. 147. l.
15. Néhány példa: *Tsillagok-Forgásibul való polgári jövődölés Lengyel Országára, amelybe a Borussiai király és etc. etc.* le-ábrázoltatnak. Az ötödik kiadás szerint Frantziából magyarra fordítva. A Magyaroknak tükörül. A Nagy-Szívűségénél. 1790. 48. lap. – *Oekonomisch-physikalisch-statistische Bemerkungen über den gegenwärtigen Zustand des Landwesens in Ungarn*. Von einem Menschenfreunde. 1787. 80. l. (Szerző, gazdasági oktatásunk úttörője az érdemes Tessedik Sámuel.) – *Beszéd 96–97. l.* – *Freymüthige Bemerkungen eines Ungarns über sein Vaterland*. Auf einer Reise durch einige Ungarische Provinzen. Deutschland. (Szerző Glatz Antal protestáns tanító) 148. l. – *Politisch-kirchliches Manch Hermäon von den Reformen Kayser Joseph überhaupt vorzüglich in Ungarn mit nützlichen Winken zur Richtung der Gesinnungen des Adels der Geistlichkeit und des Volks auf den Nächsts bevorstehenden Reichstag in Ungarn*. [Gedruckt mit Werbözischen Schriften 1790. 136. l. – *Ein unpartheisches aber lautes Wort über die Staatsverfassung des Königreichs Ungarn von der Krönung des Königs*. Von einem unpartheischen Edelmann. 1790. 11. l.
16. Schwartner, i. m. 147. l.
17. Frank, i. m. I. köt. 395–398. l.
18. Hetényi József: *Robot és Dézsma erkölcsi és anyagi, mező- és státuszgazdasági tekintetben*. (Koszorúzott pályamunka.) Budapest, 1845. 77. l.
19. Matlekovits Sándor: *A földbirtok a nemzetgazdaság jelenlegi álláspontja szerint rendezve*. Különös tekintettel Magyarország törvényhozására. A pesti egyetem által koszorúzott pályázati mű. Pest, 1865. 138. l.; Tessedik, i. m. 80., 98. l.; Townson Róbert: *Travels in Hungary with a Short Account of Vienna in the Year 1793*. London, Printed for G. G. and J. Robinson. Paternoster-Row. 1797. 194–95. l.; *Freymüthige etc.*, i. m. 300. l.
20. Schwartner, i. m. 492–93. l.

21. Preyer J. N.: *Des Ungarischen Bauer's früherer und gegenwärtiger Zustand, nebst einer Darstellung der Folgen und Wirkungen desselben*. Pest, 1838. 124., 165. l.; Frank, i. m. II. köt. 24. l.
22. Dombovány Géza: *Fenyítő eljárás és Büntetési rendszer Pestmegyében a XIX. század első felében*. Rényi Károly kiadása Budapest, 1906. 61–63. l.
23. Csaplovics Johann: *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn*. I–II. Wien. 1821. II. 99–101., 180–181. l.; *Új Magyar Kurir*, 1793. II. r. 14. l.
24. Townson, i. m. 44. l.
25. Tessedik, i. m. 87. l.; Csaplovics, i. m. 98–99. l.
26. *Magyar Kurir*, 1791. I. 460. l.
27. *Magyar Kurir*, 1791. I. 227. l.
28. *Magyar Kurir*, 1791. I. 306. l.
29. *Magyar Kurir*, 1791. I. 189. l.
30. Csaplovics, i. m. II. 98–99. l.
31. B. Wesselényi Miklós: *Balítéletekről*. Nyomatott Bukarestben, 1833. 75. l.
32. *Beschwerden und ohnmassgeblicher Vorschlag, wie dem Handel in Ungarn aufzuhelfen wäre, von P** H** St***. 7. l.
33. Ninive: *Fortgesetzte Fragmente über die dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn*. Nebst einer wichtigen Beilage, 1790. 60. l.
34. Teleki Dominik von Szék: *Reisen durch Ungern und einige angränzende Länder*. Aus dem Ungrischen übersetzt durch Ladislaus v. Németh. Pesth, 1805. 40. l.
35. Ninive, i. m. 65–67. l.
36. Szalay László: *Publicistai dolgozatok*. Pest, 1847. I. 178. l.
37. *Bittschrift an Seine kais. königl. Majestät Leopold den Zweyten*. Welche der Bürgerstand des Königreichs Ungarn eingereicht hat. 1790. 9. l.; Hasonló szellemű a „Betrachtungen alles hungarischen nicht adelichen Staatsbürger, über denjenigen Abschnitt des Diplomes nach welchem auch eingeborene Vaterlandssöhne, wenn sie nicht Edelleute sind, von allen öffentlichen Staatsämtern ausgeschlossen werden sollen” c. rőpirat 1790-ból. L. különösen 14–16. és 19. l.
38. *Magyar Kurir*, 1790. 886. l.
39. Townson, i. m. 200. l. Az egykorú nézetével megegyeznek ama következtetések, melyeket Concha az 1790/1. országgyűlés bizottságainak munkálataiból von. Szerinte elmaradtunk Lengyelország mögött. (Concha Győző: *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Budapest, 1885. 66–67. l.
40. Hungarn: *Aufklaerung unserer Zeiten in Gegeneinanderhaltung mit den gegenwärtigen Landtage*. Ein patriotischer Beitrag pro Incremento Bonae Fidei unice salvificae. Erlan, 1790. 16. l.
41. Keresztesi József egykorú eredeti naplója: *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*. 315. l.
42. Olvasás közben. *Az Újság*, VI. 123. sz.
43. Csaplovics, i. m. I. köt. 224. oldalán helyesen utal az egyes néprétegek között tátongó űrré, mely az egységes festést lehetetlenné teszi.

A MAGYAR VILÁGI NAGYBIRTOK TÖRTÉNETE*

Farkas Geiza a Huszadik Század törzsgárdájához tartozott, 1874-ben született. Jogász, közgazdász. A parasztság problémáival és általában társadalomlélektani kérdésekkel foglalkozott. Legfigyelemreméltóbb munkája Az emberi csoportok lélektana (Budapest, 1916). 1943-ban halt meg.

Ágoston Péter (Rab Pál néven is publikált) 1874-ben Zombolyán született, jogász, 1901-től a nagyváradi jogakadémián tanár. Szociáldemokrata, a történelmi materialista társadalomszemlélet egyik első magyarországi képviselője. A Tanácsköztársaság helyettes külügyi népbiztosa, a Peidl-kormány külügyminisztere. A népbiztosperben halálra ítélik, de fogolycsere útján kikerül Szovjet-Oroszországba, majd onnan Londonba, később Párizsba megy. Párizsban halt meg, 1925-ben. Legfontosabb műve az itt vitatott könyv, amely jól mutatja, hogy milyen problémákkal járt a történelmi materializmus alkalmazása konkrét történelmi anyagra a századfordulón. Ágoston igen mereven értelmezte a történelmi folyamatok gazdasági tényezőkből való levezetésének szükségességét, és noha a világi nagybirtok számos bűnét leleplezi, a nagybirtokot, illetve a nagybirtokosokat a magyar történelem legfontosabb formálóinak tekinti. Minden más osztály, réteg és tényező kimarad vizsgálódásai köréből és így – bár műve bevezetőjében utal arra, hogy az ingatlan vagyon más formái és az ingó vagyon is hozzátartoznak „Magyarország történetének hajtó erőihez” (X. l.) – szándéka ellenére bizonyos fokig megmarad a történetírás hagyományos keretei között. Szerinte „Magyarország régi története az ingatlan vagyon története” (X. l.); tehát a nagybirtok és a központi hatalom viszonyának alakulása határozza meg a történelmi fejlődést.

* Ágoston Péter: *A magyar világi nagybirtok története*. Budapest, 1913. X, 322 l.

Nagy várakozással veszi az ember kezébe a sokat ígérő cím alatt megjelent tekintélyes kötetet. Várakozásunkat még fokozza a szerző kitűnő tudományos hírneve, valamint a munka tartalomjegyzékének és tárgymutatójának átolvasása. Az a gondolat támad bennünk: Végre egy könyv, mely egy részjelenség történetének kapcsán felvilágosít a mai Magyarország egyik legégetőbb kérdésének eredetéről, rávezet a mai egészségtelen birtokeloszlás okára és fenntartó tényezőire, talán megmutatja a kivezető utat is abból a zsákutcából, melybe nemzeti gazdaságunk ama káros birtokeloszlás révén jutott. Várakozásunknak azonban a jelen munka csak részben felel meg. Elég helyesen jellemzi a középkori birtokeloszlást, ennek változásait egészen a fejedelmi hatalom végleges megszilárdulásáig. Arról azonban nem tud minket felvilágosítani, mi jellemezte az általános európai birtokfejlődésben éppen a magyar birtokfejlődést, miért kellett ennek Magyarországon a nagybirtok egészen más nemű és méretű térfoglalásához vezetnie, mint például Német-, Francia-, Angolországban, Skandináviában. Emellett a történet már a szatmári békekötéssel megszakad, az ez utáni időre nézve csak néhány kellő kiegészítés híján alig használható adatot találunk – mintha az azóta lefolyt két hosszú évszázad a magyar világi nagybirtok fölött minden jelentősebb esemény nélkül viharzott volna el.

Ágoston könyvének alapgondolata, mely az egész munkán vezető fonálként vonul végig: a nagybirtoknak és a közhatalomnak a történelmi szükségszerűség által kikényszerített összefonódása. A nagy földbirtok képesítette a múltban a királyt és az országnagyokat a nép fölötti uralkodásra, a közhatalom gyakorlására. Ezért a hatalmon levők mindig igyekeztek erejük ezen forrását megnövelni, minél több birtokot kezükbe keríteni; viszont a nagybirtokok urainak állandó törekvése volt a közhatalom-tisztségek, a királyi tanácsban részvétel, sőt a korona megszerzése útján. Ettől a hajszának nevezhető törekvéstől senki sem maradhatott el, akit egyszer a sors a magasba emelt; amely fejedelem vagy főúr nem tette reá kezét minden megszerezhető uradalomra, azt előbb-utóbb legyűrték, kifosztották, háttérbe szorították; amely nagybirtokos pedig nem tudta szavát az országban kellő súllyal latba vetni, az birtokait sem védelmezhetette meg soká szomszédai és koronás királya ellen. Mert a földbirtok volt a hadierő fenntartásának eszköze; uradalmak szerzése és betelepítése útján szerzett a

fejedelem vagy főúr katonákat, és ezek fenntartására terményeket, pénzt; a főtisztok javadalmazása és biztosítása egyes birtokok átengedése, másoknak jutalmul kilátásba helyezése útján történt, másképp nem is történhetett, ama pénzszegény, közlekedési eszközök híjával élő korban. Ám a főtisztok, mihelyt bármi címen több birtok volt kezükben, már a valóságos közhatalom gyakorlására törekedtek, versenytársaivá, ellenfeleivé, esetleg utódaivá lettek alkalmazó uraiknak, mert csak így háríthatták el annak veszélyét, hogy uraik egyszerre csak megsokallják hatalmukat, elszedik birtokaikat, hogy más, egyelőre még jobban használható és kevésbé veszélyes főszolgákat kenyerezzenek le velük. Így az uradalmak folyton változtatták gazdáikat, hol a mai fogalmak szerint hihetetlen terjedelemben egyesültek egyes kezekben, hol ismét szétváltak. Az általános fejlődés a mind messzebb menő egyesítés irányában haladt a Hunyadiak koráig, mely a nagybirtok legerősebb közhatalmi befolyását is jelzi. A Habsburgok uralomra jutásával azután hanyatlani kezdett a nagybirtok ereje, anélkül, hogy megtört vagy éppen eltűnt volna. Az alsóbb néprétegek felfelé törekvése végre megteremtette az ellenük védekezni kénytelen fejedelmi hatalom és nagybirtok állandó összhangját.

Ennek megfelelően a szerző a magyar nagybirtok történetét három fő korszakra osztja: az első, mely a nagybirtoknak a királyi hatalom rovására való kifejlődését hozta magával, a XIII. század végéig terjed; a második, melyben a nagybirtok már szembehelyezkedik a királyi hatalommal, sőt az egyes túl hatalmas képviselői személyében a maga számára megszerzi, a Hunyadiak és az erdélyi fejedelemség korán át II. Rákóczi Ferencig tart; a harmadik, melyben a nagybirtokosok már beleilleszkedtek a mai állam előkelő alattvalóinak szerepébe, napjainkig folyik. A szerző megállapítja, hogy a magyar történelem és a magyar nagybirtok fejlődésének korszakai nagyjában összeesnek.

Szerző álláspontját a feldolgozott birtoktörténeti adatok és példák sokaságával, az összefüggések fejtegetésével támogatja. Sajnálattunkra meg kell állapítanunk, hogy ez a munkája nem sikerült oly jól, mint a történet vezérgondolatának és alaptervének megteremtése. A sok helyt fárasztó tömegben jelenlevő adatok nem képesek az olvasót mindig a szerző gondolatmenetében tartani, okadatolásai és fejtegetései pedig az alább még részletezendő okokból is sok helyt nem meggyőzők. Aki a tárgyalt kérdést alapo-

san ismeri, az élvezettel olvashatja Ágoston könyvét, sok tételével egyet is érthet. A művelt nagyközönség azonban, melynek számára pedig a könyv szintén íródott, csak igen homályos képet nyerhet az abban vázolt fejlődésről, sőt nem egy pontra nézve könnyen tévedésbe is eshetik.

A szerzőnek a történelmi materializmus alapján kialakult meggyőződése, hogy Magyarország története tulajdonképpen a nagybirtok története, ezt szükségképpen a nagybirtokosok életérdeke irányította, mely viszont minél több birtok szerzésében és megtartásában foglalható össze. Ez a meggyőződés azután annyira áthatotta, hogy miatta már nem volt képes a történelem egyéb hatótényezőit, úgy az erkölcsieket, mint az anyagiakat meglátni. Ezáltal ellentétbe jutott nemcsak a közkeletű iskolai történelmi felfogással, hanem a legmateriálisabb módszer szerint megállapítható történelmi tényekkel, sőt még – önmagával is. Különösen bekövetkezik ez, ahol a régi fajta idealizmus és nemzeti romanticizmus vádjainak távol tartása végett nyomja meg erősebben a tollat. Így a Hunyadiaknak egy sorba állítása a Finta-féle (35. l., ki ismeri ezt a nevet?) Árpád-kori pártütő nagybirtokosokkal nem meggyőző, sőt a modor, melyben történelmünk némely alakjait jellemzi, egyszerű képrombolás benyomását teszi. Miután a könyvben több változatban olvastuk, hogy a nagybirtok egyedül uralkodott az országban, egyszerre csak kisebb és közepes birtokú nemceknek, polgároknak, sőt jobbágyoknak szereplésére is bukkanunk, akikkel a leghatalmasabb főuraknak is számolniuk kellett. Egy helyen (95. l.) a bűnbocsánat reménye szaporította Hunyadi seregét, ami nem éppen anyagi érdek. Miután a könyv elején (1–2. l.) azt olvastuk, hogy „a magyar birtokarisztokrácia történetében hiába keresük Chronoszt... az idő és az ingatlan vagyon egymás elleni küzdelmeiben eddig az ingatlan a győztes” – a könyv 8. lapján már a nagybirtokosok alávételéről értesülünk, a 301. oldal végén pedig már a nagybirtok oly elaprózását és más vagyon melletti háttérbe szorulását véljük olvasni, melytől bizony még eléggé távol állunk. A nemzetieskedés kísértésétől való félelem a szerzőt még az egyes tények megítélésekor is a részrehajlás színébe hozza. Így a Habsburg-ház elleni harcok jellemzésénél, melyeket Ágoston egészen a nagybirtoknak a központi királyi hatalom ellen folytatott küzdelmeinek szeretne tekinteni, és nem vagy csak alig látja meg ama küzdelmek nemzeti, vallási és gazdasági oldalait. A 299. oldalon

kezdődő „áttekintés” szerint az uradalmak birtokában folyton váltakozó nagybirtokosok „működése kimerül a jobbágynyúzással. Az új nagybirtokosok csak a népben látják ellenségüket” – holott az egész könyvben alig találunk adatot a nagybirtokosok és jobbágyaik közötti harcokról; még a Dózsa-féle felkelés is csak futólagos említésben részesül, ellenben az egész elbeszélésen végighúzódnak a nagybirtokosok egymás közötti és a királyokkal való torzszalkodásai, melyekben a nép, a jobbágyság mint egy, az urak által kényre-kedvre felhasználható, katonáskodó és fizető passzív tömeg szerepel (44. l.). A legszomorítóbb módon jut ellentétbe szerző a történelmi igazsággal és saját magával is, mikor a XVI. és XVII. századokban lefolyt belső harcok történetében az uralkodóházzal szemben álló magyarságot egyszerűen azonosítja a nagybirtokossággal, egy olyan Monroe-elvet* fedez fel ama kor urainak eljárásában, hogy „Magyarország a nagybirtokosoké” (59. l.), az ifjabb Zrínyi Miklósnak és a vele egykorú magyar uraknak elégedetlenségét Montecuccoli szégyenletes hátráló taktikájával tudatlanságnak és önzésnek tulajdonítja (194–195. l.), a „bürokráciának elemeivel már ismerős” osztrákokra ráfogja, hogy „sehogyan sem értették, hogy miképpen lehet pl. a beszédett közpénzeket visszatartani” (173. l.) – holott maga a szerző szerint „a korrupció Wienből indult ki, ahol az udvarhoz tartozó komornyikok is százezreket tudtak e korban keresni” (175. l.); és bár Lipót alatt az állami pénzek kezelését Magyarországon bár „bürokraták végzik”, a kezelők kezéhez nagy vagyonok tapadtak (191. l.). Elhamarkodott következtetésekben nincs hiány; így az udvari kamara egy kenetteljes rendeletéből némely kincstári uradalmak kezelőihez már azt következteti, hogy az udvar „nagyon gondosan” ügyelt ezen birtokok kezelésére (263. l.).

A szerző annyira az anyagi rugókból akar minden történelmi jelenséget megmagyarázni, annyira óvakodik más hatótényezők elismerésétől, hogy végre amaz anyagi rugók jelentékeny csoportját is figyelmen kívül hagyja, azt, amely az embereknek nemzetekben való együttélését és szerveződését tette lehetővé és szükségyszerűvé. Elismeri, hogy a nagybirtok az állami élet első szervezésének idején szükséges volt, az I. korszakot a „szükséges nagybirtok” korának

* Monroe amerikai elnök 1823-ban hirdette meg az „Amerika az amerikaiaké” elvet.

nevezi, későbbi fejtegetéseiben azonban elfelejti megmondani, mikor szűnt meg a nagybirtok szükségesnek lenni és miért? Mi helyettesítette vagy helyettesíthette volna az állami életben? Mi adott neki oly nagy anyagi és erkölcsi erőt, hogy mikor már szükségtelenné, sőt károsná lett, még mindig nagyon erős ellenállást tudott kifejteni a kétségtelenül feje fölé nőtt királyi hatalommal szemben, és eközben még az általa elnyomott parasztosztályra is támaszkodhatott. Az indokolások, melyeket a szerző olykor megkísérel, mint hogy Rákóczi idejében a köznépet az osztrák által szorongatott nagyurak iránti szánalom is vitte volna a forradalomhoz csatlakozásra (176. l.), vagy hogy „a nagybirtokosok nem várták meg, hogy hatalmuk magától legyen a legnagyobb, hanem ezt a folyamatot erejük felhasználásával siettették” (303. l.), egyenes megtagadásai a történelmi materializmusnak. Pedig ez az elv és az általa szolgáltatott módszer elegendő alapot nyújt amaz, a szerző előtt talán legkülönösebbnek feltűnő jelenség megmagyarázására is. Tény, hogy a köznép, a parasztság könnyebben megelégszik egy körében már meggyökeresedett, vele lehetőleg nemzetileg és vallásilag összeforrt nagybirtokosság uralmával, mint egy éppen nyakára ülni akaró idegenével – abból az egyszerű okból, hogy a hazai urak már jobban ismerik saját népüket, tudják, hogyan lehet kihasználni, de azt is, hogyan kell kímélni, míg az idegen hódítók avatatlan kézzel belemarkolnak régen megszokott, sok ember életérdekével megegyező viszonyokba, sőt olykor egyenesen a közrendű lakosság kicserélésére, tehát a réginek elűzésére és újabb, reájuk nézve megbízhatóbb elemmel pótlására törekednek. Az urak viszont, midőn nem hajlanak meg mindjárt nádszál módjára minden hatalommal fellépő idegen előtt, hanem a rendelkezésükre álló erővel védik saját uralmukat, ezzel sok esetben az általuk vezetett népnek teszik a legnagyobb szolgálatot. Ezért igazságtalan a magyar világi nagybirtok történetének szerzője akkor is, midőn Hunyadi János jelentőségét és érdemét azzal is kibebbíti, hogy csak azért fordította fő figyelmét a török elleni hadakozásra és nem Giskra és Cillei kitessékelésére, mert birtokai a török betöréseknek kitett területeken feküdtek (95. l.).

A jelen jogtörténeti munkában foglalt történetbölcseleti és közgazdaságelméleti kirándulások csak kivételesen sikerülnek jól, mint például midőn e ténylegesen kialakult viszonyok jogiakká válásáról, a hűbéri viszony különféle alakjainak eredetéről, a nagy-

birtok és a fejlettebb gazdasági alakulások nehezen összeegyeztethető voltának okairól (287. l.), továbbá az osztálykeretek eltolódásának folyamatáról (207. l.) beszél. Legtöbb ilyen kirándulása balul üt ki, amennyiben okfejtései sántítanak, a felállított tételek erőszakolt bizonyítgatásának benyomását keltik, sőt mint már említettem, egyenes ellentétben is állanak egymással.

Amit Ágoston a mai történetírás és tanítás hibás voltáról mond, azt szellemesebben megírta Anatole France, a földesúri hatalom kialakulását Franciaországra nézve legalább oly találóan, de elfogulatlanabban jellemezte Taine, végül az intézmények kifejlődésének, virágzásának, majd feleslegessé válásának korszakait jobban kidomborították a német történelmi gazdasági iskola képviselői: Roscher, Rodbertus. És a magyar történelem eseményeinek okfejtésében fölötte áll többi között Acsády, Grünwald, sőt egyes fejezeteiben a konzervatív Andrássy Gyula gróf is.

A szerző egyoldalú állásfoglalása által okozott ellentmondások és logikai ugrások számát még növeli a kidolgozás pongyolasága. Csak ennek tulajdonítható, hogy egy ilyen tudós szerző könyvének némely részei szinte hemzsegnék az ellentmondásoktól, rosszul egybekapcsolt okfejtésektől, sehogyan be nem vehető jellemzésektől. Hogy csak néhány példát említsek: a nagybirtokosok hol a királlyal egyenlően uralkodtak (17., 107. l.), hol a király éppen úgy uralkodott felettük, mint ők jobbágyaik felett (41. l.). A királyra nézve egyik helyen világi (22. l.), a másikon az egyházi (250. l.) nagybirtokosok voltak a megbízhatóbb hívek. A „parvenü” Hunyadi János (87. l.) két uradalom örököse volt (131. l.). Mátyás király azzal hiúsította meg eleve Corvin János királyságát, hogy nem biztosította számára a megfelelő hatalmat adó birtokot (106. l.), de nemsokára megtudjuk, hogy bizony rengeteg birtokot és vagyont gyűjtött össze ezen fiának kezében (134. l.).

A „Góliát birtokok” korában (XV. század) az összes hatalom a nagybirtokosok kezében van, „és csak azért nem határozzák el köztársaság létesítését, mert nincsenek tisztában avval, hogy ezt miképpen lehetne az ő javukra szervezni” (82. l.). Miután már az előző kor jellemzésében (79. l.) azt olvastuk, hogy „mai fogalmaink szerint e korban csak nagybirtok van” – a még megnövekedett erejű „oligarchák hatalmának titka az, hogy a kisbirtokos osztály szövetségét nem vetették meg. A nagybirtokosokat e szövetségbe a viszonyok kergették ugyan bele, de azért az a körülmény, hogy

nem állottak ellent, azt mutatja, miképp politikájukat a viszonyokhoz tudták alkalmazni” (82. l.). „A főkapitányok azt tartották, hogy hatalmuk arra való, hogy vele visszaéljenek” (83. l.). „Mátyás királysága csak azt jelentette, hogy a tényleges hatalomhoz hozzájárult a formai jog” (98. l.), de „Mátyás megválasztása nem jelentette még azt, hogy a hatalom is a kezében van” (99. l.). „Mátyás azt hitte, hogy elég törvényt hozni abból a célból, hogy halála után az történjék, amit ő akar” (105. l.). „Ha a magyar vagyonszerzés mélységeibe pillantunk, akkor azt látjuk, hogy nálunk minden vagyon forrása az erkölcstelenség” (137. l.). Miután Németországban a föld nyershozadékaának 64%-át vették el jobbágyaiktól a birtokosok: „elgondolhatjuk”, hogy Magyarországon mennyit vettek el tőlük.

Igen sűrűn tiltakozik a szerző azon feltevés ellen, mintha a birtokadományozások érdek jutalmát képezték volna, valamely királyhoz pártolást, vagy a mellette való kitartást ugyanis nem hajlandó érdemül elfogadni. Ennek a kérdésnek fejtegetésénél is ellentmondásba esik önmagával; így a 148. lapon olvassuk e két mondatot: „Az adományok most is éppoly kevésbé adatnak jutalmul, mint az előző korszakban” – de néhány sorral tovább: „Az ellenség ellen állított katonaságért a királyok ebben a korban kezdenek külön jutalmat adni.” A *neoacquistica commissio** idejéből már az árulás díját képező adományokról olvasunk (286. l.): ebben a szóban előtör a szerző által oly túlbuzgón elhárított nemzeti ideológia. „A mohácsi vész után a királyi területen folyton emelkedő hadi terheket is a jobbágyoknak kellett fedezni” (167. l.), de azért: „A jobbágyok helyzete azonban az előző korához képest javult, mert a török folyton arra törekedett, hogy a maga területére csábítsa őket, és ezzel a magyar urakat is arra kényszerítette, hogy kedvezzenek nekik” (168. l.). Bocskai fejedelem lett anélkül, hogy tudta volna, hogyan. „Amikor Bocskai az udvar elleni lázadásnak akaratlan vezére lett, nem volt semmiféle programja, amellyel magának híveket toborzott volna” (178. l.). „A királynak alattvalói . . . mindig úgy tekintették a [erdélyi] fejedelemséget, mint amelyhez nekik joguk volt”

* Ezen a néven 1690-től 1707-ig működő bizottság. A törökök kiverése után Magyarországon berendezkedő Habsburgok uralmának ez az intézménye minden, a törököktől 1683 után visszafoglalt területen fekvő ingatlant csak magas illeték lefizetése ellenében adott vissza a régi tulajdonosának.

(180. l.). Bethlen Gábor fejedelem azon tettét, hogy a beszercebányai országgyűlés által az egyház minden javait szekularizáltatta, azzal jellemzi, hogy „úgy kezdett gazdálkodni, ahogyan a régi magyar királyok” (185. l.). „A királyi részeken ezalatt tovább folyt a katolizálás és a nagybirtokosok háttérbe szorítása” (193. l.). „A török és a magyar urak ellen Erdélyben és Magyarországon egyszerre felvett küzdelem az urak függetlenségét egyelőre emelte . . .” „Utóbb Zrínyiék elkeseredésének növekedésével ez a szövetség a császár ellen fordult. Az állandó elégedetlenségnek a természetes következménye olyan korban, amelyben még mindig nincs az embereknek világos képe az állampolgári kötelességekről” (196. l.). „A vezérek úgy mentek át az egyik uralkodó seregéből a másikéba, mint ma az üzemvezetők az egyik gyárból a másikba” (197. l.). (Meggöszönnék a mai gyártulajdonosok!) „A hatalomvágy okozta vakság soha olyan csúnyaságokat nem termelt, mint ebben a korban” (201. l.). „Bajos volna Zrínyi eljárásáról ma ítéletet mondani. Olyan érthetetlen az, amit tett, olyan kapkodónak látszó egyrészt, de olyan céltudatos másrészt, hogy nem lehet beteg agy munkájának tekinteni” (201. l.). Bár Magyarországon „a XVII. század végéig csak a nagybirtokosok forradalmárok” (247. l.), mégis „a nagy vagyon és az elnyomott néposztály találkozott egy közös ponton, a királyi udvar gyűlöletében”. Amíg azonban az előbbi a saját uralmának megalapítása céljából fogott fegyvert, addig emez minden uralmat gyűlölt, bár akkor, mikor az egyik igája alól a másikéba hajtotta fejét, azt hitte, hogy az új uralom saját uralma lesz (214. l.). „Ennek dacára azonban a nagybirtokosok befolyása az államra nem csökkent, csakhogy befolyásuk nem függött már szeszélyüktől . . .” (217. l.)

Óskonzervatív kasztszellem nyilvánul meg ebben a kijelentésben: „A földbirtokra nézve is áll az, ami minden üzemre, hogy nemcsak az egyesnek, hanem az ezzel foglalkozó családnak is bele kell tanulnia” (222. l.). „ . . . kultúrátlanság jellemzi a magyar nagybirtokosi életet egészen a XVII. század végéig” (223. l.), de „nagybirtokosaink berendezkedése nem különbözött a külföldi nagybirtokosok berendezkedésétől” (224. l.). „ . . . a tulajdonszerzésnek alapjai közül az erőszak eltűnni készülő helyét a viszonylag jogszerű szerzősmódok foglalják el. A foglalás nem szerepel többé a tulajdonszerzés módjai közt” (226. l.). De azért „a hatalmasoknak a foglalást is elnézték” (262. l.). „Alattvalóvá válásukért tehát megkap-

ták az ellenszolgáltatást a harcból is hasznot merítő urak, de nem kapott semmit a nép, mely a felszabadításért folyó harcokban a vérért ontotta. Ezért különben hiába panaszkodnánk, mert ez a történelem törvényszerűsége” (245. l.). A múltban ez így volt, de a jövőben „az államnak már mindinkább csak az alsó osztályokra lévén szüksége, bizonyos, hogy ezek szolgálataik fejében éppen úgy meg fogják szerezni a hatalmat, mint a nagybirtokosok a múltban, amikor az ország nélkülük fennállni nem lett volna képes. A történelem arra tanít, hogy az állami életben a szükségesség dönti el a jogot, akire az államban a legnagyobb szükség van, annak joga lesz előbb vagy utóbb legnagyobb” (302. l.).

De elég legyen ezekből a szemelvényekből! Hatásuk alatt az embernek kedve kerekedik az egész munkát egy paradoxonnal jellemezni: egy rosszul megírt jó könyv. Tudós szerzője sok fáradtsággal nagy anyagot gyűjtött össze és dolgozott fel helyes kiindulási alapból, és elfogadható eredményekkel. De úgy látszik, nem nézte át kéziratát abból a szempontból, nem váltak-e régebb tanulmányainak jóhiszeműleg leírt részeredményei éppen saját további kutatásai által meghaladott, megdöntött álláspontokká. Nem is adta meg könyvének a végső simítást, mely által a művelt nagyközönség számára élvezhető szellemi táplálék lehetett volna abból is, amit ma a nem teljesen avatott olvasóra nézve látszólagos ellentmondások és érthetlenségek tesznek elfogadhatatlanná. Végre a legújabb kor alaposabb feldolgozása is nagyon hiányzik a könyvből.

Mindezek után őszintén kívánhatjuk, hogy Ágoston Péter legújabb könyve mielőbb második kiadást érjen, ez azonban mindenestre átdolgozott és bővített kiadás (az anyagra, de nem szükségképp a terjedelemre nézve) legyen.

Husadik Század, 1913. II. 551–558. l.

A MAGYAR VILÁGI NAGYBIRTOK TÖRTÉNETÉHEZ

Felelet Farkas Geiza úrnak, *A magyar világi nagybirtok története* című munkám bírálatára. (Megjelent a *Huszedik Század* f. é. 11. számában.)

Minden bírálónak nehéz helyzete van, mert a feldolgozott anyagot, ritka kivételektől eltekintve, a szerző mégis jobban ismeri, mint a bíráló, akit talán éppen csak az elolvasott könyv tájékoztat, vagy csak ez hívja fel figyelmét arra, hogy evvel az anyaggal foglalkozzék. Ilyen nehéz helyzetben volt Farkas Geiza úr is, mikor kezébe vette könyvemet, ezért tehát reá nézve is kellemesebb lett volna, mint az olvasók legnagyobb részére nézve, ha azon az állásponton állok, hogy az olvasónak el kell hinnie, amit mondok, tehát ne a tények felsorolásával bizonyítsam be következtetéseimnek igazságát, hanem okoskodásaimnak tömegével.

A történeti műveknek az a természete, hogy az ember az első olvasás után rendszerint nem tudja a szerző összes argumentumait áttekinteni és összefoglalni. Az ilyen munkák nem is győzik meg az olvasóközönséget azonnal, hanem csak akkor, amikor egy-egy igazságukat a hétköznapi felkapta, és azok közé szórta, akik nem is tudják, hogy honnan került ez vagy az az állítás.

Úgy látom, hogy Farkas Geiza úr ezt maga is tudja, és érzi azt, hogy a munkának különösen két megállapítása nem mulaszthatja el hatását: hogy a nagybirtok és közhatalom nálunk össze van fonódva, s hogy a nagybirtokosok nagyon sokszor voltak avval valószínűsíthető, hogy egyéni érdekből cselekedtek. Ezt a két igazságot olyan sok adattal támogattam, hogy Farkas Geiza úr szerint nehézze tettem gondolatmenetem követését. Ennek a megállapításnak ellene mond az a körülmény, hogy Farkas Geiza úr azonnal észrevette. Mégis mi lehet az oka annak, hogy kifogást emel a sok adat ellen? Ennek oka Farkas Geiza úr világnézete. Ő e sok adatnak

súlyát megérezte akkor, mikor a könyvet olvasta, mert az a kiszólása, hogy e könyv képromboló, fájdalmas kiszólás. Elismerem, hogy igaza is van, de vissza kell hogy utasítsam azt a megjegyzését, mely szerint a képrombolás a tárgyalás modorában és nem a felsorolt tényekben van.

Farkas Geiza úr szerint a művelt közönség, melynek könyvem szintén szánva van, könnyen tévedésbe eshetik az adatok nagy tömege miatt. Én azt hiszem, hogy ez azért tévedés, mert a nagyközönségnek éppen arra van szüksége, hogy az adatokból maga vonhasson következtetést és maga szerezzon meggyőződést. Mindenestre könnyebb lett volna kevesebb adatot feldolgozni.

Ezek után áttérek Farkas Geiza úrnak a részletekre vonatkozólag tett észrevételeire. Itt ki kell emelnem azt a furcsaságot, hogy amikor állításaim ellentmondó voltát akarja beigazolni, akkor a legtöbb esetben hiányzik belőle az a tárgyilagosság, melyet mindenkitől el kell várnunk. Lehet, hogy nem akar, lehet, hogy nem tud tárgyilagossá lenni. Szememre veti, hogy a jobbágyok és nagybirtokosok viszonyáról nem beszélek, s aztán ő maga idézi néhány sorral lejjebb, hogy mit mondok e viszonyról. Azt mondja, hogy a XVI–XVII. század nagybirtokosainak küzdelmeit az 59. lapon magyarázom, holott a két századról csak a 106. laptól kezdve beszélek. Következetlenségnek ítéli azt, hogy a bécsi udvar nagy korrupciójáról beszélek, és mégis tökéletesebb erkölcsűeknek tartom az osztrák erkölcsöket, mint a magyarokat. Igen, mert amikor az erkölcstelenség már elbújik, az nagy haladás ahhoz képest, mikor ezt nem tartja szükségesnek. A legnagyobb felületességre valló Farkas Geiza úrnak az a megjegyzése, hogy a bécsi udvar egyetlen rendeletéből vonok következtetést arra, hogy ez udvar gondosan ügyelt a birtokok kezelésére. Hiszen könyvem 250. lapjától kezdve a 268. lapig a birtokok összeírásaira, kimutatásaira, áráira, becsléseire vonatkozó olyan adattömeget közöltem, amelyet eddig nyomtatásban senki sem közölt, mert a kamarai levéltárnak erre vonatkozó anyagát én szedtem össze először erre a célra.

Merőben téves az a megjegyzése, hogy én azt mondom a könyv 176. lapján, hogy a köznépet a nagyurak iránti szánalom vitte a forradalomra. Az egész lapon nincs köznépről szó. Komolytalan az a megjegyzése, mely szerint az az állítás, hogy a főurak siettetették azt a folyamatot, hogy hatalmuk a legnagyobb legyen – megtaga-

dása a történelmi materializmusnak. Mondja meg a tudós bíráló úr, ugyan mit csinálnak a politikai pártok?

Komikusan hathat a figyelmes olvasóra, mikor azzal vádol Farkas Geiza úr, hogy őskonzervatív kasztszellem nyilvánul meg abban a megállapításomban, mely szerint olyan korban, mikor a földművelésnek nincsenek tanintézetei, az a család, mely földműveléssel foglalkozik, jobban ért hozzá, mint az, mely csak most szerzi meg a földbirtokot. Ezt a megjegyzést Farkas Geiza úr az 557. lap végén teszi, az 555. lap elején* pedig kitanítt arról, hogy milyen nagy előny származik abból a népre, ha a földbirtok a régi földbirtokos családok kezében marad. Ha ilyen alapon olvassa rám, hogy én következtelen vagyok, akkor nyugodtan alhatom, de a vád alól Farkas Geiza urat alig lehet felmenteni. Egymással szembe állítja pl. könyvem 22. és 250. lapján mondottakat, és azt mondja, íme, ellentmondás van e két helyen tett kijelentésed közt. Ellentmondás van, de nem mondok ellent magamnak, hanem a tények mondanak ellent önmaguknak, ha ugyan lehet erről a történelemben beszélni, mikor IV. László és I. Lipót korának viszonyairól van szó valamely könyvben. Farkas Geiza úr, úgy látszik, példatárnak tekinti a történelmet, melyből csak az írónak tetszőket kell szabad kiválogatni. Egyenesen téves az a vád is, mely szerint ellentmondó a 98. és 99. lapnak Mátyás királlyá választásával kapcsolatban tett megállapítása, mert amikor azt mondom, hogy a Mátyás megválasztása azt jelentette, hogy a tényleges hatalomhoz hozzájárult a formai jog, akkor ezt a megállapítást a Hunyadi-pártra nézve teszem, míg ezután a 98. lapon kezdődő új szakaszban van csak szó Mátyásról magáról. Egyetlen pillantás a 3. szakasz címére, mely a Hunyadiakról szól, meggyőzhet mindenkit, Farkas Geiza urat is erről. Bárki, ha fáradságot vesz magának, és el is olvassa a szakaszt, azt kell hogy lássa, hogy az egyikben Hunyadiékról és a Hunyadi családról van szó, a másikban Mátyásról. Éppen ilyen az a megjegyzés is, mely a Corvin János királyságára és vagyonára vonatkozik. Következtelennek mond engem Farkas Geiza úr, s azt mondja, hogy más van a 106. és más a 134. lapon. Még az ellenpárt részéről is elvár az ember annyi alaposságot, hogy végigolvasson egy gondolatot. Ezt Farkas Geiza úr nem tette, ha tette volna, akkor azt olvashatta volna, hogy könyvem 134. lapján, közvetlen a birtokok felsorolása

* Kiadásunkban a 362., ill. 359. lap.

után így folytatom: „Viszont azonban baj volt reá nézve (ti. Corvinra nézve), hogy örökös birtokainak nagy része el volt zálogosítva, s így birtokba nem vehette.” A bírálótól is el lehet várni, hogy helyesen idézzon.

Éppen ilyen helyt nem álló az az állítás, hogy én könyvem 185. lapján azt mondom, hogy Bethlen Gábornak a régi királyokéhoz hasonló gazdálkodása abból állott, hogy az egyház vagyonát szekularizálta, s nem abban, hogy hívei közt szétszétogatta. Ellentmondást lát abban, hogy nagybirtokosaink berendezését olyannak mondom, amilyen a külföldieké volt, s mégis kultúrátlanoknak mondom őket. Igen, ezt mondom, s csodálkoznom kell azon, hogy ez kifogásolható, mikor köztudomású, hogy a mi német falusi lakosságunknak már egynegyed század óta az az ambíciója, hogy olyan legyen lakásának a berendezése, mint a városiaké. De viszont az is köztudomású, hogy a bútordarabokat nem mindig úgy használják, mint a városi lakosság. Egymagában tehát a berendezés azonossága nem jelenti az azonos kultúrát. Úgy látszik, igaza van, mikor azt mondja, hogy sok az adat, mert nem minden olvasó gondolja végig a szerzővel a gondolatot.

Ezek után nem mulaszthatom el, hogy rá ne mutassak arra, hogy Farkas Geiza úr nagyon helytelenül járt el, mikor az adatok olyan összeállításával iparkodott bebizonyítani, hogy könyvem rosszul van megírva, mely a különböző korokra vonatkozó megállapításokat, sőt tényeket, mint ellentmondásokat tünteti fel. Bírálatának kiindulása az, hogy egymás mellé állítja az 1., 8. s 299. lapokat. Ezután a 44., 59., 194–5., 173., 191., 263., 176., 303., 95., 287., 207. stb. lapokat, melyek a dolog természeténél fogva más-más korra vonatkoznak.

Farkas Geiza úr földbirtokos létére bizonyosan mosolyogna azon, ha valaki egy a cserebogarakról szóló könyvet kapva bírálatra, a pajorokra vonatkozó megállapításokat szembehelyezné a kifejtett cserebogarakra vonatkozó megállapításokkal, és diadalmasan forgatván a könyvet azt mondaná, íme, micsoda ellenmondások, micsoda figyelmetlenség és pongyolaság. Én tehát azt kell hogy kérjem, ne állítsa oda a történelem különböző korszakaiban levő nagybirtokra vonatkozó megállapításaimat úgy, mintha ezek ellenmondások volnának. Mert abban nincs igaza, hogy megállapításaim következetlenek, hanem az az igazság, hogy nem minden korra nézve azonosak, mert a tények sem azonosak. Ha azok volnának, nem kellene történelmet írni.

Kérnem kell azt is Farkas Geiza úrtól, hogy más könyv bírálatánál majd gondosan nézze át a könyvből vett idézeteket, mert az mégsem tekinthető kifogástalan eljárásnak, hogy a szövegezés pongyolaságát rosszul idézett, bár idézőjelbe tett mondatokkal illusztráljuk. Sem pedig azzal nem lehet valaki állításainak tarthatatlanságát bebizonyítani, hogy kiragadunk egyes mondatokat, illetve mondatrészeket, s azt mondjuk: íme, ez helytelen. Helytelen, mikor annak bizonyítására, hogy letértem a történelmi materializmus álláspontjáról, azt mondja, hogy azt írtam, hogy a bűnbocsánat szaporította Hunyadi seregét. Ez a hely így szól: „A török ellen induló sereg a pápa pénzén gyűjtött zsoldosokból állott, kiket a rablás kiáltása, az elérhető bűnbocsánat és a jobbágyi helyzetből való szabadulás [is] csábított.” Szabad ezt a mondatot úgy feltüntetni, mintha azt mondtam volna, hogy a nép a bűnbocsánat reményében állt a zászlók alá?

Nem akarok részletesen foglalkozni avval a kifogásával, hogy miért nem írtam meg az európai birtokfejlődéshez való viszonyát a magyar nagybirtokok fejlődésének. Nevezetesen miért nem foglalkoztam avval, hogy miért kellett a nagybirtok fejlődésének Magyarországon egészen másnemű és méretű térfoglaláshoz vezetnie, mint pl. Német-, Francia-, Angolországban, Skandináviában. Elismerem Farkas Geiza úr, hogy ez roppant nagy fogyatéka a munkának, mert a magyar viszonyokat egyáltalában nem lehet megérteni, ha az ember nem tudja azt, hogy milyen volt a skandináv nagybirtok fejlődése.

Arra a vádra nézve, hogy a történelmi materializmus álláspontjáról letértem, hogy ellentétbe jutottam a közkeletű történelemtanítással, nem nyilatkozhatom, mert az elsőt csak állítja, de nem bizonyítja Farkas Geiza, a második pedig igaz. Ebben a második vádban csak az a furcsa, hogy ez a *Huszádik Században* látott napvilágot.

Mielőtt már most válaszomat lezárnám, engedje meg a leghazafiasabb érzelmeiben sértett Farkas Geiza úr azt, hogy arra kérjem, hogy elejétől olvassa el a könyveket, melyekről bírálatot fog mondani, mert nem hiszem, hogy könyvem elejétől végig figyelmesen elolvasta volna. Mert ne higgye, hogy a sok kiragadott mondat lenyomatása azt a látszatot keltheti, hogy alaposan foglalkozott a kérdéssel. Olvassa el azokat a mondatokat, melyeket a *Huszádik Szá-*

zad 11. száma 556. lapjának 3. bekezdésében* felsorolt. Mit bizonyítanak ezek?

Én átnéztem a munkát most még egyszer, s én megtaláltam benne arra a kérdésre is a feleletet, hogy miért s mikor szűnik meg az ország kormányzása és igazgatása szempontjából a nagybirtok szükségessége; amikor a pénzgazdaság váltja fel teljesen a naturálgazdaságot. Meg vagyok róla győződve, hogy mások is meg fogják benne találni ezt a feleletet, s Farkas Geiza úr is megtalálta volna, ha elolvasta volna a könyvet. Evvel a kérdéssel ugyanis minden korszakban foglalkozom, tehát nem is kell keresni. Evvel én nem mondtam azt, hogy Taine rosszabbul s Roscher nem jobban írta meg azt, amit megírt. Farkas Geiza úrnak könyvemből vett „idézetek” sem jelentik azt, hogy Bocskai nem saját akarata ellen lett a forradalom vezére; mert állításokat nem elég a szerző után nyomtatni, hogy meg legyenek cáfolva. De másrésztől naivitás azt mondani, hogy a neoacquistica korára vonatkozólag tett az a megállapítás, hogy e korban sokan árulásuk jutalmául kaptak birtokot, magában foglalja „a szerző által oly túlbuzgóan elhárított nemzeti ideológiát”. Én semmit sem kerültem el, ami igaz, mert az eseményeknek logikus összefüggése érdekében való elhallgatását is helytelennek tartom, s állandóan kifogásolom: nem volt tehát szabad az igazságtól eltérnem, sem itt, sem másutt.

A bíráló úrnak ilyen és hasonló megjegyzései azt a hitet kelthetik, mintha helyesebbnek tartaná azt a történetírást, mely saját okfejtései érdekében legalább elhallgat bizonyos tényeket. Mindenesetre félreértésre alkalmas megjegyzés, melyet ki lehetett volna kerülni, ha gondosan átnézi kéziratát. Ha pedig Farkas Geiza úr könyvemet is alaposan elolvasta volna, akkor sok állítást nem kockáztatott volna, mert rögtön észrevette volna, hogy nem mindenütt tévedtem, ahol ezt rám akarja bizonyítani. Még sokkal bizonyosabb, hogy nem mindenütt mondok önmagamnak ellent, ahol ezt Farkas Geiza úr állítja. De bizonyos, hogy Farkas Geiza úr könyvemet gondosan el nem olvasta, mert ha elolvasta volna, nem jutott volna ilyen képtelen megállapításokra.

Huszedik Század, 1913. II. 689–694. 1.

* Kiadásunkban a 360. 1. utolsó bekezdése.

Ágoston Péter úr feleletére csak annyit kívánok egészen röviden megjegyezni, hogy könyvét elejétől végig figyelemmel elolvastam, és még többször is átnéztem, mielőtt bírálatom első sorát leírtam volna. A munka tudományos végeredményeit, miként ezt a szerző úr is elismerni látszik, megértettem, sőt el is fogadtam. Bírálatom elítélő része leginkább a közlés formája, az anyag csoportosítása, szövegezése ellen irányult, mely ma is fenntartott nézetem szerint nem alkalmas arra, hogy a munka alapjául szolgáló kutatások eredményét egy nem kizárólag szakértőkből álló közönség számára is elsajátíthatóvá tegye. Bírálatom végén magam mutattam rá, hogy a könyvben felbukkanó ellentmondásoknak legalább nagy része csak látszólagos; az összefüggések világosabb szemléltetése mellett valószínűleg nem maradtak volna fenn.

Valamely munka tudományos eredményeinek megítélésében első-sorban az illető szakban legjáratosabb tudósok véleménye a döntő; esetleg a munka szerzője és bírálói között keletkező eszmecsere is nagymértékben hozzájárul a felvetett kérdések tisztázásához. Abban a kérdésben azonban, hogy a közlés módja és alakja alkalmas-e bizonyos eredményeknek a közönség eszmekörébe való átültetésére – a legfőbb, fellebbezhetetlen ítéletek hozására hivatott bíró maga a közönség. Az Ágoston Péter úr között és köztem fennálló nézeteltérés mindennel, még idézeteim helyességével és találó voltaival is együtt ezen legfőbb bíró előtt van; ezért a magam részéről erre a kérdésre nézve többé nem nyilatkozom.

Hogy Ágoston Péter úr a történelmi materializmussal nem kívánt ellenkezésbe jutni, ezt készséggel elhiszem neki; ha nézetem szerint könyvének némely mondata mégsem egyeztethető össze teljesen ezen elv legmesszebb vitt következtetéseivel, ennek oka a szövegezés esetleges hibáján kívül a történelmi materializmus módszerének szé-

les körben szokásos, túlhajtott, egyoldalú alkalmazásában is lehet, mely mellett a tisztán egyéni kezdeményezés és a nem gazdasági indokok által meghatározott cselekvés szinte képtelennek tűnik fel.

Őszintén sajnálom, hogy bírálatom, illetőleg ismertetésem félreértésre adott alkalmat. A magam részéről bírálatomban nem kevésbé törekedtem tárgyilagosságra, mint Ágoston úr a munkájában. Hogy ez nekem mennyire sikerült, ennek eldöntését ismét az olvasóközönségre kell bíznom. Hogy bírálatomban az Ágoston úrétól némely pontra nézve valóban eltérő világnézetem kifejezésre jutott, ezt éppoly kevésbé lenne okom letagadni, mint a nevezett szerző úrnak azt, hogy könyvében viszont az ő világnézete érvényesült.

Huszádik Század, 1913. II. 689–695. 1.

Karl Lamprecht (1856–1915) 1891–1904 között megjelent 22 kötetes *Német Történetében*, egyéb történeti munkáiban és módszertani írásaiban az egyéniségeket előtérbe állító politika- és diplomáciatörténet helyett a kollektív-lélektani kultúrtörténet-írás igényével lép fel. Társadalom-lélektani alapon, a „tömeges tényezők” meghatározó szerepéből kiindulva osztja korszakokra az emberiség történetét. Kollektivista elmélete nagy vitát váltott ki a német történészek körében. Történetelméletéről alapos tanulmányt írt Madzsar Imre (Századok, 1908). Modern történettudomány című műve, Sas Andor fordításában, Wildner Ödön bevezetőjével megjelent a Világkönyvtárban.

Gyömrei Sándor Nagykárolyban született, 1892-ben. A lipcsei egyetemen végzett bölcsészeti tanulmányai után a Budapesti Kereskedelmi- és Iparkamara titkára volt; 1920-tól annak közlekedési osztályát vezette, később a Kereskedelmi- és Iparkamara főtitkára. 1957-ben halt meg Budapesten. Gazdaságtörténeti kérdésekkel foglalkozott, főbb művei: *A magyar gazdaságtörténetírás új útja*, (klly.) Budapest, 1932; *A vasút jövője*, Budapest, 1937; *Budapest gazdaságtörténete a manufaktúra korszakában* (kandidátusi disszertáció, 1955).

Sajó (Sas) Andor Szegeden született, 1887-ben. A budapesti bölcsészkaron végezte tanulmányait, tagja volt a Négyesy-szemináriumnak. 1915-től ír a Huszadik Századba, főleg XIX. századi történelmi témákról. Egy ideig nevelő a Hatvany családnál. A Tanácsköztársaság idején főiskolai tanárrá nevezik ki, a Tanácsköztársaság leverése után Bécsbe, Munkácsra, majd Pozsonyba emigrál. Középiskolai, később főiskolai tanár, 1957-től a pozsonyi Comenius Egyetem magyar irodalmi tanszékének vezetője. 1962-ben halt meg. Főbb művei: Hölderlin Frigyes, Budapest, 1909; Történelmi és irodalmi tanulmányok, Pozsony, 1942; Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán, Pozsony, 1955.

LAMPRECHT KÁROLY (1856–1915)

A német történetírás Lamprecht váratlan halálával talán legkimagaslóbb képviselőjét veszítette el. A tudományosságának veszteségét fűzi-e valamilyen szál azokhoz a nagy világeseményekhez, melyeknek örvénye mindent magával ragad, s talán még a szellemi élet e rendkívüli gyászát is sajátságosan módosítja. Nem csökkenti-e Lamprecht távozásának jelentőségét az a körülmény, hogy ő a múlt feltárásának mestere volt, s pályája utóján az élet kirobbant a történeti formák, adottságok és fogalmak kereteiből. Nem válik-e főlőslegessé a historikus napjainkban? Kérdezhetik sokan – s nincs-e valami sorsszerű összhangzás abban, hogy a nagy történetkutató épp most tette le a tollát? E vulgáris bölcsesség felszínességében nem lehet megnyugodnunk. Lamprecht nem tartozott – Nietzsche szavát használva – a történetírásnak antiquaris művelői közé: az álmatagok, a vakondokmunkát végzők sorába. Monumentális fő művében feldolgozza a német nép történetét a legrégibb időkől korunkig. Különös kedvvel fürkészte a prehistorikus idők problémáit, s a históriai évszázadok társadalmi életét és műveltségét, mozgalmaknak folytonosságát és egységét fáradhatatlanul érzékítette meg. Mindig és mindenütt átvezeti a megtörténtet a most történőbe, elmerül a messze múltba, hogy hozzáfűzze az élő valósághoz, s a régiség sikátoraiból a jelen napfényére vezető ösvényeket keresi. Nem olyan történész volt, aki aggályoskodott, ha a legújabb kor feldolgozásáról volt szó, s hat kötetre tervezett utolsó nagy munkájában, melyből kettő megjelent, a XIX. század utolsó negyedétől a XX. század második évtizedéig monografikusan akarta feldolgozni a német műveltség legfrissebb fejlődését.

A háború kitörése óta eleven publicisztikai tevékenységet fejtett ki, számos aktuális cikke jelent meg, s a háborús röpiratirodalmat is gazdagította. Számba véve mindezt, halálában valami tudomá-

nyos tragikumot érzünk, tragikumot, mely egyéni színezetű, de osaknem minden történetíró életmunkájával kapcsolatos. Vajon mit érzett a haldokló, midőn az emberi történelem legviharosabb tusáját befejezetlenül s megíratlanul itt kellett hagynia? A konstruktív és a feldolgozó munkának micsoda tömege várt volna rá, hogy világosságot gyűjtsen abban a káoszban, melynek tanúi vagyunk, s amelyből mégis oly keveset látunk. A múlttal az utókor, a történeti szemlélet talán mindig felelőtlenül bánik. Lamprecht korunk válságaira nézve a közvetlen tapasztalat hűségével egészítette volna ki a történeti okfejtések igazságát. Halála rohanó események árjában azt is példázza, hogy a historikus munkássága – ha még oly befejezettek is a könyvei – a maga egészében a befejezetlenség sorsára jut. A történeti műalkotás kereteit mintegy extenzíve meghaladja az idő, nem is szólva arról, hogy a történész rendszerező munkája sohasem lehet eléggé intenzív a mögötte levő történeti anyag maradék nélkül való csoportosítására s értékesítésére.

Lamprecht protestáns papcsalád sarjadéka volt, s Wittenbergben és a híres pfortai iskolán diákoskodott. Göttingenben Waitzot, a forráskutatás és az alkotmánytörténet egykori mesterét hallgatja, a történetírás módszeres és elméleti problémáival pedig Bernheim, a *Lehrbuch der historischen Methode* [A történeti módszer tankönyve] szerzője ismerteti meg. E hatásoknak megmaradt a nyoma: micsoda hatalmas forrásismeretről ad számot a *Deutsche Geschichte* [Német történet] utolsó, bibliográfiáját nyújtó kötete, s mily sűrűn követik egymást az egész mű folyamán általános problémakijelölő fejtegetések. A hetvenes években liberális társaságban mozog. Körülötte a Gründerzeit [alapítások kora] lázas vállalkozó kedve tombol, s ő a tőkés társadalom nagystílű megfigyelőjévé serdül; Lipcsében, ahol doktorátust szerez s utóbb tanít, Roscher és Springer hatnak rá különösen. Amannak nemzetgazdaságtani ismeretekben, emennek művészettörténeti tudásban köszön sokat. A társadalmi szervezet ökonomiai alapjának elemzése s a magasabb szellemi kultúra finom rajza Lamprecht minden munkájának két sarkpontja.

Sokoldalúsága bámulatot kelt olvasójában. Joggal írja róla egyik tanítványa, hogy két lipcsei tanártársával, Wundttal és Ostwalddal együtt a szellemi energiák s az emberi tudás egy tekintélyes hányadát képviseli. Vezéralakja az egyetemi tudománynak abban az érte-

leben, hogy eszméinek terjesztésére és munkatársak nevelésére a katedrát használja. Valóságos forradalmár azonban a történettudománynak azzal az akadémikus irányával szemben, mely az ő működéséig hagyományos volt. Izgalmas harcokat kell vívnia a rosszakarattal, a ferdítéssel s az úgynevezett politikai iskola híveinek (így H. Delbrück, M. Lenz) megértésre való képtelenségével. A módszer embere, de egy életátfogós, a jövőnek is szóló módszert képvisel. Lamprecht nem történet-technikai és kritikai eljárások úttörője, ezeket a XIX. század utolsó negyedében már készen kapja. A feldolgozás, tehát egy magasabb rendű munka körében találjuk meg érdemeit. A tudományosságra törekvő historikus két nagy sajátsága egyesül benne: a társadalom egész labirintusát ismeri, s fogalmi egységesítésre törekszik. Ez a kettősség hoz friss életet a történettudományba, ez lendíti előre. Ez egyszersmind a nagy szakadék, melyet mindig újból és újból próbálnak áthidalni. Bár az embervilág történeti alakulása véglegesen nem kategorizálható, mégis lehetetlennek látszik, hogy e rendszerező kísérletek – tekintet nélkül sikertelenségükre – valaha is abbamaradnának. Lamprecht az élet reális felfogásával és tényszeretetével a történeti absztrakciónak olyan energiáját egyesíti, amilyenre csak Hegelnél akadunk – ennél persze történeti szaktudás és zseniális történetírói törekvés nélkül.

Lamprecht történeti törvényszerűségeket kereső tevékenysége nem spekulatív eredetű. Hegel logikai rendet akart fellelni a múltban, Lamprecht pszichológiait és fejlődéstant. Ezzel korára vall, arra az időszakra, melyben a pszichológia virágzik, és a lélektant sokan a szellemi tudományok közös alapjának tekintik. A história fő tanulsága szerinte az, hogy a lelki élet egyre intenzívebbé válik, s e fejlődést egy-egy korszak testesíti meg: a szimbolikus, a tipikus, az individuális, a szubjektív és az impresszionista lelki élet foka mutatkozik egyben-egyben. E korszakok a német történetben két évezredet fognak át, s a történettudomány első feladata, hogy a legkülönbözőbb nemzeti társadalmakban és kultúrákban éppúgy kimutassa és elhatárolja őket, amint Lamprecht a német múltra nézve megtette.

A különböző nemzeti társadalmakban eddig elért fokok összevetése, elérésük ritmusának megállapítása az egyetemes történet betetőző munkája. Oly feladat ez, mely generációk munkáját igényli. Tudja ezt Lamprecht, s nagy koncepciójának megvalósítá-

sára alapította a lipcsei egyetem kiváló történeti gyűjteményét s szemináriumát.

Munkássága visszahatást képvisel a merőben individuális irányú s főként a politikai múlttal foglalkozó történetírás ellenében. El tud ugyan mesteri módon merülni a személyes élet mikrokozmoszában, de fő figyelmét a szociális közösség életnyilvánulásainak makrokozmosza köti le. Így Bismarck érzelmi és idegéletét is mint a korabeli társas közösség jellemző jegyét mutatja be. Marx történeti felfogásának sokat köszön, de nem dogmatikus. Hangsúlyozza, hogy a történeti lét öntudatlan determinánsa a gazdasági élet. A *Deutsche Geschichte*-ben azonban teljes irodalom- és művészet-történetet találunk. Stílusa eredeti s mindig művészi, ha jellemez, szélesen elmélkedő és világos, ha fejteget. Objektivitásra törekszik, de egyéniségét nem tagadja meg írásaiban sem.

Nyelve, felfogása, egész szellemi mivolta gyökeresen német. Ő a negyedik renddel bővült német társadalomnak s a modern ipari imperializmusnak történetírója, de nem oly ellenszenves értelemben, mint ahogy Treitschkét a hegemoniára törekvő Poroszország historiográfusának nevezik. Az osztályharcok napjaiban élesedett szociális szemlélete s finomult belátása. Erős nemzeti érzület járja át, nem sovénység, hanem valami küzdelmes kultúrtudat. A német világpolitika tudós heroldja volt, s annak idején hévvel agitált a flotta-fejlesztés érdekében. A gazdasági világkonstelláció következtében a leszámolást elkerülhetetlennek tartja Angliával. Utolsó nagy történeti művének vége a birodalom külső politikájával foglalkozik, s itt melankólikusan jövendőli, hogy Amerika válság idején Németország ellen foglal majd állást. A földkerekségnek minden részén vannak ugyan a német népnek előőrsei, de sok az ellenük fenekedő ellenség. A szabad vállalkozás és a nagytőkék versenyének klasszikus elemzője látja a munkában megfeszülő némettség terjeszkedő szükségét s a hatalom akarása nyomán sorakozó felhőket. Amint mostanság, élete utolsó hónapjaiban hallgatta a fegyverek világ-szerte zengő borzalmas szimfóniáját, bizonyára nem moralizált, hanem az általa gyönyörűen jellemzett Beethoven szavaival vigasztalódott: *Kraft ist die Moral der Grossen* [Az erő a hatalmasok erkölce].

Husadik Század, 1915. II. 55–59. 1.

KARL LAMPRECHT

A *Huszdik Század* júliusi számába Sajó Andor tartalmas és mélyenjáró nekrológot írt Karl Lamprechtről. Végső megállapításai azonban, amelyekkel Lamprecht helyét a történettudomány fejlődésében kijelölni kísérli meg, kissé elsietettek és részben tévesek. „Ő a negyedik renddel bővült német társadalomnak s a modern ipari imperializmusnak történetírója, de nem oly ellenszenves értelemben, mint ahogy Treitschkét a hegemoniára törekvő Poroszország historiográfusának nevezik.” „A német világpolitika tudós heroldja volt.” A párhuzam értelme más szóval ez volna: Treitschke a Preussen-Deutschland történetírója, Lamprecht az expanzív német birodalomé, a Grösseres Deutschland törekvése. Sajó tehát csupán fokozati különbséget talált ott, ahol voltaképpen nem Grad [fok], hanem Artunterschied [minőségi különbség] áll fenn. (Az a meggyőződés, hogy „nem oly ellenszenves értelemben”, nem változtat a lényegen.) Pedig mi sem állott Lamprechttől távolabb, mint a történettudományt a politika szolgálatába állítani és egy cselekvéstörténet-írásfélét adni, amint ezt Treitschke tette. Tudományos gondolkodásának sarktétele, hogy a történettudomány elsősorban szociálpszichológia, nem pedig a politikai események regisztrálása, és szinte forradalmi tény számba ment (ugyanilyennek tűnik fel most is a vulgár történeti felfogás előtt, amint különben Sajó is tudja) az általa tört új irány, amely a régi történetírás gerincét a politikai és haditörténetet magas piedesztáljáról letaszítja, és a többi historiai segédtudomány mellé állítja. A történeti fejlődés fokainak összehasonlító kutatása, egyáltalában a történelmi haladás oly értelemben való felfogása, hogy az emberi lélek folytonos differenciálódásának és integrálódásának processzusa, nem illeszkedhetett politikai határok közé. Az állam fogalma jellemzően labilis Lamprecht-nél: Az állam pusztán az általános lelki tudat (seeliches Bewußt-

sein) funkciója. Ez az úszó meghatározás tökéletesen ellentétben áll a hegeli történetfilozófiával, amely alkalmazkodván a monarchikus-bürokrata Poroszország alkotmányához, az államot az erkölcsi idea teljes megvalósulásának tekinti: „daß der Staat existiert, ist Gottes Gang in der Welt” [Az állam léte mutatja Isten jelenlétét a világban]. Lamprecht univerzális történetírása nem lehetett alárendeltje egy állam politikai törekvéseinek.

Teljesen ferde megvilágosítású az a kép, amelyet Sajó Lamprechtnek a legutóbbi évek eseményeihez való állásfoglalásáról rajzol. „A gazdasági világkonstelláció következtében a leszámolást elkerülhetetlennek tartja Angliával.” Ezt a helyet szeretném bibliografikus pontossággal ismerni. Egyetemi előadásaiban legalább gyakran hangsúlyozta, hogy Németországot sajtóságos földrajzi helyzete egyenesen a pacifizmus mellé állítja. Pacifista meggyőződését még a sovén Verein für Erhaltung des Deutschtums im Ausland [A külföldi németiség fenntartására alakult egyesület] egyik legutóbbi kongresszusán is kifejezésre juttatta. „Erős nemzeti érzülete” nem volt egyéb, mint a patriotizmus nagy művelődéstörténeti értékének az elismerése. Élete utolsó éveinek közéleti tevékenysége állandó küzdelem a háborúra úszító csoportok ellen. Tevékeny részt vett a Verband für internationale Verständigung [Nemzetközi Megértés Szövetsége] megalapításában, melynek célja a népek közötti zavartalan kapcsolat szükségessége iránti megértés terjesztésével egy minden nemzetközi súrlódástól mentes politika számára az utat egyengetni, mint amely az általános emberi kultúra érdekében áll. Mint a leipzig-i egyetem rektora (1911) a xenophob, sovén diákegyesületek nacionalista tendenciáinak ellensúlyozására az addig organizálatlan nagyszámú külföldi egyetemi hallgatók bevonásával életre hívja az Internationaler Studenten Vereint: die kleine Haager-Konferenz der Kulturmächte [Nemzetközi Diákegyesület: a kultúrhatalmak kis hágai konferenciája]. Mikor a balkáni háború idején az akkor már hétre szaporodott Internationaler Studenten Vereinek (Berlin, Bonn, Freiburg, Göttingen, Heidelberg, Leipzig és München) meghívására Norman Angell felolvasó körútra indul, leipzig-i előadását Lamprecht vezette be. Egyáltalán nem titkolta azt a mély hatást, amelyet rá a *Great Illusion* [Nagy illúzió] olvasása gyakorolt, és a jelenkor egyik legnagyobb eseményének jelentette ki Norman Angell könyvét, amelynek tudományos értékét a hivatalos német tudomány annyiszor vonta kétségbe.

Történeti felfogásának szilárd építményét a világháború kitörése sem ingathatta meg. Azóta megjelent írásaiban – különösen a *Deutscher Aufstieg 1750–1914*-ben [Német felemelkedés] – állandóan hangsúlyozta a háború kultúrtörténeti szempontból való felfogásának szükségességét a politikatörténeti szemszög helyett. A probléma kitűzésénél tovább sajnos nem juthatott; végzettszerű halála megakadályozta ebben. A háború által felvetett kérdések – különösen a háború és béke problémája – erősen foglalkoztatták. A nemzetközi politika aktuális kérdéseit a kultúrtörténésznek a reálpolitika horizontján messze felülemelkedő látószögéből fogta fel. Nagyon karakterisztikus Belgium annexiójával szemben a *Berliner Tageblatt*-ban kifejtett szkeptikus álláspontja: Für die deutsche Herrschaft (in Belgien) ist bedenken, welch überaus schwierige Probleme sich für eine glückliche Einfügung Belgiens unter einen deutschen Herrscherwillen . . . ergeben müssten. [A belgiumi német uralommal kapcsolatban megfontolandó, hogy milyen rendkívül nehéz problémákkal járna Belgium zökkenőmentes német uralom alá hajtása.]

1915 telén bejárja a német hadsereg által megszállott Belgiumot és Észak-Franciaországot. Tévedés volna azonban azt gondolni, mintha ugyanaz vezette volna őt oda, ami Goethét 1792-ben a braunschweigi herceg táborába: hogy egy új történeti korszak kezdeténél legyen jelen. A három legnagyobb európai kultúrnép öldöklő harcának Hinterlandja [háterszága] nem a hadtörténetíró laboratóriuma volt számára, hanem még mindig a középkori német és francia művészet közös forrásvidéke. Nem Lüttich és Namur erődjeinek romjai, hanem a gótika bölcsői, Gent, Brügge, Cambrai és St. Quentin bilincselték le figyelmét. Történetírói működésének csodálatos szimbóluma ez az utolsó út; mintha egy gyönyörű gesztussal akart volna rámutatni arra az elszakíthatatlan kollaterális hálózatra, mellyel a kultúrák egymásba kapcsolódnak minden kulturális kinaifal-politika és kútmérgezés ellenére. Lamprechtben a történetírásnak ama fejlődési vonala, amely a nemzeti hőskölteménytől az univerzális kultúrtörténetig vezet, a csúcspontjához ért.

Huszdik Század, 1915. II. 195–197. 1.

LAMPRECHT ÉS A NÉMET VILÁGPOLITIKA

Gyömrei Sándor a *Huszadik Század* szeptemberi számában Lamprecht Károlyról írt megemlékezésemet (*Huszadik Század*, 1915. július) bírálja, 1. azért, mert Lamprecht helyét a történettudomány fejlődésében „elsietve és részben tévesen” állapítottam meg azzal, hogy őt a modern ipari imperializmus történetírójának nevezem, 2. azért, mert „teljesen ferde megvilágítású képet” nyújtok a szerinte „pacifista” Lamprecht állásfoglalásáról a legújabb eseményekhez. E megjegyzésekre a fővárostól, könyvektől és bibliográfiai segédeszközöktől távol, csak röviden felelhetek.

1. Lamprecht tudományos jelentőségét – amint a nekrológból kitűnik – a *Deutsche Geschichte* úttörő módszerében látom. Az industrializmus történetírója volt ő abban az értelemben, hogy a legjelesebb elemzések egyikét nyújtotta a modern ipari vállalkozás történeti jelentőségéről. Épp azt emeltem ki, hogy ennek törekvéseit nem szolgálta oly ellenszenves formában, azzal a sokszor hamisan eszményítő lendülettel, amellyel Treitschke a XIX. század emelkedő Poroszországát dicsőítette. Szociálpszichológiai módszerének méltóságát nem alázza meg azzal, hogy a közelebbi német múltból töredékben maradt munkája, amerikai útirajza és számos aktuális cikke bizonyos határozott politikai állásfoglalást körvonalaz. Ha Lamprecht nem a világháború napjaiban távozik, politikai meggyőződését teoretikus érdemei mellett aligha hozzuk szóba. Annak azonban, aki meghal, különösen utolsó nyilatkozatait őrizzük meg emlékezetben, s ő a távozását megelőző időben mint szónok és cikkíró sűrűn foglalkozott gyakorlati kérdésekkel. A publicista Lamprecht, akit el kell és mégsem lehet egészen elválasztani a történettudóstól, meggyőződéssel és hévvel hirdette a német birodalommal szervezett társadalom és faj fokozódó világhívását. Mint politikus igenis a német törekvések „tudós heroldja”.

Nem tekintette magát a német diplomácia hivatalos ágensének, sőt elégedetlen volt a külügyi hivatallal. „Diese Behörde – írja – seit vorbismarckischen Zeiten kaum reorganisiert, versagte. Aber in der Nation selbst, aus wirtschaftlichen, wie gelehrten Kreisen, erhob sich im letzten Jahrzehnt mit steigender Stärke der Ruf nach einer äußeren Kulturpolitik, nach einer geregelten Einwirkung deutscher Hochkultur auf die Völker des Erdballs.”¹ [Ez a Bismarck előtti idők óta alig újjászervezett hivatal csődöt mondott. Magában a nemzetben azonban, mind gazdasági, mind tudományos körökben, az utóbbi évtizedben fokozottan jelentkezett egy külső kultúrpolitika iránti igény, amely a német kultúra legjavának a föld népeihez való szabályozott eljuttatását jelenti.] A német népnek e törekvését Lamprecht a maga történeti belátásával igazolni igyekezett, s ezt teszi a háború alatt kiadott röpirataiban kivétel nélkül. Vajon a tudomány áruba bocsátásának gyanújába hoztam-e őt, amidőn megemlítettem, hogy a német expanzív gondolat erősen élt benne? Miért ne fejthetné ki véleményét épp a történész a reálpolitika égető problémáiról?

2. Lamprecht imént idézett mondatában a németiség kultúrbeformálásának biztosításáról szól a földkerekség népeire. Hogyan képzelte a hatás biztosítását, miféle eszközök útján? Hallgassuk meg választát, melyet 1914-ben írt *Deutscher Aufstieg*je nyújt, s kiderül, hogy csakugyan pacifista volt-e, amint Gyömrei vitatja. Lamprecht egyenesen elkerülhetetlennek tartotta a háborút. „Soll es zu einer leitenden Stellung unseres Volkes kommen, politisch, wie kulturell, so war sie wohl schwerlich anders als durch einen Krieg in eben dieser Zeit, und unter eben diesen Umständen erreichbar.”² [Politikai és kulturális vezető helyzetet népünknek manapság és az adott körülmények között aligha szerezhetünk más módon, mint háborúval]. Meglehetősen kétségesnek tartom, amit Gyömrei állít, hogy tudniillik Lamprecht 1915 telén, mint valami esztéta, műemlékeket ment nézni a németek által megszállott belga-francia területre, s a nagy mérközések színterén a világháború szinte nem is érdekelte. A *Husadik Század*nak ugyanabban a számában, mely Gyömrei ellenvetéseit hozza, idézi valaki Lamprechtől azt a nyilatkozatot, hogy ő a modern gazdasági és szellemi mozgalmak betetőzéséül már 1912-re várta a háborút.³ Ezek után felesleges szót vesztegetni arra, hogy pacifista volt-e, s hogy a mai háború korszakos jelentőségű mozzanat gyanánt szerepelt-e történeti szemléle-

tében? Talán csak nem hisszük, hogy Lamprecht azért, mert az elavult hadi és politikai történetírást megdöntötte, mintegy elvileg a most folyó háborúnak sem tulajdonított fontosságot?

3. Végül még egy szót cikkemnek arról a mondatáról, melyben – alapos megkülönböztetéssel – egymás mellé került Treitschke és Lamprecht neve. Egy egész világ választja el őket felfogás és tudományos karakter dolgában. A Lamprecht által elemzett ipari imperializmus nem egyezik teljesen azzal a politikai és katonai imperializmussal, melynek Treitschke hangos és kritikátlan szóvivője volt. Treitschke történetírói gyöngéi nem merülnek ki poroszimádásában, Lamprecht tudományos érdemeit ellenben nem csökkenti az, hogy közösséget tart a német társadalom általa egyetemesnek tartott törekvéseivel. De Lamprechtben is van elfogultság, s ha már bírálóm szóba hozta, hogy ő aktív tagja a hirhedt Verein für Erhaltung des Deutschtums in Auslandnak, megemlítem, hogy egyenesen alldeutsch [össznémet] hangot üt meg a *Zur jüngsten deutschen Vergangenheit*nek [A legújabb német múlthoz] abban a részében, mely a külföldön letelepült németység helyzetével foglalkozik. E lapokat olvasva, fájdalom, Treitschke agresszív teutonizmusára lehet gondolni. Bár a világháború egyik fő oka a támadó nacionalizmus túlfűtöttsége volt, mindebből nem akarunk vádat kovácsolni Lamprecht ellen. Van ő olyan egyéniség, hogy állásfoglalását, ha ellentétes is a magunkéval, tiszteletben tartjuk. Gyömeri ellenvetéseivel szemben csupán azt hangsúlyozzuk ismételten, hogy Lamprecht mint publicista – ha hegeli módon nem is isteníti az államot – a birodalmi eszme alapján állt, hogy a németiség aspirációinak megvalósítására a háborút történetileg szükségszerűnek tartotta, hogy a háború kitörése után nem mint akadémikus nézte az eseményeket. Ezek tények. Lehetne bírálni őket, de a bírálatól – ennek ma nagyon is elméleti értéke van minden téren – tartózkodjunk nyugodtabb időig, addig, amíg a mérkőzés kockája eldől, s a kivívott eredmény alapján a célok igazságáról és az eszközök helyességéről lehetséges és érdemes lesz ítéletet mondani.

Husadik Század, 1915. II. 334–336. 1.

JEGYZETEK

1. K. Lamprecht: *Deutscher Aufstieg*, 1750–1914. 42. l.
2. Uo. 43. l.
3. K. Lamprecht: *Krieg u. Kultur*, 1914. Ism. Nagy Dénes. *Huszádik Század*, 1915. 9. sz. 207 l

1913-ban jelent meg Szekfű Gyulának, a bécsi Staatsarchivban dolgozó fiatal történésznek A száműzött Rákóczi című műve, amely a Függetlenségi Párt Rákóczi-kultuszának élesen ellentmondó képet festett a száműzött fejedelemről. A munka irreálisnak, talajtalannak mutatta Rákóczi emigrációs politikáját, és nem hallgatta el emberi gyöngéit sem. Amikor a századelő polgári történetírásának e könyvről kialakuló legnagyobb vitájához hozzászólva a Huszadik Század megvédte Szekfűt, a tudományos vélemény szabadság indokolta az állásfoglalást. Ahogyan azt Jászi Oszkár és Braun Róbert itt közölt írásai is mutatják, a radikálisok felfogása legalább olyan távol esett Szekfűétől, mint az általa támadott Thalyétól. Az elhatárolódás kölcsönös volt, a radikálisok az osztályérdekek érvényesülését akarták kimutatni a magyar történelemben, Szekfű pedig lényegében megmaradt a hagyományos nemzetközpontú történetfelfogás keretei között.

Braun Róbert 1879-ben, Aradon született. Lippán, majd Marosvásárhelyen kereskedelmi iskolai tanár. 1911–1918-ig a Fővárosi Könyvtár aligazgatója, a Társadalomtudományi Társaság szociográfiai szakosztályának alelnöke. A Károlyi-kormány idején Jászi nemzetiségi minisztériumának munkatársa. A Tanácsköztársaság megdöntése után bebörtönzik, majd lektorként és fordítóként dolgozik. 1937-ben, Budapesten halt meg. Elsősorban falukutató munkái szereztek számára elismerést a progresszív gondolkodók között. Henry George műveinek fordítója és gondolatainak terjesztője.

Laczkó Géza 1884-ben született, Budapesten, a Nyugat első nemzedékéhez tartozó író. Budapesten az Eötvös-kollégium tagjaként, majd Párizsban tanul, ezután tanár, a Nyugat munkatársa. A Tanácsköztársaság alatt egyetemi tanárrá nevezik ki. Az ellenforradalom megfosztja posztjától. 1923–1939-ig a Pesti Napló helyettes szerkesztője, később a Dante Könyvkiadó helyettes vezetője. A felszabadulás után a Szivárvány című hetilap munkatársa. 1953-ban, Budapesten halt meg.

A RÁKÓCZI-IRODALOM REVÍZIÓJA FELÉ*

A legvisszataszítóbb társadalmi jelenségek közé tartozik az a nem egészen tisztázott eredetű s nem mindig a legtisztább eszközökkel dolgozó hajsza, amelyet a szent kegyelet nevében, de nagyon is pillanatnyi cél elérésére indítottak Szekfű Gyula könyve ellen. Csak egy kis távlatnyerés, az első vihar elcsitulása kell, és sajnos, ez a politikai szenvedélyektől túlfűtött rárohanás s a nyomában felkurjantott méltatlankodás a támadók ellen fog fordulni. Mert nem arról van itt szó, hogy egynéhány hírlapírónak s egy-két jól ismert nevű és törekvésű politikusnak fáj a Hotel de Transsylvaniae, Rákóczi érzékisége, a Vigouroux-ügy, a Welez-történet, az archipelagusi fejedelemség stb., hanem arról, hogy Szekfű nincs éppen elragadtatva Thaly történetírói kvalitásaitól, akit pedig ők elsőrangú agitatorikus politikai fegyvertárnak ismertek, és arról, hogy könyve végszavában kifejti, hogy Rákóczi száműzetésének szenvedései következés nélkül maradtak, s nem vált belőlük elevenül ható, kezdeményező történeti erő. Fáj az elköltözött bajtárs becsülete, s fáj a szigorú megállapítás, mely csak a könyv egészébe fűzött adattainak logikus következménye, de amely mintegy – az ő szemükben s az ő politikai tévedésük szerint – létalapját támadja meg a nagy nemzeti hőst lobogóul kitűzött politikai pártnak. Rákóczi a nemzeté, nem pedig egyetlen párté, s jó magyarnak úgyis elég kínos néha naponként hallania az apró részletküzdelmek hetivásári zajában a legszentebb nevek invocációját. A legmegdöbbentőbb lelkiismeretlenség kormánytámadás ürügye alatt egy aránylag védtelen, elszigetelt tudóst belelökni a szenzáció-csaholásba. Mondjuk, hogy más írja meg ezt a könyvet, könnyen elgondolható olyan eset, ami-

* Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Budapest, 1913. 417 l.

kor a fürgeteg csak szemrehányó suhogású, csendes nyári eső lett volna. Íme, miért nem hazaáruló bérenc Riedl Frigyes, aki merészebbet és többet tett, mint Szekfű, akinek álhazafias szempontból kompromittálóknak tartott adatait részben mások is ismerik, mikor tagadásba vette a kuruc kor lelkesedését, s akinek kezében Thaly lelkiismeretlen Macphersonná sülyedt vagy magasodott. Nem volt kuruc lelkesedés, a kuruc versekben megnyilvánuló korszellem csak Thaly költészete? Ez engem jobban megdöbbsent, mint az, hogy Rákóczi elszigeteltségében hajthatatlan büszkeséggel inkább átzuhant próbálkozásai akadályán, mintsem hogy átbújt volna alattuk. vagy visszafordult volna tövises sövénye előtt. A legnagyobb, legmeghatóbb az erdélyi fejedelemségben vallásos alapú, nemes makacssággal mindvégig hívó Rákóczi alakja, mint tűri el emberfeletti erővel – mely néha megbicsaklik ugyan, de újra kiegyenesedik –, hogy miként hull ki a tartalom lelkiismeretlen kalandorok, megvásárolható álkurucok, lelketlenül hideg diplomaták gyümölcseként szuverenitásából, erdélyi fejedelemségéből, neki csak az álom színes, felséges palástját hagyva. Megrendítőbb tragikumot rokonszenvesebben nem tárt elénk még senki, mint mikor az írói ökonómiájában sokszor hidegnek látszó, igazságkeresésében keserű szarkazmusba csapó Szekfű elcsöndesedve, meleg rokonszenvet lehelve az apát mutatja be, aki méltatlan fiai jövőjéért, meghazudtolva hosszú, nemes bujdosását, egész eddigi életét, küzdelmeit, még a császárral is kibékülne, de vergődésében szót kér múltja, s óriási árat szab megtérése jutalmául. Az ember kezéből egy pillanatra leereszkedik a könyv, s ijedve hallgatja magában a zsongást, amelyet e rajz támasztott benne.

De nem, akció kell néhány magyarnak, amely zavart csinálhatna, s komikus paródiáját nyújtják e tevékenységükben a Rodostóba szorult fejedelemnek, ki lázas izgatottsággal nyúl minden vak reményhez, amelyet diplomata ravaszság vagy kalandor ötlet eléje csillant. Thaly emlékét védve, Rákóczinak egészen másféle s a maguk használatára kisajátított függetlenségi eszméjét örök hatékonyságúnak bizonyítandó, a támadók előveszik, nem a 113. jegyzetet s a Végszót*, még a könyv adatait sem, amelyet történeti képzetlenségükben úgysem tudnának, de amelyeket nem is lehet megcáfolni, hanem az egyes okfejtések végső egy-két mondatát, a ha-

* Ezeken a helyeken élesen bírálja Szekfű Thaly Kálmánt.

sónlatokat – mert ugye, történeti műben a hasonlatok a fő, döntő érvek –, s azokat könnyelmű csoportosítással olvassák a szerző fejére, hogy Rákóczit gyalázza.

De hál'istennek, láttunk mi már hazaárulókat, akit megyei határozattal akartak az írástól eltiltani, s most a nagy Kazinczynak hívjuk, láttunk hazaárulókat, akik a „halszagú” lapp nyelvrokonságot feszegették, s be is bizonyították anélkül, hogy ezáltal Árpád nemzete megkisebbedett volna*; láttunk hazaárulót, akinek nyílt szókimondásáért megégették *Budapesti Szemléjét***; láttunk hazaárulókat, akiknek méltatlan mellőztetés, aljas támadások sorát eltűrt élete alkonyán nemzeti hősnek kezdtünk – s joggal! – tisztelni visegrádi magányában***; láttunk hazaárulókat, akik a Vígszínház színpadán másmilyen és visszataszító gőgösségű Rákócziról beszéltették a kuruc tragédia személyeit^o; láttunk hazaárulót, aki király-idilleket gondolt el, ki is fütyölték, s most irodalmunk egyik tiszteletre méltó doyenjét becsüljük benne^{oo}; láttunk hazaárulót, aki Mátyásról bebizonyította autokratizmusának despotikus voltát, s ma legnagyobb történettudósaink közé tartozik^{ooo} – láttuk és elfelejtettük.

Furcsa egy ország azonban, ahol csak az a hazafi, aki maszlagos madzagot húzogat el szájunk előtt, a nagy tisztázók, szókimondók, hazug áltatást elítélők pedig hazaárulók.

Azt akarják ma is ízléstelen, hazapufogtató szólamaik naponta való tálalásával, amelyből csak úgy ordít az ürességeket ezüstpapírba csavargató igyekezet, hogy a kényesebb ízlésű örökre hátat fordítson annak a szép függetlenségi eszmének, amelynek ilyenek a vitézei? Még Pesten csak van mérséklet, de amiket a vidék postája hoz naponként felháborodásaikról, az igazán gyomorháborító. Az embernek Flaubert jut önkénytelen is az eszébe s a vidéki Demosthenesek „les races ovines, bovines et porcines” [juh-, marha- és sertésfajok] féle ékesszólása. Ne kapaszkodjunk olyan nagyon függetlenségi törekvéseinkben Rákócziba, a még két rész-

* Utalás Budenz Józsefre és Hunfalvy Pálra.

** Utalás Gyulai Pálra.

*** Utalás Görgei Artúrra.

^o Utalás Herczeg Ferenc *Ocskay brigadéros* c. művére.

^{oo} Utalás Bródy Sándor *Király-idillek* címen, 1902-ben bemutatott három egyfelvonásos történelmi színművére.

^{ooo} Utalás Fraknói Vilmosra.

ből álló Magyarország Rákócziájába, mert ha csak az ő magasztos emléke biztat bennünket küzdelemre s nem az érzett, de mindig ki nem mondott közszükség, hisz akkor nyilvánvaló a chimére-kergetés! Az út, amelyre itt egy hazafias párt lépett, nagyon veszedelmessé válhat – őneki.

E könyv körül, ha a támadás igaztalan volt, a védelmében is van nyugtatlanító mozzanat és hiba.

A nyugtatlanító mozzanat az Akadémia részéről bukkant fel. Az Akadémia független testület, s legkevesé a politikai pártok úgynevezett közvéleményének van alárendelve. Nem ismert nyilatkozatának* milyenségében van a hiba, hanem a nyilatkozat tényében, amelyet csak nem odavaló politikai tekintetek hoztak létre. Különben az Akadémián megbosszulta magát az a természetével ellenkező tény, hogy vezetőségében nem tisztán tudományos, hanem politikai véleményt, cselekvő egyéniséget egyesít. Az Akadémiának hallgatnia kellett volna, bármi is történt falain belül, s a műhecc hírlapi uszítóit éppúgy tekintetbe nem vennie, mint azon politikusokat, akik az ország színe előtt nyilvánították nemes haragjukat. Mert akármit is mondott volna, a mesterséges lavinát úgy sem állíthatta meg, s jóhiszeműségéből könnyen kovácsoltak odaát fegyvert, amelynek letevését nevetséges békefeltételekhez kötötték. Kiadott könyvet bevonni? Árusítását megtiltani? (Megállapítottam, hogy mikor egy hírlap tudomásunkra hozta, hogy máris bevonták a forgalomból, mindenütt kapható volt. Nemde, jóhiszemű e harc?) Hasonló művek megjelenését lehetetlenné tenni? Törvényt hozni ily irányban? Arcpirító kívánságok és éppen a 48-i 13. pontot zászlójukra tűzött orgánumoktól, akik ugyancsak felzúdultak az új sajtótörvény ellen, s most a szent gondolat- és sajtószabadság nevében (amely hogy nemcsak hírlapokra, hanem minden nyomtatványra vonatkozik, elfelejteni látszanak) autodafét rendeznének Szekfű könyvéből!

A hazaárulást kiáltozók bízzanak meg egy történettudóst, aki, Szekfű adatait ellenőrizve, elfogulatlanul, ferdítések nélkül megcáfolja őket, aki Szekfű gondolatmenetét végigcsinálva függetlenül jusson becsülete szerint más, ellenkező megállapításokra – ez a

* Az Akadémia elnökségi nyilatkozata elhatárolta magát mind Szekfű könyvétől, mind támadóitól. (*Akadémiai Értesítő*, 1914. 248–249. l.)

küzdelem egyetlen elfogadható, méltó módja. De persze a hasonlatok csoportosítása, némi kis átstilizálás kényelmesebb.

Szekfü is hibázott azzal, hogy egyáltalában felelt. Röpirata a rosszhiszemű ferdítéseket könyve pontos idézésével játszva cáfolja meg, de eltévesztette szem előtt, hogy ő az erősebb érvekben, de nem szenvedélyében, amellettszigetelt s jóhiszemű, márpedig a szenvedélyre támaszkodó rosszhiszeműség a tömeg előtt mindig fölényben van a jóhiszemű érvelővel szemben, mert amit tesz, felelőtlenül teszi, elég azt mondania, hogy a feleletszerű ízt nem is olvassa el, nem lévén kíváncsi rá, hogy ez az úr ebben az életben még mit ír – s az asztaltársaságok tapsa elementáris erővel zúg fel rá: megadta neki!

E ponthoz általában ajánlom a magyar olvasóközönségnek figyelmébe Faguet-nek *Le culte de l'incompétence* [A hozzá nem értés kultusza] című művét.

A száműzött Rákóczi a fejedelem életének utolsó húsz évét beszéli el a lelki fejlődés, folyton a szuverenitás és az erdélyi fejedelemség távoli csillagát tekintő tervezgetései, sikertelen lépései alapján, megrajzolva háttérül az „európai konstelláció” egyre változó, roppant érdekes szövevényét.

Rákóczi az országból kibujdosott, trónjáról csak egy pillanatra lelépett fejedelem módjára él magának, pompa- és nőkedvelő büszkeségben, s él terveinek, a fölkelés újrakezdésének. De már Párizsban, ahol természete, jelleme, múltja a XIV. Lajos szűkebb környezetének, az úgynevezett régi udvar tagjainak szigorúbb, vallásos, Habsburg-ellenes körébe vonják, ferde helyzetbe kerül, amikor az orleans-i herceg régens lesz, akinek udvara könnyelmű, csúf szájjal szellemeskedő, erkölcstelen, s a spanyol viszony melengtetése helyett a Habsburgokhoz közeledik. Anyagi helyzete, amelyről XIV. Lajos elég szépen gondoskodott, a Napkirály utolsó éveiben s különösen halála után megrendül, csakúgy, mint az udvaré, az országé. Egy francia nemes tisztjének eszméjét megvalósítva, kétes jellemű ügyvivője, Brenner abbé biztatására, a párizsi magyarok lakóházát – ő maga nem lakott ott –, a Hotel de Transsylvanie-t kártya- és nyilvános szerencsejáték számára rendeztette be abban a Párizsban, ahol nem ez volt az első fecske, s ahol a kártya az imént kezdte meg az egész XVIII. századon át tartó uralmát. Tette

pedig ezt azért, hogy ne legyen kénytelen táplálta magyarjait az ut-
cára lökni, mint ahogy takarékosagra szoruló előkelő ismerősei
a pénzügyi helyzet nyomására háztartásuk feloszlatták vagy csök-
kentették. De ebből a vállalkozásból bajok származtak, melyek
a fejedelem erkölcsi lényét is érintették, s azt eredményezték, hogy
barátjai vallásos környezetéből is elvágott nyugalom, az Istennel
való kibékülés magányába, amelyet a grossbois-i kamalduliaknál
talált fel végre. Itt kibékült Istenével, kegyelem állapotába jutott,
amelyet imán, lelkigyakorlatokon kívül írásbeli munkával töreke-
dik állandósítani. E megtérés sajátságos lelki eredményekre vezet-
tett. Fejedelemségét, a XIV. Lajos megalapozta abszolutisztikus
világnézettől is támogatva, szigorúan rendi és arisztokrata felfogás-
ból indulva ki, megtérése lelki magasztaltságában Istentől adott,
kitörülhetetlen nyomot hagyó szuverenitássá emelte; annak az
eskünek pedig, amelyet az őt erdélyi fejedelemmé választott rendek
kezébe tett le, hogy megkérdezésük nélkül nem mond le ősei trón-
járól, jelentősége egész további pályafutására kihatóvá nőtt most,
hogy kibékült teremtményével: neki kötelessége, vallásos parancs így
számára az eskü szentségénél fogva fejedelemsége keresése. Ettől
az időtől kezdve mindinkább jobban és jobban lemond a világi
élvezetekről, lelkébe merül általános gyónásra, megkezdí a *Con-
fessio* [*Vallomás*] írását, s elindul kálváriájára, melynek ormán ott
csillog a rodostói messzeségben a szuverenitás és az erdélyi feje-
delemség arany keresztje, s még nem tudja, hogy önmagát feszíti
föl majd rá csakhamar.

A török háború hírére siet elhagyni Franciaországot, s ezzel ki-
szolgáltatja magát a föld és hatalom nélküli fejedelem a hamis,
bujkáló európai diplomácia játékszerévé. Az igazán szívbe markol,
mikor a nagy fejedelem magasra függesztett szemmel, vallásos el-
merüléssel indul meg vesszőfutásos útján, melyen spanyol, francia,
török csak kihasználni törekszik a nemes küzdelmű nagyot, aki
mindenkiben hisz, mert ő maga feddhetetlen. Úgy száll partra
Gallipoliban, mint szuverén, s a spanyolba vetett reménykedés ku-
darca, a törököknek a császártól szenvedett viasztörítése után,
mikor a Habsburg-hatalom szövetségét minden lehető barátja,
ügyének csak félig is támasza várva keresi, mikor az angol-francia-
hollandus Triple Alliance [hármasszövetség] a császár belépésével
Quadruple Alliance-szá [négyesszövetség] nő, amely fegyveres kéz-
zel szorítja belépésre Spanyolországot, miután a nagy armadát

szétverte az angol flotta, s miután a Rákóczit csúfosan kihasználó Alberoni spanyol minisztert földönfutóvá ostromozza a balsors – a szinte mindenhatóvá fejlődött császári hatalom a szultán pártfogoltjává csökkentve szorítja Rodostóba a fejedelmet, hogy el legyen zárva a diplomáciai tevékenység minden lehetőségétől.

Rodostóban aztán az emigránsi elhagyatottság, elszigeteltség, szuveréni mivoltának vallásos kötelességül tekintett ápolása, fejedelemsége keresése apró szégyenek, nagy kudarcok során hajtja keresztül a „szegény” nagy embert, akit minden újonnan jött Konstantinápolyban székelő nyugati nagykövet kihasznál országa érdekében, s akinek udvarában áldiplomata kalandorok keresnek könnyű megélhetést. Vallásos életébe szigorú házi rendjének etiquette-tornyába zárkózva tervez és emésztődik, s kósza gondolatként megfordul fejében egyszer a császárral való kibékülés, egyszer az oláh-moldva, majd a livlandi, majd egy archipelagusi fejedelemség elnyerhetése. Lassan, lassan roskad, mindjobban hozzászokik a szenvedéshez, de tisztán látja a misérable situationt [nyomorúságos helyzet], amelyből nincs kiút se Spanyolországba, se Lengyelországba, sem haza, pedig az a Rákóczi, aki népe boldogításáért kereste eddig, isteni eredetű szuverenitására támaszkodva, erdélyi fejedelemségét, már a pusztá, akármilyen nevű fejedelemséggel is megelégednék, csak visszamehessen az életbe, a cselekvő, ható életbe. Az életösztön e lázas lobogása csak könnyet fakaszthat, de káromlást rajzolója ellen nemes szívben soha! Fia megjelenése, a korcsosult kéjkergetőé, új sebet üt fájó, szent hegedéses lelkén. Belátja, hogy nincs miért harcolnia, s kibékülne most már komolyan a császárral is, mert lengyel hercegnőt venne feleségül, vagyont, rangot adandó méltatlan fiának. Az apa megtagadja magában a fejedelmet, de Vigouroux hűtlenül elárulja, s a makacs Savoyai Eugén visszautasítja.

Még egy utolsó tárgyalássorozat, küldetések az isztriai támadás ügyében, méltatlan szemrehányások francia részről – s az utolsó izgalmban túlfeszített lélek alatt elomlik a test. . . „Vég-tire szegény, három óra után reggel, az istennek adván lelkét, elaludék – mivel úgy halt meg, mint egy gyermek.” „Itt – így végzi legszomorúbb levelét a hű Mikes Kelemen – írtóztató sírás-rívás vagyon közötünk. Az isten vigasztaljon meg minket.” (Az utolsó fejezet vég-sorai.)

Szekfű tehát, mivel e magasra szökő pálya hiperbolájának lehajló vonalát rajzolta csak meg magas koncepciójú, végtelen komoly, őszinte könyvében – hazaáruló, s persze mindenki, aki védi.

Huszdik Század, 1914. I. 533–538. l.

SZEKFŰ ÉS ANDRÁSSY GYULA GRÓF

Már szemlénk áprilisi számában rámutattunk a Szekfű-ügy egy-némely okaira. De a legmélyebb okot a cikkíró nem emelte ki. Ez az ősi kuruc-bömbölés lélektana volt, az a történeti tény, hogy minden igaz kurucra száz álkuruc jut. Az igazi kuruc bátor, vérét hullató szabadságharcos volt. Az álkuruc mohó vagy koplaló zsoldos, aki minduntalan fokosához nyúlt, ha ebből könnyű zsákmányolásra volt kilátás. Szavalni, kiabálni, káromkodni, Bécs ellen mennydörögni sokkal könnyebb, mint szívós, átgondolt, szervezett, anyagi és lelki megfeszítést igénylő ellenállást folytatni. A Szekfű-ügyben is a kurucság és az álkurucság igazi aránya a régi volt, 1:100. Néhány jóhiszemű kuruc-idealista feljajdult Szekfű kíméletlen megállapításain. És jött nyomában száz álkuruc, aki mindjárt politikai üzletet szimatolt, aki átérezte a helyzet hasznosságát: íme most egyszer újra jutányosan meg lehet menteni a hazát, hősnak lehet lenni kockázat nélkül, nagyokat lehet ordítani a becsukatás veszélye nélkül, sőt talán egy-egy mandátumocskát is ki lehet préselni a megvadult szittyákból. A moment psychologique [lélektani pillanat] feszültségét még csak növelte a hosszú, dermedtő kényszerhallgatás. Mert ez az álkuruc tűz nem mert a geszti cézár ellen fellobogni. A vidéki képviselőjelöltek, díszelnökök, önképzőköri retorok, hazafias ódaköltők, pausálét hiába váró szerkesztők, akik mindeddig szótlanul túrték, hogy a bihariak ellenforradalma lerombolja nyomorult alkotmányosságunk utolsó garanciáit, akik kisujjukat sem mozdították meg az esküdtszékért, a sajtószabadságért, a választójogért, sőt akik nemegyszer illő tisztelettel kacsintgattak a munkapárti sajtóirodára: mindezek a kis- és nagy hazafiak most egyszerre felbődültek, fokosaik után nyúltak, máglyákat emeltek, mikor arról volt szó, hogy egy szerény és szegény, gyanútlan és jóhiszemű, lelkes és tiszta fiatal tudóst rugdossanak össze.

Undorító volt ez az álkuruc komédia s annak pártpolitikai gyümölcsöztetése. Olyan visszataszító, hogy e szemlének kellett a bántalmazott kutató védelmére sietni, ámbár nemcsak a politika, de egy világnézet örvénye választ el bennünket tőle. Pláne az üldözött méghozzá ügyetlenül védekezett, sőt erkölcsi teherbírása is gyöngének bizonyult, amikor a sovinsztákat egy ellenünk alkalmazott hazafias nyelvtölgötetéssel akarta megnyugtatni. De a világnézetbeli ellentét és a személyes sérelem itt mit sem jelent, mikor a tudomány szabadságáról van szó, s mikor a hivatalos tudomány legfőbb őrei olyan hihetetlenül gyáváknak bizonyultak a saját kreatúrájuk kivédésében. Azt a védőívet alig merte valaki aláírni az Egyetem és az Akadémia nagyságai közül, közismert aulikus, kormánypárti érzelmeik dacára. Hiába, a bömbölő fokoshadonásztól megijedtek ezek a kiváló férfiak is. Ilyen körülmények között valóban felüdítő látvány, nagyszerű erkölcsi gesztus volt gróf Andrassy Gyula bátorsága, aki újra egyszer bebizonyította, hogy konzervatív életnézése dacára az egyetlen igazi kultúrember politikai nagyságaink között. Pedig Andrassy sokkal nehezebb helyzetben volt, mint az Egyetem és az Akadémia szepegő tudósocskái. Neki szövetségeseivel, az egész egyesült ellenzékkal szemben, tehát konkrét közel fekvő politikai céljait veszélyeztetve kellett felemelni szavát a csúnya hajtóvadászat ellen. És mégis megtette, előkelő nyugalommal, gondos önmérséklettel és az ellenzéket kimélő eleganciával ugyan, de mégis oly határozottan, lesújtóan, félre nem érthetően, hogy az álkuruc zendülést egyszerre letörte az ő, a tudomány védelmére kihúzott kardja. Így lett vége az utolsó álkuruc-felkelésnek Magyarországon.

Huszdik Század, 1914. II. 685–686. 1.

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS REVÍZIÓJÁHOZ*

Szekfű új könyvéről szólva, régi könyvét, *A számlázott Rákóczit* csak úgy mellőzhetném hallgatással, ha e folyóirat XXX. kötetében, 533–538. lapon megjelent bírálattal (írta Laczkó Géza)** egyetértének. A történetírás szempontjából sajnálatos, hogy az e könyvről megindult vitát oly erősen befolyásolta a politikai pártállás, hogy tisztán történelmi szempontból kevés érv hangzott el mellette és ellene. Ily szempontból talán nem árt e sokat vitatott könyvet új bírálat alá venni.

Szekfű nyilván a Ranke-féle felfogás alapján igyekszik embereit jellemezni. R. Fueter ezt írja Rankéről: „Csodálatos módon megvolt az a képessége, hogy idegen emberek érzelmeibe behatoljon és gondolataikat átérezze, hogy beléjük penetráljon, mint mondta. Jellemző, hogy pusztá tervek is éppúgy érdekelték, mint a keresztülvitt tervek: a pszichológus számára, akire a szándék fontos, egyik csak oly lényeges, mint a másik.”¹ Ez lebeghetett Szekfű szeme előtt is. Maga előtt látta Thaly kritikátlan, óriási munkásságát, mely a félénken hangzó ellentmondás dacára is teljesen átment a köztudatba, így tehát nem pusztán tárgyilagos lélekrajzát igyekezett nyújtani Rákóczinak, hanem nyíltan vagy hallgatólag, de egész művében állandó polémia folytat egy másik felfogással. Minthogy azonban hiányzik belőle az ifjúságot és az erős meggyőződést jellemző spontaneitás, folyton előtérbe tolul az az aggodalma, hogy talán megbánthatja a nemzeti érzékenységet, és ezért gyengéd kíméllettel mutat rá Rákóczi gyarlóságaira. E körülmények nagyon zavarják az egységes lélekrajzot. Az a történetíró, aki előtt igazán

* Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*, 1918. 240 l. A mű részletes elemzése: Glatz Ferenc: Történetíró, jelenkor, interpretáció. *Századok*, 1976/2. 183–224. l.

** Kiadásunkban a 385–392. l.

csak az igazság fontos, nem ily aggályoskodó. Aki abból indul ki, hogy egy nemzetnek igazi érdeke az, hogy történetét az igazságnak megfelelően ismerje, az feleslegesnek fogja tartani, hogy hibákat leplezzon. Aki pedig azzal a szándékkal indul el, hogy nevelési szempontból, a történetírás segítségével döntsön le bálványokat, az nem fogja e bálványokat mentetetni. A Rákóczira alkalmazott „szegény” és hasonló jelzők a legszerencsétlenebb, a legtapintatlanabb módon voltak megválogatva. Természetes, hogy ezek sértették leginkább a kegyeletet. Ezt a tapintatlanságot elébbé bizonyítja, hogy Szekfünek épp azok tapsoltak, akiknek elismerését magára nézve kompromittálónak érezte, és azok botránkoztak meg művén, akiket legkevésbé akart maga ellen indítani.

Szekfü egyik kétségtelen célja, hogy rámutasson a liberális-demokrata történetírás hibájára, mely Rákóczit oly eszmékkel ruházta fel, aminőkkel egy, a rendi világban felnőtt arisztokrata sohasem bírhatott. Ebben tökéletesen igaza van Szekfünek. Kétségtelen, hogy Rákóczitól például Kossuth politikai ideáljai teljesen távol álltak. De szükséges-e ezt ma azok előtt bizonyítani és meghozzá oly hosszasan, akik akadémiai kiadványokat olvasnak? Ha azonban a XVIII. század liberalizmusa Rákóczira tekintett vissza, nyilvánvaló, hogy vele valamiféle közösséget érzett. Sőt ma is, ha a nemzetek önrendelkezési jogának alapján áll valaki (itt nem akarjuk ennek az elvnek helyességét vagy helytelenségét vitatni), kit tekinthetne a XVIII. században politikai ideáljának, ősének, ha nem Rákóczit? Lélektanilag érthető, a különbségek idővel háttérbe szorultak, amint például a szocialisták is feledik Lassalle-nak éppen nem proletár vonásait. Minthogy pedig Szekfü csupán a különbségre mutat, a hasonlóságra pedig nem, a kép, melyet nyújt, valóságos torzkép.

E folyóirat nem lévén történelmi szaklap, nem lehet itt helye, hogy Szekfü adatainak helyességét vizsgáljuk. Két fő vádja Rákóczi ellen a párizsi kártyabarlang és Rákóczi következetlen magatartása, könyörgései élete vége felé, hogy a császár bocsánatát elnyerje. Valószínűnek látszik, legalább e sorok íróját meggyőzte, hogy ezek az állítások igazak. Nem szólva azonban arról, hogy a szerencsejátékról való felfogás a XVIII. század elején egészen más volt, mint ma (például a lottójátékot sokáig nem jutott eszébe senkinek erkölcstelennek tartani), ha Rákóczit a legszigorúbb erkölcsi mértékkel is mérjük, ez vagy esetleg ehhez hasonló egyéb fogyat-

kozásai nem tehetik teljesen semmivé egyéb érdemeit, ha voltak. És ha évtizedes számkivetése után, teljesen kiközösítve a korabeli művelt világból, végtére megtört, és kész volt feladni régi ideáljait, ez szintén nem tette semmivé azt a tényt, hogy évtizedekig a legnagyobb anyagi és lelki áldozatokat hozta ezekért az ideálokért. Néha szinte úgy látszik, mintha Szekfű a sikert tekintené a nagyság egyedüli mértékének. A legtárgyilagosabb olvasónak is az az érzése van, amikor a szerző szembeállítja a „szegény”, „kinevetett” Rákóczival Savoyai Eugén diadalmas alakját. Csodálatos az, hogy a szerző, ki pedig bőven foglalkozik a száműzöttek politikai jelentőségével, teljesen hallgat arról, hogy a Rákóczi- és később a Kossuth-féle emigráció is mily erkölcsi tőkét jelentett Magyarországra nézve. A Habsburgoknak állandóan tekintettel kellett lenniök az emigrációra, tudniok kellett, és nyilván tudták is, hogy óvakodniok kell oly helyzet előidézésétől, mely a magyarság minden reményét a száműzöttek felé fordítsa. Ily szempontból véve, Rákóczi és Kossuth emigrációja távolról sem volt elhanyagolható mennyiség, és még saját korára nézve sem áll az, mintha Rákóczi hasztalanul és eredménytelenül áldozta fel egyéni előnyeit ideáljáért.

A pszichológia elleni hibákat még inkább növeli a szerzőnek az a törekvése, hogy elevenen írjon. Minthogy ez a stílus magára öltött, természete ellen való dolog (új művében el is hagyta), bántó szóvirágok bosszantják a kényesebb ízlésű olvasót.

E hibák felsorolása után illő kiemelni Szekfű érdemeit is. Ez főként a külpolitikában való jártassága. Rákóczi a maga korának úgyszólván egész diplomáciájával volt valamelyes összeköttetésben, Spanyolországtól Perzsiáig és Oroszországtól Nápolyig. Mindezeket a szerző, széles körű olvasottság alapján, könnyedén és áttekinthetően mondja el, noha apróbb botlásokat bizonyítottak rá. Általában mihelyt nem Rákócziról szól, formai és tartalmi érték tekintetében nyer könyve.

Új művében, mintha kárán okulva, óvatosabbá lett volna. Általában óvakodik a közfelfogással ellentétbe kerülni, sőt néha, kellő mérséklettel, tüntet nemzeti érzelmeivel. Ez alól csupán a magyar történetírást illető bevezetése és befejező jegyzetei tesznek kivételt. Az ebben való dicséretes és gáncsok, elhallgatások és megemlézések oly kevésbé következetesek, hogy tárgyilagosságuk iránt gyanút keltenek.

E művében a szerző használható, általában jól megírt áttekintését nyújtja a magyar állam történetének. A régi, hagyományos felfogást nem egy helyütt helyesbíti új kutatások felhasználásával, és kivált Tagányinak Szent Istvánt illető kutatásai jelentenek új elemet könyvében. Eddigi íróink átlagánál sokkal jobban ismeri a szomszédos nyugat-európai politikai alakulatok fejlődését, ami legfőbb érdeme művének. A gazdasági viszonyokat is több figyelemre méltatja, mint elődei, bár nem mindig szerencsésen.²

Ha Szekffü, nem ok nélkül, történetíróinkat egészben úgy tünteti fel, mint akik ritkán bírtak kimenekülni a liberális-demokrata eszmevilágból, viszont tőle is igen távol áll, hogy a kort önmagából, belülről ismertesse meg az olvasóval. Kevésbé nacionalista ugyan, mint Acsády vagy Horváth, de sokkal konzervatívabb, és a mai pillanatnyi politikai helyzet nagyobb hatással van történeti felfogására, mint talán bármely elődjére. A reálpolitika iránti szimpátia, a siker feltétlen tisztelete, a közép-európai blokk keresése már évszázadok előtti időkben stb. megannyi jele ennek. Ha a magyar különállási törekvések kevesebb lelkesedésre találnak nála, mint elődeinél és az osztrák centralizáló törekvések több megértésre (ennek megértését egyáltalában nem rosszalljuk, sőt nagyon hasznos munkának tartjuk), ez távolról sem azért van, mintha a túlzott nacionalizmus ellenszeréül a radikalizmust tartaná. Sőt! Szerzőnk például a régi jobbágyság helyzetét újabb történetírásunkban egészen szokatlan optimizmussal ítéli meg. Szerinte Mária Terézia korában a jobbágyot „földesurától kenyéririgység és gyűlölet nem választotta el” (195. l.). Ugyanerről a korról Grünwald Béla, kit pedig szerzőnk dicsér, így ír: „Az a hézag, melyet az érdekek ellentéte támaszt, közöttük [ti. a földesúr és jobbágy közt], oly széles, hogy nem is tekintenek egymásra úgy, mintha ugyanazon emberi nem tagjai volnának.” (*A régi Magyarország*, 3. kiad., 130 l.) Mária Terézia pátensei mit sem segíthettek a parasztságon, mondja Grünwald, mert „a hatósági hatalom a megyében a nemesség kezében volt és... bíró lehetett a maga ügyében. Lusimus Maria Theresiam – mondták a magyar táblabírák, ravaszul kacintva egymásra” (I. m., 141. l.) Még később, 1823-ban is így ír Cserei Miklós, erdélyi nemesember Kazinczynak: „Innen a nép csoportosan takarodik ki Moldvába. Mindent elkövetünk, hogy tartóztassuk, de nincs sikere. A régi kötelékek el vannak szaggatva – az erőszakos tilalom

keveset fog –, sok rossztól lehet tartani.” (Grünwald, i. m., 143. l.) És szerzőnk még irigységet sem lát! Mily alapon?

A 48-as változásokra nézve a szerző ismeretei teljesen elégtelenek. Valóságos visszaesés Horváth Mihály óta: „A régi konzervatívok, Széchenyi fellépésekor a rendi alkotmány védelmezői, szinte nyom nélkül eltűntek” stb. (192. l.). Vitatkozás helyett Szabó Ervin cikkeit ajánljuk a szerző figyelmébe. Még gyengébbek a nemzetiségekről tett megjegyzései. Hogy „a szerb mozgalom a magyar reneszánsztól vette át formáit és céljait s vele állandóan összeköttetésben állott” (200. l.), egészen téves állítás, és hasonló tájékozatlanságra vallanak a horvátokról és tótokról való észrevételei is. A szláv nemzeti eszme forrása Herderen és a német romanticizmuson keresztül Kollár János. Napóleon illír királysága csak utólagosan került kapcsolatba az illirizmussal, és különben is 1. a délszlávok óriási többsége Illirián kívül maradt, és 2. Illiriában a lakosság igen nagy része német és olasz volt, a közigazgatás nyelve pedig francia, német és olasz. A szerzőnek alapos revízió alá kell vennie a nemzetiségi kérdésről való nézeteit, melynek hibaforrása elsősorban ismereteinek fogyatékossága. Persze egyében is múlik a dolog, különben nem hánytorgatná a szerző éppen csak „a román és szerb nyelvű ortodox egyházak” „oly hatalmas birtoktest”-ét. Akad ezeknél gazdagabb egyház is Magyarországon.

A Szekfűről való ítéletet tehát abban foglalhatjuk össze, hogy felfogása a régibb írókétól abban az árnyalati eltérésben mutatkozik, hogy nacionalizmusa mérsékeltebb, régibb, letűnt intézményeket több kímélettel tárgyal, általában konzervatívabb, és olyanmire legitimista, hogy erre 48 utáni íróinknál alig akad példa. Külpolitikai ismeretei egészben véve a kor színvonalán állók, amiben dicséretesen különbözik mai történészeink nagy többségétől. Az elfogultatlanság azonban, hogy tudniillik korokat és embereket önmagukból magyarázzon és ne tőlük egészen idegen szempontokból, egyelőre teljesen távol áll tőle. Fiatal ember, e részben javulhat még, feltéve, hogy e szempontok tudtán kívül lopóztak beléje, és nem tudatosan melléktekintetekből – amelyek lehetnek tiszteletre méltók is – fogadta el azokat. Végül egy formai hiba is megemlíthető Szekfű új művénel, hogy tudniillik nincs tárgymutatója, sőt még tartalomjegyzéke sem. Már ennyire talán vagyunk Magyarországon is, hogy ilyesmit elengedhetetlennek tartunk.

JEGYZETEK

1. *Geschichte der Historiographie*. München, Oldenbourg, 1911. 478. l.
2. Például a 163. oldalon úgy tünteti fel a dolgot, mintha a kormány vámтарыfájának célja az lett volna, hogy a magyar nyersáruk minél olcsóbban adassanak el az örökös tartományokban. Mint ismeretes, épp fordítva volt a dolog, tudniillik vámok védték az örökös tartományok nyerstermelését az olcsó magyar gabona, bor stb. ellen. Meglepő, hogy Szekfű például Széchenyi *Hiteléből* nem emlékszik arra, hogy ezek a vámok állandó sérelmei voltak a magyarságnak.

**A HUSZADIK SZÁZADBAN
MEGJELENT FONTOSABB
TÖRTÉNELMI TÉMÁJÚ ÍRÁSOK
(A KÖZÖLTEKEN KÍVÜL)**

NAGYOBB ÖNÁLLÓ TANULMÁNYOK

- Horváth János dr.*: Adalékok a Pragmatica Sanctio értelmezéséhez. 1900. I. 211–217., 287–293. l.
- Dr. Jászi Viktor*: Fiume. 1900. I. 172–183., 251–263.
- Pulszky Ágost*: Demokrácia és nemzetiség. 1901. I. 161–172. l.; és Vita a TT-ben tartott előadásról. 1900. 302–325. l.
- Gratz Gusztáv*: Pulszky Ágost. 1901. II. 235–258. l.
- Gratz Gusztáv dr.*: Modern magyar államférfiak. I. Tisza Kálmán. 1902. I. 115–133., 196–214., 292–303. l.
- Vámbéry Ármin dr.*: A panislamizmus harca Európa ellen. 1902. I. 1–12., 85–108. l.
- Dr. Lázár Nándor*: Liberalizmus és szociáldemokrácia. 1902. II. 32–49. l.
- Wolfner Pál*: A whigek és toryk eredete. 1902. II. 50–64., 135–154., 225–241.
- Dr. Kun Béla*: Náadori méltóság és felelős kormány. 1902. II. 206–223., 332–346. l.
- Leopold Lajos*: Az olasz szocializmus. 1903. I. 298–317, 431–453., 505–531.
- Diner-Dénes József dr.*: A karoling művészetről. 1904. II. 295–302 l.
- Szabó Ervin dr.*: Jegyzetek a magyar forradalomról. 1904. II. 404–414. l.
- Polányi Adolf*: A japán kapitalizmus fejlődése. 1905. I. 225–241. l.
- Meller Simon*: Budapest műveltségi állapota 1824 körül. 1905. II. 221–228. l.
- Harrer Ferenc*: A város, mint társadalmi alakulat. 1906. II. 1–26. l.
- Zigány Zoltán*: A kiegyezés. 1907. II. 858–878. l.
- Ágoston Péter*: A nagybirtok kialakulásának tényezői nyugaton. 1907. II. 879–888. l.

- Ferraro Guglielmo*: Catilina forradalma. 1907. III. 121–136. 1.
- Ágoston Péter*: A világi magyar nagybirtok története. 1908. I. 127–142., 260–272. 1.
- Bolgár Elek*: A válságok történetéhez. 1909. I. 348–363. 1.
- Pap Dániel*: A magyar polgárság az osztályharcban. 1909. I. 548–557. 1.
- Varga Jenő hozzászólása. 557–560. 1.
- Somló Bódog*: A gazdaság őskorából. 1909. I. 1–9., 121–136. 1.
- Bergstein Béla*: A polgári vagyonok eredete. 1910. I. 340–348., 433–443. 1.
- Ludo M. Hartmann*: Az ókor gazdasági fejlődéséről. 1910. II. 449–461. 1.
- Nyári Jenő*: Az ókor szociológiai megismeréséhez. 1910. II. 710–721. 1.
- Szende Pál*: Nemzeti jog és demokratikus fejlődés. 1911. I. 265–290., 422–455. 1.
- Szende Pál*: A magyar ügyvédség válsága. 1912. I. 29–43., 194–206. 1.
- Caetani Leone*: Az iszlám szerepe a civilizáció fejlődésében. 1912. II. 329–359. 1.
- Jászi Oszkár*: Van-e társadalmi haladás? 1912. II. 503–536. 1.
- Emil Lederer*: A gazdasági elem és a politikai eszme a modern pártalakulatokban. 1913. I. 673–689. 1.
- Lakos Béla*: Kecskemét gazdasági fejlődése. 1913. II. 232–252., 356–374. 1.
- Baross László*: A Habsburg-Monarchia. 1914. I. 151–170., 310–323. 1.
- Galamb Sándor*: Kemény Zsigmond történeti és politikai eszméi. 1914. I. 738–753. 1.
- Pikler J. Gyula*: Budapest népessége. 1914. I. 596–624. 1.
- Szabó Ervin*: Gazdasági szervezet és háború. 1915. I. 1–37. 1.
- Schlesinger Károly*: Az elméleti nemzetgazdaságtan és módszere, mint a pragmatikus gazdasági történetírás segédeszköze. 1916. I. 329–350. 1.
- Czóbel Ernő*: Berzeviczy Gergely javaslata a kontinens vámuniójáról. 1916. II. 209–221., 391–411. 1.
- Braun Róbert*: A délszlávok és a szlovén kérdés kezdetei. 1917. I. 193–215. 1.

Braun Róbert: A szlovén nemzeti eszme fejlődése 1848-tól Bleiweis haláláig. 1917. I. 289–316. l.

Szabó Ervin: A magyar jobbágyszabadítás országgyűlési története 1847–48. 1918. I. 1–22. l.

KISEBB ÍRÁSOK, SZEMLÉK, JEGYZETEK, KRITIKÁK

Dr. Kun Béla: Az örökös főrendiség története. (Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Budapest, 1900 c. műről.) 1900. I. 481–482. l.

Zigány Zoltán: Róma gazdaságtörténete. (Dr. Karl Hofmeister: Die wirtschaftliche Entwicklung Roms. Wien, 1899. c. műről.) 1900. I. 73–75. l.

Fényes Rezső dr.: Városi adózás a középkorban. (Kováts Ferencz: Városi adózás a középkorban. Pozsony, 1900. c. műről.) 1900. II. 69–70. l.

-t. (Kolosváry Bálint): Árpádkori házassági vagyoni jog. (Dr. Illés József: A magyar házassági vagyoni jog az Árpádok korában. Budapest, 1900. c. műről.) 1900. II. 302–305. l.

Illés József dr.: Magyar házassági vagyoni jog és önálló nemzeti fejlődés. 1900. II. 381–386. l.

Dr. L-r. (Lessner Richárd): A XIX. század munkásügye. (Dr. M. Rösemeier: Die Arbeiter im neunzehnten Jahrhundert. Berlin, é. n. c. műről.) 1900. II. 388. l.

Somló Bódog: A nemzetközi jog történelme. (Th. A. Waler: A history of the law of nations. Cambridge, 1899. c. műről.) 1900. II. 152–153. l.

Kiss Albert: Árpádkori házassági vagyoni jog s a nemzeti eredet problémája. 1900. II. 455–460. l.

-t. (Kolosváry Bálint): Önálló magyar jogfejlődés. 1900. II. 460–464. l.

gg. (Gratz Gusztáv): A magyar állameszme története. (Beöthy Ákos: A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. Bp., é. n. c. műről.) 1901. I. 282–286. l.

Harrer Ferenc: A római császárság városi igazgatása. (Liebermann: Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche, Leipzig, 1900. c. műről.) 1901. I. 293–295. l.

Schiller Bódog dr.: A magyar nemzetségek. (Dr. Karácsonyi János:

- A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp., 1900. c. műről.) 1900. II. 132–138. 1.
- Elemér (Jászi) Oszkár*: Szilágyi. 1901. II. 155–158. 1.
- Fayer László dr.*: Okmányok a kínvallatás megszüntetéséről. 1902. I. 109–114. 1.
- Kunfi Zsigmond*: John Locke. 1904. II. 596–598. 1.
- Kepes Ernő*: Magyar történetírás. (Kardos Samu: B. Wesselényi Miklós élete és munkái. Bp., 1905. c. műről.) 1905. II. 256–258. 1.
- Kepes Ernő*: Magyar történetírás. (Ferenczi Zoltán: Bárány Eötvös József. Bp., 1904. c. műről.) 1905. II. 527–528. 1.
- Wolfner Pál*: A történelemtanítás kérdéséhez. 1906. I. 33–46.
- M.*: A történelem legnagyobb problémája. (Speck: Handelsgeschichte des Altertums. III. köt. Róma–Leipzig, 1906) 1907. II. 1061–1068. 1.
- Kósa Miklós*: Róma nagysága és hanyatlása. (Guglielmo Ferrero: Grandezza e Decadema di Roma. Milano, 1906. c. műről.) I. kötetéről: 1907. I. 195–198., II. kötetéről: I. 291–296. III. kötetéről: 1907. II. 1005–1009. 1. IV–V. kötetéről: 1908. I. 198–200. 1.
- r.* (Jászi Oszkár): A munka története. (P. Brisson: Histoire du travail et des travailleurs c. műről.) 1907. I. 97–98. 1.
- D.* (Dániel Arnold): A városok keletkezése a középkorban. (Werner Sombart: Die Entstehung der Städte im Mittelalter című, a Rivista di Scienza 1907. III. számában megjelent tanulmányról.)
- Somló Bódog*: Harkányi Ede: Babonák ellen. Bp., 1907. c. műről. 1908. I. 399–402. 1.
- Szende Pál*: Forradalom és ellenforradalom. (Heinrich Friedjung: Österreich von 1848 bis 1860. Erster Band: Die Jahre der Revolution und der Reform 1848 bis 1851. Stuttgart–Berlin, 1908. c. műről.) 1908. II. 293–301. 1.
- Berzeviczy Gergely* emlékezete. (Beszámoló Szabó Ervin, Harkányi Ede és Kégl János beszédeiről a TT előadó ülésén.) 1908. II. 163–164. 1.
- M.*: A zsidók történetének újabb irodalma. 1909. I. 500–503. 1.
- Jászi Oszkár*: Scotus Viator Magyarországról. (Scotus Viator: Racial Problems in Hungary. London, 1908. c. műről.) 1909. II. 60–72. 1.

Bolgár Elek: Calvin és követői. 1909. II. 73–78. 1.

Harkányi Ede: Képeessy Árpád: A magyar vasútügy története. Bp., 1908. c. műről. 1909. II. 103–104. 1.

r. (Jászi Oszkár): A nemi erkölcs története. (Eduard Fuchs: Illustrierte Sittengeschichte I. Band: Renaissance. München, 1909. c. műről.) 1909. II. 104–106. 1.

D. (Dániel Arnold): A jószágok forgalma az őstársadalomban. (Somló Bódog: Der Güterverkehr in der Urgesellschaft. Bruxelles–Leipzig, 1909. c. műről.) 1909. II. 95–97. 1.

Balkányi Béla: A kereskedelemellenes irányzat és Széchenyi. 1910. I. 186–189. 1.

Bergstein Béla: Az ipari kapitalizmus embriológiájához. 1910. I. 93–94. 1.

Somló Bódog: Ősgazdaság és marxizmus. 1910. 130–133. 1.

Kunfi Zsigmond: Lekésett országok törvénye. 1910. I. 226–228. 1.

Harkányi Ede: Egy könyv története. 1910. I. 275–277. 1.

Nyári Jenő: Rabszolgamozgalmak Rómában. 1910. I. 287–289. 1.

Vj. (Varga Jenő): A német agrár mozgalom története. (J. Croner: Die Geschichte der agrarischen Bewegung in Deutschland. Berlin, 1909. c. műről.) 1910. I. 392–395. 1.

K. A. (Kolnai Aurél): Hazafias történetírók lelkiigyakorlata. 1910. I. 570–572. 1.

Vj. (Varga Jenő): Ausztria beltörténelme 1848-tól. (Richard Charnitz: Österreich's neuere Geschichte 1848–1907. c. műről.) 1910. II. 155–157. 1.

Nagy Dénes: A régi németalföldi demokráciák. (Pirenne: Les démocraties anciennes des Pays-Bas. Paris, 1910. c. műről.) 1910. II. 220–227. 1.

Sz – ur. (Székely Artur): A gentry. (Concha Győző: A gentry. Budapesti Szemle, 1910. 400–401. sz. 1–34, 173–195. l. c. tanulmányról.) 1910. II. 327–329. 1.

Lánczi Jenő: Lánczy Gyula. (nekrológ) 1911. I. 206–210. 1.

Basch Imre: A protestantizmus gazdasági okairól. (Czóbel Ernő: Heltai Gáspár dialógusa a részegségről és tobzódásról. A magyar társadalom lelki és anyagi válsága a reformáció korában. Bp., 1911. c. műről.) 1911. I. 750–751. 1.

B. R. (Braun Róbert): Az erdélyi szászok története. (Friedrich Teutsch: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das

sächsische Volk. III. Band (1816–1868.) Hermann-Stadt, 1910. c. műről.) 1911. I. 101–106. l.

M. H. K. (Méray-Horváth Károly): A francia kereskedelem története. (E. Levasseur: Histoire du Commerce de la France, Première partie: avant 1789. Paris, 1911. c. műről.) 1911. I. 496–500. l.

M. H. (Méray-Horváth Károly): A középkori szellem (H. O. Taylor: The mediaeval mind. London, 1911. c. műről.) 1911. I. 633–638. l.

Szende Pál: A legújabb kor története (Ch. Seignobol: Politische Geschichte des modernen Europa 1814–1896. Leipzig, 1910. Az ötödik francia kiadás német fordítása; E. Priault et G. Monod: Evolution du monde moderne. Histoire politique et sociale 1815–1909. Paris, 1910.; Albrecht Wirth: Weltgeschichte der Gegenwart. Wien, 1910. c. művekről.) 1911. II. 498–502. l.

T. K.: A vitézkötés fejlődésének elmélete. (Békefy Remigről.) 1911. II. 609–610. l.

Balkányi Kálmán: Görgei Artur emlékiratai. (Görgei Artur: Életem és működésem Magyarországon 1848 és 49 években. Bp., 1911. c. műről.) 1911. II. 617–622. l.

Szende Pál: Egy letűnt nemzedék. (Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Bp., 1911. c. műről.) 1912. I. 275–277. l.

Osztern Salamon Pál: Görög–római kultúra és primitív társadalmak. 1912. I. 358–371. l.

Ágoston Péter: Magyar történelem műveltek számára. (Marczali Henrik: Magyarország története. Bp., 1911. c. műről.) 1912. I. 526–531. l.

Szende Pál: Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp., 1912. c. műről. 1912. I. 774–787. l.

Jászi Oszkár: A radikális nemzetiségi politika és Réz Mihály. 1912. II. 301–304. l.

Vajda Mihály: Új könyvek a nemzetiségi kérdéstről. (Steier Lajos: A tót kérdés. I. rész. A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története. Liptószentmiklós, 1912.; Goldis László: A nemzetiségi kérdéstről. Arad, 1912.; Dr. Eöttevényi Nagy Olivér: Bosnyák földön. Magyaróvár, 1911. c. művekről.) 1913. I. 236–240. l.

Vajda Mihály: Olaszország gazdasági és társadalmi fejlődése az

utolsó félszázadban. (Emert Lémonon: L'Italie économique et sociale 1861–1912. Paris, 1913. c. műről.) 1913. I. 524–527. l.

V. M. (Vajda Mihály): A tót nemzetiségi mozgalom romantikus korszaka. (H. Tourtzer: Louis Stur e l'idée de l'indépendance Slovaque. Paris, 1913. c. műről.) 1913. II. 300–306. l.

Lukácsné Szende Mária: Egy magyar diplomata emlékiratai. (Vingt-cinq ans à Paris 1826–1850. Journal du comte Rodolphe Apponyi. Attaché de l'ambassade d'Autriche à Paris. h. é. n. c. műről.) 1913. II. 673–676. l.

Sas Andor: Erdélyi János. 1914. II. 66–72. l.

Galamb Sándor: Egy új történelembölcselet. (Dr. Mat Kemmerich: Das Kausalgesetz der Weltgeschichte. München, 1913–14. c. műről.) 1914. II. 126–129. l.

Seltmann Rezső: Szicília agrárviszonyai. (Die Sizilianische Agrarverfassung und ihre Wandlungen 1780–1912. Leipzig, 1913. c. műről.) 1915. II. 64–68. l.

Szende Pál: A jelenkor történetének tanítása. 1915. II. 396–399. l.

Schöpflin Aladár: Shakespeare és a demokrácia. 1916. II. 288–290. l.
Sas Andor hozzászólása. 1916. II. 470–472. l.

Galamb Sándor: Magyar műveltségtörténet a török hódoltság korában. (Takáts Sándor: Rajzok a török világból. Bp., 1915. c. műről.) 1916. II. 336–340. l.

Sas Andor: Görgey ifjúsága. 1916. II. 422–430. l.

Gárdonyi Albert: A magyar szabadságharc eszméi. (Pethő Sándor: A szabadságharc eszméi. Bp., 1916. c. műről.) 1917. I. 87–90. l.

Sas Andor: Eötvös uralkodó eszméi. (Dr. Bihari Károly: Bárá Eötvös József politikája. Bp., 1916. c. műről.) 1917. II. 413–416. l.

Neufeld Béla: A nemzetiségi kérdés a régi Lengyelországban. (Oskar Ritter v. Holecki: Das Nationalitätenproblem im alten Polen. Krakau, 1916. c. műről.) 1917. II. 419–422. l.

Gárdonyi A.: Az újabb történetírás kritikájához. (Georg von Below: Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen. Leipzig, 1916. c. műről.) 1918. I. 111–114. l.

Varga Jenő: Pénztörténeti kutatások. (Hóman Bálint: Magyar pénztörténet. Bp., 1916. c. műről.) 1918. I. 306–308. l.

Šchlesinger Károly: Gazdaságtörténeti problémák. (Feleky Géza: Észak-Amerika benépesülése és a nyugateurópai agrárkérdés a XVII–XVIII. században. Bp., 1917. c. műről.) 1918. II. 210–214. l.

Ardelean: A magyarországi románok története. (N. Jorga: Histoire des Roumains de Transsylvanie et de Hongrie c. műről.) 1918. II. 278–280. l.

- Acsády Ignác (1845–1906), újságíró, történetíró, 1888-tól az MTA lev. tagja. – 12, 54–55, 65, 86, 93–94, 101, 108–109, 306–308, 310–312, 318, 322–323, 360, 398
- Ady Endre (1877–1919) – 330
- Ágoston Péter (1874–1925), életrajzát lásd: 354 – 12, 15, 355, 357, 360, 363–364, 370–371
- Ahmed, III. (1673–1736), 1703–1730-ban török szultán. – 391
- Akhillész, a trójai háborúban az akhák legnagyobb hőse. – 25
- Alárd (?–1277), vízaknai bíró. – 192
- Alberoni, Giulio (1664–1752), pármai származású spanyol államférfi, bíbornok, V. Fülöp államminisztere. – 391
- Albert, Habsburg (1397–1439), I. Albert néven 1437-től magyar, 1438-tól cseh király; II. Albert néven 1438–39-ben német-római császár. – 116, 127
- Albert (tkp. Martin, Alexandre) (1815–1895), francia munkás, 1848-ban az ideiglenes kormány tagja. – 48–51
- Ampringen, Johann Kaspar (1619–1684), a német lovagrend nagymestere, 1673–1679-ben Magyarországnak teljhatalmú kormányzója. – 61
- András (XIV. sz.), Balog nembeli Dénes bán fia, prépost, majd 1318-tól erdélyi püspök. – 193
- Andrássy Gyula gróf, ifj. (1860–1929), szabadelvű párti politikus, 1894–95-ben a király személye körüli miniszter, 1905–10-ben és 1913-tól az Alkotmánypárt vezére, 1906–10-ben a koalíciós kormány belügyminisztere, 1918 október végén az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó külügyminisztere. – 5, 77, 289–296, 360, 393–394
- Angell, Norman (tkp. Lane, Ralph Norman Angel) (1874–1967), angol pacifista közíró, később antifasiszta politikus, 1933-ban béke Nobel-díjas. – 378
- Anjou-dinasztia – 57, 115, 126, 131, 291
- Anna, Candale-i (?–1506), 1502-től Ulászló magyar és cseh király felesége. – 126
- Apafi Mihály, I. (1632–1690), 1661-től erdélyi fejedelem. – 313
- Apponyi Albert gróf (1846–1933), nagybirtokos, konzervatív politikus. 1901–1903-ban a képviselőház elnöke, 1906–10-ben és 1917–18-ban vallás- és közoktatásügyi miniszter. – 335
- Aradi Viktor, lásd Erdélyi Viktor
- Arago, Dominique François (1786–1853), francia fizikus és csillagász, ellenzéki képviselő, 1848. febr. 24–máj. 10. között had- és tengerészetiügyi miniszter. – 48–49
- Arisztotelész (i. e. 384–322), az ókori görög filozófia legkiemelkedőbb

- alakja, kora tudományos ismereteinek rendszerezője, a platonai idealista filozófia bírálója. – 29
- Árpád (?–907?), Álmos fia, a honfoglaló magyarság fejedelme, a törzsszövetség nevét adó Magyar törzs vezére. – 387
- Árpád-ház – 13, 56, 114–115, 117, 138, 143, 291–295, 357
- Babeuf, François Noël (1760–1797), francia utópista-kommunista forradalmár; a jakobinus diktatúra bukása után a népi törekvések szószólója, 1795-től az „egyenlők összeesküvése”-nek egyik vezetője. Az összeesküvés felfedése után kivégezték. – 43
- Bach, Alexander báró (1813–1893), osztrák politikus, 1848–49-ben igazságügyi miniszter, 1849–59-ben belügyminiszter. – 70, 74
- Bacon, Francis (1561–1626), angol materialista filozófus, a modern tudományos gondolkodás előfutára. 1618–21-ben Anglia kancellárja. – 24, 29, 104, 261
- Bacon, Verulami, lásd Bacon, Francis
- Bakócz Tamás (1442–1521), humanista főpap; 1483-tól Mátyás király titkára, 1498-tól esztergomi érsek, majd bíboros. – 97
- Bakunjin, Mihail Alekszandrovics (1814–1876), orosz forradalmár, az anarchizmus ideológusa. – 331–334
- Bălcescu, Nicolae (1819–1852), román forradalmi demokrata politikus, történétíró, a román-magyar megbékélés híve. – 232
- Balogh Péter, ócsai (1748–1818), Nógrád megyei alispán. Élesen ellenezte II. József abszolutisztikus törekvéseit; az 1790–91-i országgyűlésen Nógrád vm. követeként a Habsburg-ellenes (protestáns) köznemesség egyik vezető személyisége. 1791-től Torontál, 1802-től Zólyom vm. főispánja. – 342
- Bana László (XV. sz.), köznemes, 1437-ben az erdélyi felkelt paraszthadak egyik kapitánya. – 201
- Bánffy Dezső báró (1843–1911), szabadelvű párti politikus; 1892–95-ben a képviselőház elnöke, 1895–99-ben miniszterelnök. – 76
- Baróti Lajos (1856–1933), irodalomtörténész, történész, tanár. Újra kiadta Szalay József levéltáros 1879–83-ban megjelent *A magyar nemzet története* c. összefoglalását (4 köt., 1896–98). – 307
- Baróti Szabó Dávid (1739–1819), jezsuita szerzetes, költő, műfordító; 1788-ban Kazinczyval és Batsányival Kassán az első magyar nyelvű irodalmi folyóirat, a *Magyar Múzeum* alapítója. – 341
- Barrot, Camille Hyacinthe Odilon (1791–1873), francia republikánus politikus; az 1830. júliusi forradalom egyik előkészítője. 1848 dec.–1849 nov.-ben miniszterelnök. – 39, 41, 46–47, 49
- Basta, Giorgio (1544–1607), albán-olasz származású császári hadvezér. – 59
- Bastiat, Frédéric (1801–1850), francia polgári közgazdász, a gazdasági liberalizmus és a tőkés gazdaság harmóniájának hirdetője. – 41
- Báthori-család – 206
- Batthyány-család – 98
- Batthyány Ferencné (XVI. sz.) – 98
- Bazini grófok – 119
- Beckensloer János (1427–1489), 1465-től váradi, 1468-tól egri püspök, 1474–79-ben esztergomi, utóbb salzburgi érsek. 1474–76-ban főkan-cellár. – 119
- Becsky Andor – 191
- Beethoven, Ludwig van (1770–1827), német zeneszerző. – 376

- Béla, III. (1148/50 k.–1196), 1172-től magyar király. – 157
- Béla, IV. (1206–1270), 1235-től magyar király. – 113, 123, 157, 295
- Belgiojoso, Giovanni Giacomo Barbiano di (?–1626), olasz származású császári hadvezér. 1604-ben a Bocskai István ellen indított támadásával a Habsburg-ellenes szabadságharc előidézője. – 59
- Bem József (1794–1850), lengyel tüzértiszt, szabadsághős; 1848 októberében a forradalmi Bécs védelmének irányítója. 1848 dec. elejétől honvédtábornok, az erdélyi magyar hadsereg főparancsnoka. – 228–232
- Beöthy Ákos (1838–1904), politikus, publicista, 1872-től országgyűlési képviselő, 1902-től az MTA lev. tagja. – 292
- Berchtold Artúr gróf (1843–?), 1905–06-ban Nógrád vm. főispánja. – 67
- Berinkei Dénes (1871–1948), ügyvéd, jogtudós, polgári radikális politikus. 1918. nov. 3-tól 1919. jan. 18-ig igazságügyi miniszter, 1919. jan. 11-től miniszterelnök és jan. 19-től egyben külügyminiszter is. – 8
- Bernheim, Ernst (1850–1942), német történész, a történetírás módszertani és elméleti kérdéseivel foglalkozott. – 374
- Bernstein, Eduard (1850–1932), német szociáldemokrata politikus, a II. Internacionálé jobbszárnyának egyik vezetője és teoretikusa, a revizionizmus elvi kifejtője és fő képviselője. – 33, 304
- Berry hercegnő (1798–1870), Berry herceg (megh. 1820), X. Károly francia király második fiának özvegye, Chambord gróf (V. Henrik néven trónkövetelő) anyja. – 45
- Bertrandon de la Brocquière (?–1459), burgundi lovag, 1432–33-ban Jó Fülöp burgundi herceg szentföldi küldötte. – 130, 159
- Berzenczey László (1820–1884), székesfehérvári forradalmi demokrata politikus, 1849 tavaszán erdélyi polgári főbiztos. Az 1850-es években nagy Föld körüli utazást tett; az 1870-es években Ázsiában eredménytelenül kereste a magyarok őshazáját és rokonait. – 228
- Berzeviczy-család – 119
- Berzeviczy János, Sáros megyei földbirtokos; II. József sikertelen török háborúja idején kapcsolatba lépett a belgrádi török pasával. – 342
- Bethlen Gábor (1580–1629), 1613-tól Erdély fejedelme. – 60, 87, 206, 362, 367
- Bíró László (XV. sz.) köznemes, 1437-ben az erdélyi felkelt paraszthadak egyik kapitánya. – 201
- Bíró Vince (Vince bíró?), 1437-ben az erdélyi paraszthadak egyik kapitánya. – 201
- Bismarck, Otto Eduard Leopold herceg (1815–1898), 1862-től porosz miniszterelnök, a német egység létrehozója. 1871–90-ben a Német Birodalom első kancellárja. – 376, 381
- Blanc, Louis (1811–1882), francia kispolgári szocialista teoretikus, politikus és történetíró. – 37, 39, 43–44, 47–51, 296
- Blanqui, Louis Auguste (1805–1881), francia forradalmár, a XIX. századi francia munkásmozgalom kiemelkedő alakja, utópista kommunista; az 1830-i, az 1848-i és az 1870-i forradalmi események tevékeny részese – 38–39, 43–44, 50–51
- Bocskai István (1557–1606), 1592-től váradi kapitány, 1595-ben Gyurgyevónál a török hadak legyőzője. 1604–06-ban a Habsburg-ellenes szabadságharc vezetője, 1605–06-ban Erdély fejedelme. – 59, 87, 90, 207, 361, 369

- Bogdan, I., Mikul fia (XIV. sz.), 1334–35-ben a Balkán hegység vidékéről Máramaros megyébe, majd 1359–60-ban Moldvába települő románok vezetője. 1365-ig a moldvai fejedelemség első, önálló vajdája. – 195
- Bolgár Elek (1883–1955), szociáldemokrata, majd kommunista jogász, történész. 1919-ben külügyi népbiztos-helyettes, 1919-ben és 1951-től a budapesti egyetem tanára. – 5, 16
- Bonaparte Louis, lásd Napóleon, III.
- Bonifác, VIII. (Benedetto Gaetano) (1235 k.-1303), 1294–1303-ban pápa; a pápai világuralom megszerzésére irányuló törekvését a francia király megghiúsította. – 155
- Bornemissza János báró, az 1780-as években Hunyad vm. főispánja, majd királyi táblai ülnök. – 212, 216, 220
- Bornemissza Lipót báró (1876–?), 1906–10-ben Hunyad vm. főispánja. – 220
- Bourbon-dinasztia: francia királyi család; tagjai 1589–1792-ben és 1814–30-ban uralkodtak Franciaországban. A család leszármazottai még néhány más dél-európai országban is uralkodtak. – 39–40, 45, 49
- Braun Róbert (1879–1937), életrajzát lásd: 384. – 7, 11, 384, 395
- Brenner Domokos Antal Ignác (?–1721), szepesi prépost, 1707-től II. Rákóczi Ferenc diplomáciai megbízásaival a pápánál, majd a lengyel és az orosz udvarban járt, 1711-től pedig a francia udvarnál képviselte őt. – 389
- Bródy Sándor (1863–1924), író, drámaíró, publicista. – 387
- Bruckenthal, Samuel báró (1721–1803), erdélyi szász politikus, író, 1777–87-ben Erdély kormányzója; a nagyszebeni Bruckenthal-múzeum és könyvtár alapítója. – 207, 212, 215
- Bryce, James (1838–1922), angol ügyvéd, politikus, történétíró; 1920 után az angol alsóházban szót emelt a magyar ügy érdekében. – 295
- Buckle, Henry Thomas (1821–1862), angol pozitivisták történetíró. A társadalmi fejlődés mozgató erőt, törvényszerűségeinek meghatározóit a természeti viszonyokban, a földrajzi környezetben és az ezek által formált lelki alkatban kereste. – 12
- Buda József (XVIII. sz.), Hunyad megyei földbirtokos, 1784–85-ben román jobbágyság kirablója. – 214
- Budai Nagy Antal (?–1437), Kolozs megyei kismes, az 1437-i erdélyi parasztfelkelés egyik kiemelkedő vezére. – 200–201
- Budenz József (1836–1892), német származású magyar nyelvtudós, 1861-től az MTA tagja. – 387
- Bürök András (Bruckenthal Sámuel gúnyneve; lásd ott)
- Canning, George (1770–1827), angol whig párti államférfi, 1807–09-ben és 1822–27-ben külügyminiszter, 1827-ben miniszterelnök. – 283
- Cavaignac, Louis-Eugène (1802–1857), francia tábornok, az 1848 februári forradalmat követően hadügyminiszter, a júniusi munkásfelkelés vérbefojtója, majd decemberig miniszterelnök. – 38
- Černi, Jovan (Fekete Iván cár; tkp. Jovan Nenad) (?–1527), szerb származású délvidéki parasztszervező. A mohácsi csatát követően főként délről menekült szerb parasztokból álló, mintegy 10–15 ezer főnyi seregével egyaránt szembeszállt a ma-

- gyar nemességgel és a török hadakkal. – 206
- Chamfort, Nicolas Sébastien Roch de (1741–1794), csípős aforizmáiról és anekdotáiról ismert francia író. – 22
- Chronosz (Kronosz), a görög orfikus kozmogóniában az idő megszemélyesített alakja. – 357
- Cillei Ulrik gróf, 1436-tól herceg (1406–1456), főúr, 1452-től V. László király gyámja, 1456-ban magyarországi helytartója. – 359
- Cloșca, Juon (1750–1785), az 1784-i erdélyi román parasztmozgalom egyik vezetője. – 201, 203, 210, 216–218, 220, 233
- Comenius Ámos János (Komenský, Jan Amos) (1592–1670), kiváló cseh pedagógus és pedagógiai író; 1650–54-ben a sárospataki kollégium tanára. – 186
- Comte, Auguste (1798–1857), francia filozófus és szociológus, a pozitívista filozófia és a polgári szociológia egyik megalapítója. – 8
- Concha Győző (1846–1933), konzervatív szemléletű jogtudós, 1874-től a kolozsvári, 1892–1928-ban a budapesti egyetem tanára. – 240
- Constantinus, I., Nagy (C. Flavius Valerius) (kb. 280–337), 306-tól római császár. – 26, 260
- Corvin János herceg (1473–1504), Mátyás király természetes fia. 1495–97-ben horvátországi és szlavóniai bán. – 93, 360, 366–367
- Crémieux, Isaac Adolphe (1796–1880), francia jogász, liberális politikus; az 1848. februári forradalmat követően az ideiglenes kormányban, valamint 1870–71-ben a Nemzeti Védelem kormányában igazságügyi miniszter. – 45
- Crișan, Gheorghiu (tkp. Marcu, Giurgiu) (1732–1785), az 1784-i erdélyi román parasztfelkelés egyik vezetője. – 201, 203, 211, 216, 218
- Croce, Benedetto (1866–1952), olasz újhegelianista filozófus, esztéta és történész. – 241
- Czartoryski, Adam Jerzy herceg (1770–1861), a lengyel emigráció konzervatív arisztokrata szárnyának vezetője. – 332
- Czecz (Czetz) János (1822–1904), császári tiszt, 1848-ban honvéd főhadnagy, majd tábornok, az erdélyi honvéd sereg szervezője és ideiglenes főparancsnoka. – 229
- Czóbel Ernő (1886–1953), tanár, irodalomtörténész, szociáldemokrata publicista. 1919-ben a miskolci harcokban a Vörös Hadsereg egyik parancsnoka, majd bécsi követ. 1922-től a Szovjetunióban a Marx–Engels Intézet egyik vezető munkatársa; 1947 végétől kiemelkedő szerepe volt a marxizmus klasszikusainak magyar nyelvű kiadásában. – 16
- Csák Máté (1260 k.–1321), 1297-ben Magyarország nádora. Északnyugat-Magyarországon erős hatalmat épített ki, amelyet III. Endre, Vencel és Károly Róbert királyokkal szemben is megőrzött. – 299
- Csáky (XVIII. sz.), az 1780-as években Kolozs vm. főispánja. – 214
- Csáky László (XV. sz.), 1427–37-ben és 1440-ben erdélyi vajda. – 197, 200
- Csáky László gróf (1863 v. 1869–?), 1905–06-ban Szepes vm. főispánja. – 67
- Csányi László (1790–1849), Zala megyei ellenzéki politikus; 1848 őszén a Jelačić ellen küzdő honvédsereg kormánybiztosa, 1848 végén budapesti, 1849 tavaszától erdélyi kormánybiztos, május elejétől közlekedésügyi miniszter. Október 10-én Haynau kivégeztette. – 229

- Cserei Miklós (?–1844), táblai ülnök, erdélyi guberniumi tanácsos; irodalombarát. – 398
- Csutak Kálmán (1814–1888), ügyvéd, honvédőrnagy, 1949-ben a bihari és zarándi magyar nemzetőrség parancsnoka. Világos után 16 évi börtönre ítélték. – 229–230
- Damocles (Damoklész), az ifjabb Dionüsziosz szürakuszai zsarnok (i. e. 367–344) hivatalnoka; ura egy lakomán cérnaszálon függő éles kard alá ültette. – 259
- Dániel Arnold (1878–?), szociáldemokrata, majd polgári radikális agrárközgazdász, a *Husadik Század* munkatársa. 1919 elejétől emigrációban élt. – 306
- Darwin, Charles Robert (1800–1882), angol természettudós, a róla elnevezett evolúciós származástani elmélet (darwinizmus) kidolgozója. – 34
- David, Eduard (1863–1930), német közgazdász, a szociáldemokrata párt egyik vezető ideológusa, revizionista; az első világháború idején szélsőséges szociálsovinisza. – 303–304
- Deák Ferenc (1803–1876), ügyvéd, jogtudós, államférfi; 1848 áprilisszeptemberben igazságügyi miniszter, 1865–67-ben a kiegyezés létrehozója. – 102
- De Gerando Ágoston (1819–1849), magyarrá lett francia író, francia nyelvű munkáiban a magyarok eredetét, Erdély közállapotait, ill. a francia forradalom utáni magyar szellemi életet ismertette. Részt vett a szabadságharcban. – 339
- Delbrück, Hans (1848–1929), német hadtörténetíró, politikus. – 375
- Delcassé, Théophile (1852–1923), francia politikus, a francia gyarmatosítás egyik vezéralakja. – 333
- Dell'Adami Rezső (1850–1888), ügyvéd, jogi író, az észjogi irányzat híve. – 105–106
- Demosthenes (Démosztthenész) (i. e. 384–322), athéni államférfi, az ókor egyik legnagyobb szónoka. – 387
- Densúsiánu, Nicolae (1846–1911), erdélyi (Hunyad vm.) származású román ügyvéd, történetíró. – 219
- Dessewffy Emil gróf (1812–1866), konzervatív politikus, közgazdász, 1844–47-ben a *Budapesti Híradó* főszerkesztője. 1848 előtt a konzervatív párt egyik vezetője, 1849 februárjától a nem hivatalos magyar tanácsadó bizottság tagja. 1855–66-ban az MTA elnöke. – 67, 282
- Dicey, Albert Venn (1835–1922), angol jogtudós, korának legnevezetesebb alkotmányjogásza. – 295
- Dóczy-család: a XV–XVI. században a Garam-menti bányavárosok vidékén tulajdonos nagybirtokos család. – 119
- Dózsa György (1470 k.–1514), lovaskapitány, az 1514-i parasztháború vezére. – 101, 187, 205, 307, 320, 327, 358
- Döllinger, Ignaz (1799–1890), német katolikus teológus és történész. Szembefordult a pápai csatlakozhatatlanság dogmájával, 1871-ben az egyházból kiközösítették. Ezt követően megalapította az ókatolikus felekezetet. – 28
- Dragoş, a XIV. sz. közepén (1343) Erdélyből Moldvába menekülő románok vajdája. – 195
- Dragoş, Ioan (1810–1849), 1848–49-ben a belényesi (Bihar vm.) kerület román képviselője a magyar országgyűlésen. – 230–232
- Draheim (XVII. sz.), Ampringen gubernátor tanácsosa. – 61
- Draper, John William (1811–1882); angol származású amerikai fiziológus, vegyész és filozófia-történész,

- történeti munkái Buckle eszméi hatását tükrözik. Megírta Európa művelődéstörténetét, később amerikai történelemmel, ill. a vallás és a tudomány viszonyával foglalkozott. – 28
- Dufaure, Armand-Jules (1798–1881), francia ügyvéd, politikus; Lajos Fülöp és a második köztársaság idején miniszter, 1871-ben Thiers kormányában igazságügyminiszter. – 46
- Dupont de l'Eure, Jacques-Charles (1767–1855), francia politikus, 1830–31-ben a Laffitte-kormány igazságügyminisztere, 1848. febr. 24.–máj. 10. között miniszterelnök. – 49
- Durkheim, Émile (1858–1917), francia szociológus, a polgári szociológia egyik legjelentősebb iskolájának megalapítója. – 8
- Endre, II. (1176/77?–1235), 1205-től magyar király, III. Béla másodszülött fia. – 124, 295, 342
- Endre, III. (1265–1301), Utószülött István hg. (1236–1271) fia, II. Endre unokája, 1290-től magyar király. – 125
- Engels, Friedrich (1820–1895) – 10, 36, 38, 40, 44, 302, 330–335
- Eötvös József báró (1813–1871), regényíró, költő, publicista, kultúrpolitikus, a liberális reformellenzék centralista csoportjának egyik vezetője, 1848-ban és 1867–71-ben választás- és közoktatásügyi miniszterként alapvető reformok kezdeményezője. – 14, 190, 239–247, 251–283
- Erdélyi (Aradi) Viktor (1883–1937), munkásságának méltatását lásd: 191 – 11
- Erényi Tibor – 22
- Erhardt, Franz Bruno (1864–1930), német liberális teológus és filozófus. – 33
- Esterházy grófi család – 226
- Esterházy Ferenc gróf (1715–1785), 1760-tól Moson vm. főispánja, 1766-tól magyar udvari kancellár, 1783–85-ben horvát bán. – 203, 217
- Esterházy Miklós gróf (1582–1645), nagybirtokos főúr, a család vagyonának megalapozója, a Habsburgok híve; 1625-től Magyarország nádora. – 320–321
- Esterházy Pál gróf, 1687-től herceg (1635–1713), nagybirtokos, költő, zeneszerző, Esterházy Miklós nádor fia. 1668-tól bányavidéki főkapitány, 1681-től Magyarország nádora. – 88
- Faguet, Émile (1847–1916), francia irodalomtörténész. – 389
- Falk Miksa (1828–1908), publicista, politikus, 1850–60 között Széchenyi István döblingi környezetének tagja, 1867 után a *Pester Lloyd* főszerkesztője. – 280
- Farkas Dezső – 307
- Farkas Geiza (1874–1943), rövid életrajzát lásd: 354–364–370
- Faucher, Léon (1803–1854), francia publicista, politikus; 1848 decembere után közmunka- és belügyminiszter. – 41
- Ferdinánd főherceg, lásd Ferdinánd, I.
- Ferdinánd, I. Habsburg (1503–1564), osztrák főherceg, V. Károly császár öccse; 1526-tól magyar és cseh király, 1531-től választott német király, 1556-tól német-római császár. – 57–59, 99, 100, 104
- Ferenc, II., Habsburg (1768–1835), 1792–1806-ban német-római császár; I. Ferenc néven magyar és cseh király (1792–1835) és osztrák császár (1804–1835). – 342

Finta, Aba-nembeli (XIII. sz.), 1278–79-ben erdélyi vajda, 1279–81-ben Magyarország nádora. Hatalmas-kodó főúr, aki Péter és Amadé öccseivel (később ugyancsak nádorok) többször fellázadt IV. László ellen. – 357

Flaubert, Gustave (1821–1880), francia regényíró, a kritikai realizmus egyik jelentős képviselője. – 387

Flocon, Ferdinand (1800–1866), francia kispolgári republikánus közíró és politikus. – 48, 50–51

Fosztó Menyhért, az 1830–40-es években Alsó-Fehér vm. alispánja. – 221

Fourier, François Marie Charles (1772–1837), francia utópista szocialista, a polgári rend éles kritikus. – 42

Fraknói (Frankl) Vilmos (1843–1924), r. kat. pap, történétíró; 1879-től az MTA főtitkára, 1889–92-ben másodelnöke; 1892-től arbei c. püspök. Főként XV. és XVII. századi magyar egyház- és diplomáciatörténeti kérdések foglalkoztatták. – 94, 96–98, 101–103, 105–106, 387

France (Thibault), Anatole (1844–1924), Nobel-díjas francia író. – 22, 360

francia trónörökös (1848), lásd Lajos Fülöp Albert

Frangepán Ferenc gróf (?–1543), ferences szerzetes, diplomata. 1528-tól kalocsai érsek, 1538-tól egyben egri püspök is. – 103

Frangepán Ferenc Kristóf gróf (1643–1671), horvátországi nagybirtokos főúr, Zrínyi Péter sógora; 1664 után a Wesselényi-féle főúri szervezkedés részese. Kivégezték. – 61, 87

Frank erdélyi vajda, lásd Szécsényi Frank

Frank Ignác (1788–1850), piarista szerzetes, majd jogász. – 188

Freisingi Ottó (1114–1158): Ottó freisingi püspök; I. Frigyes császár életéről írt *Gestájában* és világkrónikájában 1147–49-i magyarországi élményeiről is beszámol. – 159
Frigyes, II., Hohenzollern, Nagy (1712–1786), 1740-től porosz király. – 283

Frigyes Vilmos, II., Hohenzollern (1744–1797), 1786-tól porosz király; II. Frigyes unokaöccse. – 342

Fueter, Eduard (1876–1928), svájci polgári történetíró; jelentős alkotása az újkori történetírás történetéről szóló összefoglalása. – 395

Fugger-család – 129

Fukász György – 239

Fülöp, Bourbon (1674–1723), 1701-től orléans-i herceg, XIV. Lajos francia király unokaöccse, 1715-től a kiskorú XV. Lajos király gyámja és Franciaország régense. – 389

Gailsam Albert (XV. sz.), pozsonyi nagykereskedő. – 142

Galton, Sir Francis (1822–1911), angol antropológus, genetikus, utazó, író. Elsőként alkalmazott statisztikai módszereket biológiai vizsgálatokban. – 34

Garami Ernő (1876–1935), műszerész, a századfordulótól az MSZDP vezetőségének tagja, ténylegesen a párt vezetője, a *Népszava* főszerkesztője, 1906-tól a *Szocializmus* szerkesztője. – 331

Garibaldi, Giuseppe (1807–1882), olasz szabadsághős. – 332

George, Henry (1839–1897), amerikai polgári közgazdász, újságíró és politikus. A szegénység és a társadalmi bajok felszámolását a földmántulajdon megszüntetésében, illetve a földjáradék földadó útján való elvonásában vélte elérhetőnek. – 384

Gerlach, Stefan (XVI. sz.), ev. lelkész, 1572–73-ban Ungnád Dávid portai követ papja; a követségjárásról vezetett naplója fennmaradt. – 159 geszti cézár, lásd Tisza István gróf

Géza, II. (1130–1162), 1141-től magyar király. – 112, 124

Giskra (Jiskra), Jan z Brandýsa (1400 k.–1467 k.), cseh hadvezér. Eleinte huszita seregek élén önállóan, utóbb a Habsburgok zsoldjában harcolt. – 359

Glatz Ferenc – 2, 330, 395

Goethe, Johann Wolfgang von (1749–1832), német költő. – 379

Görgey Artúr (1818–1916), 1837–45-ben katonatiszt, majd vegyész; 1848 nyaratól honvédtiszt, november-től tábornok, több ízben a honvédseregek fővezére, ill. hadügy-miniszter, 1849. aug. 11-én diktátor. 13-án Világosnál letette a fegyvert a cári csapatok előtt. – 387

Granasztói György – 111

Grandin, Victor (1797–1848), roueni gyáros, konzervatív politikus. – 41

Gratz Gusztáv (1875–1946), polgári konzervatív publicista, közgazdasági és történetíró, diplomata. A századfordulón részt vett a Társadalomtudományi Társaság létrehozásában; a *Huszedik Század* munkatársa. 1906-tól országgyűlési képviselő. 1917 nyarán pénzügy-, 1921 elején külügyminiszter. – 6–8

Grünwald Béla (1839–1891), politikus, publicista, liberális történetíró. 1871-től Zólyom megye alispánja, 1876-tól Besztercebánya mérsékelt ellenzéki országgyűlési képviselője. – 13–14, 335, 360, 398, 399

Guizot, François Pierre Guillaume (1787–1874), francia államférfi, történetíró. Kiemelkedőek a francia

királyság történetére vonatkozó, valamint az angol forradalommal foglalkozó forráskiadványai és feldolgozásai. – 40–41, 46–47, 49–50

Gunst Péter – 306

Gyömrei Sándor (1892–1957) rövid életrajzát lásd: 372. – 377, 380–382

Gyulai Pál (1826–1909), irodalomtörténész, költő, író, kritikus. Az 1850-es évek végétől az irodalmi Deák-párt egyik vezető egyénisége. – 387

Habsburg-dinasztia – 6, 11, 55–59, 61, 71, 81, 88, 90, 97, 99, 107, 109, 206, 289, 291–293, 350, 356–357, 361, 389–390, 397

Habsburg-főherceg, lásd Ferdinánd, I. Hajnóczy József (1750–1795), ügyvéd, jogtudós. Szabadkőműves, II. József reformjainak, majd a francia forradalom eszméinek híve. 1794 tavaszától a magyar jakobinus mozgalom részese, a Szabadság és Egyenlőség Társaság egyik igazgatója. – 340

Harkányi Ede (1789–1909), életrajzát lásd: 184. – 7, 14, 338

Harrer Ferenc (1874–1969), jogász, polgári liberális politikus, 1896-tól fővárosi tisztviselő. 1918-ban a Nemzeti Tanács tagja, rövid ideig bécsi követ. 1945-től haláláig országgyűlési képviselő. – 5

Hatvani Imre (?–1856), ügyvéd, 1849-ben erdélyi szabadcsapatvezér, őrnagy. – 230–232

Hatvany-Deutsch család – 372

Hédervári Ferenc (?–1538 előtt), 1521-ben Nándorfehérvár kapitánya. – 99

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831), német objektív idea-

- lista filozófus, a Marx előtti filozófia legnagyobb dialektikus gondolkodója. – 375, 385
- Heine, Heinrich (1797–1856), Franciaországban élő német forradalmi demokrata költő, író, publicista. – 24, 44
- Heléna Lujza Erzsébet, mecklenburgi (1814–1858), Ferdinánd (1810–1842) orléans-i herceg felesége, La-jos Fülöp francia király menyje. – 47–48
- Heltai Gáspár (1520 k.–1575), a wittenbergi egyetemen Melanchthon tanítványa, lutheránus, református, majd unitárius lelkész, bibliafordító író, könyvnyomtató. *Chronica az Magyarocnác dolgairól* címmel nagyrészt Bonfini után írta a mohácsi vészig terjedő munkáját. – 157
- Henrik, IV., Bourbon (1553–1610), 1572-től navarrai, 1589-től francia király. – 249
- Henrik, V. (1820–1883), Chambord grófja; X. Károly francia király unokája, az elűzött király halálát (1836) követően a Bourbon-dinasztia uralmát támogató legitimisták trónjelöltje. – 45, 49
- Henrik, VI. (1421–1471), 1422–61-ben angol király. – 129
- Herczeg Ferenc (1863–1954), regény- és drámaíró, 1899-től az MTA tagja. 1896–1904-ben országgyűlési képviselő; Tisza István politikájának híve. 1911-ben együtt alapították a *Magyar Figyelőt*. – 387
- Herder, Johann Gottfried (1744–1803), német író, költő, kritikus, idealista filozófus; felhívta a figyelmet a nemzeti kultúrák értékeire. – 399
- Herzen, Alekszandr Ivanovics (1812–1870), orosz forradalmi demokrata író, materialista filozófus. – 333
- Hollaki István (XVIII. sz.), az 1780-as évek közepén Zaránd vm. alispánja. – 211
- Hóra (Horia), Vasile Nicolae Ursu (1730–1785), albáki (Alsó-Fehér vm.) román jobbágy, az 1784-i erdélyi román jobbágyfelkelés egyik vezetője. – 201, 203–204, 210, 216–218, 220–222, 233
- Horváth István (1784–1846), romantikus történetíró, nyelvész, 1823-tól a pesti egyetemen az oklevél- és címertan, majd a magyar nyelv és irodalom tanára. 1833–37-ben a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője. – 324
- Horváth Mihály (1809–1878), r. kat. pap, történetíró, kultúrpolitikus; 1848–49-ben csanádi püspök, 1849-ben a Szemere-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere. 1867-től a Magyar Történelmi Társulat első alelnöke, 1877–78-ban elnöke. Történetírói munkássága mind szemléletében, mind módszertanilag, valamint a magyar reformkor és a polgári átalakulás kortársi krónikásként is úttörő jelentőségű. – 12, 341, 398–399
- Horváth Zoltán (1900–1968), szociáldemokrata újságíró, történész. 1919 után Bécsben a Világosság-csoport tagja. 1948–49-ben és 1956-ban a *Népszava* felelős, ill. főszerkesztője. – 54
- Hölderlin, Johann Friedrich (1770–1843), a polgári forradalmi eszmékért lelkesedő nagy német költő. – 372
- Hugo, Victor (1802–1885), nagy francia költő, regény- és drámaíró, a romantika legjelentősebb képviselője. – 38
- Humboldt, Wilhelm von (1767–1835), német nyelvtudós, kultúrpolitikus, államférfi; 1810-ben a berlini egyetem alapításának kezdeményezője. – 241

- Hunfalvy Pál (1810–1891), nyelvész, néprajztudós; a magyar összehasonlító nyelvtudomány egyik megalapítója. – 387
- Hunyadi-család – 327, 356–357, 366
- Hunyadi János (1407/09–1456), hadvezér, 1439–46-ban szörényi bán, 1441–46-ban erdélyi vajda, 1446–52-ben Magyarország kormányzója, több törökellenes hadjárat győztese, 1456-ban Nándorfehérvár megvédelmezője. – 92, 194, 357, 359–360, 368
- Hunyadi Mátyás, lásd Mátyás, I.
- Husz János (Jan Hus; kb. 1369–1415), jobbagy származású prágai pap, egyetemi tanár, reformátor, a cseh irodalmi nyelv megalkotója. – 156
- Iancu, Avram (1824–1872), erdélyi román jogász, a marosvásárhelyi királyi tábla írnoka, 1848-ban a román nemzeti mozgalom balszárnyának vezetője, a Román Nemzeti Komité tagja. – 228–235
- Ignotus, Veigelsberg Hugó (1869–1949), költő, író, kritikus, újságíró; 1908-ban Hatvany Lajossal és Fenyő Miksával a *Nyugat* alapítója. – 23
- Illésházy István báró (1541–1609), felvidéki nagybirtokos, nagyműveltségű humanista főúr; Az 1608-i országgyűlés Magyarország nádorává választott. Naplófeljegyzéseit Kazinczy Gábor adta ki (1863). – 59
- Imre, Szent (1007–1031), I. István király fia és kijelölt örököse. Vadászaton baleset áldozata lett. – 114
- István, I., Szent (967?–1038), 997-től magyar fejedelem, 1000-től király. – 112–114, 159, 198, 398
- István, V. (1239–1272), IV. Béla idősebb fia, 1270–72-ben magyar király. – 116
- István, Habsburg (1817–1867), főherceg, József nádor fia. 1843-tól Csehország polgári kormányzója, 1847 elejétől királyi helytartó Magyarországon, októbertől Pest megye főispánja, 1847. nov.–1848. szept. között Magyarország nádora. – 226
- István ítélőmester, lásd Werbőczy István
- Iván, III. (1440–1505), 1462-től Moszkva és egész Oroszország nagyfejedelme. – 129
- Iván, IV., Rettenetes (1530–1584), 1533-tól Moszkva és egész Oroszország nagyfejedelme, 1547-től orosz cár. – 115
- Jagelló-dinasztia: lengyel király és litván nagyfejedelmi család (1377–1572); a dinasztia egyes tagjai Cseh- és Magyarországon is uralkodtak (1440–44, 1471–1526). – 57
- Jakab mester (XV. sz.) kolozsvári polgár, az 1437-i parasztfelkelésben vezető szerepet játszó János mester apja. – 201
- Jakab minorita, lásd Marchiai Jakab
- Jancsó Benedek (1854–1930), irodalomtörténész, történész, publicista. Történeti munkáiban elfogultan ábrázolta a román nemzetiségi törekvéseket. – 192
- Jankovits Antal gróf (1728–1789), 1775–85-ben Pozsega, 1785-től Szerém vm. főispánja. – 213, 216
- János apostol és evangélista (i. sz. 1. sz.), előbb Keresztelő János követője, majd Jézus első tanítványainak egyike. – 25
- János király, lásd Szapolyai János
- János (XIII. sz.), Alárd vízaknai bíró fia – 193
- János (XV. sz.), Jakab kolozsvári mester fia, az 1437-i parasztfelkelés egyik vezetője. – 201

- Jászi Oszkár (1875–1957), rövid élet-
rajza: 239 – 5–8, 11–14, 191, 222,
243, 330, 384, 393
- Jekelfalussy-család – 119
- Jézus – 22–23, 25–27, 29, 188
- Jósika báró (XVIII. sz. vége) – 211
- Jovanu Tarului, lásd Černi Jovan
- József, II. (1741–1790), 1765-től né-
met-római császár, 1780-tól ma-
gyar és cseh király. – 63–65, 67, 70,
189, 203, 208–209, 213–219, 338–
340, 343, 350
- József Antal János, Habsburg (1776–
1847), főherceg, II. Lipót császár
fia, 1796-tól Magyarország nádora.
– 226
- Kálmán (1074 k.–1116), 1095-től ma-
gyar király. – 326, 335
- Kapy Zsigmond (XVII. sz.), Mátra-
vidéki földesúr. – 312
- Kardos János (?–1437?), 1437 tava-
szán az Alsó-Fehér megyei paraszt-
felkelés vezetője. – 197
- Károly, I. (Károly Róbert), Anjou
(1288–1342), 1307-től magyar ki-
rály. – 115–116, 141, 155, 316
- Károly, II., Kis (1354–1386), Lajos
durazzói herceg fia, 1371–76-ban
dalmát-horvát hercegi címmel Nagy
Lajos király dél-magyarországi kor-
mányzója. 1385–86-ban a Horváti
párt támogatásával magyar ellen-
király. – 126
- Károly, V., Habsburg (1500–1558),
1516–56-ban I. Károly néven spa-
nyol és nápolyi király, 1519–56-ban
V. Károly néven német-római csá-
szár. – 188
- Károly, VI. (III.), Habsburg (1685–
1740), 1706–14-ben spanyol király,
1711–40-ben német-római császár,
magyar és cseh király. – 56, 61–62,
64, 349
- Károly, X., Bourbon (1757–1836),
francia király (1824–1830). – 40
- Károly (?–1545), orléans-i herceg, I.
Ferenc és II. Henrik francia kirá-
lyok öccse. – 59
- Károlyi Mihály gróf (1875–1955),
nagybirtokos, függetlenségi párti
politikus; 1918. október 31-étől
miniszterelnök, 1919. január 11–
március 21-e között köztársasági
elnök. – 384
- Károlyi Sándor gróf (1831–1906),
nagybirtokos, közigazdász, konser-
vatív politikus. Az 1890-es években
az „agrárius” körök vezéralakja, a
Magyar Gazdaszövetség és a Han-
gya Szövetkezet, valamint saját
költségén az újpesti Károlyi-kórház
alapítója. – 77
- Katus László – 54
- Kautsky, Karl (1854–1938), német
szociáldemokrata történész és teo-
retikus, a II. Internacionálé egyik
vezetője, az ortodox centrista áram-
lat eszmei vezére. – 33
- Kazinczy Ferenc (1759–1831), író, a
magyar irodalom és a nyelvújítás
vezéralakja. – 387, 398
- Kégl János (1873–?), jogász, a Társa-
dalomtudományi Társaság tagja. – 8
- Kemény Simon báró (XVIII. sz.), az
1780-as években Alsó-Fehér vm.
alispánja. – 210, 212
- Kemény Zsigmond báró (1814–1875),
író, publicista, centralista politikus,
1855-től a *Pesti Napló* szerkesztője.
– 190
- Kepes Ernő – 7, 14
- Klapka György (1820–1892), honvéd
tábornok, 1849. májusban hadügy-
miniszter-helyettes, május végétől
október elejéig Komárom várának
parancsnoka. – 331, 333
- Kollár Ádám Ferenc (1718–1783),
jezsuita jogtudós, történétíró; 1758-
tól a bécsi udvari könyvtár első őr-
e, 1773-tól igazgatója és udvari taná-
csos. – 342
- Kollár, Ján (János) (1793–1852),

- szlovák ev. pap, költő, író, nyelvész, a szlovák nemzeti mozgalom kiemelkedő alakja. – 399
- Kollonich Lipót gróf (1631–1707), 1686-tól bíboros, 1691-től kalocsai, 1695-től esztergomi érsek. 1672–84-ben a magyar kamara, 1692-től az udvari kamara elnöke; az erőszakos ellenreformáció egyik fő szorgalmazója. – 61
- Kolosváry Bálint (1875–1954), jogtudós, 1921-től az MTA tagja. Monográfiái és tankönyvei konzervatív szelleműek. – 8
- Kolosváry Sándor (1840–1922), jogtörténész, a millenniumi *Magyar Törvénytár* társkiadója. – 98
- Kolozsvári Márton és György (XIV. század második fele), magyar szobrászművészek. – 159
- Konstantinosz, lásd Constantinus
- Kopernikus, Mikolaj (1473?–1543), lengyel csillagász, a heliocentrikus világrendszer kidolgozója. – 29, 32, 34
- Kossuth Lajos (1802–1894) – 67, 74, 190, 223, 229–232, 234, 276, 330, 336–337, 396–397
- Kovács Endre – 54
- Kőhalmi Béla (1884–1970), könyvtáros, könyvtártudományi szakíró, Kossuth-díjas. A századelőn a Galilei Kör és a Társadalomtudományi Társaság tagja; 1945–50-ben a Fővárosi Könyvtár igazgatója. 1958-tól a *Magyar Könyvszemle* szerkesztője. – 307
- Kölcsey Ferenc (1790–1838), jogász, költő, kritikus, politikus; a reformkor egyik legjelentősebb alakja, 1830-tól az MTA tagja. – 342
- Kőváry László (1819–1907), statisztikus, történetíró. – 192, 194
- Köves Rózsa – 22
- Kristóffy József (1857–1928), politikus; 1905–06-ban a Fejérváry-kormány belügyminisztere. – 6–7.
- Krisztus, lásd Jézus
- Kun Béla (1886–1939), a Kommunista Magyarországi Pártja egyik alapítója és vezetője, 1919-ben a Magyar Tanácsköztársaság tényleges irányítója, 1919. március 21-étől külügyi népbiztos, április 3-tól hadügyi népbiztos. – 21
- Kunfi Zsigmond (1879–1929), életrajzát lásd: 21–22. – 5, 15
- Laczkó Géza (1884–1953), életrajzát lásd: 384. – 385, 395
- Laffitte, Jacques (1767–1844), francia bankár és politikus, 1830–31-ben miniszterelnök. – 40
- Lajos, I., Anjou, Nagy (1326–1382), 1342-től magyar, 1370-től lengyel király. – 116–117, 128, 130–131, 135, 138–139, 142, 157, 195
- Lajos, II., Jagelló (1506–1526), 1516-tól magyar és cseh király. – 58, 96, 99, 106, 327
- Lajos, XI., Valois (1423–1483), 1461-től francia király. – 129
- Lajos, XIV., Bourbon (1638–1715), 1643-tól francia király. – 247, 389–390
- Lajos, XVI., Bourbon (1754–1793), 1774–1792-ben francia király. – 249
- Lajos Fülöp, Orléans-i (1773–1850), 1830–48-ban francia király. – 39–41, 44–47
- Lajos Fülöp Albert, Orléans-i (1838–1894), Párizs grófja, Lajos Fülöp francia király (1830–1848) unokája, trónörökös. Nagyapja 1848-i lemondását követően az Orléans-i ház trónkövetelője. – 47–48
- Lamarque, Maximilien gróf (1770–1832), francia tábornok és szónok. – 42
- Lamartine, Alphonse de (1790–1869), francia költő, a romantika egyik képviselője, politikus. 1848-ban külügyminiszter, a forradalmi ideigle-

- nes kormány tényleges feje. – 39, 46, 48–50, 261
- Lamprecht, Karl (1856–1915), német polgári történétíró. – 14; történetírásáról lásd: 372–382
- Lánczy Gyula (1850–1911), történétíró, Lánczy Leó nagytőkés bátyja. Munkái konzervatív-katolikus nézőpontot tükröznek. – 13
- Láng Lajos, 1911-től báró (1849–1918), statisztikus, liberális politikus. 1893-ban a Magyar Közgazdasági Társaság alapítója és elnöke. – 70
- Larochejaquelein, Henri Auguste Georges, Du Vergier márkí (1805–1867), francia legitimista politikus. – 39, 49
- Lassalle, Ferdinánd (1825–1864), német kispolgári szocialista. 1863-ban az Általános Német Munkásegylet megalapítója. – 250, 296, 337, 396
- Laszberg Rudolf gróf (1843–1908), 1892–1906-ban Győr vm. főispánja; 1905–06-ban Pest vm. helyettes főispánja. – 67
- László, I., Szent (kb. 1040–1095), 1077-től magyar király. – 159, 326
- László, IV., Kun (1262–1290), 1272-től magyar király. – 193, 366
- László, V., Habsburg (1440–1457), II. (I.) Albert császár, magyar és cseh király utószülött fia; 1440-ben magyar, 1453-ban cseh királlyá koronázták. A királyi hatalmat ténylegesen csak 1456–57-ben gyakorolta. – 327
- László, Gábor fia (XV. sz.), 1437-ben a felkelő paraszthadak egyik képviselője. – 201
- László (XV. sz.), erdélyi cigányok vajdájá az 1420-as években. – 196
- Lavissee, Ernest (1842–1922), francia liberális polgári történétíró, nagyhatalmú francia és egyetemes történeti összefoglaló művek társszerzője, ill. szerkesztője. – 295
- Lavrov, Pjotr Lavrovics (1823–1900), orosz narodnyik gondolkodó. – 334
- Léderer Emma (1897–1977), történétíró, 1950–67-ben a budapesti egyetem tanára. – 16, 54
- Ledru-Rollin, Alexandre Auguste (1807–1874), francia republikánus, kispolgári demokrata politikus, az 1848 februári forradalmat követően az ideiglenes kormány belügyminisztere. – 48–49
- lengyel király (1412), lásd Ulászló, II.
- Lenz, Max (1850–1932), német történétíró, Ranke tanítványa, a politikai történeti iskola híve. – 375
- Leó, XIII. (Gioacchino Vincenzo Pecci gróf; 1810–1903), 1878-tól pápa. – 21–23
- Leopold Lajos (1879–1948), jogász, szociológus, gazdálkodó. Tevékenységének rövid méltatását lásd: 330. – 14
- Lépes György, Váraskeszi (1375–1442), 1403–27-ben erdélyi prépost, 1427–42-ben erdélyi püspök. – 197
- Lépes Loránd, Váraskeszi (XV. sz.), Lépes György püspök testvére, 1437-ben erdélyi alvajda. – 199
- Lesseps, Ferdinand Marie de (1805–1894), francia mérnök és diplomata, a Szuezi-csatorna tervezője. 1879-ben megtervezte a Panama-csatornát; a kivitelezésre alakított részvénytársaság azonban 1889-ben botrányos körülmények között csődbe került. – 104
- Leszczyński Szaniszló (1677–1766), lengyel főúr, poznańi vajda, 1704–09-ben és 1733–35-ben lengyel király. XV. Lajos francia király apósa; 1738-tól Lotharingia hercege. – 321
- Lewes, George Henry (1817–1878), angol novella-, regény- és drámaíró, filozófiatörténész, kritikus, természettudományi és politikai dolgozatok szerzője. Goethe életrajza és

- filozófiatörténete (Thalestől Comte-ig) magyarul is hozzáférhető. Az utóbbiban Comte nézeteit jelentős részben magáévá teszi. Az MTA kültagja volt. – 29–31
- Lipót, I., Habsburg (1640–1705), 1657-től magyar és cseh király, 1658-tól német-római császár. – 60–61, 358, 366
- Lipót, II., Péter, Habsburg (1747–1792), 1765-től I. Lipót néven toscanai nagyherceg, majd bátyja, II. József halála után 1790-től II. Lipót néven német-római császár, magyar és cseh király. – 339, 349–350
- Litván György* – 16–17, 54, 301
- Lónyay Menyhért gróf (1822–1884), centralista politikus. 1849-ben a Szemere-kormány pénzügyi államtitkára, 1867–70-ben magyar, 1870–71-ben közös pénzügyminiszter, 1871–72-ben magyar miniszterelnök, 1872-től az MTA elnöke. – 102
- Louis Napoléon, lásd Napóleon, III.
- Macaulay, Thomas Babington (lord Macaulay of Rothley; 1800–1859), angol polgári történetíró, 1839–41-ben hadügyminiszter. Hat kötetes angol történeti összefoglalása magyarul is megjelent. – 23, 27
- Machiavelli, Niccolò (1469–1527), firenzei államférfi, politikai író. – 283
- Macpherson, James (1736–1796), skót tanító, költő. XII–XIII. századi eredetű népköltészeti hagyományokat saját meséivel kiegészítve Ossian kelta énekesnek (III. sz.) tulajdonított költeményekként adott közre. Hamisításnak bizonyult ossiani „őskölteményei” jelentős hatást gyakoroltak a különböző európai irodalmakra. – 386
- Madarász László (1811–1909), a dunántúli reformellenzék egyik vezéralakja, 1848–49-ben a radikális baloldal egyik vezetője. – 230
- Madzsar Imre (1878–1946), történész, 1925-től az MTA tagja. – 372
- Manigay, az 1780-as években Sáros vm. alispánja. – 340
- Marat, Jean-Paul (1743–1793), orvos, francia forradalmár, újságíró; a Konventben a Hegypárt baloldalának tagja. – 51
- Marchiai Jakab, Szent (1391–1476), minorita inkvizitor, a dél-magyarországi és erdélyi huszita és más eretnek mozgalmak kíméletlen elfojtója. – 194, 197–198
- Marczali Henrik (1856–1940), polgári liberális történetíró; európai szintű munkásságában egyesítette a német kritikai-filológiai iskola, a pozitivizmus, ill. Ranke, valamint követőinek látásmódját és módszerét. – 12, 14, 333, 338–351
- Mária, Habsburg (1505–1558), főhercegnő, 1521–26-ban II. Lajos magyar és cseh király felesége, 1530–56-ban V. Károly császár németalföldi helytartója. – 58
- Mária Terézia (1717–1780), osztrák főhercegnő, VI. Károly császár leánya, 1736-tól Lotharingiai Ferenc felesége. 1740-től Ausztria főhercegnője, magyar és cseh királynő. – 62–64, 67, 124, 203, 207, 335, 340, 342–343, 346, 349, 398
- Marie, Alexandre (1795–1870), francia republikánus politikus; 1848-ban az ideiglenes kormány közmunkaügyi minisztere. – 48
- Márki Sándor (1853–1925), történetíró; a hazai parasztmozgalmak és szabadságharcok, valamint Bihar és Arad megyék történetével foglalkozott. – 12, 101, 307
- Márkus László* – 16
- Martinovics Ignác (1755–1795), feren-

- ces szerzetes, 1783-tól a lemergi egyetem természettan tanára, materialista filozófus, republikánus, 1794 tavaszától a magyar jakobinus mozgalom vezetője. – 65, 341
- Martinuzzi (Fráter) György (1482–1551), horvát származású államférfi, Szapolyai János király diplomatája, 1542-től Habsburg Ferdinánd erdélyi helytartója; 1551-ben esztergomi érsek és bíboros. – 299
- Marx, Karl (1818–1883) – 34, 36, 38, 40, 44, 296, 302, 304, 330–335, 376
- Mátyás, I., Hunyadi (1443–1490), 1458-tól magyar király. – 92–93, 104, 106, 115–117, 119–120, 126, 130, 140, 156–159, 204–205, 292, 342, 360–361, 366, 387
- Mátyás, II., Habsburg, (1557–1619), osztrák főherceg, 1608-tól magyar, 1611-től cseh király, 1612-től német-római császár. – 60
- Mazzini, Giuseppe (1805–1872), az olasz felszabadító mozgalom demokratikus, köztársasági irányzatának vezetője; 1849-ben a római köztársaság feje. – 37, 43, 234, 333
- Memnón: A görög mitológiában Éosz hajnalistenő és férje, Tithónosz fia, etiópiai király. – 25
- Ménard, Louis Nicolas (1822–1901), francia író, 1848-ban republikánus röpiratszerző. – 38–39, 47, 50, 52
- Metternich-Winneburg, Klemens Lothar Wenzel herceg (1773–1859), osztrák diplomata, államférfi; 1809-től külügyminiszter. A Szent Szövetség egyik létrehozója (1815) és irányítója, 1821-től az Osztrák Birodalom kancellárja. – 66–67
- Meyer, Eduard (1855–1930), német történettudós, az ókori keleti népek és a görögök történetével foglalkozó összefoglaló munkái korszakalkotó fontosságúak. – 9
- Mikes Kelemen (1690–1761), II. Rákóczi Ferenc apródja, az emigrációban hű kísérője és kamarása, a *Törökországi levelek* írója. – 391
- Mikes Kelemen gróf (1820–1849), erdélyi reformpolitikus, 1849 elején a felső erdélyi hadsereg lovassági vezénylő tábornoka. – 225
- Miksa, I., Habsburg (1459–1519), III. Frigyes császár fia, 1493-tól Ausztria főhercege és német-római császár. Fia, Szép Fülöp és unokája, V. Károly kiskorúsága idején (1482–93 és 1506–15) Németalföldön is gyakorolta a hatalmat. – 96
- Miksa, I., Habsburg (1527–1576), 1564-től magyar és cseh király, II. Miksa néven német-római császár. – 59
- Mikszáth Kálmán (1847–1910), író, újságíró, a magyar kritikai realizmus nagy mestere. – 350
- Mill, John Stuart (1806–1873), angol polgári közgazdász és idealista filozófus. Comte pozitivizmusának buzgó híve, de politikai nézeteinek éles bírálója. – 241
- Mohamed (570/571?–632), arab próféta, a muzulmán vallás megalapítója. – 321
- Molé, Louis Mathieu gróf (1780–1855), francia politikus. Többször volt miniszter; 1848. febr. 24-én Guizot-t követően néhány óráig miniszterelnök. – 47
- Monroe, James (1758–1831), amerikai államférfi, 1817–25-ben az Egyesült Államok elnöke; az ún. „Monroe-elv” („Amerika az amerikaiaké”) meghirdetője. – 358
- Monte Brandone, lásd Marchiai Jakab
- Montecuccoli, Raimondo herceg (1609–1680), olasz származású császári hadvezér; 1668-tól az udvari haditanács elnöke. – 358
- Montesquieu, Charles de Sécondat (1689–1755), francia filozófus és

- politikai író; a felvilágosodás korai, az enciklopédisták tevékenységét előkészítő szakaszának képviselője. – 12, 248
- Mózes: a bibliai hagyomány szerint a zsidók vezére, nevéhez fűződik az Ószövetség első öt irata. – 32
- Murar Sándor (?–1784), zsitóti román jobbágy. – 213
- Muravjev Amurszkij, Nyikolaj Nyikolajevics gróf (1810–1881), orosz államférfi, előbb kurszki, grodnói és tulai kormányzó, 1848-tól Kelet-Szibéria főkormányzója. – 333
- Nádasdy Ferenc gróf (1622/25 k.–1671), dúsgazdag dunántúli művészet- és tudománykedvelő főúr, 1655-től országbíró. A Habsburg-ellenes főúri szervezkedés egyik vezető tagja, 1671 tavaszán kivégezték. – 61
- Nagy Antal, lásd Budai Nagy Antal
- Napóleon, I., Bonaparte (1769–1821), francia tábornok, 1804–14-ben és 1815-ben francia császár. – 40, 271, 342, 399
- Napóleon, III. (Bonaparte, Louis Napoléon; 1808–1873), I. Napóleon unokaöccse, 1848–51-ben a II. francia köztársaság elnöke, 1851–52-ben diktátor, 1852–70-ben francia császár. – 38, 39, 260, 330, 332
- Napóleon Lajos herceg, lásd Napóleon, III.
- Négyesy László (1861–1933), irodalomtörténész, esztéta; 1911-től a magyar irodalomtörténet, 1923–32-ben az esztétika tanára a budapesti egyetemen. – 372
- Nemours, Louis Charles Philipp Raphael (1814–1896), Lajos Fülöp francia király második fia, orléans-i herceg, Nemours hercege, a kiskorú Lajos Fülöp Albert gyámja. – 47
- Newton, Isaac (1642–1727), angol természettudós és matematikus, a klasszikus fizika megalapozója. – 29, 32
- Niameşny Mihály (1875–?), életpályája rövid rajzát lásd: 289. – 290
- Nietzsche, Friedrich (1844–1900), német irracionalista filozófus. – 373
- Nopcsa László báró (1794–1884), 1833–48-ban Hunyad megye főispánja, az erdélyi konzervatív párt egyik vezére. – 225
- Nordau, Max (1849–1923), pesti születésű, Párizsban élő német író; a cionista mozgalom egyik vezéralakja. – 9
- Normanby, Constantin Henry Philip lord (1797–1863), angol diplomata. – 45
- Nyáry Jenő báró (1836–1914), ősrésgész, 1883-tól az MTA tagja. – 9
- Ocskay László (1680 k.–1710), 1703-tól kuruc ezereskapitány, 1705-től brigadéros; átállt a császári csapatokhoz; a kurucok árulásért lefejezték. – 387
- Odobescu, Alexandru (1834–1895), román archeológus, történet- és novellairó. – 201
- Orbán Balázs báró (1830–1890), író, néprajzi gyűjtő. – 206
- orléans-i herceg (1542), lásd Károly orléans-i herceg (1701–1723), lásd Fülöp
- orléans-i herceg (1830), lásd Lajos Fülöp francia király
- orléans-i hercegné (1848), lásd Heléna Lujza Erzsébet
- Ország Mihály, guti (?–1484), 1445-ben a hét országos főkapitány egyike, 1454–58-ban főajtónálló, 1458–84-ban Magyarország nádora. – 119

Östwald, Wilhelm (1853–1932), német kémikus, fizikus, filozófus, 1909-ben kémiai Nobel-díjat kapott. – 374

Óváry Kelemen (1844–1925), jogtörténész, a millenniumi *Magyar Törvénytár* társkiadója. – 98

Ötvös János (?–1438), – 127

Pál, Szent (?-i. sz. 67?), eredetileg Saul; római polgárjogot nyert zsidó törvénytudó és sátoresztítő, keresztényüldöző. A hagyomány szerint i. sz. 37–38. táján keresztény hitre tért. – 25

Palacký, František (1796–1876), cseh történetíró, liberális politikus, a cseh nemzeti mozgalom kiemelkedő alakja. – 333

Pálffy Károly gróf, 1807-től herceg (1735–1816), 1787-től magyar és erdélyi udvari kancellár, 1791-től Pozsony vm. örökös és valóságos főispánja, a pozsonyi vár főkapitánya. Szabadkőműves, a magyarországi páholyok nagymestere. – 64

Pallasz Athéné, a görög mitológiában Zeusz, görög főisten leánya, a bölcsesség és a győztes háború istennője, – 25

Pallavicini Alfréd őrgróf (1873–?), 1905–06-ban Zemplén vm. főispánja. – 67

Palmerston, Viscount Henry John Temple (1784–1865), angol államférfi, whig politikus; 1855–58-ban és 1859–65-ben miniszterelnök. – 37, 333

Pap Dávid (1868–1919), ügyvéd, közgazdasági író; Jászi Oszkár baráti körének tagja. – 11

Papiu Ilarianu, Alexandru (1828–1879), román történetíró és politikus. – 192, 201

Pauler Gyula (1841–1903), ügyvéd, történetíró, 1874-től a vezetésével átszervezett Országos Levéltár első igazgatója. Legjelentősebbek az Árpád-korral és a Wesselényi-összeesküvéssel foglalkozó monográfiái. – 12–13

Paulinyi Oszkár – 111

Peidl Gyula (1873–1943), nyomdász, szociáldemokrata politikus; 1900–1918-ban a *Typographia*, 1908-tól a *Szövetkezeti Értesítő* szerkesztője. 1919. jan.–márc.-ban munkaügyi és népjóléti miniszter, 1919. aug. 1–6. között a szakszervezeti kormány elnöke. 1922-től az SzDP pártvezetőségi tagja. – 354

Pelopsz: mitológiai alak, Tantalosz lüdiai király fia, később Élisz királya, a Pelopónnészosz meghódítója. – 25

Perényi Péter (1502–1548), Perényi Imre nádor fia, 1526 után Szapolyai János király híveként erdélyi vajda. – 59

Pérrier, Casimir (1777–1832), francia bankár, politikus, az 1830 júliusi forradalom egyik vezére, 1831-ben miniszterelnök. – 40, 42

Péter apostol, Szent (?–67/68?), tkp. Simon; a keresztény hagyomány szerint Jézus első tanítványa, az apostolok fejedelme. – 26

Pikler Gyula (1864–1937), jogfilozófus, szociológus, pszichológus; 1903–20-ban a budapesti egyetemen az állam- és jogbölcselet tanára. 1906-tól a Társadalomtudományi Társaság elnöke. – 8–9, 30

Pilátus: Pontius Pilatus, i. sz. 26–36-ban Judea és Samaria római helytartója. – 22

Pionono, lásd Pius, IX.

Pius, IX. (Giovanni Maria Mastai-Ferretti gróf) (1792–1878), 1846-tól pápa. – 332

Platón (i. e. 427–347), ókori görög

- filozófus, az objektív idealizmus kifejtője és klasszikus képviselője. – 31, 35
- Pogány József (1886–1938), újságíró, szociáldemokrata, majd kommunista politikus. 1918 őszén – 1919 elején a Budapesti Katonatanács elnöke, a Tanácsköztársaság alatt hadügyi, külügyi, végül közoktatásügyi népbiztos. 1938-ban a Szovjetunióban törvénysértő eljárás áldozata lett. – 15
- Pongrácz Ferenc gróf (1865–1932), 1905–06-ban Abaúj-Torna vm. főispánja. – 67
- Preiss, Franz (XVIII. sz.), császári tábornok, az 1780-as években erdélyi főhadparancsnok. – 212
- Proudhon, Pierre Joseph (1809–1865), francia közgazdász, kispolgári utópista szocialista; az anarchizmus egyik elméleti kifejtője. – 39, 44
- Ptolemaiosz, Klaudiosz (i. e. 2. sz.), alexandriai csillagász, a róla elnevezett világrendszer elvi kifejtője. – 29
- Puchner, Anton báró (1779–1852), altábornagy, 1848–49-ben a honvédseregek ellen harcoló erdélyi császári hadak főparancsnoka. – 228
- Pulszky Ágost (1846–1901), jogfilozófus és szociológus, Pulszky Ferenc fia. A századfordulón egyik szervezője, alapítója és első elnöke a Társadalomtudományi Társaságnak. Haladó szellemű, pozitívista jogbölcseleti munkáiért sok támadásban volt része. – 5, 8, 289
- Pulszky Ferenc (1814–1897), politikus, régész, művészettörténész. 1848-ban pénzügyi államtitkár; Angliában a magyar ügy érdekében kiterjedt újságírói és diplomáciai tevékenységet folytatott. 1869–94-ben a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója. – 333
- Rab Pál (Ágoston Péter álneve) – 354
- Rácz Gyula (1874–1948), életrajzát lásd: 306–307. – 14
- Radó Sámuel (1857–1919), rövid életrajzát lásd: 289. – 294
- Rákóczi-család – 206
- Rákóczi Ferenc, I. (1645–1676), választott erdélyi fejedelem, Sáros vm. főispánja – 61
- Rákóczi Ferenc, II. (1676–1735), 1703–11-ben a kuruc szabadságharc vezetője, 1704-től erdélyi fejedelem, 1705-től a magyarországi szövetségzett rendek vezérőrnagyja. – 11, 61, 85–91, 102, 207, 209, 356, 359, 384–391, 395–397
- Rákóczi György, I. (1593–1648), 1630-tól erdélyi fejedelem. – 60, 87
- Ranke, Leopold von (1795–1886), német történétíró, a konzervatív-romantikus történeti iskola legkiemelkedőbb tagja. – 395
- Ranzanus (Ranzano), Petrus (1420–1492), domonkosrendi szerzetes, 1488-ban nápolyi követ Mátyás udvarában. Itt kapott krónikaszöveg alapján megírta Magyarország történetét 1485-ig egy világtörténeti munka részeként. – 159
- Raspail, François Vincent (1794–1878), francia forradalmi demokrata politikus; parazitológus. Részt vett az 1830-i és az 1848-i forradalmakban. – 51
- Rémusat, François Marie Charles (1797–1875), francia politikus és író orléans-ista. – 46
- Renan, Ernest (1823–1892), francia pozitívista vallástörténész, orientalista; racionalista megközelítéssel, de egyszersmind idealista szellemben vizsgálta a kereszténység eredetét és az őskereszténység problematikáját. – 25
- Richelieu, Armand Jean du Plessis herceg (1585–1642), francia államférfi. 1607-től Luçon püspöke,

- 1622-től bíboros, 1624-től XIII. Lajos államminisztere, a kül- és hadügyek irányítója. – 283
- Riedl Frigyes (1856–1921), irodalomtörténész, esszéista; 1904-től a budapesti egyetem professzora. – 386
- Róbert Károly, lásd Károly, I.
- Rodbertus-Jaetzow, Johann Karl (1805–1875), pomerániai földbirtokos, polgári közgazdász. A tőke és a föld államosítása gondolatának felvetésével az ún. államszocializmus egyik kezdeményezője. – 337, 360
- Rónai Zoltán (1880–1940), ügyvéd, szociológus, szociáldemokrata politikus; a Társadalomtudományi Társaság tagja; a Károlyi-kormányban népjóléti államtitkár, a Tanácsköztársaság idején igazságügyi, majd belügyi népbiztos. 1919 után Bécsben a Világosság-csoport egyik vezetője. – 5
- Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817–1894), német polgári közgazdász, egyetemi tanár. – 12, 360, 369, 374
- Rosenfeld András báró (?–1808), erdélyi kancelláriai tanácsos, majd erdélyi tartományi főbiztos. – 212
- Rothschild, Jakob (James) (1792–1868), bankár, 1812-ben a párizsi Rothschild bankház alapítója. – 41
- Rousseau, Jean Jacques (1712–1778), francia író, plebejus forradalmi gondolkodó, deista filozófus, pedagógus; a francia polgári forradalom egyik szellemi előkészítője. – 244, 257
- Rubinek Gyula (1865–1922), gazdasági író, konzervatív politikus; 1906-tól az Országos Magyar Gazdasági Egyesület igazgatója. 1919–20-ban földművelésügyi miniszter, 1920. júl.–dec.-ben kereskedelemügyi miniszter. – 328
- Rudolf, I., Habsburg (1552–1612), 1576-tól 1608-ig magyar király; II. Rudolf néven 1611-ig cseh király és 1612-ig német-római császár. – 59–60
- Sabaoth (XV. sz.), szerzetes, inkvizitor; Erdélyben Marchiai Jakab társa. – 194, 198
- Saguna, Andrei (1809–1873), görög-keleti pap, 1847-től az erdélyi román ortodox egyház püspöke. A szabadságharc idején a magyarok ellen foglalt állást. – 223
- Saint-Simon: Claude Henri de Rouvroy gróf (1760–1825), francia utópista szocialista. – 8, 39, 42
- Sajó (Sas) Andor (1887–1962), életpályájáról lásd: 372. – 373, 377–378, 380
- Salamon Ferenc (1825–1892), publicista, történetíró. Történeti munkáit – főként a XVI–XVII. századi török hódítással foglalkozó feldolgozásait – a források nagyvonalú kezelése mellett eredeti látásmód jellemzi. – 157
- Salis (XVIII. sz.), gonosztevő. – 213
- Sándor herceg, lásd Sándor Lipót
- Sándor Lipót, Habsburg (1772–1795), főherceg, II. Lipót császár fia, 1790-től Magyarország nádora. – 350
- Sándor Pál (1901–1972), filozófus, író, műfordító, a budapesti egyetem filozófia-professzora. – 243
- Sas Andor, lásd Sajó Andor
- Savoyai, Eugen (François Eugène de Savoie-Carignan) herceg (1663–1736) francia származású császári hadvezér; 1683-tól a törökellenes felszabadító háborúk, majd a spanyol örökösödési háború sikeres hadvezére. 1714–15-ben és 1724-től Belgium helytartója. – 391, 397
- Schell, Hermann (1850–1906), német

- liberális katolikus teológus, 1884-től a würzburgi egyetemen az apologetika és az összehasonlító vallástudomány tanára. – 33
- Schmerling, Anton lovag (1805–1893), német, ill. osztrák politikus, államférfi. 1848-ban az össznémet kormány belügyminisztere, majd elnöke, 1849–51-ben osztrák igazságügyminiszter, 1860–65-ben államminiszter, 1861–65-ben belügy- és kultuszminiszter is. – 71
- Schneller: vsz. Schneller István (1847–1939), pedagógiai író, 1894–1923-ban a kolozsvári, ill. a szegedi egyetem pedagógia-professzora. – 25
- Schopenhauer, Arthur (1788–1860), német irracionalista filozófus. – 26, 333
- Schwarzenberg, Felix herceg (1800–1852), osztrák diplomata, politikus; 1846-tól nápolyi követ, 1848–52-ben miniszterelnök és külügyminiszter. – 69
- Singer Sándor (1858–?), könyvkiadó, a Singer és Wolfner irodalmi intézet egyik alapítója. – 36
- Slavici, Ioan (1848–1925), román realista író, 1884-től az első erdélyi román napilap, a *Tribuna* szerkesztője. – 192, 194, 201
- Smith, Adam (1723–1790), a klasszikus angol polgári közgazdaságtan legjelentősebb képviselője. Fő műve: *A nemzetek gazdagsága* (1776) magyarul 1892-ben jelent meg. – 241, 297
- Solmen (Salmen), Franz Joseph báró (1801–1875), erdélyi főkormány-széki titkár, majd tanácsos, szász gróf; 1850 után a Szászföld császári biztosa. – 225
- Somló Bódog (1873–1920) életrajzát lásd: 301. – 5, 7–10
- Sorel, Georges (1847–1922), francia mérnök és publicista, az anarcho-szindikalizmus teoretikusa. – 295
- Spencer, Herbert (1820–1903), angol pozitivistá szociológus, a liberalizmus egyik fő ideológusa. Az organikus szociológiai iskola megalapozója. – 8–10, 34, 241, 256
- Spinoza, Baruch (Benedictus de Spinoza) (1632–1677), holland filozófus, a filozófiatörténet kiemelkedő alakja. – 30
- Springer, Anton (1825–1891), német történész és művészettörténész. Ausztria újabb kori története, ill. az itáliai művészet foglalkoztatta. – 374
- Stibor, Stiborici (1347–1414), lengyel származású főúr Nagy Lajos, Erzsébet királyné és Zsigmond király szolgálatában. 1395–1401-ben és 1409–14-ben erdélyi vajda. – 195–196
- Strauss, David Friedrich (1808–1874), német baloldali hegelianus filozófus és valláskritikus. – 25
- Szabó Ervin (1877–1918), jogász, könyvtáros, marxista társadalomtudós, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzékének kiemelkedő alakja, 1900-tól a Nép-szava munkatársa. A *Huszedik Század* körének tagja, 1906-tól a Társadalomtudományi Társaság alelnöke. 1905–09-ben kiadta Marx és Engels válogatott műveit. 1911-től a Fővárosi Könyvtár igazgatója. Főműve a *Társadalmi és pártharcok az 1848–49-es magyar forradalomban* c. munka. – 14–16, 21, 55–58, 66, 289, 306, 330–332, 334–335, 337, 399
- Szalay József (1857–1885), történész, levéltáros. *A magyar nemzet története* c. összefoglalása (2–4. köt.) 1879–83-ban jelent meg. – 307
- Szalay László (1813–1864), jogász, haladó állam- és jogbölcseleti író, tör-

- ténész, 1848–49-ben Frankfurtban, Párizsban és Londonban a magyar kormány diplomáciai képviselője. 1855-től Svájcban írta meg hat kötetes összefoglaló, befejezetlenül maradt magyar történetét. – 190
- Szapolyai János (1487–1540), 1511-től erdélyi vajda, 1526-tól magyar király. – 58, 92, 96–99
- Szász Zoltán (1877–1940) író, újságíró; Szász Károly (1798–1853) erdélyi reformpolitikus unokája, Szász Károly (1829–1905) református püspök unokaöccse. – 9
- Szatmári György (1457–1524), Jagelló-kori államférfi; 1499–1521-ben titkos kancellár, 1521-től fő- és titkos kancellár, 1522-től esztergomi érsek. – 96
- Széchenyi Ferenc gróf (1754–1820), nagybirtokos, országos tisztségek viselője. Jelentős összegekkel támogatta a művészetet és a tudományt; 1802-ben a magyar Nemzeti Múzeum megalapítója; Széchenyi István apja. – 347
- Széchenyi István gróf (1791–1860), nagybirtokos, államférfi, a nemzeti liberális reformmozgalom elindítója, számos gyakorlati alkotás kezdeményezője és tevékeny munkása. 1848-ban közlekedés- és közmunkügyi miniszter. – 67, 102, 275, 399
- Szécsényi Frank (?–1408), 1374-től számos (Sopron, Vas, Zala, Hont, Nógrád, Zólyom, Bihar) megye ispánja. 1393–95-ben erdélyi vajda, 1399–1407-ben országbíró. – 195
- Szécsényi Tamás (?–1354), Csák Mátéhoz szegődött családtagjaival szemben Károly Róbert híve, második felesége révén Erzsébet királyné rokona. 1321–42-ben erdélyi vajda. – 193, 195
- Szegedi János (1699–1760), jezsuita szerzetes, egyházjogász. Retrográd szemléletű tankönyvei mellett gyakorlati irányú jogi kézikönyvei széles körben közhasználatban voltak. – 105
- Szekfű Gyula (1883–1955), történetíró, publicista, széleskörű és nagy hatású tudományos munkásságával, történetpolitikai tanulmányaival a magyar polgári történetírás egyik legkiemelkedőbb alakja. – 384–389, 392–399
- Széki (Zeéki) Nagy Tamás mester (XV. sz.), az 1437-i parasztlázadás egyik alvezére. – 201
- Széll Kálmán (1843–1915), Deák-párti, ill. szabadelvű párti politikus; 1875–78-ban pénzügyminiszter; 1899–1903-ban miniszterelnök. – 76–77, 79
- Szende Pál (1879–1934), életrajzt lásd: 54. – 5, 7, 11–12, 14, 16, 55, 58–59, 62, 85, 92, 111, 306
- Szilágyi Sándor (1827–1899), történész, a magyar történettudomány nagy szervezőegyenisége. 1875-től a *Századok* szerkesztője, 1878-ban a forrásközlő *Történelmi Tár* megindítója, 1885-ben a *Magyar Történelmi Életrajzok* c. sorozat kezdeményezője. Az 1890-es években a tíz kötetes millenniumi *Magyar Nemzet Története* szerkesztője és a *Magyar Honfoglalás Kútfoi* társ-szerkesztője. 21 kötetben közreadta az 1540–1696. évekből az *Erdélyi országgyűlési emlékek* c. sorozatot (1875–98). – 307, 335
- Szókratész (i. e. 469–399), ókori görög idealista filozófus és pedagógus. – 31
- Szücs Jenő* – 111
- Szücs László* – 16, 54, 239
- Tagányi Károly (1858–1924), történész, a magyar gazdaság- és társadalomtörténeti, valamint a levéltártani kutatások egyik vezető egyé-

- nísege, 1920-tól a Magyar Néprajzi Társaság elnöke. – 12, 398
- Taine, Hippolyte Adolphe (1828–1893), francia filozófus, történész, kritikus, a pozitivisták történetírás legkiemelkedőbb alakja. – 12, 30–31, 360, 369
- Tamás erdélyi vajda (XIV. sz.), lásd Szécsényi Tamás
- Tamás mester, lásd Széki Nagy Tamás
- Tarde, Gabriel (1843–1904), francia büntetőjogász és szociológus. – 331
- Țarului, Jovanu, lásd Černi, Jovan
- Teleki László gróf, ifj. (1811–1861), államférfi, drámaíró. 1843-tól a reformországgyűléseken a főrendi ellenzék kiemelkedő alakja; Kossuth híve. 1859-ben a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagja. – 234, 333
- Teleki László gróf (1863 v. 64–?), 1905–06-ban Kolozs vm. főispánja. – 67
- Thaly Kálmán (1839–1909), történetíró, politikus, a Magyar-Történelmi Társulat egyik alapítója, 1867–75-ben első titkára és a *Századok* első szerkesztője, 1889-től a Társulat alelnöke; történetírásunkban a romantikus köznemesi nacionalizmus legnagyobb hatású képviselője. – 85–86, 90, 384–386, 395
- Thiers, Louis Adolphe (1797–1877), francia államférfi és történetíró. Nagy művekben dolgozta fel a forradalom és a napóleoni korszak történetét. Az 1830 júliusi forradalom után többször volt miniszterelnök. – 41, 46–47
- Thoroczkay-család – 206, 220
- Thoroczkay (XVI. sz. eleje) – 206
- Thoroczkay Miklós gróf (1802–1880), 1848 előtt Torda vm. főispánja. – 223, 227
- Thököly Imre gróf (1657–1705), 1682–85-ben Felső-Magyarország fejedelme és a magyarországi részek ura, 1690-ben erdélyi fejedelem. – 61, 87–88, 314
- Thököly István báró, 1654-től gróf (1623–1670), felvidéki és erdélyi nagybirtokos, Thököly Imre fejedelem apja. Részes volt a Wesselényi Ferenc nádor vezetésével folyó Habsburg-ellenes szervezkedésnek. – 61
- Thurzó-család – 142
- Thurzó György, 1606-tól gróf (1567–1616), felvidéki evangélikus nagybirtokos, Árva vm. főispánja. A Bocskai-szabadságharc idején a Habsburgok oldalán maradt; a Bocskaival folytatott béketárgyalásokon Rudolf király békebiztosa, utóbb II. Mátyás király bizalmasa. 1609-től Magyarország nádora. – 60
- Thurzó János (1437–1508), Thurzó György lőcsei polgár és kereskedő fia, vállalkozó. – 129
- Thurzó Zsigmond (1465 k.–1512), humanista főpap, diplomata; 1506–12-ben váradi püspök. 1505-ben a Jagelló-Habsburg örökösödési szerződés előkészítője, 1507-ben követ a pápai udvarban. Nagyváradon humanista kört tartott fenn. – 159
- Tisza István gróf (1861–1918), politikus, 1903–05-ben és 1913–17-ben miniszterelnök. – 36, 77, 393
- Tisza Kálmán (1830–1902), politikus, 1861-től a határozati párt, 1865-től a balközép párt, majd 1875-től a Szabadelvű Párt vezére. 1875–90-ben magyar miniszterelnök. – 75–77
- Tocqueville, Alexis Clérel comte de (1805–1859), francia polgári történetíró és politikus, 1849-ben külügyminiszter. A *demokrácia Amerikában* c. munkája mellett a francia forradalomról szóló feldolgozása jelentős. – 241
- Tomaschek, Johann Adolph (1822–1898), osztrák jogtörténész, 1871-

- től a bécsi egyetemen a német jog és az osztrák jogtörténet profeszszora. – 105
- Townson, Robert (XVIII–XIX. sz.), angol utazó; 1793-i magyarországi megfigyeléseiről terjedelmes útleírásban számolt be. – 348
- török szultán (1717 k.), lásd Ahmed, III.
- Treitschke, Heinrich (1834–1896), német történetíró, a porosz vezetéssel megvalósítandó német egység előharcosa. – 376–377, 380, 382
- Turnowsky Sándor (1889–1958), jogi író, újságíró; 1912-ben a Galilei-kör titkára. 1915-től Marosvásárhelyen, 1929-től Nagyváradon ügyvéd. 1945-től a kolozsvári egyetem tanára. – 384
- Ugron Gábor (1847–1911), politikus, 1872-től balközéppárti országgyűlési képviselő, a Függetlenségi Párt egyik alapítója. – 333
- Újlaki Lőrinc (1459/60?–1524), Újlaki Miklós bosnyák király fia, a család utolsó tagja. 1477-től Bosznia hercege, 1477–92-ben macsói, 1511–13-ban nándorfehérvári bán, 1516-ban a kormányzótanács tagja, 1518–24-ben országbíró. – 97–98, 100
- Ulászló, II., Jagelló (1348–1434), 1386-tól lengyel király. – 124
- Ulászló, III. (I.), Jagelló (1424–1444), II. Ulászló lengyel király fia; 1434-től III. Ulászló néven lengyel és 1440-től I. Ulászló néven magyar király. – 292
- Ulászló, II. (IV.), Jagelló (1456–1516), 1490-től magyar, 1471-től IV. Ulászló néven cseh király. – 93, 95–98, 101, 106, 276, 327, 342
- Ursz Nicolae, lásd Hóra
- Vajdaházi (Nagy) Pál, 1437-ben a felkelő parasztseregek egyik kapitánya. – 201
- Valois-dinasztia: francia uralkodócsalád; egyenesági leszármazottai 1328–1498 között; oldalági (Valois-Orléans-i és a Valois-Angoulême-dinasztia) tagjai 1498–1515, ill. 1515–89 között uralkodtak Franciaországban. – 37
- Varga Jenő (1879–1964), szociáldemokrata, majd kommunista közgazdász, 1918-ban a Károlyi-kormány államtitkára, majd a Tanácsköztársaság idején a pénzügyek, ill. a szociális termelés népbiztosa. 1920-tól a Szovjetunióban fontos gazdasági pozíciókat töltött be. – 5, 11
- Varga Katalin (1802–1852 után), az 1840-es években a zalatnai kincstári uradalom román bányászjobbágiai mozgalmainak vezetője. – 223, 234
- Varga Ottó (1853–1917), irodalomtörténész, tankönyvíró, gimnáziumi tanár. 1895-ben a millennium alkalmából *Magyarország története* címen adta ki népszerű összefoglalását. – 307
- Verbőczy István, lásd Werbőczy
- Vigouroux, Jean Baptiste „báró” (?–1741?), francia származású „ezredes”. 1726 későnyarán Törökországban II. Rákóczi Ferenc szolgálatába fogadta, s bizalmas diplomáciai megbízásokkal külföldi udvarokhoz küldte. Vigouroux rendszeresen tájékoztatta a bécsi udvart Rákóczi rodostói terveiről. – 385
- Vogt, Karl (1817–1895), német természettudós és politikus. 1848-ban részt vett a németországi forradalmi mozgalmakban, a munkásmozgalom szenvedélyes ellenfele, III. Napóleon ügynöke. – 333

- Volkra gróf (XVII. sz.), Ampringen gubernátor egyik tanácsosa, a szépesi kamara elnöke. – 61
- Vollmar, Georg Heinrich von (1850–1922), német szociáldemokrata újságíró. Bebel ellenében vezető szerepre törekedett a Német Szociáldemokrata Pártban; utóbb Bernstein revizionista nézeteihez közeledt. – 33
- Voltaire (François Marie Arouet) (1694–1778), francia író és filozófus, a francia felvilágosodás kimagasló alakja, az *Encyclopédie* munkatársa. – 12
- Vuchetich Mátyás (1767–1824), jogász, jogbölcseleti munkái a természetjogi iskola hatását tükrözik. – 189
- Waitz, Georg (1813–1886), német alkotmány- és jogtörténész, a *Monumenta Germaniae historica* c. forrásgyűjtemény munkatársa. – 374
- Wallsegg (XVII. sz.), Ampringen gubernátor tanácsosa, 1677–88-ban a szépesi kamara adminisztrátora. – 61
- Wekerle Sándor (1848–1921), liberális politikus, pénzügyi szakember. 1892–95-ben, 1906–10-ben és 1917–18-ban magyar miniszterelnök, 1886-tól pénzügyi államtitkár, 1889–95-ben, 1906–10-ben és 1917–18-ban pénzügyminiszter. – 290
- Welez – 385
- Welf-dinasztia: sváb hercegi család; a 12–14. században a pápaság hatalmi törekvéseit támogatták a Hohenstauf-császárok ellen. – 118
- Wells, Herbert George (1866–1946), angol regényíró, a Fabianus Társaság tagja. – 92
- Wenzel Gusztáv (1812–1891), jogász, jog- és gazdaságtörténész. Jogi-jogtörténeti, bányászat- és mezőgazdaságtörténeti monográfiái mellett széles körű forrásközlő tevékenységet folytatott. – 12
- Werbóczi (Verbóczi) István (1458–1541), köznemesi származású kancelláriai tisztviselő, 1502-től országbírói ítélőmester, majd a Szapolyait támogató köznemesi párt egyik vezére. Hármaskönyve (Tripartitum) a feudális jogrendszert a köznemesiség szempontjából kodifikálta. – 56, 92–110, 299, 323, 340
- Wesselényi Ferenc gróf (1605–1667), hadvezér, a törökellenes harcok részese; 1655-től Magyarország nádora. Az 1664-i vasvári békét követően a Habsburg-ellenes főúri szervezkedés vezetője. – 60–61, 87
- Wildner Ödön (1874–1944), liberális demokrata író, szociológus, fordító; Szabó Ervin baráti körének tagja, a *Huszedik Század* munkatársa. 1911–19-ben és 1926–37-ben fővárosi tanácsnok. – 5, 372
- Windischgrätz, Alfred herceg (1787–1862), császári tábornagy, 1848 nyarán a prágai, októberben a bécsi felkelés vérbefojtója. 1848. dec. 16-tól 1849. ápr. 12-ig a magyarországi intervenciós seregek főparancsnoka. – 68
- Wolfner József (1856–1935), könyvkiadó, a Singer és Wolfner kiadó-vállalat társtulajdonos-vezérigazgatója, Wolfner (Farkas) Pál apja. – 36
- Wolfner (utóbb: Farkas) Pál (1878–1921), életrajzát lásd: 36. – 14, 37, 52, 301–305
- Wundt, Wilhelm (1832–1920), német fiziológus és pszichológus; munkássága nagy jelentőségű a lélektan önálló tudománnyá válásában, valamint a kísérleti lélektan megalapozásában. – 374
- Wyclif (Wycliffe), John (1320–1384), angol teológus, az oxfordi egyetem

tanára, a reformáció egyik korai előharcosa. – 156

Xenopol, Alexandru Dimitrie (1847–1920), román történétíró, egyetemi tanár. Széles körű forráskiadói tevékenysége mellett hatkötetes román történetet írt. – 205

Zápolyai, lásd Szapolyai János

Zay Károly gróf (1797–1871), politikus, az 1825–27-i országgyűléstől a főrendi ellenzék egyik vezető tagja, Széchenyi küzdőtársa. 1840-től az evangélikus egyház egyetemes felügyelője; az evangélikus szlovákok elmagyarosítására törekedett. – 223

Zola, Émile (1840–1902), francia naturalista regényíró – 33

Zrínyi Miklós gróf (1620–1664), költő, hadvezér és politikus, 1647-től horvát bán. – 61, 358, 362

Zrínyi Péter gróf (1621–1671), horvát költő, 1665-től horvát bán. A Wes-selényi-féle Habsburg-ellenes főúri szervezkedésben való részvételéért Bécsújhelyen kivégezték. – 61, 87, 362

Zsigmond, Luxemburgi (1368–1437), IV. Károly császár fia, 1385-től Mária magyar királynő, I. Lajos leánya férje, 1387-től magyar, 1410-től német király, 1414-től német-római császár, 1419-től cseh király. – 115–116, 124–128, 139, 141, 150, 157, 159, 194–197, 200, 292

Összeállította: Varga István

TARTALOM

A Huszadik Század körének történetfelfogása (Bevezető) – 5

TANULMÁNYOK

Kunfi Zsigmond: A pápaság – 21

Wolfner Pál: A XIX. század történelméből – 36

Szende Pál: Önálló vámterület és osztályharc – 55

Szende Pál: Rákóczi – 85

Szende Pál: Werbőczy – 92

Szende Pál: Magyar városok a középkor végén – 111

Harkányi Ede: Magyarországi utazás 1800 táján – 184

Erdélyi Viktor: Tanulmányok a román nemzetiségi kérdés köréből – 191

Jászi Oszkár: Báró Eötvös József állambölcselete és politikája – 239

BÍRÁLATOK, VITÁK

[Vita Andrássy Gyula könyvéről] – 289

Niameessny Mihály: Gróf Andrássy Gyula a magyar nemzeti politikáról – 290

Radó Sámuel: Gróf Andrássy Gyula és a liberalizmus – 294

Somló Bódog: Osztályharcok a XIX. században – 301

Rácz Gyula: Népünk ezeréves gyötrelmeinek története – 306

Ifj. Leopold Lajos: Marx, Engels és Magyarország – 330

Harkányi Ede: Az úgynevezett „reformországgyűlés” – 338

Farkas Geiza: A magyar világi nagybirtok története – 354

Ágoston Péter: A magyar világi nagybirtok történetéhez – 364

[Farkas Geiza viszontválasza] – 370

[Történetírás és világháború] – 372

Sajó Andor: Lamprecht Károly – 373

Gyömrei Sándor: Karl Lamprecht – 377

Sajó Andor: Lamprecht és a német világpolitika – 380

[Szekfű Gyula történetírásáról] – 384

Laczkó Géza: A Rákóczi-irodalom revíziója felé – 385

Jászi Oszkár: Szekfű és Andrássy Gyula gróf – 393

Braun Róbert: A magyar történetírás revíziójához – 395

A Huszadik Században megjelent fontosabb történelmi
témájú írások – 401

Névmutató – 409

A védőborító- és a kötéstervezet Varga Péter munkája

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

82/964 Franklin Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató

Felelős szerkesztő: Szapor Judit

Műszaki vezető: Gonda Pál

Műszaki szerkesztő: Gut Ferenc

Megjelent 8000 példányban, 27,25 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601—59 és 5602—55 szabvány szerint